

॥ नमो नमो निम्मलदंसणस्स ॥

आगमसूत्र

सटीक अनुवाद

१

अनुवाद श्रेणी सर्वक -

मुनि दीपरत्नसागर

બાલબ્રહ્મચારી શ્રી નેમિનાથાય નમઃ
 નમો નમો નિમ્મલદંસણસ્સ
 પ.પૂ. શ્રી આનંદ-દામા-લલિત-સુશીલ-સુધર્મસાગર ગુરૂભ્યો નમઃ

આગમસતીક અનુવાદ

આચાર-૧

-: અનુવાદ-શ્રેણીના સર્જક :-

મુનિ દીપરત્નસાગર

તા. ૨૩/૧૦/૨૦૦૯

શુક્રવાર

૨૦૬૬ કા.સુ.પ

આગમ સતીક અનુવાદ
 ભાગ ૧ થી ૪૨ સંપૂર્ણ
 મૂલ્ય-રૂ-૧૦,૦૦૦

o શ્રી શ્રુત પ્રકાશન નિધિ o

સંપર્ક સ્થળ

આગમ આરાધના કેન્દ્ર, શીતલનાથ સોસાયટી
 ફ્લેટ નં. ૧૩, ચોથે માળે, બહાઈ સેન્ટર,
 ખાનપુર, અમદાવાદ.

આગમ સતીક અનુવાદના

આ ભાગ - **૧** માં છે...

o “આચાર” – અંગસૂત્ર-૧-ના...

-o- શ્રુતસ્કંધ-૧-ના...

– અધ્યયન-૧-થી

આરંભીને

– અધ્યયન-૫-સુધી

— x — x — x — x — x — x — x —

-: ટાઈપ સેટીંગ :-
 શ્રી મહાકાલી એન્ટરપ્રાઈઝ
 ચાંદલોડિયા, અમદાવાદ.
 (M) 9824419736

-: મુદ્રક :-
 નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
 ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.
 Tel. 079-25508631

૦ વંદના એ મહાન્ આત્માને ૦

વિક્રમ સંવત-૨૦૬૧માં ફાગણસુદ-૩ નો દિવસ અને મંગલપારેખના ખાંચામાં શ્રી શાંતિનાથ પરમાત્માની વર્ષગાંઠનો પ્રસંગ, અતિભવ્ય અને ઘણી જ લાંબી સ્થયાત્રાના પ્રયાણની ઘડીએ, આગમોના ટીકા સહિતના અનુવાદ કરવા માટેની મનોભાવનાનું જેમના મુખેથી વચન પ્રાગટ્ય થયું, અંતરના આશીર્વાદ, સૂરિમંત્રથી અભિમંત્રિત વાસ ચૂર્ણનો ક્ષેપ અને ધનરાશિની જવાબદારીના યથાશક્ય સ્વીકાર સહ જેમની કાર્ય પ્રેરણાની સરવાણીમાં બીજાતા મારા ચિત્તે આશિર્ષ અનેરો હર્ષોલ્લાસ અનુભવ્યો. જેમની હયાતી દરમ્યાન કે હયાતી બાદ પણ, જેમના નામસ્મરણ માત્રથી આ કાર્ય વિઘ્નરહિતપણે મૂર્ત સ્વરૂપને પામ્યું, એવા...

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી ઋચકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ૦ ના

ચરણ કમળમાં સાદર કોટીશ: વંદના

૦ કેમ ભૂલાય એ ગુરુદેવને પણ ? ૦

ચારિત્ર પ્રતિ અંતરંગ પ્રીતિથી યુક્ત, અનેક આત્માઓને પ્રવ્રજ્યા માર્ગે પ્રયાણ કરાવનાર, સંયમમૂર્તિ, પ્રતિ વર્ષ ઉપધાન તપ વડે શ્રાવકધર્મના દીક્ષા દાતા, શારીરિક સમસ્યાઓ વચ્ચે પણ બંને શાશ્વતી ઓળીની આરાધનાને ન ચૂકનારા, સાગર સમુદાયમાં ગચ્છાધિપતિ પદને શોભાવનારા અને સમર્થ શિષ્ય પરિવારયુક્ત એવા મહાન વિભૂતિરત્ન-

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી દેવેન્દ્રસાગરસૂરીશ્વરજી મ૦

જેમના આજીવન અંતેવાસી, શાસનપ્રભાવક

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી હર્ષસાગરસૂરિજી મ.સા.

જેમણે આ અનુવાદ કાર્ય માટે ઘણાં વર્ષો પૂર્વે પ્રેરણા કરેલી અને આ કાર્ય સાઘંત પાર પહોંચાડવા માટે વિપુલ ધનરાશિ મોકલાવી.

ઉક્ત બંને આચાર્ય ભગવંતોની અસીમ કૃપા અને તેઓ દ્વારા પ્રેરિત સંઘો થકી થયેલ ધનવર્ષાના બળે પ્રસ્તુત કાર્ય મૂર્તસ્વરૂપ પામ્યું.

આગમ સટીક અનુવાદના

આ ભાગ **૧** ની

સંપૂર્ણ દ્રવ્ય સહાયના પ્રેરણાદાતાશ્રી

પ.પૂ. ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવેશ શ્રી
દેવેન્દ્રસાગરસૂરીશ્વરજી મ.ના શિષ્ય

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી હર્ષસાગરસૂરિજી મ.

તેઓશ્રીની પ્રેરણાથી લાભલેનાર

શ્રી અઠવાલાઈન્સ જૈન શ્રે.મૂ.પૂ.સંઘ

તથા શ્રી શેઠ ફૂલચંદ કલ્યાણચંદ ટ્રસ્ટ

સુરત

અનુદાન દાતા

આગમ સટીક અનુવાદના કોઈ એક ભાગના સંપૂર્ણ સહાયકતા

સચ્ચારિત્ર યુડામણી પૂજ્ય ગચ્છાધિપતિ સ્વ. આચાર્યદેવ
શ્રીમદ્ દેવેન્દ્રસાગરસૂરીશ્વરજીના આજીવન અંતેવાસી
સદ્ગુણાનુરાગી પૂજ્ય આંદેવશ્રી હર્ષસાગરસૂરિજી મ.ની
જ્ઞાનઅનુમોદક પ્રેરણાથી પ્રેરિત
શ્રી અઠવાલાઈન્સ જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ
તથા શ્રી શેઠ ફૂલચંદ કલ્યાણચંદ ઝવેરી ટ્રસ્ટ, સુરત.
૧૬ ભાગોના સંપૂર્ણ સહાયક થયેલ છે.

પરમપૂજ્ય સરળ સ્વભાવી, ભદ્રિક પરિણામી, શ્રુતાનુસંગી
સ્વ. આચાર્યદેવશ્રી વિજય ઋચકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની
પુનિત પ્રેરણાથી ૧૦ ભાગો માટે
નીચેના સંઘો સહાયક થયા છે.

(૧) શ્રી મંગલપારેખનો ખાંચો, જૈનસંઘ, અમદાવાદ	બે ભાગ.
(૨) શ્રી ભાવનગર જૈન શ્વે.મૂ.પૂ. સંઘ, ભાવનગર	બે ભાગ.
(૩) શ્રી આદિનાથ જૈન શ્વે. મૂ.પૂ. સંઘ, નવસારી	બે ભાગ.
(૪) શ્રી ગિરિરાજ સોસાયટી આદિનાથ જૈન સંઘ, બોટાદ	બે ભાગ.
(૫) શ્રી જૈન શ્વે. મૂ.પૂ. તપાગચ્છ સંઘ, બોટાદ	એક ભાગ.
(૬) શ્રી પાર્શ્વભક્તિદામ જૈન ધાર્મિક ટ્રસ્ટ, તણસા	એક ભાગ.

[પરમપૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રી ઋચકચંદ્રસૂરીશ્વરજીની પ્રેરણાથી તેમના સમુદાયવર્તી શ્રમણીવચાઓ તરફથી પ્રાપ્ત સહાયની નોંધ આગળ છે.]

સુવિશાલ ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્ વિજય રામચંદ્ર સૂરીશ્વરજી મ.સા.ના સમુદાયવર્તી વૈયાવસ્ય પરાયણ પંચ્યાસ પ્રવર શ્રી વજસેનવિજયજી મ.સા.ની પ્રેરણાથી એક ભાગ- શ્રી હાલારતીર્થ આરાધના ધામ, વડાલિયા, સીંહણ, તરફથી

આગમ સટીક અનુવાદ શ્રેણીના સર્જક મુનિશ્રી દીપરત્નસાગરજીની પ્રેરણાથી આ બે દાતાઓએ મળીને એક ભાગ માટે સહાય કરી છે.

(૧) શ્રી જૈન શ્રે. મૂર્તિ. સંઘ, થાનગઢ

(૨) શાહ હંજરીમલજી ભૂરમલજી, કર્નૂલ.

પૂ.પૂ. ક્રિયાચરિત, પ્રભાવક, આદેય નામકર્મધર સ્વર્ગસ્થ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય ઋચકચંદ્રસૂરીશ્વરજીથી પ્રેરિત પુન્યવંતી શ્રમણીવર્યાઓની પ્રેરણાથી પ્રાપ્ત અનુદાનો

૧- વર્ધમાન તપોનિધિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય ભક્તિસૂરીશ્વરજી સમુદાયવર્તી મિલનસાર સાધ્વીશ્રી સૌમ્યાપ્રજ્ઞાશ્રીજીની પ્રેરણાથી ત્રણ ભાગો માટેની દ્રવ્ય સહાય પ્રાપ્ત થઈ છે, તે આ પ્રમાણે—

- (૧) શ્રી કારેલીબાગ, શ્રે.મૂ.પૂ. જૈનસંઘ, વડોદરા.
- (૨) શ્રી કારેલીબાગ, જૈન સંઘની શ્રાવિકા બહેનો, વડોદરા.
- (૩) શ્રી ભગવાન નગરનો ટેકરો, જૈનસંઘ, અમદાવાદ.

૨- સુવિશાળ પરિવારયુક્તા સાધ્વીશ્રી ભાવપૂર્ણાશ્રીજી મ.ની પ્રેરણાથી “શ્રી ક્ષેત્રપાલ ભક્તિ ટ્રસ્ટ” - નવસારી તરફથી.

૩- વર્ધમાન તપોનિધિ પૂજ્ય આચાર્યદેવશ્રી ભક્તિસૂરીશ્વરજી મ.ના સમુદાયવર્તી પ.પૂ. સાધ્વીશ્રી ધ્યાનરસાશ્રીજી તથા સાધ્વીશ્રી પ્રફુલ્લિતાશ્રીજીની પ્રેરણાથી -

“શ્રી માંગરોળ જૈન શ્રે. તપ. સંઘ, માંગરોળ - તરફથી.

૪- પરમપૂજ્યા જયશ્રીજી-લાવણ્યશ્રીજી મંના પરિવારવર્તીની સાધ્વીશ્રી સત્યાનંદશ્રીજી મ.સા.ની પુનિત પ્રેરણાથી
 “શ્રી ગાંધીનગર જૈન સંઘ, બેંગલોર - તરફથી.”

૫- પરમપૂજ્ય ક્રિયારૂચીવંત આંદેવશ્રી ભક્તિસૂરીશ્વરજી મંના સમુદાયવર્તી શ્રમણીવર્યા મોક્ષનંદિતાશ્રીજી મંની પ્રેરણાથી
 “શ્રી વલ્લભનગર જૈન શ્વેંમૂંપૂં સંઘ, વલ્લભનગર, ઈન્દોર

પરમપૂજ્ય આગમોદ્ધારક, સામાચારી સંરક્ષક, બહુશ્રુત આચાર્યદેવ આનંદસાગરસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના સમુદાયવર્તી શ્રુત અનુરાગીણી શ્રમણીવર્યાઓની પ્રેરણાથી પ્રાપ્ત સહાયો.

(૧) પરમપૂજ્યા નીડરવક્તા સાધ્વીશ્રી ચંદ્રયજ્ઞાશ્રીજી મંથી પ્રેરિત
 -૧- શ્રી ત્રિલોકપદ્મ ચિંતામણિધામ જૈન સંઘ, અંધેરી, મુંબઈ.
 -૨- શ્રી મહાવીરનગર જૈન દહેરાસરજી ટ્રસ્ટ, નવસારી.

(૨) અપ્રતિમ વૈયાપૃત્યકારિકા પ.પૂ. મલય-પ્રગુણાશ્રીજી મંના શિષ્યા સુસંવાદી પરિવારયુક્તા સાધ્વીશ્રી પ્રશમશીલાશ્રીજી મંના શ્રુતાનુરાગી શિષ્યા સાંશ્રી પ્રશમરત્નાશ્રીજીની પ્રેરણાથી-
 “શ્રી શ્વેતાંબર જૈન તપાગચ્છ સંઘ,” વાંકાનેર.

(૩) પરમપૂજ્યા માતૃહૃદયા સાધ્વીશ્રી અમિતગુણાશ્રીજી મ.ની પ્રેરણાથી
 - “શ્રી આદિનાથ જૈન શ્વેં સંઘ,” ભોપાલ.

(૪) પરમપૂજ્યા વર્ધમાનતપસાધિકા, શતાવધાની સાધ્વીશ્રી અમિત-ગુણાશ્રીજી મ.ની પ્રેરણાથી-૧૦૦ ઓળીની પૂર્ણાહૂતિ નિમિત્તે
 “કરચેલીયા જૈન શ્વેં મહાજન પેટી,” કરચેલીયા, સુરત.

(૫) શ્રમણીવર્યા ભક્તિરસિક પૂજ્ય મલયાશ્રીજી મંના વ્યવરદક્ષ શિષ્યા
સાધ્વીશ્રી હિતજ્ઞાશ્રીજી મંની પ્રેરણાથી

“શ્રી જૈન મરચન્ટ સંઘની શ્રાવિકા બહેનો, અમદાવાદ.

(૬) પરમપૂજ્યા મલય-કૈવલ્ય-ભવ્યાનંદશ્રીજી મંના સુવિનિતા મિષ્ટ
ભાષી, તપસ્વીરત્ના સાધ્વીશ્રી પૂર્ણજ્ઞાશ્રીજીની પ્રેરણાથી

“સર્વોદય પાર્શ્વનાથ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ,” મુંબઈ

આગમ-સટીક અનુવાદ સહાયકો

(૧) પ.પૂ. ભગવતીજી દેશનાદક્ષ આદેવશ્રી નરદેવસાગરસૂરિજી મંસાંની
પ્રેરણાથી - “શ્રી વિશાશ્રીમાળી તપગચ્છ જ્ઞાતિ,” જામનગર.

(૨) વર્ધમાન તપોનિધિ પૂજ્ય આ.દેવ શ્રી વિજય પ્રબાકરસૂરીશ્વરજી મં
ની પ્રેરણાથી - “અભિનવ જૈન શ્રેમૂંપૂં સંઘ,” અમદાવાદ.

(૩) શ્રુતસંશોધનરસિક પૂજ્ય આદેવશ્રી મુનિચંદ્રસૂરિજી મંની પ્રેરણાથી
- “શ્રી વિજયભદ્ર ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ,” ભીલડીયાજી.

(૪) પ.પૂ. જયલાવણ્યશ્રીજી મંસાંના સુશિષ્યા સાં સૂર્યભાશ્રીજી મંની
પ્રેરણાથી - “શ્રી ભગવતી” નગર ઉપાશ્રયની બહેનો,” અમદાવાદ.

(૫) પરમપૂજ્યા વરધર્માશ્રીજી મંના શિષ્યા તપસ્વીરત્ના સાધ્વીશ્રી
પ્રીતિધર્માશ્રીજી મંની પાવન પ્રેરણાથી.

- (૧) શ્રી પાર્શ્વભક્તિ શ્રેમૂંપૂં જૈનસંઘ, ડોંબીવલી.

- (૨) શ્રી રાજાજી રોડ શ્રેમૂંપૂં તપાં જૈન સંઘ, ડોંબીવલી.

(૬) સ્વનામદાન્યા શ્રમણીવર્યાશ્રી સૌમ્યગુણાશ્રીજી મંની પ્રેરણાથી.
“શ્રી પરમ આનંદ શ્રેમૂંપૂં જૈનસંઘ,” પાલડી, અમદાવાદ.

મુનિ દીપરત્નસાગરજી દ્વારા પ્રકાશિત સાહિત્ય-એક ઝલક
કુલ પ્રકાશનોનો અંક-૩૦૧

૧-આગમસુત્તાણિ-મૂલં

૪૯-પ્રકાશનો

આ સંપુટમાં મૂળ આગમો છે. જેમાં ૪૫ આગમો ૪૫ અલગ-અલગ પુસ્તકોમાં મુદ્રિત કરાવાયેલ છે. ચાર વૈકલ્પિક આગમો પણ તેમાં સમાવાઈ ગયેલ છે. એ રીતે ૪૫ + ૪ કુલ (૪૯) આગમોનું આ સંપુટમાં સંપાદન છે. તેમજ પ્રત્યેક સૂત્રને અંતે પૂજ્ય સાગરાનંદસૂરિશ્વરજી સંપાદિત આગમો તથા તેની વૃત્તિના અંકો પણ ટાંક્યા છે.

અમારા આ પ્રકાશનમાં શ્રુતરકંઠ, શતક/અધ્યયન/વક્તરકાર/પદ, પ્રતિપત્તિ, ઉદ્દેશક, સૂત્ર/ગાથા આદિ સ્પષ્ટતથા બુદ્ધા નજરે પડે તેવી વિશિષ્ટ મુદ્રણકલાને પ્રયોજેલ છે. પુસ્તકો અલગ-અલગ અને નાના કદના હોવાથી વાંચન કે કંઠસ્થ કરવાની અતિ સરળતા રહે છે.

૪૫-આગમની પૂજા, પૂજન, રથયાત્રા કે શ્રી ગૌતમસ્વામી પૂજનાદિ માટે અલગ-અલગ પીસ્તાળીશ પુસ્તકો હોવાથી ગોઠવણી સરળ બને છે.

આગમસહકોસો, આગમનામકોસો, આગમવિષયદર્શન, આગમકથાનુયોગના મૂળ સંદર્ભ જોવા માટે આ પ્રકાશન વસાવવું જરૂરી જ છે. જેની કિંમત છે રૂ. ૧૫૦૦/- દર્શન-પૂજન માટે આજીવન ઉપયોગી છે.

૨. આગમ-ગુજરાતી અનુવાદ

૪૭-પ્રકાશનો

આપણા મૂળ આગમો અર્ધમાગધી ભાષામાં છે. જેઓ ભાષાજ્ઞાનથી વંચિત છે, શાસ્ત્રીય કારણોથી આગમના અભ્યાસથી વંચિત રહ્યા છે, આગમોની વાંચના પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી ઇત્યાદિ કારણે આગમિક પદાર્થોનું જ્ઞાન પામી શક્યા ન હોય તેવા ભવ્યાત્માઓ શ્રી કલ્પસૂત્ર માફક સરળતાથી આગમોનું વાંચન અને બોધ પ્રાપ્ત કરી શકે, તેમજ ભવભીરુ આત્માઓ પોતાનું જીવન માર્ગાનુસાર બનાવી શકે તેવું પ્રકાશન.

સાત ભાગોમાં સમાવિષ્ટ ૨૮૦૦ જેટલા પૃષ્ઠોમાં પીસ્તાળીશ આગમોનો અક્ષરશઃ અનુવાદ ધરાવતા આ “આગમદીપ” સંપુટમાં બીજા બે વૈકલ્પિક આગમોનું ગુજરાતી પણ આપેલ જ છે.

અંદાજે ૯૦,૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ મૂળ આગમનો આ ગુજરાતી અનુવાદ રૂ. ૨૦૦૦/-ની કિંમતે ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે. પણ હાલ તેની એક પણ નકલ બચેલી નથી. એ જ અમારા આ પ્રકાશનની લોકપ્રિયતાનો પૂરાવો છે. અનેક પૂજ્યશ્રીએ આ ગુજરાતી અનુવાદનો સ્વાધ્યાયાદિ અર્થે ઉપયોગ કરેલો છે.

૩. આગમસુત્તાણિ-સતીકં ૪૬-પ્રકાશનો

જેઓને મૂળ આગમો વાંચ્યા પછી તેની વિસ્તૃત સમજ મેળવવી છે. તેમાં રહેલા પદાર્થોને ઊંડાણથી અવગાહવા છે, તેમાં રહેલા તત્ત્વો આધારિત કથા, દેષ્ટાંત કે દ્રવ્યાનુયોગને જાણવો છે, તેવા વિશિષ્ટ જ્ઞાનપિપાસુ માટેનું અમારું આ ૧૩,૦૦૦ જેટલા પૃષ્ઠોમાં પથરાયેલ અને ત્રીશ ભાગોમાં વિભાજીત એવું દળદાર પ્રકાશન છે.

આ પ્રકાશનમાં મૂળ આગમો પર પ્રાપ્ત બધી જ નિર્ચુક્તિઓ, ૩૯ આગમો પરની વૃત્તિ, શેષ આગમોની સંસ્કૃત છાયા, કેટલાંક ભાષ્યો તથા ચૂંલિઓ ઈત્યાદિ સર્વે વિવેચનોનો સમાવેશ કરાયેલ છે.

સૂત્રો અને ગાથાના સ્પષ્ટ અલગ વિભાજન, પ્રચુર પેરેગ્રાફ્સ, અધ્યયન, ઉદ્દેશક, સૂત્ર આદિની સુસ્પષ્ટ અલગ પેજ લાઈન તેમજ અમારા મૂળ અને અનુવાદિત આગમોમાં અપાયેલા ક્રમાંક મુજબના જ સૂત્ર ક્રમાંકન તથા વ્યવસ્થિત અનુક્રમણિકાને લીધે કોઈપણ પસંદિત ચોક્કસ વિષયવસ્તુ કે સમગ્ર અધ્યયનના વાંચનમાં સરળતા રહે તે રીતે આ સંપુટનું સંપાદન અને મુદ્રણ કરાયેલું છે.

આ પ્રકાશનના અભ્યાસમૂલ્ય અને સંશોધનક્ષેત્રે ઉપયોગિતા તેમજ સમગ્ર વિશ્વમાં આગમ પ્રકાશનની આવી એક જ માત્ર શૃંખલા ઉપલબ્ધ હોવાને કારણે રૂ. ૧૧,૦૦૦/- મૂલ્ય હોવા છતાં તેની એક પણ નકલ સ્ટોકમાં રહેલી નથી. એ જ અમારા આ પ્રકાશનની મહત્તા સાબિત કરે છે.

૪. આગમ-વિષય-દર્શન

આ એક એવું પ્રકાશન છે, જેમાં ૪૫-આગમોની વિશદ્વરૂપે અનુક્રમણિકા અપાયેલ છે, છતાં તેના પૃષ્ઠો છે. — ૩૮૪.

પ્રત્યેક આગમના પ્રત્યેક સૂત્ર કે ગાથાના વિષયોને એ જ આગમોના સૂત્રોના ક્રમાંકન અનુસાર, અતીવ સુસ્પષ્ટ રૂપે અને પૃથક્-પૃથક્ સ્વરૂપે અપાયેલી આ અનુક્રમણિકાથી તમે તમારો મનગમતો-આવશ્યક કે તમારા સંશોધન અને લેખનને અનુરૂપ વિષય સહેલાઈથી પસંદ કરી શકો છો.

ગુજરાતી ભાષામાં તૈયાર કરાયેલ આ અનુક્રમણિકાથી તમે અમારા અનુવાદિત આગમોમાં તો મૂળ વિષય જોઈ જ શકો છો. તદુપરાંત મૂળ આગમો કે આગમસતીકં માં પણ તમારી પસંદગીનો વિષય શોધવો આ બૃહત્ અનુક્રમ પરથી ખૂબ જ સરળ છે.

રૂ. ૪૦૦/-ની કિંમતને લક્ષમાં ન લઈ તેનું ઉપયોગિતા મૂલ્ય સમજશો.

૫. આગમસદ્ક્રોસો ૪-પ્રકાશનો

આ શબ્દકોશ - એટલે સંદર્ભસ્થળ નિર્દેશ સહિતની “આગમ-ડીક્ષનેરી” જેમાં તમને મળે છે મૂળ આગમમાંથી લેવાયેલા ૪૬,૦૦૦ શબ્દો અને તેના ૩,૭૫,૦૦૦ જેટલા આગમ સંદર્ભો સહિત મૂળ-અર્ધમાગધી શબ્દોના સંસ્કૃત અર્થ અને ગુજરાતી એક કે વધુ અર્થો.

ચાર ભાગોમાં સમાવિષ્ટ ૨૪૦૦ જેટલા પાનાઓનો આ પુસ્તકનો સેટ મેપલીથો કાગળ, પાકુ બાઈન્ડીંગ અને આકર્ષક મુજપૃષ્ઠ તો ધરાવે જ છે. પણ તમારે માટે તેની ઉપયોગિતા છે - અ થી હ પર્યતનો કોઈપણ શબ્દ શોધવા માટે. ત્યાં ફક્ત શબ્દનો અર્થ જ જોઈને બેસી નથી રહેવાનું. પણ પીસ્તાળીશે પીસ્તાળીશ આગમોમાં આ શબ્દ જ્યાં જ્યાં વપરાયો હોય તે-તે બધાં સ્થાનોનો નિર્દેશ પણ મળશે જ - જેના દ્વારા એક જ શબ્દ બે જુદા જુદા સંદર્ભમાં વપરાયો હશે, તો તે ભિન્ન-ભિન્ન સંદર્ભયુક્ત અર્થ કે વ્યાખ્યા પણ જાણી શકાશે.

- વળી આવા સંદર્ભો જોવા માટે તમારે જુદા જુદા પ્રકાશનોના આગમોને ફેંદવાની કોઈ જરૂર નથી. તમે માત્ર અમારું આગમસુત્તાણિ - સંપુટ સાથે રાખો. તમારે ઉપયોગી શબ્દો મૂળ આગમ કે આગમ-સટીક માં મળી જ જવાના

૬. આગમનામક્રોસો

આગમ શબ્દકોશની એક પૂરક ડીક્ષનેરી તે આ “આગમ નામકોશ”. આ પ્રકાશન આગમસટીક માં આવતા નામો (કથાઓ)ની ડીક્ષનેરી છે. આ ડીક્ષનેરીમાં કથાના પાત્રોના નામો તો કક્કાવારી ક્રમમાં આપેલા જ છે. સાથે સાથે તે પાત્રો કે નામોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય પણ છે.

તમારે મૂળ આગમ ઉપરાંત નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, યૂર્ષિ કે વૃત્તિમાં જો આ નામ કે તે નામ સાથે સંકડાયેલ કથા કે દેષ્ટાંત જાણવા છે તો અમારી ડીક્ષનેરીમાં તે-તે નામને અંતે નિર્દેશ કરાયેલ આગમ સંદર્ભ જોવો. આગમ સંદર્ભ જોતાં જ તમને તે સંદર્ભવાળા આગમનું નામ, પંચાંગીનો પ્રકાર અને સૂત્રક્રમ મળી જશે. જેના આધારે તમે તે કથા કે દેષ્ટાંતનો સહેલાઈથી અભ્યાસ કરી શકશો.

આ નામકોશનું મહત્ત્વ તો ત્યારે જ સમજાય જ્યારે એક જ નામ ધરાવતા એકથી વધારે પાત્રોનો અલગ-અલગ પરીચય કે જુદી જુદી કથાઓ તમને જોવા મળે. તે પણ ફક્ત રૂ. ૨૦૦/-ની કિંમતમાં.

સંદર્ભ મુજબ કથા જોવા માટે અમારું આગમસુત્તાણિ-સટીક તો છે જ.

૭. આગમસૂત્ર હિન્દી અનુવાદ

૪૭-પ્રકાશનો

મૂળ આગમના ૯૦,૦૦૦ જેટલાં શ્લોક પ્રમાણ સાહિત્યના મૂળ પ્રકાશન પછી જેમ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો, તેમ હિન્દી અનુવાદ પણ કર્યો. ફર્ક એટલો જ કે આ હિન્દી અનુવાદ બાર ભાગોમાં આશરે ૩૨૦૦ જેટલા પાનાઓમાં પથરાયેલો છે. ગુજરાતી અનુવાદ કરતા ૩૦૦થી પણ વધારે પૃષ્ઠો તેમાં ઉમેરાયા છે. જે ફક્ત કદની વૃદ્ધિ જ નથી, પણ અર્થવિસ્તાર અને પેરેગ્રાફોની પ્રચૂરતા પણ ધરાવે જ છે.

હિન્દીભાષી મહાત્માઓને પણ આગમના પદાર્થજ્ઞાનથી વંચિત ન રહેવું પડે તે આશયથી તૈયાર કરાયેલ આ આગમસૂત્ર હિન્દી અનુવાદ હિન્દી ભાષાની સમૃદ્ધિ અને સાહિત્યિક મૂલ્ય તો ધરાવે જ છે. તે ગુજરાતી ભાષી આગમરસિકો અને તત્ત્વજ્ઞાસુઓ માટે પણ મહત્ત્વનું સંદર્ભશાસ્ત્ર બની રહ્યું છે.

રૂ. ૨૭૦૦/-નું મૂલ્ય ધરાવતા આ આગમસૂત્ર-હિન્દી અનુવાદ માં પણ ક્રમાંકન તો મૂળ આગમ, આગમ ગુજરાતી અનુવાદ અને આગમ સટીક અનુસાર જ થયેલ છે. તેથી અભ્યાસીઓને તુલના કરવી સરળ પડે છે.

૮. આગમ કથાનુયોગ

૬-પ્રકાશનો

આગમ કાર્ય વિષયક આ અમારું નવમું પ્રકાશન છે. જેમાં “કથાનુયોગ” નામે અનુયોગની મુખ્યતા છે. આ પ્રકાશનમાં મૂળ આગમો, આગમો પરની નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂંઠિ, વૃત્તિ કે અવચૂરી એ તમામનો સમાવેશ કરી આ આગમ કથાનુયોગનું સંકલન અને ગુજરાતી અનુવાદ કરવામાં આવેલ છે. જે છ ભાગોમાં વિભાજિત છે ૨૨૦૦ જેટલા પૃષ્ઠોમાં સમાવિષ્ટ છે અને કથાઓને દશ વિભાગમાં ગોઠવેલ છે.

આ કથાનુયોગમાં તીર્થંકર, ચકવર્તી, વાસુદેવ, બલદેવ એ ઉત્તમપુરુષો સંબંધી કથાનક કે માહિતીનો સંગ્રહ છે, શ્રમણ વિભાગમાં ગણધરો, પ્રત્યેકબુદ્ધો, નિહવો, અન્ય શ્રમણોની કથાઓ છે. તે સાથે આશરે ૯૦થી વધુ પૃષ્ઠોમાં ગોશાળાનું કથાનક તેના પૂર્વભવ, વર્તમાનભવ અને ભાવિ ભવો સહિત મૂકેલ છે. તે સિવાય શ્રમણી કથા, શ્રાવક કથા, શ્રાવિકા કથા, અન્યતીર્થી કથા, પ્રાણી કથા, પ્રકીર્ણ કથા અને દેષ્ટાંતોના અલગ વિભાગો છે. પ્રત્યેક કથાને અંતે તેના આગમ સંદર્ભો પણ મૂકેલા છે, જેથી મૂળ માહિતી સ્રોત જોઈ શકાય. છટ્ટા ભાગમાં અકારાદિકમે પ્રત્યેક કથાના નામોની ગોઠવણી અને તેની સાથે પૃષ્ઠાંક આપેલા છે, જેથી કોઈપણ કથા શોધવી અત્યંત સરળ બને છે.

આ “આગમ કથાનુયોગ” કેવળ કથારસિકો તથા વ્યાખ્યાતાઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી પ્રકાશન છે. જેનું મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧,૫૦૦/- છે. તેમજ સન-૨૦૦૪માં જ પ્રકાશિત થયેલ હોવાથી હજી સરળતાથી ઉપલબ્ધ છે.

૯. આગમ મહાપૂજનવિધિ

આ એક લઘુ પુસ્તિકા છે. જેમાં પીસ્તાળીશ આગમ મહાપૂજન ભણાવવા માટેની સરળ, સ્પષ્ટ, શાસ્ત્રીય વિધિ છે. સાથે-સાથે પંડિત શ્રી રૂપવિજયજી કૃત્ ૪૫-આગમ પૂજાઓ પણ આપી દીધેલ છે. અષ્ટપ્રકારી પૂજાના અભિનવ દુહા પણ છે.

કોઈપણ વિધિકારકને સહેલાઈથી પૂજન કરાવતા ફાવે તે રીતે વિધિ સાથે સૂચનાઓનો નિર્દેશ છે. તેમજ આગમ મંડપની રચના, માંડલુ, આવશ્યક સામગ્રી, વિધિમાં પ્રત્યેક કાર્ય માટે જરૂરી એવા સહાયકોની કાર્ય વહેંચણી પણ જણાવેલ છે.

મોટા ટાઈપ, પથોની સુંદર ગોઠવણી, પ્રત્યેક પૂજન માટેનું અલગ પેજ, દરેક પૂજનને માટેની સૂચના, તે પૂજનની સાથે જ અપાયેલી હોય તેવું આ એક માત્ર પ્રકાશન છે.

૧૦. આગમસૂત્ર સટીક અનુવાદ

૪૮-પ્રકાશનો

પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં આગમોના મૂળસૂત્રોનો અક્ષરશઃ અનુવાદ તો છે જ. સાથે સાથે આગમોની નિર્યુક્તિ અને ટીકાનો પણ અનુવાદ કરેલ હોવાથી અમે “સટીક અનુવાદ” એવું નામકરણ કરેલ છે. જેમાં ૪૫ આગમો ઉપરાંત બે વૈકલ્પિક આગમો અને કલ્પ [બારસા] સૂત્રના સમાવેશથી ૪૮ પ્રકાશનો થાય છે. જેને આ સાથે અમે ૪૨-ભાગોમાં પ્રકાશિત કરેલ છે.

આ સટીક અનુવાદમાં છ છેદ સૂત્રોનો અનુવાદ માત્ર મૂળનો જ છે, તેમાં સટીક અનુવાદ નથી. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાજ્ઞાનથી વંચિત શ્રુતરસિકો કે સ્વાધ્યાય પ્રેમીઓને આ અત્યંત ઉપયોગી પ્રકાશન છે, જેનું સંયુક્ત મૂલ્ય રૂ. ૧૦,૦૦૦/- છે, કે જે કિંમતમાં તો કોઈ ૪૫ સટીક આગમોનો અનુવાદ પણ ન કરી આપે.

આ સટીક અનુવાદ સંપુટમાં-અંગસૂત્રો, ઉપાંગ સૂત્રો અને મૂળસૂત્રોનો સંપૂર્ણ સટીક અનુવાદ છે. પચગ્ના સૂત્રોમાં પણ ઉપલબ્ધ ટીકાઓનો અનુવાદ કરેલો જ છે, નંદી અને અનુયોગ બંને સૂત્રોનું વર્તમાન પદ્ધતિથી સાનુવાદ વિવેચન કરેલ છે અને છેદસૂત્રો, કલ્પસૂત્ર અને કેટલાંક પચગ્નાઓનો મૂળનો અનુવાદ છે.

— x — x —

આ હતી આગમ સંબંધી અમારા ૨૫૦ પ્રકાશનોની યાદી

— x — x —

આગમ સિવાયના સાહિત્ય સર્જનની ઝાંખી

(૧) વ્યાકરણ સાહિત્ય :-

૦ અભિનવ હૈમ લઘુપ્રક્રિયા ભાગ-૧ થી ૪

૪

— મહોપાધ્યાય વિનયવિજયજી કૃત “લઘુપ્રક્રિયા” પર સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસન અને તેની સાથે સંબંધિત અનેક સંદર્ભગ્રંથોના ઉપયોગથી તૈયાર કરાયેલો એવો આ દળદાર ગ્રંથ છે. જે કાઠિન આઠ પેજમાં તૈયાર થયેલ છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણના અભ્યાસ માટેનું આ પ્રકાશન છે. જે ગુજરાતી ભાષાના માધ્યમથી તૈયાર થયેલ છે. તેમાં મૂળસૂત્ર, તેનો અર્થ, વૃત્તિ, વૃત્ત્યર્થ, અનુવૃત્તિ, વિશેષ વિવેચન જેવા સાત વિભાગો અને પ્રચૂર પરિશિષ્ટો છે.

૦ કૃદન્તમાલા :-

૧

— આ લઘુ સર્જનમાં ૧૨૫ ધાતુઓના ૨૩ પ્રકારે થતાં કૃદન્તોનું કોષ્ટક છે.

(૨) વ્યાખ્યાન સાહિત્ય :-

૩

૦ અભિનવ ઉપદેશ પ્રાસાદ ભાગ-૧ થી ૩.

— આ એક સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાનમાળા છે. “મન્નહ જિણાણં” નામક સર્જકાચમાં આવતા શ્રાવકના ૩૬ કર્તવ્યો ઉપરના ૧૦૮ વ્યાખ્યાનો તેમાં ગોઠવેલા છે. પ્રત્યેક વ્યાખ્યાન માટે દશ-દશ પેજ ફાળવેલ છે. જે પ્રત્યેકમાં શ્લોક-જૈનેતર પ્રસંગ - સંબંધિત કર્તવ્યની તાત્ત્વિક વ્યાખ્યા અને સમજ-જૈનકથા અને કર્તવ્યને અનુરૂપ સ્તવનાદિ પંક્તિની સુંદર ગુંથણી છે.

૦ નવપદ-શ્રીપાલ

૧

— શાશ્વતી ઓળીના વ્યાખ્યાનરૂપે આ પુસ્તકનું સર્જન થયું છે, જેમાં નવે પદનું અલગ-અલગ વિવેચન સાથે નવ દિવસમાં શ્રીપાલચરિત્ર પણ પૂરું થાય, તે રીતે ગોઠવેલા નવ વ્યાખ્યાનોનો સમન્વય છે.

(૩) તત્ત્વાભ્યાસ સાહિત્ય :-

૦ તત્ત્વાર્થસૂત્ર પ્રબોધ ટીકા-અધ્યાય-૧

૧

૦ તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા-અધ્યાય-૧ થી ૧૦

૧૦

— આ ગ્રંથમાં તત્ત્વાર્થ સૂત્રના દશે અધ્યાયોનું અલગ-અલગ દશ પુસ્તકમાં અતિ વિસ્તૃત વિવેચન ધરાવતું દશાંગ વિવરણ છે. જેમાં સૂત્રહેતુ, મૂળસૂત્ર, સંધિરહિત સૂત્ર, સૂત્રાર્થ, શબ્દજ્ઞાન, અનુવૃત્તિ, અનેક સંદર્ભ ગ્રંથોને આધારે તૈયાર કરાયેલ અભિનવ ટીકા, સૂત્રસંદર્ભ, સૂત્રપદ, સૂત્રનિષ્કર્ષ જેવા દશ વિભાગો છે.

પ્રત્યેક અધ્યાયને અંતે સૂત્રક્રમ, અકારાદિ ક્રમ, શ્વેતામ્બર-દિગમ્બર પાઠભેદ જેવા પરિશિષ્ઠો તથા દશમા અધ્યાયના પુસ્તકમાં અંતે શબ્દસૂચિ, વિષયસૂચિ, સંબંધકારિકા જેવા ઉપયોગી પરિશિષ્ઠો છે.

૦ તત્ત્વાર્થ સૂત્રના આગમ આધાર સ્થાનો. ૧

— આ સંશોધન કક્ષાનું એક વિશિષ્ટ પુસ્તક છે. જેમાં તત્ત્વાર્થ સૂત્રના પ્રત્યેક સૂત્રનો મૂળ આગમમાંથી ઉપલબ્ધ સંદર્ભ, સંદર્ભ પાઠ, સંદર્ભ સ્થળનો ઉલ્લેખ છે. તેમજ શ્વેતામ્બર-દિગમ્બર પાઠભેદની તાલિકા અને વિશ્લેષણ છે.

(૪) આરાધના સાહિત્ય :- ૩

૦ સમાધિમરણ :-

અંત સમયે અને ભાવિ ગતિ સુધારવા માટે મરણ સમયે ચિત્તની સમાધિ જળવાય રહે તેવી આરાધના વિધિ, આરાધના સૂત્રો, આરાધના પદ્યો, આરાધના પ્રસંગો વગેરે સાત વિભાગોમાં આ ગ્રંથ સર્જેલો છે.

૦ સાધુ અંતિમ આરાધના

૦ શ્રાવક અંતિમ આરાધના

સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનો અંત સમય સુધારવા માટે નિત્ય કરવાની એવી આ આરાધના છે, મૂળ પ્રાકૃત અને સંસ્કૃતમાં ગ્રંથસ્થ થયેલ આ વિધિને સરળ ગુજરાતીમાં રજૂ કરેલ છે. પંચાંગના કદની આ પુસ્તિકા સાથે રાખવી પણ સરળ છે.

(૫) વિધિ સાહિત્ય :- ૩

૦ દીક્ષા-યોગાદિ વિધિ

૦ વિધિ સંગ્રહ ભાગ-૧

૦ સાધુ-સાધ્વી કાળધર્મ વિધિ

(૬) પૂજન સાહિત્ય :- ૧

૦ આગમ મહાપૂજન વિધિ-જેની નોંધ આગમ વિભાગમાં છે.

૦ પાર્શ્વ પદ્માવતી પૂજનવિધિ

(૭) યંત્ર સંયોજન :-

૦ ૪૫-આગમ યંત્ર

૦ વિંશતિ સ્થાનક યંત્ર

(૮) જિનભક્તિ સાહિત્ય :-

૯

- ચૈત્યવન્દન પર્વમાલા
- ચૈત્યવન્દનસંગ્રહ-તીર્થજિન વિશેષ
- ચૈત્યવન્દન ચોવિસી
- ચૈત્યવંદન માળા

— આ એક સંપાદન ગ્રંથ છે. જેમાં પર્વદિન તથા પર્વતિથિના ચૈત્યવંદનો, ચોવિસ જિનની ચોવિસી રૂપ ચૈત્યવંદનો, વિવિધ તીર્થમાં બોલી શકાય તેવા અને જિનેશ્વર પરમાત્મા વિષયક વિવિધ બોલ યુક્ત એવા ૭૭૯ ચૈત્યવંદનોનો વિશાળ સંગ્રહ છે.

- શત્રુંજય ભક્તિ
- શત્રુંજય ભક્તિ
- સિદ્ધાયતનો સાથી - સિદ્ધાયત ભાવયાત્રા, સ્તુતિ-ચૈત્યવંદનાદિ
- વીતરાગ સ્તુતિ સંચય-૧૧૫૧ ભાવવાહી સ્તુતિનો સંચય
- ચૈત્ય પરિપાટી

(૯) પ્રકીર્ણ સાહિત્ય :-

૯

- શ્રી નવકાર મંત્ર-નવ લાખ જાપ નોંધપોથી
- શ્રી ચારિત્ર પદ એક કરોડ જાપ નોંધપોથી
- અભિનવ જૈન પંચાંગ
- અભિનવ જૈન પચ્ચાઙ્ગ
- અમદાવાદ જિનમંદિર-ઉપાગ્રય આદિ ડિરેક્ટરી
- બાર વ્રત પુસ્તિકા તથા અન્ય નિયમો
- શ્રી જ્ઞાનપદ પૂજા
- કાયમી સંપર્ક સ્થળ
- ચોઘડીયા તથા હોરા કાયમી સમયદર્શિકા

(૧૦) સૂત્ર અભ્યાસ-સાહિત્ય :-

૫

- જૈન એડ્યુકેશનલ સર્ટિફિકેટ કોર્સ
- પ્રતિક્રમણસૂત્ર અભિનવ વિવેચન ભાગ-૧ થી ૪

આ રીતે અમારા ૩૦૧ પ્રકાશનો થયા છે.

બાલબ્રહ્મચારી શ્રી નેમિનાથાય નમઃ

નમો નમો નિમ્મલદંસણસ્સ

પ.પૂ. શ્રી આનંદ-ક્ષમા-લલિત-સુશીલ-સુધર્મસાગરગુરૂભ્યો નમઃ

-: ભાગ-૧ :-

(૧) આચારાંગ-સૂત્ર/૧

અનુવાદ તથા ટીકાનુસારી વિવેચન

● ભૂમિકા :-

“આચાર” સૂત્રનો ક્રમ પહેલો છે. બાર અંગસૂત્રોમાં પણ “આચાર” એ પહેલું “અંગ” સૂત્ર છે. પ્રાકૃતમાં તે “આચાર” નામે પ્રસિદ્ધ છે. સંસ્કૃતમાં “આચાર”નામે ઓળખાય છે અને વ્યવહારમાં આ આગમ “આચારાંગ” સૂત્રના નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ અંગસૂત્રના બે શ્રુતસ્કંધ છે. જેમાં પહેલું શ્રુતસ્કંધ “બ્રહ્મચર્ય (આચાર)” અને બીજું શ્રુતસ્કંધ “આચારાંગ” નામે પણ ઓળખાય છે. પહેલા શ્રુતસ્કંધમાં નવ અધ્યયનો છે. - જેમાં સાતમું અધ્યયન ઘણાં કાળથી વિચ્છેદ પામેલ છે. બીજા શ્રુતસ્કંધમાં હાલ ચાર ચૂડા અર્થાત્ ચૂલિકાઓ છે. આ ચૂલિકાઓમાં પણ બીજા અધ્યયનો છે.

‘આચારાંગ’ સૂત્રનો મુખ્ય વિષય “આચાર” છે. જેમાં મુનિવરોના આચારોનું વર્ણન મુખ્યતરો જેવા મળે છે. મોક્ષમાર્ગની આરાધના માટે આચારણની મુખ્યતા છે. આ આચાર વિષયક જ્ઞાન આ આગમસૂત્રમાં નિરૂપીત થયેલ છે. મુનિ કોને કહેવાય ? તેની વ્યાખ્યા દ્વારા “આચાર” સૂત્રમાં જીવ અસ્તિત્વ, પૃથ્વીકાર્યાદિ છ કાર્યોનું નિરૂપણ, સંસારનું કારણ, અપ્રમાદનો ઉપદેશ, મોક્ષપ્રાપ્તિ, મોક્ષાભિલાષીનું સ્વરૂપ, સંયમમાર્ગ, આત્મનિગ્રહ, કષાયવમન, અપ્રમત્વ, સાવધકર્મત્યાગ ઇત્યાદિ અનેક વિષયોનો અહીં સમાવેશ છે.

આ આગમના મૂળ સૂત્રનો પૂર્ણ અનુવાદ અમે નોંધેલ છે. વિવેચન માટે અમે “ટીકાનુસારી વિવેચન” શબ્દ એટલે પસંદ કર્યો છે - કે વિવેચનમાં અમે નિર્યુક્તિ, ચૂલિકા અને વૃત્તિ ત્રણેનો આધાર લીધો છે. અહીં માત્ર વૃત્તિનો અનુવાદ નથી, પરંતુ ચૂલિકા આદિના અંશો પણ છે, તો સામે પક્ષે વ્યાકરણ, ન્યાય, વાદો જેવી વસ્તુ છોડી પણ દીધેલ છે, તો વળી ઉપયોગી એવા સંદર્ભોની પણ નોંધ કરી છે.

અનેક આધુનિક વિદ્વાનોએ ભૂમિકામાં વિદ્વતાપૂર્ણ ઉલ્લેખો અભિનવકાળે નોંધ્યા છે, પણ અમે આ વિષયમાં મૌન રહેવાનું જ ઉચિત માનીએ છીએ.

❧ શ્રુતસ્કંધ-૧ ❧

● વિવેચન - (જેઓને સૂત્રોની જ ટીકા જેવી હોય તેઓએ સીધું જ પેજ....૧૫ જેવું) વીતરાગ પરમાત્માને નમસ્કાર, સર્વજ્ઞ ભગવંતને નમસ્કાર.

તીર્થ અર્થાત્ જૈનશાસન જયવંતુ વર્તે છે. કેમકે - (૧) આ તીર્થ થકી બધી વસ્તુ તથા તેના પર્યાયના વિચારો દર્શાવીને અન્યતીર્થોના મંતવ્યોને નિવાર્યા છે. (૨) આ તીર્થ પ્રત્યેક તીર્થના નયવાદના સમૂહને કારણે પ્રતિષ્ઠા પામેલું છે, (૩) આ તીર્થે બહુ પ્રકારે ભંગી દર્શાવીને જે સિદ્ધાંતો સિદ્ધ કર્યા છે તેના વડે કુમાર્ગની કાળાશને ઘોષ નાંખેલ છે, (૪) આ તીર્થ અનાદિ અનંત-શાશ્વત છે, અનુપમ છે તેમજ (૫) જિનેશ્વરોએ ઉપદેશ આપતાં પહેલાં આ તીર્થને નમસ્કાર કર્યો છે.

વૃત્તિના આરંભે વૃત્તિકાર કહે છે કે - (૧) જે રીતે ભગવંત મહાવીરે જગતના જીવોના હિતને માટે “આચારશાસ્ત્ર”ને વર્ણવ્યું છે, તેવી જ રીતે વિનયભાવથી કહેવાયેલ મારી આ વાણીને બુદ્ધિમાન લોકો (અધ્યયનાદિ થકી) પવિત્ર કરો, (૨) ગંધહસ્તિ આચાર્યએ કરેલ “શસ્ત્રપરિજ્ઞા”નું વિવરણ બહુ મહેનતે પણ સમજવું દુષ્કર હતું, તેથી સહેલાઈથી તેનો બોધ થઈ શકે માટે તેનો સાર માત્ર ગ્રહણ કરું છું.

રાગ દ્રેષ મોહ આદિથી હારેલા સર્વે સંસારી જીવો કે જે શરીર અને મન સંબંધી અનેક અતિ કડવા દુઃખ-સમૂહથી પીડાયેલા છે, તે દૂર કરવા માટે હેય-ઉપાદેયનું જ્ઞાન મેળવવા તેમણે નિશ્ચયથી પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આવો પ્રયત્ન વિશિષ્ટ વિવેક વિના ન થાય. આવો વિવેક સર્વ સમૂહોનો અતિશય પ્રાપ્ત કરેલ આપ્ત પુરુષના ઉપદેશ વિના પ્રાપ્ત થતો નથી. આવા આપ્ત પુરુષ રાગ, દ્રેષ, મોહ આદિ દોષોનો સર્વથા ક્ષય કરવાથી થાય છે. આવા આપ્ત પુરુષ અરિહંતો જ છે, તેથી અમે અરિહંતના વચનનો અનુયોગ (અર્થકથન) કરીએ છીએ.

આવો અનુયોગ ચાર પ્રકારે છે - (૧) ધર્મકથાનુયોગ, (૨) ગણિતાનુયોગ, (૩) દ્રવ્યાનુયોગ, (૪) ચરણકરણાનુયોગ. તેમાં ઉત્તરાધ્યયન આદિ ધર્મકથાનુયોગ છે, સૂર્યપ્રજ્ઞાપ્તિ આદિ ગણિતાનુયોગ છે, ચૌદ પૂર્વ તથા સંમતિ આદિ ગ્રંથો દ્રવ્યાનુયોગ છે અને “આચાર” વગેરે સૂત્રો ચરણકરણાનુયોગ છે. આ ચોથો અનુયોગ બધામાં મુખ્ય છે કારણ કે બાકીના ત્રણમાં તેનો અર્થ બતાવેલ છે. કહ્યું છે કે - “ચારિત્રના સ્વીકારને માટે બાકીના ત્રણ અનુયોગો છે, વળી ચારિત્રના સ્વીકારના કારણો ધર્મકથા, કાળ અને દિક્ષાદિક છે. દ્રવ્યાનુયોગથી દર્શન શુદ્ધિ થાય છે અને દર્શનશુદ્ધિથી ચારિત્ર ગ્રહણ થાય છે. ગણધરોએ પણ તેથી જ તેનું પહેલું વિવેચન કર્યું છે. તેથી તે પ્રમાણે આચારાંગનો પહેલો અનુયોગ કરીએ છીએ.”

આ અનુયોગ મોક્ષ દેનારો હોવાથી તેમાં વિઘ્નનો સંભવ છે. કહ્યું છે કે - સારા કાર્યોમાં મોટાઓને પણ વિઘ્નો આવે છે, પણ અકલ્યાણમાં પ્રવર્તનારાઓને કોઈ વિઘ્ન આવતું નથી, તેથી સર્વ વિઘ્નોના ઉપશમન માટે “મંગલ” કહેવું જોઈએ. આ મંગલ આદિ મધ્ય અને અંત એવા ત્રણ ભેદે છે. તેમાં (૧) આદિ મંગલ છે

“સુયં મે આઝસંતેણં ભગવયા એવમક્ષાયં” કેમકે તે ભગવંતના વચનનો અનુવાદ છે. અથવા “સુયં” એટલે શ્રુતજ્ઞાન, તે નંદીસૂત્રમાં હોવાથી મંગલ છે. આ મંગલ નિર્વિઘ્ને શાસ્ત્રના અર્થને પાર પહોંચાડવાનું કારણ છે. (૨) મધ્યમંગલ - “લોકસાર” નામક અધ્યયન-૫-ના ઉદ્દેશક-૫-નું સૂત્ર-૧૭૩- “સે જહા કેવિ હરણં” છે. અહીં દ્રહના ગુણો વડે આચાર્યના ગુણોનું કીર્તન છે, અને આચાર્યો પંચ પરમેષ્ઠીમાં હોવાથી મંગલ છે. આ ભણેલા ઇચ્છિત શાસ્ત્રાર્થને સ્થિર કરવા માટે છે. (૩) અંત્યમંગલ - નવમાં અધ્યયનું છેલ્લું સૂત્ર છે. “અભિનિવ્વુઢે અમાઈ આવકહાણં” અહીં અભિનિવૃત્તનું ગ્રહણ “સંસાર મહાતરૂકંદ”ને છેદીને નિશ્ચયથી ધ્યાન કરવાનું હોવાથી મંગલ છે. આ અંત્ય મંગલ શિષ્ય પ્રશિષ્ય પરિવાર કાયમ રહે તે માટે છે - આ રીતે જોતા -

(૧) આદિ મંગલ - શાસ્ત્રની નિર્વિઘ્ને સમાપ્તિ માટે છે.

(૨) મધ્ય મંગલ - શાસ્ત્રાર્થના સ્થિરીકરણને માટે છે.

(૩) અંત્ય મંગલ - શિષ્યાદિ પરિવારમાં ગ્રંથાર્થનો પ્રવાહ વહેતો રહે, તે માટે છે.

અધ્યયના સૂત્રો મંગલરૂપ કહેવાથી અધ્યયનોનું મંગલપણું પણ સમજી લેવું. તેથી, વિશેષ કહેતા નથી અથવા આ આખું શાસ્ત્ર જ જ્ઞાનરૂપ હોવાથી મંગલ છે અને જ્ઞાનથી કર્મનિર્જરા થાય છે, નિર્જરામાં તેની ચોક્કસ ખાત્રી છે. કહ્યું છે કે - ઘણાં કરોડો વર્ષે અજ્ઞાની જે કર્મ ખપાવે, તે કર્મો ત્રણ ગુપ્તિનો ધારક જ્ઞાની શ્વાસોચ્ચ્વાસ માત્રમાં ખપાવે છે.

મંગલ શબ્દનો નિરુક્ત-અર્થ કહે છે - “મને ભવથી-સંસારથી નિવારે તે મંગલ.” અથવા મને ‘ગલ’ એટલે વિઘ્ન ન થાયો અથવા મને શાસ્ત્રનો નાશ ન થાયો. અર્થાત્ મારું ભણેલું સ્થિર થાયો તે મંગલ. (વિશેષ શંકા-સમાધાન ગ્રંથાંતરથી જણવા.)

ચૂર્ણિકાર મહર્ષિ-મંગલના ચાર ભેદો જણાવે છે. નામ મંગલ, સ્થાપના મંગલ, દ્રવ્ય મંગલ અને ભાવ મંગલ. (જેમાં અહીં “ભાવ મંગલ” અધિકાર છે.

હવે ‘આચાર’નો અનુયોગ કહે છે. અનુયોગ એટલે “અર્થનું કથન” અથવા સૂત્રની પછી અર્થને જણાવવો તે. અહીં આચારનો અનુયોગ એટલે આચારના સૂત્રનું કથન અને પછી અર્થનું કથન કરવું તે અથવા નાના સૂત્રનો વિશાળ અર્થ કહેવો તે અનુયોગ. જે હવે પછી કહેવાનાર આ દ્વારો વડે જણવું તે આ પ્રમાણે—

(૧) નિક્ષેપ, (૨) એકાર્થક, (૩) નિરુક્તિ, (૪) વિધિ, (૫) પ્રવૃત્તિ, (૬) કોના વડે, (૭) કોનું, (૮) તેના દ્વાર ભેદ, (૯) લક્ષણ, (૧૦) તેના યોગ્ય પર્યાય, (૧૧) સૂત્રાર્થ.

(૧) નિક્ષેપ - નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, વચન અને ભાવ એ સાત ભેદ છે. જેમાં નામ અને સ્થાપના એ બંને નિક્ષેપ સુગમ છે. દ્રવ્ય અનુયોગ બે પ્રકારે છે - (૧) આગમથી, (૨) નો આગમથી. (૧) આગમથી - જ્ઞાતા છે પણ ઉપયોગ રાખતો નથી, (૨) નો આગમથી - જ્ઞા શરીર, ભવ્ય શરીર અને તેનાથી જુદો એમ

અનેક પ્રકારે છે. તેમાં દ્રવ્ય વડે અર્થાત્ ‘સેટિકા’ એટલે ચપટી વગાડવાથી અથવા આત્મા, પરમાણુ આદિનો અનુયોગ અથવા દ્રવ્યમાં એટલે નિષેધ વગેરેમાં અનુયોગ થાય તે દ્રવ્યાનુયોગ.

ક્ષેત્ર-અનુયોગમાં - ક્ષેત્ર વડે, ક્ષેત્રનો કે ક્ષેત્રમાં જે અનુયોગ થાય તે.

કાળ અનુયોગ - કાળ વડે, કાળનો કે કાળમાં જે અનુયોગ થાય તે.

વચન અનુયોગ - એક વચન, દ્વિવચન, બહુ વચન વડે થાય તે.

હવે ભાવ અનુયોગનું વર્ણન કરે છે - ભાવાનુયોગ બે ભેદે છે - આગમથી અને નોઆગમથી. આગમથી - જ્ઞાતા અને ઉપયોગવંત હોય. નોઆગમથી ઔપશમિક આદિ ભાવો વડે તેઓના અર્થનું કથન તે ભાવાનુયોગ.

બાકીના દ્વારોનું કથન આવશ્યક સૂત્રથી જણવું. કેમકે અહીં તો માત્ર ‘અનુયોગ’નો વિષય છે. આ અનુયોગ આચાર્યને આધીન હોવાથી “કોના વડે” તે દ્વાર ને વણવે છે. આ દ્વારમાં ઉપક્રમ, નિક્ષેપ, અનુગમ અને નય એ ચાર છે. તે ઘણાં જ ઉપયોગી હોવાથી તેનું કથન કરેલ છે.

“કોના વડે ?” કેવા આચાર્ય અનુયોગ કરે તે જણાવે છે -

(૧) દેશ - આર્યદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલ, તે બધાને સહેલાઈથી બોધ આપે છે.

(૨) કુળ - પિતાનું કુળ, ઇશ્વરકુ આદિ અને જ્ઞાતકુળ. માથે આવેલા ભારને તેઓ ઉપાડતા થાકતા નથી.

(૩) જાતિ - ‘માતાની જાતિ’ તે ઉત્તમ હોય તો વિનયાદિ ગુણોવાળો થાય.

(૪) રૂપ - ‘જ્યાં સુંદર આકૃતિ ત્યાં ગુણો રહે છે’ માટે અહીં રૂપ લીધું.

(૫) સંઘચણ અને ધીરજ-થી યુક્ત હોય તો ઉપદેશાદિમાં ખેદ ન પામે.

(૬) આશંસા રહિત - હોય તો શ્રોતા પાસેથી વસ્ત્રાદિ ન માંગે.

(૭) અવિકત્યન - હોવાથી હિતકારી અને મિતભાષી હોય.

(૮) અમાયી - કપટી ન હોવાથી સર્વત્ર વિશ્વાસ્ય હોય છે.

(૯) સ્થિર પરિપાટી - ભણેલા ગ્રંથો અને સૂત્રાર્થને ભૂલતો નથી.

(૧૦) ગ્રાહ્ય વાક્ય - હોવાથી તેની આજ્ઞાનો કચાચ ભંગ થતો નથી.

(૧૧) જિતપર્ષદ્ - રાજા આદિની મોટી સભામાં હાર પામતો નથી.

(૧૨) જિતનિદ્ર - અપ્રમત્તપણે નિદ્રા-પ્રમાદી શિષ્યોને સહેલાઈથી જગાડે.

(૧૩) મધ્યસ્થ - બધાં શિષ્યોમાં સમાન વૃત્તિ રાખે.

(૧૪) દેશકાળભાવજ્ઞ-સુખેથી ગુણવાન્ દેશ આદિમાં વિચરે છે.

(૧૫) આસન્નલબ્ધ પ્રતિભા - વડે પરવાદીને શીઘ્ર ઉત્તર આપવામાં સમર્થ.

(૧૬) નાનાવિધ દેશ ભાષા વિધિજ્ઞ-વિવિધ દેશોમાં જન્મેલ શિષ્યોને બોધ આપે.

(૧૭) જ્ઞાનાદિ પંચાચાર યુક્ત - હોવાથી તેમનું વચન શ્રદ્ધાયુક્ત બને છે.

(૧૮) સૂત્ર - અર્થ અને તદુભય વિધિના જ્ઞાતા-ઉત્સર્ગ, અપવાદને બતાવે.

(૧૯) હેતુ, ઉદાહરણ, નિમિત્ત, નયના વિસ્તારના જ્ઞાતા - વ્યાકુળતા રહિતપણે

હેતુ વગેરેને બરાબર વર્ણવી શકે.

- (૨૦) ગ્રાહણકુશળ - ઘણી યુક્તિઓપૂર્વક શિષ્યોને બોધ આપી શકે.
 (૨૧) સ્વ-પર સિદ્ધાંત જ્ઞાતા-હોવાથી સહેલાઈથી મત સ્થાપના અને ખંડન કરે.
 (૨૨) ગંભીર - ખેદને સહેલાઈથી સહન કરે.
 (૨૩) દીપ્તિમાન - બીજાથી ન અંજાય.
 (૨૪) શિવ - તે જ્યાં વિચરે તે દેશમાં મરકી આદિ રોગોની શાંતિ થાય.
 (૨૫) સૌમ્ય - સર્વે લોકોની આંખો તેને ખેંચેને આનંદ પામે.
 (૨૬) સેંકડો ગુણોથી યુક્ત - પ્રશ્ન (ભક્તિ) આદિ ગુણોવાળા હોય.
 - આ પ્રમાણેના આચાર્ય પ્રવચન કથનમાં યોગ્ય જાણવા.

- આવા અનુયોગના મહાનગરના પ્રવેશ સમાન ચાર અનુયોગ દ્વારો - વ્યાખ્યાના અંગો છે. તે આ પ્રમાણે - ઉપક્રમ, નિક્ષેપ, અનુગમ અને નય.

(૧) ઉપક્રમ - જેના વડે કે જેનો કે જેમાં ઉપક્રમ કરીએ તે ઉપક્રમણને ઉપક્રમ કહે છે. ઉપક્રમ એટલે વ્યાખ્યા કરનાર શાસ્ત્ર પરત્વે શિષ્યનું લક્ષ્ય ખેંચવું તે. આ ઉપક્રમ બે પ્રકારે છે - શાસ્ત્રસંબંધી અને લોકસંબંધી. તેમાં શાસ્ત્રસંબંધી ઉપક્રમ છ પ્રકારે છે - આનુપૂર્વી, નામ, પ્રમાણ, વક્તવ્યતા, અર્થાધિકાર અને સમવતાર. લોકસંબંધી ઉપક્રમ પણ છ પ્રકારે છે - નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ.

(૨) નિક્ષેપ - નિક્ષેપણ - વર્ગીકરણ કરવું તે નિક્ષેપ કહેવાય. જેના વડે. જેનાથી કે જેમાં થાય તે નિક્ષેપ છે. ઉપક્રમ દ્વારા નિકટ આવેલ શિષ્ય પાસે - જે શાસ્ત્રની વ્યાખ્યા કરવી હોય તે શાસ્ત્રનો નામ, સ્થાપના આદિના માધ્યમથી પરિચય કરવો. તેના ત્રણ ભેદ છે-

- (૨-૧) ઓઘનિષ્પન્ન - અંગ અધ્યયનાદિનું સામાન્ય નામ સ્થાપવું તે.
 (૨-૨) નામનિષ્પન્ન - આચાર, શસ્ત્રપરિજ્ઞા આદિ વિશેષ નામાદિ સ્થાપવા.
 (૨-૩) સૂત્રાલાપક નિષ્પન્ન - સૂત્રના આલાવાનું નામાદિ સ્થાપન કરવું.

(૩) અનુગમ - જેના વડે, જેનાથી અથવા જેનામાં અનુગમન થાય તે અનુગમ કહેવાય. અનુગમ એટલે “અર્થનું કથન.” આ અનુગમના બે ભેદ છે - સૂત્રાનુગમ અને નિર્યુક્તિ-અનુગમ. તેમાં નિર્યુક્તિઅનુગમના ત્રણ ભેદ છે - નિક્ષેપનિર્યુક્તિ, ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્તિ અને સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્તિ.

(૧) નિક્ષેપ નિર્યુક્તિ અનુગમ - એટલે “નિક્ષેપ” પોતે છે. તેના સામાન્ય અને વિશેષ કથનરૂપ ઓઘનિષ્પન્ન અને નામનિષ્પન્ન એ બે ભેદે સૂત્રની અપેક્ષાએ કહેલ છે અને આ નિક્ષેપાનું લક્ષણ હવે પછી કહેવાશે.

(૨) ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્તિ અનુગમ - અહીં બે ગાથા વડે જણાવેલ છે. તે આ પ્રમાણે છે -

ઉદ્દેશ, નિર્દેશ, નિર્ગમ, ક્ષેત્ર, કાળ, પુરુષ, કારણ, પ્રત્યય, લક્ષણ, નય, સમવતાર, અનુમત, શું ?, કેટલા પ્રકારે ? કોનું ? ક્યાં ?, કોનામાં ?, કેવી રીતે ? કેટલો કાળ ? કેટલું ? સાંતર, નિરંતર, ભવાકર્ષ, સ્પર્શન અને નિરુક્તિ.

(આ ભેદોનો વિસ્તાર “અનુયોગ” સૂત્રથી જાણવો)

(૩) સૂત્ર સ્પર્શિક નિર્યુક્તિ અનુગમ - સૂત્રોના અવયવ અર્થાત્ એક-એક પદોનું નયના માધ્યમથી શંકા-સમાધાનરૂપ અર્થકથન કરવું તે. જે સૂત્ર હોય ત્યારે જ થાય છે. આવો સૂત્રાનુગમ સૂત્રોચ્ચારણરૂપ અને પદચ્છેદરૂપ કહેવાયેલ છે.

(૪) નય - ચોથો અનુયોગ દ્વાર છે. નય એટલે અનંત ધર્મો વડે યુક્ત વસ્તુના કોઈ એક ધર્મને મુખ્ય કરીને કહેવું - સમજવું - જાણવું તે. તેના સાત ભેદ છે - નૈગમ, વ્યવહાર, શબ્દ, એવંભૂત, સંગ્રહ, ઋજુસૂત્ર, સમભિરૂટ. (તેનો અર્થ-વિસ્તાર અનુયોગદ્વારથી જાણવો.)

હવે આચારાંગ સૂત્રના ઉપક્રમ આદિ અનુયોગ દ્વારોને યથાર્થરૂપે કહેવાની ઇચ્છાવાળા નિર્યુક્તિકાર મહર્ષિ સર્વ વિદ્વોના ઉપશમનને માટે, મંગલને માટે, વિદ્વાનોની પ્રવૃત્તિને માટે સંબંધ, અભિધેય, પ્રયોજનને કહેનારી પહેલી નિર્યુક્તિ ગાથા કહે છે-

[નિ.-૧] સર્વે અરિહંતો, સિદ્ધો અને અનુયોગદાતા આચાર્યોને વંદન કરીને પૂજ્ય એવા “આચાર” સૂત્રની નિર્યુક્તિને હું કહું છું.

અહીં “અરિહંતો અને સર્વસિદ્ધોને વાંદીને” એ મંગલવચન છે, “અનુયોગદાયકોને” એ સંબંધ વચન છે, “આચાર સૂત્રની” એ અભિધેય વચન છે. “નિર્યુક્તિ કરીશ” એ પ્રયોજન છે. એ પ્રમાણે તાત્પર્યાર્થ જાણવો.

અવયવાર્થ આ પ્રમાણે - “વંદિતુ”માં “વદ્” ધાતુ નમસ્કાર અને સ્તુતિ અર્થમાં છે. તેમાં નમસ્કાર કાયા વડે, સ્તુતિ વાણી વડે અને બંનેનો ભાવ મન વડે થાય છે, તેથી મન, વચન, કાયા એ ત્રણે વડે નમસ્કાર કર્યો છે.

સિદ્ધ એટલે જેમણે સર્વે કર્મોને બાળી નાંખેલ છે તે. બધાં સિદ્ધોમાં સિદ્ધના બધાં ભેદો જેવા કે તીર્થ, અતીર્થ, અનંતર, પરંપર આદિ પંદરે ભેદોને જાણવા. આ બધા સિદ્ધોને વંદીને એ પ્રમાણે સંબંધ છે. આ સંબંધ બધે જ જોડવો.

જિન એટલે જે રાગ-દ્વેષને જીતે તે. તે જ તીર્થકર છે. સર્વે અતીત, અનાગત અને વર્તમાનકાળના અને સર્વક્ષેત્રમાં રહેલા. તેમને પણ નમસ્કાર કર્યો.

અનુયોગ દાતા - સુધર્માસ્વામીથી લઈને આ પૂજ્ય નિર્યુક્તિકારશ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામીને, ચૌદ પૂર્વધર આચાર્ય હોવાથી તે સર્વેને નમસ્કાર.

આ પ્રમાણેના આમ્નાય કથનથી “પોતાની બુદ્ધિથી કહું નથી” તેમ જાણવું. “વન્દિત્વા”માં રહેલ વક્ત્વા પ્રત્યયથી પૂર્વ અને ઉત્તરક્રિયાનો સંબંધ બતાવે છે - એટલે નમસ્કાર કરીને યથાર્થ નામવાળા ભગવત્ (પૂજ્ય) આચારની નિર્યુક્તિ કરશે. અહીં ‘ભગવત્’ શબ્દથી ભણનારને અર્થ, ધર્મ, પ્રયત્ન અને ગુણની પ્રાપ્તિ થશે તેમ જાણવું.

“નિર્યુક્તિ” એટલે નિશ્ચય અર્થ બતાવનારી યુક્તિ, તેને કહીશ. એટલે અંદર રહેલ નિર્યુક્તિને બાહ્યરૂપે પ્રત્યક્ષ જણાવીશ એમ સમજવું.

હવે પ્રતિજ્ઞા કથન મુજબ નિક્ષેપ યોગ્ય પદોને એકઠા કરીને કહે છે-

[નિ.૨] આચાર, અંગ, શ્રુત-સ્કંધ, બ્રહ્મ-ચરણ, શસ્ત્ર-પરિજ્ઞા, સંજ્ઞા, દિશા

એ શબ્દોનો નિક્ષેપ કરવો જોઈએ. તેમાં આચાર, બ્રહ્મ-ચરણ, શસ્ત્ર-પરિજ્ઞા શબ્દો નામનિષ્પન્ન નિક્ષેપો જાણવા; અંગ અને શ્રુત-સ્કંધ શબ્દો ઓઘ નિષ્પન્ન નિક્ષેપો જાણવા; સંજ્ઞા અને દિશા શબ્દ સૂત્રાલાપક નિષ્પન્ન નિક્ષેપો જાણવા. આ દરેકના કેટલા નિક્ષેપો થાય છે તે જણાવે છે -

[નિ. ૩] અહીં 'ચરણ' શબ્દનો છ પ્રકારે અને 'દિશા' શબ્દનો સાત પ્રકારે નિક્ષેપ જાણવો. આ બે શબ્દો સિવાયના બધા શબ્દોનો ચાર પ્રકારનો નિક્ષેપ છે. અહીં ક્ષેત્ર, કાળ વગેરે જેમ સંભવ હોય તેમ ગોઠવવા. નામાદિ ચાર નિક્ષેપ બધામાં છે, તે આ રીતે -

[નિ. ૪] જ્યાં જ્યાં ચારથી અધિક નિક્ષેપ કહ્યા છે ત્યાં ત્યાં તે સર્વે નિક્ષેપો વડે પદોનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવો. જેમ કે - ચરણ અને દિશા શબ્દની આદિમાં જે ક્ષેત્ર, કાળ આદિ સંબંધે જાણે ત્યાં તેનો સંપૂર્ણ અર્થ કહે. જ્યાં સંપૂર્ણ ન જાણે ત્યાં આચારાંગ આદિમાં નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ભાવ એ ચાર નિક્ષેપો કરે - એ પ્રમાણે ઉપદેશ છે.

પ્રદેશ અંતરના પ્રસિદ્ધ અર્થની લાઘવતા ઇચ્છતા નિર્યુક્તિકાર હવે કહે છે -

[નિ. ૫] દશવૈકલિક અધ્યયન-૩ "ક્ષુલ્લિકાચાર"માં આચારનો પૂર્વે કહેલો નિક્ષેપ છે, 'અંગ'નો નિક્ષેપ ઉત્તરાધ્યયન અધ્યયન-૩ "ચતુરંગ"માં છે. હવે જે કંઈ વિશેષ છે તે અહીં કહીએ છીએ.

ભાવાચારનો અહીં વિષય છે. તે પ્રતિજ્ઞાનુસાર કહે છે-

[નિ.૬] તે ભાવાચારના એકાર્થક-પર્યાય શબ્દો કહેવા, ભાવાચારની પ્રવૃત્તિ - પ્રવર્તન કયા પ્રકારે થયું તે કહેવું, આ પહેલું અંગ (સૂત્ર) છે તે કહેવું, ગણિ-આચાર્યનું કેટલા પ્રકારનું આ સ્થાન છે તે કહેવું, પરિમાણનું કથન કરવું, તેમાં શું કયાં સમાવાયું છે તે કહેવું, તેમજ સાર કહેવો. આ દ્વારો વડે પહેલા ભાવઆચારથી એનો ભેદ જાણવો. આ સમુદાય અર્થ છે. તેનો અવયવ અર્થ નિર્યુક્તિકાર જ કહે છે-

[નિ.૭] આચાર, આચાર, આગાલ, આકર, આશ્વાસ, આદર્શ, અંગ, આચીર્ણ, આજ્ઞા, આમોક્ષ એ સર્વે એકાર્થક-પર્યાયવાચી છે.

૦ આચાર :- જે વર્તનમાં મૂકાય કે જેનું સેવન થઈ શકે તે આચાર. તે નામ આદિ ચાર પ્રકારે છે. (નામ, સ્થાપના સુગમ છે.) દ્રવ્ય આચાર ત્રણ ભેદે છે - જ્ઞા શરીર, ભવ્ય શરીર, તદ્વ્યતિરિક્ત (તે બંનેથી જુદો), જેનો અર્થ આ ગાથા વડે જાણવો-

- નામન (નમવું), ધોવણ (ધોવું), વાસન (સુવાસિત કરવું), શિક્ષણ (શિખવવું), સુકરણ (સત્કાર્ય કરવું), અવિરોધી દ્રવ્યો તે લોકમાં દ્રવ્યાચાર જાણવો.

- ભાવઆચાર બે પ્રકારે છે - લૌકિક અને લોકોત્તર. તેમાં લૌકિક ભાવાચાર તે - પાખંડી વગેરે અન્યદર્શનીઓ પંચરાત્રિ વગેરેનો કરે છે તે જાણવો. લોકોત્તર ભાવાચાર તે - જ્ઞાન, દર્શન આદિ પાંચ પ્રકારે જાણવો. (જેનો વિસ્તાર દશવૈકલિક ટીકાથી જાણવો).

- તેમાં જ્ઞાનાચાર આઠ પ્રકારે છે - કાળ, વિનય, બહુમાન, ઉપધાન, અનિહ્વવ, વ્યંજન, અર્થ, તદ્દુભય એ આઠ જ્ઞાનાચાર છે.

- દર્શનાચાર પણ આઠ પ્રકારે છે - નિ:શંકિત, નિષ્કાંક્ષિત, નિર્વિચિકિત્સ, અમૂઢદૃષ્ટિ, ઉપબૃંહણ, સ્થિરીકરણ, વાત્સલ્ય, પ્રભાવના.

- ચારિત્રાચાર પણ આઠ પ્રકારે છે - મનગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ, કાર્યગુપ્તિ, ઇર્થાસમિતિ, ભાષાસમિતિ, એષણાસમિતિ, આદાન-નિક્ષેપસમિતિ, પારિષ્ઠાપનિકા-સમિતિ. આ આઠ પ્રવચન માતા કહેવાય છે. તેમાં રહેલો ચારિત્ર સંપન્ન છે.

- તપાચાર બાર પ્રકારે છે - અનશન, ઉણોદરી, વૃત્તિસંક્ષેપ, રસત્યાગ, કાય કલેશ અને સંલીનતા એ છ ભેદે બાહ્યતપ છે. પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવસ્ય, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન અને ઉત્સર્ગ એ છ ભેદે અભ્યંતરતપ છે.

- વીર્યાચાર અનેક પ્રકારે છે. ઉક્ત જ્ઞાનાદિ આચારોને વિશે જે બાહ્ય-અભ્યંતર સામર્થ્યને ગોપવ્યા વિના પરાક્રમ કરે છે અને તેના પાલનમાં યથાશક્તિ પોતાના આત્માને જોડી રાખે છે તેવા આચારવાનનો આચાર તે વીર્યાચાર જાણવો.

૦ (આ પાંચે આચારોનું વિસ્તૃત વર્ણન દશવૈકલિક નિર્યુક્તિ ૧૮૨ થી ૧૮૮માં જોવું)

આ પાંચ પ્રકારનો આચાર છે. તેને પ્રતિપાદન કરનાર આ ગ્રંથ વિશેષ જ ભાવાચાર છે - એ પ્રમાણે સર્વ સ્થાને જાણવું. હવે 'આચાર' ની વ્યાખ્યા કહે છે.

૦ આચાર - એટલે જેના વડે અતિગાઠ કર્મો પણ ચલાયમાન - નષ્ટ થાય છે તે. તેનો નિક્ષેપ પણ ચાર પ્રકારે છે. તેમાં તદ્વ્યતિરિક્ત આચાર તે વાયુ છે કેમકે વાયુ બધાને ચલાયમાન કરે છે - કંપાવે છે. ભાવઆચારમાં ઉક્ત પંચાચાર જાણવો.

૦ આગાલ - આગાલન અર્થાત્ સમ્પ્રદેશમાં રહેવું તે આગાલ. તેના પણ ચાર નિક્ષેપો છે. તેમાં તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યાચાર તે પાણી વગેરેનું નિયામમાં રહેવું તે છે. ભાવાગાલ તે જ્ઞાનાદિ પાંચ આચાર જ છે. જે રાગાદિ રહિત આત્મામાં રહે છે.

૦ આકર - અંદર આવીને કરે તે આકર અથવા આકર એટલે જાણ કે નિધિ. આકરના ચાર પ્રકારે નિક્ષેપ છે. તેમાં તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યાકરનું દૃષ્ટાંત ચાંદિ આદિની જાણ છે. ભાવાકર તે જ્ઞાનાદિ પંચવિધ આચાર જ છે. તેનું પ્રતિપાદન કરનાર આ જ ગ્રંથ છે. તેમાંથી આત્માના નિર્જરાદિ રત્નોરૂપ ગુણ મળે છે.

૦ આશ્વાસ - આશ્વાસન, જેમાં આશ્વાસ લેવાય તે આશ્વાસ કહેવાય. તેના ચાર નિક્ષેપો છે. જેમાં તદ્દ્રવ્ય વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યાશ્વાસમાં યાનપાત્ર દ્વીપાદિ છે કેમકે વહાણ અને દ્વીપ ડૂબતાને આધારભૂત છે. ભાવાશ્વાસ જ્ઞાનાદિ જ છે.

૦ આદર્શ - જેમાં દેખાય તે આદર્શ. તેના નામાદિ ચાર નિક્ષેપ છે. તદ્ દ્રવ્ય વ્યતિરિક્તનું દૃષ્ટાંત દર્પણ છે અને ભાવાદર્શ તે જ્ઞાનાદિ આચાર જ છે. કેમકે તેમાં કર્તવ્યતા દેખાય છે. (આત્માનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે.)

૦ અંગ - જેનામાં પ્રગટ કરાય તે અંગ. તદ્ વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યંગમાં મસ્તક,

બાહુ આદિ શરીરના અંગો લેવા. ભાવઅંગ આ આચાર સૂત્ર જ છે.

૦ આચીર્ણ - એટલે આસેવન. તે નામાદિ છ ભેદ છે. તેમાં તદ્દ્રવ્ય વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યાચીર્ણમાં સિંહ આદિનું ઘાસ ખાવાનું છોડીને માંસનું ભક્ષણ છે. ક્ષેત્રાચીર્ણનું દેહાંત છે - વાલ્કિક દેશમાં સાથવો ખાય છે; કોંકણમાં પેચા ખાય છે. કાલાચીર્ણ આ પ્રમાણે છે - ઉનાળામાં રસવાળો ચંદનનો લેપ લગાવે છે, ગંધ કાષાયિકી લગાવે છે. પાટલ, સિરીશ, મલ્લિકા ફૂલો સારા લાગે છે. ભાવાચીર્ણ તો જ્ઞાનાદિ પંચાચાર જ છે. તેનો પ્રતિપાદક આચાર ગ્રંથ છે.

૦ આજાતિ - જેમાંથી સંપૂર્ણ જન્મ પામે તે 'આજાતિ'. તેના પણ ચાર નિક્ષેપા છે. તેમાં તદ્દ્રવ્યવ્યતિરિક્ત દ્રવ્યાજાતિમાં મનુષ્ય વગેરેની જાતિ લેવી અને ભાવઆજાતિમાં જ્ઞાનાદિ આચારને જન્મ આપનાર આ જ ગ્રંથ છે.

૦ આમોક્ષ - જેમાં સર્વથા મુકાય તે આમોક્ષણને આમોક્ષ કહે છે. આમોક્ષના નામ આદિ ચાર નિક્ષેપ છે. બેડીમાંથી પગ છૂટો કરવો તેને તદ્દ્રવ્ય વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યામોક્ષ કહે છે. ભાવ આમોક્ષ તે આઠકર્મને જળમૂળમાંથી કાઢનાર આ "આચાર" શાસ્ત્ર છે.

અહીં બતાવેલ આચાર આદિ દશ શબ્દો કિંચિત્ વિશેષતા બતાવનારા પણ એકાર્થક જ છે. કેમકે ઇન્દ્રના પર્યાયવાચી શબ્દો શક્ર, પુરંદર વગેરે છે. તેમજ એક અર્થને કહેનારા ઇંદ, ચિત્, બંધ, અનુલોમી વગેરે પ્રતિપત્તિના અર્થને જણાવે છે. કહ્યું છે કે - બંધ, અનુલોમતા, લાઘવ, અસંમોહ, સદ્ગુણ, દીપન એ શાસ્ત્રમાં નિશ્ચયપૂર્વક એકાર્થના ગુણો છે. (જુદા જુદા દેશના શિષ્યોને આ પર્યાયોથી સમજવું સરળ બને છે.)

(આવશ્યક ચૂર્ણિમાં આ દશે શબ્દોની વ્યાખ્યા કિંચિત્ ભિન્ન છે, તદ્વ્યતિરિક્તના દેહાંતો પણ ભિન્ન છે. તેમજ થોડો અર્થ વિસ્તાર પણ છે. જે ખરેખર જાણવા જેવો છે.)

હવે પ્રવર્તના દ્વાર કહે છે. ભગવંતે ક્યારે ફરીથી "આચાર" શાસ્ત્ર કહ્યું તે જણાવે છે—

[નિ.૮] સર્વે તીર્થકરો તીર્થ પ્રવત્તવિ ત્યારે સર્વ પ્રથમ "આચાર" સૂત્રનો અર્થ કહે છે. આ પ્રમાણે પૂર્વે પણ હતું, આ જે પણ છે અને ભાવિમાં પણ થશે. ત્યાર પછી જ બીજા અગિયાર અંગોનો અર્થ કહે છે. ગણધરો પણ આ જ પરિપાટી-ક્રમથી "આચાર" આદિ સૂત્રોને સૂત્રરૂપે ગુંથે છે. (સૂત્ર રચના કરે છે.) હવે તેના પ્રથમપણાનો હેતુ કહે છે—

[નિ.૯] આ "આચાર" શાસ્ત્ર બાર અંગોમાં પહેલું અંગસૂત્ર છે, તેનું કારણ કહે છે - અહીં મોક્ષનો ઉપાય એવા ચરણકરણને બતાવે છે - અને આ પ્રવચનનો સાર છે કેમકે તે મોક્ષનો પ્રધાન હેતુ છે એમ સ્વીકાર્યું છે અને અહીં રહેલા બીજા અંગોનું અધ્યયન કરવાને યોગ્ય છે, તેથી તેને પહેલું બતાવેલ છે. [સંક્ષેપ સારાંશ એ કે - પંચાચાર જ મોક્ષનો ઉપાય છે અને આ આચારાંગ સૂત્ર ચરણ-કરણ પ્રતિપાદક છે. જે સાધુ પંચાચાર સ્થિત હોય તે જ બાકીના અગિયાર અંગસૂત્રો

બણવાને લાયક છે. માટે દ્વાદશાંગીમાં 'આચાર' સૂત્રને પ્રથમ કહ્યું છે.]

હવે ગણિદ્વારને કહે છે. સાધુ વર્ગ કે ગુણોનો સમૂહ જેને હોય તે ગણી. ગણિપણું આચારને આધીન છે તે બતાવે છે.

[નિ.૧૦] "આચાર" શાસ્ત્રના અધ્યયનથી ક્ષાંતિ આદિ દશ પ્રકારનો અથવા ચરણકરણાત્મક શ્રમણધર્મ પરિજ્ઞાત થાય છે. તેથી ગણિપણાના સર્વે કારણોમાં "આચારધર" પણું એ પહેલું અથવા પ્રધાન ગણિસ્થાન છે (આચારમાં સ્થિત એવા જ ગણિપણું ધારણ કરી શકે). હવે અધ્યયન અને પદથી પરિમાણ બતાવે છે.

[નિ.૧૧] અધ્યયનથી આ સૂત્રમાં "બ્રહ્મચર્ય" નામક નવ અધ્યયનરૂપ છે, પદથી અઠાર હજાર પદ-પ્રમાણ છે. "આચાર" સૂત્રને "વેદ" કહેલ છે. જેના વડે હેય-ઉપાદેયનું સ્વરૂપ જાણે તેને વેદ કહે છે. ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં વર્તવું તે આ "આચાર" છે. આ સૂત્ર સાથે પાંચ યૂડા (ચૂલિકા) છે. તેથી તે પાંચ યૂડાયુક્ત કહેવાય છે. સૂત્રમાં ન કહેલ બાકી અર્થ જેમાં કહેવાય તેને યૂડા કહે છે, તે યૂડા આ પ્રમાણે છે—

પહેલી યૂડામાં સાત અધ્યયનો છે - (૧) પિંડેષણા, (૨) શય્યા, (૩) ઇર્ચા, (૪) ભાષા, (૫) વસ્ત્ર, (૬) પાત્ર, (૭) અવગ્રહપ્રતિમા. બીજી યૂડા "સપ્તસપ્તતિકા" નામે છે. ત્રીજી યૂડા "ભાવના" નામક છે. ચોથી યૂડા "વિમુક્તિ" છે. પાંચમી "નિશીથ-અધ્યયન" છે. પહેલા શ્રુતસ્કંધમાં આ ચાર યૂડા (ચૂલિકા)રૂપ બીજો શ્રુતસ્કંધ ઉમેરવાથી "બહુ" અને "નિશીથ" નામક પાંચમી યૂડા ઉમેરવાથી "બહુતર" અને અનંતગમ પર્યાયરૂપે બહુતમ છે. તે પદ-પરિમાણ વડે થાય છે. (જેનું વિવરણ આગળ કરાશે.)

હવે ઉપક્રમ અંતર્ગત "સમવતાર" દ્વાર કહે છે. આ યૂડાઓ નવ બ્રહ્મચર્ય અધ્યયનમાં સમાવેશ પામે છે. તે હવે દર્શાવે છે—

[નિ.૧૨ થી ૧૪] આચારાગ્ર (બીજા શ્રુતસ્કંધ)નો અર્થ બ્રહ્મચર્યમાં અવતરે છે, અને તે પણ શસ્ત્રપરિજ્ઞામાં સમુદાય અર્થમાં સમાય છે.

શસ્ત્ર પરિજ્ઞાનો અર્થ છે તે છ કાયમાં સમાય છે અને છ જીવનિકાયનો અર્થ છે તે પાંચ મહાવ્રતમાં સમાવિષ્ટ થાય છે.

પાંચ મહાવ્રત છે તે સર્વ દ્રવ્યોમાં સમાય છે અને સર્વે પર્યાયોના અનંત ભાગમાં તે દ્રવ્યોનો સમાવેશ થાય છે.

૦ અહીં "આચારાગ્ર" એટલે ચૂલિકાઓ. દ્રવ્યો એટલે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ, જીવ અને કાળ તે છ દ્રવ્યો. પર્યાયો અગુરુલઘુ વગેરે છે. તેના અનંતમાં ભાગે વ્રતોનો અવતાર થાય.

મહાવ્રતોનો બધાં દ્રવ્યમાં અવતાર કઈ રીતે થાય ? તે કહે છે.

[નિ.૧૫] પહેલા મહાવ્રતમાં છ જીવનિકાય, બીજા અને પાંચમાં મહાવ્રતમાં બધાં દ્રવ્યો અને ત્રીજા તથા ચોથા મહાવ્રતનો સમવતાર આ બધા દ્રવ્યોના એક ભાગમાં થાય છે.

(શિષ્ય) મહાવ્રતોનો સમાવેશ બધાં દ્રવ્યોમાં કહ્યો પણ બધા પર્યાયોમાં કેમ નહીં ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર જે અભિપ્રાય વડે પ્રેરણા કરી તે બતાવીને કહે છે -

અહીં ચાર ગાથા દ્વારા વૃત્તિકાર તેનો અર્થ ટૂંકમાં બતાવતા કહે છે કે - ગાથામાં જે 'નન્' શબ્દ કહ્યો તે અસૂયા અર્થમાં છે. સંયમ સ્થાનો અસંખ્યાત છે. તેઓમાં જે જદન્ય છે, તેને વિભાગ ન થાય એટલું નાનું આપણે કવીએ, તે પર્યાયો વડે ખંડિએ તો અનંત અવિભાગ પલિસ્થેદ રૂપ છે. હવે આ પર્યાય સંખ્યા વડે નિર્દિષ્ટ કરીએ તો બધા આકાશ પ્રદેશની સંખ્યાથી અનંતગણું છે. એટલે આકાશના જેટલા પ્રદેશો છે તેનો વર્ગ કરીએ તેટલું છે. ત્યાર પછી બીજા, ત્રીજા આદિ સ્થાનો વડે અસંખ્યાત ગચ્છમાં જવા દ્વારા અનંત ભાગ આદિ વૃદ્ધિ થકી છ સ્થાનમાં રહેનારી અસંખ્યેય સ્થાનગત શ્રેણી થાય છે.

- આ પ્રમાણે એક પણ સ્થાન સર્વ પર્યાયો યુક્ત હોય તે પણ જો ગણતરીમાં ગણી ન શકાય તો બધાની ગણતરી કઈ રીતે થઈ શકે ?

હવે બીજા કયા પર્યાયો છે ? જેઓના અનંતમાં ભાગે વ્રતો રહે છે. જે પર્યાયો બુદ્ધિમાં પહોંચે તે લેવા બાકીના કેળવી ગમ્ય છે અર્થાત્ કેવળી જાણે પણ ન કહેવાય તેવા પર્યાયોને પણ તેમાં ઉમેરવાથી બહુપણું થાય. એ જ પ્રમાણે જ્ઞાન અને જ્ઞેય એ બંનેના તુલ્યપણાથી બંને તુલ્ય જ રહે તેથી અનંતગુણા ન થાય. તેથી અહીં આચાર્ય કહે છે - જે આ સંયમસ્થાન શ્રેણી કહી તે બધા ચારિત્ર પર્યાયો તથા જ્ઞાનદર્શન પર્યાય સહિત લઈએ તો પરિપૂર્ણ થાય, સર્વ આકાશપ્રદેશથી તે પર્યાયો અનંતગુણા થાય. અહીં આ ચારિત્ર માત્ર ઉપયોગીપણાથી પર્યાયોનો અનંતભાગ વર્તે છે, તેમ કહ્યું છે તેથી તમે કહેલ દોષ લાગતો નથી.

હવે સારદ્વાર કહે છે. કોનો કયો સાર છે તે જણાવે છે-

[નિ.૧૬-૧૭] અંગોનો (દ્વાદશાંગીનો) સાર શું છે ? - આચાર. (તો પછી) આચારનો સાર શું ? - અનુયોગ. અનુયોગનો સાર શું ? - પ્રરૂપણા, પ્રરૂપણાનો સાર શું ? - ચારિત્ર. ચારિત્રનો સાર શું ? - નિર્વાણ. નિર્વાણનો સાર શું ? અવ્યાબાધ સુખ. આ બધું કથન જિનેશ્વર પરમાત્માએ કરેલ છે.

- ગાથાર્થ સરળ છે. તેથી વૃત્તિકારે વૃત્તિ કરી નથી. “અનુયોગઅર્થ” એટલે વ્યાખ્યાન વિષય. તેની પ્રરૂપણા એટલે પોતાની પાસે છે તે બીજાને સમજાવવું.

હવે શ્રુતસ્કંધ અને પદના નામાદિ નિક્ષેપા વગેરે પહેલાની માફક કહેવા. અહીં ભાવનિક્ષેપાનો અધિકાર છે. ભાવશ્રુતસ્કંધ બ્રહ્મચર્યરૂપ છે. તેથી હવે બ્રહ્મ અને ચરણ એ બે શબ્દોના નિક્ષેપાને કહે છે.

[નિ.૧૮] “બ્રહ્મ” પદના ચાર નિક્ષેપા છે. તેમાં “નામબ્રહ્મ” તે કોઈનું નામ હોય. “સ્થાપનાબ્રહ્મ” અસદ્ભાવ સ્થાપનામાં “અક્ષ” આદિ જાણવા. સદ્ભાવ સ્થાપનામાં બ્રાહ્મણે જનોઈ પહેરી હોય તેવી આકૃતિવાળી માટી વગેરે દ્રવ્યની મૂર્તિ હોય. અથવા સ્થાપનામાં વ્યાખ્યાન કરતા બ્રાહ્મણની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ તે કહેવું.

અહીં પ્રસંગોપાત સાત વર્ણ અને નવ વર્ણાંતરની ઉત્પત્તિને જણાવે છે-

[નિ.૧૯] જ્યાં સુધી ભગવંત ઋષભદેવ રાજ્યગાદીએ બેઠા ન હતા, ત્યાં સુધી મનુષ્યની એક જ જાતિ હતી. ત્યાર પછી રાજ્યની ઉત્પત્તિ થઈ. (ભગવંત રાજ થયા) પછી જેઓ ભગવંતને આશ્રીને રહ્યા તે ક્ષત્રિયો કહેવાયા, બાકીના શોચ કરવાથી અને રૂદન કરવાથી શુદ્ર કહેવાયા. પછી અગ્નિની ઉત્પત્તિ થતાં તેમાંથી લુહાર આદિના શિલ્પ તથા વાણિજ્ય વૃત્તિથી ગુજરાન ચલાવતા તેઓ વૈશ્યો કહેવાયા. ભગવંતને કેવળજ્ઞાન થયું પછી તેમના પુત્ર ભરતચક્રીએ કાકણીરત્ન વડે લાંછન કરવાથી તે શ્રાવકો જ બ્રાહ્મણો કહેવાયા. (આવશ્યક ચૂર્ણ પૃષ્ઠ ૪ અને ૫ ઉપર આ જ ચાર વર્ણોનું કથન થોડું જુદી રીતે છે. તેમાં બ્રાહ્મણની ઉત્પત્તિ નોંધપાત્ર છે.) ભગવંતની કેવળ જ્ઞાનોત્પત્તિ બાદ જેઓ શ્રાવક થયા, તેઓ ઋષુસ્વભાવી અને ધર્મપ્રિય હતા. જે કોઈને હણતા જુએ તો તેમને નિવારતા અને કહેતા કે - અરે મા હણ મા હણ (હણો નહીં-હણો નહીં). લોકોમાં આવી ધર્મવૃત્તિ કરવાથી તેઓ માહણા અર્થાત્ બ્રાહ્મણો કહેવાયા.

આ રીતે અહીં ત્રણ શુદ્ધ જાતિ કહી. આ અને બીજી જાતિઓ ગાથા-૨૧માં કહે છે.

હવે વર્ણ અને વર્ણાંતરથી નિષ્પન્ન સંખ્યાને જણાવે છે-

[નિ.૨૦] સંયોગ વડે સોળ વર્ણો ઉત્પન્ન થયા. તેમાં સાત વર્ણો અને નવ વર્ણાંતરો જાણવા. આ વર્ણ અને વર્ણાંતર સ્થાપના બ્રહ્મ જાણવા. હવે પૂર્વે કહેલા ત્રણ વર્ણને અથવા પૂર્વે સૂચિત સાત વર્ણોને જણાવે છે.

[નિ.૨૧] બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર એ ચાર મૂળ જાતિ છે. આ ચારમાંથી એકબીજાના સંયોગ વડે પ્રત્યેકથી ત્રણ ત્રણ જાતિ ઉત્પન્ન થઈ. જેમકે બ્રાહ્મણ પુરુષ અને ક્ષત્રિય સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન પુત્રને પ્રધાન ક્ષત્રિય કે સંકર ક્ષત્રિય કહેવાય. એ પ્રમાણે ક્ષત્રિય પુરુષથી વૈશ્ય સ્ત્રી સાથે જાણવું. વૈશ્ય પુરુષ અને શુદ્ર સ્ત્રી હોય તો તે મુજબ દરેકમાં પ્રધાન અને સંકર ભેદ જાણવા. આ પ્રમાણે સાત વર્ણો થાય છે. અનંતરા તથા તે આનંતરા કહેવાય. આ યોગોમાં ચરમ વર્ણનો વ્યાપ્તિ થાય છે. જેમકે - બ્રાહ્મણ પુરુષ અને ક્ષત્રિય સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન ક્ષત્રિય કહેવાય ઇત્યાદિ. તે સ્વસ્થાને પ્રધાન થાય છે. હવે નવ વર્ણાંતરો કહે છે-

[નિ.૨૨] અંબષ્ટ, ઉગ્ર, નિશાદ, અયોગવ, માગધ, સૂત, ક્ષતા, વિદેહ, ચાંડાલ. એ નવ વર્ણાંતરો છે. એ કેવી રીતે થાય તે હવે બતાવે છે-

[નિ.૨૩ થી ૨૫] આ ત્રણે ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે જાણવો-

(૧) બ્રહ્મ પુરુષ + વૈશ્ય સ્ત્રી = અંબષ્ટ

(૨) ક્ષત્રિય પુરુષ + શુદ્ર સ્ત્રી = ઉગ્ર

(૩) બ્રહ્મ પુરુષ + શુદ્ર સ્ત્રી = નિષાદ/પારાસર

(૪) શુદ્ર પુરુષ + વૈશ્ય સ્ત્રી = અયોગવ

(૫) વૈશ્ય પુરુષ + ક્ષત્રિય સ્ત્રી = માગધ

- (૬) ક્ષત્રિય પુરુષ + બ્રહ્મ સ્ત્રી = સૂત
 (૭) શુદ્ર પુરુષ + ક્ષત્રિય સ્ત્રી = ક્ષત્રી
 (૮) વૈશ્ય પુરુષ + બ્રહ્મ સ્ત્રી = વૈદેહ
 (૯) શુદ્ર પુરુષ + બ્રહ્મ સ્ત્રી = ચાંડાલ - આ પ્રમાણે નવ વર્ણાન્તરો જાણવા.
 હવે વર્ણાન્તરના સંયોગથી કોની ઉત્પત્તિ થઈ તે કહે છે—
 [નિ.૨૬,૨૭] આ બંને ગાથાઓનો અર્થ નીચેના કોષ્ટકથી જાણવો—
 (૧) ઉગ્રપુરુષ + ક્ષત્રી સ્ત્રી = શ્વપાક (૨) વિદેહ પુરુષ + ક્ષત્રી સ્ત્રી = વૈષલ
 (૩) નિષાદ પુરુષ + અંબાઈ અથવા શુદ્ર સ્ત્રી = બુક્કસ
 (૪) શુદ્ર પુરુષ + નિષાદ સ્ત્રી = કુક્કુરક
 અહીં સ્થાપનાબ્રહ્મનું કથન પૂર્ણ થયું. હવે દ્રવ્ય બ્રહ્મ બતાવે છે.

[નિ.૨૮] જા શરીર (બ્રાહ્મણનું મૃત શરીર), ભવ્ય શરીર (બ્રાહ્મણ થનાર બાળક) તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય બ્રહ્મ એટલે (૧) મિથ્યા જ્ઞાનવાળા શાક્ય-પરિવ્રાજક આદિ સંન્યાસીની બસ્તિનિરોધ ક્રિયા (બોધ વિનાનું બ્રહ્મચર્ય).

(૨) વિધવા અને દેશાંતર ગયેલ પતિવાળી સ્ત્રીઓનું કુળ વ્યવસ્થાને માટે કરાયેલ કે અનુમિત સ્વરૂપનું બ્રહ્મચર્ય.

ભાવ બ્રહ્મ એટલે સાધુઓનો બસ્તિનિરોધ અર્થાત્ અટાર ભેદે જે સંયમ (બ્રહ્મચર્ય પાલન) તે અને સત્તર પ્રકારે જે સંયમ, તેને ઘણે અંશે મળતું આવે છે તે. જેમાં અટાર પ્રકારે સંયમ એટલે (૧) દેવ સંબંધી, (૨) ઔદારિક સંબંધી એવા બંને કામરતિ સુખનો ત્રણ કરણ અને ત્રણ યોગથી ત્યાગ કરવો તે. આ રીતે દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યચ એ ત્રણે સાથે સર્વથા અબ્રહ્મનો ત્યાગ.

— હવે ચરણના નિક્ષેપા કહે છે—

[નિ.૨૯] ચરણના નામ આદિ છ નિક્ષેપા છે. જેમાં વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય ચરણના ત્રણ ભેદો છે — ગતિ, ભક્ષણ અને ગુણ. તેમાં ગતિચરણ તે ગમન જાણવું, લાડુ વગેરે ખાવા તે આહાર (ભક્ષણ) ચરણ છે અને ગુણચરણના બે ભેદ છે — (૧) લૌકિક ગુણ ચરણદ્રવ્યને માટે હાથી વગેરેને કેળવવા અથવા વૈદક આદિનું શિક્ષણ. (૨) લોકોત્તર ગુણ ચરણ એટલે સાધુઓ ઉપયોગ વિના કે માયાવૃત્તિથી ચારિત્ર પાળે તે. જેમ ઉદારી રાજાને મારવા માટે વિનયરત્ન એ ચારિત્ર પાળ્યુ તે.

ક્ષેત્ર ચરણ - જે ક્ષેત્રે વિહાર, આહાર કરે કે જ્યાં વ્યાખ્યાન કરે તે, તેમજ શાલિ ક્ષેત્ર આદિમાં જવું તે ક્ષેત્રચરણ છે.

કાળ ચરણ - જે કાળે વિહાર, આહાર, વ્યાખ્યાન કરે તે.

[નિ.૩૦] ભાવ ચરણ-પણ ત્રણ પ્રકારે છે — (૧) ગતિ, (૨) આહાર, (૩) ગુણ. તેમાં સાધુ ઉપયોગ પૂર્વક યુગમાત્ર દૈષ્ટિ રાખીને ચાલે તે ગતિભાવ ચરણ. શુદ્ધ (દોષરહિત) આહાર વાપરે તે ભક્ષણ ભાવ ચરણ. ગુણચરણ બે પ્રકારે છે — (૧) અપ્રશસ્ત ગુણ ભાવચરણ એટલે મિથ્યાદૈષ્ટિઓનો આચાર અને સમ્યગ્ દૈષ્ટિઓ દ્વારા નિયાણાપૂર્વકનું આચારપાલન, (૨) પ્રશસ્ત ગુણ ભાવચરણ - એટલે કેવળ

આઠ કર્મોને છેદવાને માટે મૂળગુણ અને ઉત્તરગુણના સમૂહયુક્ત જે ચારિત્ર પાળે તે. અહીં આ પ્રશસ્તગુણ ભાવચરણનો જ અધિકાર છે, તેથી આ સૂત્રના મૂળ અને ઉત્તર ગુણોના પ્રતિપાદક નવે અધ્યયનોનું પરિશીલન કર્મનિર્જરાર્થે કરવું.

હવે નવ અધ્યયોના અનુકૂળ અર્થવાળા નામોને જણાવે છે—

[નિ.૩૧,૩૨] ૧-શસ્ત્ર પરિજ્ઞા, ૨-લોકવિજય, ૩-શીતોષ્ણીય, ૪-સમ્યક્ત્વ, ૫-લોકસાર, ૬-દ્યુત, ૭-મહાપરિજ્ઞા, ૮-વિમોક્ષ, ૯-ઉપધાન શ્રુત. આ પ્રમાણે પહેલા શ્રુતસ્કંધના નવ અધ્યયન સ્વરૂપ “આચાર” સૂત્ર છે, બાકી જે બીજા શ્રુતસ્કંધના અધ્યયન છે તે “આચારાંગ” કહેવાય છે. (જે ‘આચાર’ના સહાયક છે.)

ઉપક્રમમાં રહેલ અર્થ અધિકાર બે પ્રકારે છે. (૧) અધ્યયન અર્થાધિકાર અને (૨) ઉદ્દેશ અર્થાધિકાર. તેમાં અધ્યયન અર્થાધિકારને જણાવે છે—

[નિ.૩૩,૩૪] હવે શસ્ત્ર પરિજ્ઞા આદિ નવ અધ્યયનનો અર્થાધિકાર કહે છે.

(૧) શસ્ત્ર પરિજ્ઞાનો અર્થાધિકાર - “જીવ સંયમ” એટલે જીવોને દુઃખ ન દેવું, તેમની હિંસા ન કરવી. આ વાત જીવોનું અસ્તિત્વ સમજાય પછી જ શક્ય બને. તેથી આ અધ્યયનમાં “જીવોનું અસ્તિત્વ” અને “પાપથી વિરતિ”નું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

(૨) લોકવિજય અધ્યયનમાં - લોક અર્થાત્ જીવ, જે પ્રકારે આઠ કર્મોને બાંધે છે અને આઠ કર્મોથી મુક્ત થાય છે; આ સર્વ કથન મોહને જીતીને સંયમમાં રહેલ સાધુ સારી રીતે જાણે તેનો અર્થાધિકાર કહેલ છે.

(૩) શીતોષ્ણીય નામક ત્રીજા અધ્યયનમાં - સંયમમાં રહેલ સાધુએ કષાયોને જીતીને અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગો આવે ત્યારે સુખ અને દુઃખમાં મધ્યસ્થ ભાવ રાખીને આ પરીષદોને સહન કરવા.

(૪) સમ્યક્ત્વ નામક ચોથું અધ્યયન - પહેલા ત્રણે અધ્યયનના વિષયના જ્ઞાત સાધુએ - તાપસ આદિના કષ્ટ અને તપના સેવનથી તેઓને આઠ ગુણવાળું ઐશ્વર્ય (અષ્ટસિદ્ધિ) પ્રાપ્ત થાય - તેને જોઈને પણ સ્ખલના ન પામતા દૈટ સમર્કિતી રહેવું.

(૫) લોકસાર નામક પાંચમું અધ્યયન - પહેલા ચાર અધ્યયનના અર્થમાં સ્થિત સાધુ સાંસારિક અસાર ઋદ્ધિનો ત્યાગ કરીને લોકમાં સારરૂપ એવા દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રરૂપ ત્રણ રત્નો માટે સદા ઉદ્યમવંત રહે.

(૬) અધ્યયન છટ્ઠું - “દ્યુત” - પૂર્વે કહેલા ગુણવાળા સાધુ સંગરહિત અને પ્રતિબદ્ધતા અર્થાત્ આસક્તિ રહિત થાય.

(૭) અધ્યયન સાતમું - “મહાપરિજ્ઞા” - સંયમાદિ ગુણયુક્ત સાધુને કદાચિત્ મોહ ઉત્પન્ન કરનારા પરિષદ કે ઉપસર્ગ થાય તો સમ્યક્ પ્રકારે સહન કરે.

(૮) અધ્યયન આઠમું - “વિમોક્ષ” - આમાં નિર્વાણ અર્થાત્ અંતક્રિયા છે તે સર્વગુણયુક્ત સાધુએ સારી રીતે કરવી.

(૯) અધ્યયન નવ - “ઉપધાન શ્રુત” - પૂર્વોક્ત આઠ અધ્યયનમાં કહેલ

અર્થ શ્રી વદ્ધમાન સ્વામીએ સમ્યક્ રીતે પાળેલ છે. બીજા સાધુઓ તે ઉત્સાહથી પાળે તે માટે બતાવેલ છે - કહ્યું છે કે - જ્યારે ચાર જ્ઞાનવાળા, દેવતા વડે પૂજિત, નિશ્ચિતરૂપે મોક્ષપદને પામનાર તીર્થંકર પણ છદ્મસ્થ અવસ્થામાં સર્વ શક્તિ અને પુરુષાર્થ સહ મોક્ષ માટે ઉદમ કરે છે - તો પછી અન્ય સુવિહિત પુરુષ મનુષ્ય જન્મમાં દુઃખના ક્ષયના કારણભૂત ચારિત્રધર્મમાં પોતાની સર્વશક્તિથી ઉદમ કેમ ન કરે ? અર્થાત્ જરૂર કરવો જોઈએ.

- હવે શસ્ત્રપરિજ્ઞાનો ઉદ્દેશ અર્થાધિકાર કહે છે-

અધ્યયન-૧-શસ્ત્રપરિજ્ઞા

(હવે પહેલા શ્રુતસ્કંધના પહેલા અધ્યયનનો અહીંથી આરંભ થાય છે. આ અધ્યયનનું નામ “શસ્ત્રપરિજ્ઞા” છે. તેના અર્થની સ્પષ્ટતા આગળ નિર્ણયિત-૩૫ થી ૩૭માં કરેલ છે. આ અધ્યયનમાં સાત ઉદ્દેશકો છે. તેનું વિવરણ નિર્ણયિત-૩૫માં છે.)

[નિ.૩૫] શસ્ત્ર પરિજ્ઞાના પહેલા ઉદ્દેશમાં સામાન્યથી “જીવનું અસ્તિત્વ” બતાવેલ છે. બાકીના બીજા છ ઉદ્દેશમાં વિશેષથી પૃથ્વીકાય વગેરે (છ કાયનું) અસ્તિત્વ બતાવે છે. આ છ-કાયમાં બધાને અંતે કર્મબંધ અને વિરતિનું કથન છે. પહેલા ઉદ્દેશોમાં જીવનું વર્ણન તેના વધથી કર્મબંધ, તેનાથી વિરમવું - એ કથન છે. અહીં શસ્ત્ર પરિજ્ઞા એ નામમાં બે પદ છે. તેમાં “શસ્ત્ર” પદનો નિક્ષેપ કહે છે-

[નિ.૩૬] “શસ્ત્ર” પદના નામ આદિ ચાર નિક્ષેપા છે. તેમાં તલવાર આદિ, અગ્નિ, વિષ, ઘી-તેલ આદિ, અમ્બ ક્ષાર, લવણ વગેરે વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય શસ્ત્ર છે.

ભાવશસ્ત્ર - દુષ્ટ પ્રયુક્ત અંતઃકરણ (ભાવ), તથા વચન અને કાયાની અવિરતિ છે. કેમકે મન, વચન, કાયાની દુષ્ટપ્રવૃત્તિથી જીવોની હિંસા થાય છે, માટે તેને ભાવશસ્ત્ર કહે છે - હવે પરિજ્ઞાના ચાર નિક્ષેપા કહે છે.

[નિ.૩૭] દ્રવ્ય પરિજ્ઞા બે ભેદ છે. જ્ઞા પરિજ્ઞા અને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા. જ્ઞા પરિજ્ઞાના બે ભેદ છે. આગમથી અને નોઆગમથી. આગમથી - જ્ઞાતા પણ તેનો ઉપયોગ ન હોય. નો આગમથી જ્ઞા પરિજ્ઞાના ત્રણ ભેદ છે - જ્ઞા શરીર, ભવ્ય શરીર અને તદ્વ્યતિરિક્ત. જે કંઈ દ્રવ્યને જાણે તેમાં સચિત્ત આદિનું જ્ઞાન થાય. તે પરિચ્છેદ દ્રવ્યના પ્રધાનપણથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય પરિજ્ઞા છે.

પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા પણ ચાર ભેદ છે. તેમાં દેહ, ઉપકરણ આદિનું જ્ઞાન થવું તે વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા કહેવાય. અહીં ઉપકરણમાં રજોહરણ આદિ લેવા. કેમકે તે સાઘકતમપણે છે.

ભાવ પરિજ્ઞાના પણ બે ભેદ છે - જ્ઞા પરિજ્ઞા અને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા. તેમાં આગમથી જ્ઞા પરિજ્ઞા એટલે જ્ઞાતા હોય અને તે ઉપયોગવાળો હોય. નો આગમથી જ્ઞા પરિજ્ઞા એટલે આ જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ અધ્યયન. કેમકે નો શબ્દ (જ્ઞાન-ક્રિયા) મિશ્રત્વનો વાયક છે. આ જ પ્રમાણે પ્રત્યાખ્યાન ભાવપરિજ્ઞા જાણવી. તે આગમથી

પૂર્વવત્ છે પણ નો આગમથી પ્રાણાતિપાતની નિવૃત્તિરૂપ છે. તે મન, વચન, કાયાથી કરવું, કરાવવું અનુમોદવું એ નવ ભેદે હિંસાથી અટકવા રૂપ જાણવી.

આ રીતે નામ નિષ્પન્ન નિક્ષેપ પૂરો થયો. હવે આચાર આદિ આપનારના અને તે સહેલાઈથી સમજાય તે માટેના દૃષ્ટાંતને બતાવીને તેની વિધિ કહે છે-

જેમ કોઈ રાજાએ નવું નગર સ્થાપવાની ઇચ્છાથી જમીનના સમાન ભાગો કરીને પ્રજાજનને આપ્યા. તેમજ કચરો અને શલ્યો દૂર કરવા, જમીન સરખી કરવા, પાકી ઇંટોના ચોતરાવાળો મહેલ બનાવવા, રત્નાદિ ગ્રહણ કરવા ઉપદેશ આપ્યો. તે પ્રજાજનો એ રાજાના ઉપદેશાનુસાર કાર્ય કરી રાજકૃપાથી ઇચ્છિત ભોગો ભોગવ્યા.

આ દૃષ્ટાંતનો ઉપનય - રાજા સમાન આચાર્યે પ્રજા સમાન શિષ્યોને ભૂખંડરૂપ સંયમ સમજાવી મિથ્યાત્વરૂપ કચરો દૂર કર્યો. સર્વ પ્રકારે વિશુદ્ધ સંયમ આરોપ્યો. તેમને સામાયિક સંયમમાં સ્થિર કરીને પાકી ઇંટોના ચોતરા સમાન વ્રતોને આપવા તેના પર મહેલ સમાન આચાર જણાવવો. તેમાં રહેલ મુમુક્ષુ બધાં શાસ્ત્રોરૂપ રત્નોને પ્રાપ્ત કરીને મોક્ષના ભાગી બને છે.

હવે સૂત્ર અનુગમમાં અસ્ખલિતાદિ ગુણ લક્ષણવાળું સૂત્ર ઉચ્ચારવું - તેનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે - “થોડા શબ્દોમાં મોટો અર્થ હોય. બખીશ દોષથી રહિત હોય. સૂત્રના લક્ષણથી યુક્ત હોય. આઠ ગુણોવાળું હોય” - તે સૂત્ર આ પ્રમાણે છે :-

—: ઉદ્દેશક-૧-“જીવ અસ્તિત્વ” :-

(અહીંથી “આચાર” સૂત્રના પહેલા શ્રુતસ્કંધના અધ્યયન-૧નો ઉદ્દેશક-૧-શરૂ થાય છે. આ ઉદ્દેશમાં મુખ્યત્વે જીવના અસ્તિત્વની વાત, તે ક્યાંથી આવ્યો અને ક્યાં જવાનો છે ? કર્મ સમારંભ શું છે ? મુનિ કોને કહેવાય ? આદિ કથન છે.)

● સૂત્ર-૧ :-

હે આયુષ્યમાન્ ! મેં સાંભળેલ છે કે તે ભગવંત મહાવીરે આમ કહ્યું હતું. સંસારમાં કેટલાક જીવોને આ સંજ્ઞા (જ્ઞાન) હોતું નથી (કે-)

વિવેચન :- (આ પહેલા સૂત્રમાં વૃત્તિકાર અને ચૂર્ણિકાર જુદા પડે છે. વૃત્તિકારે ઉપર કહ્યા મુજબ સૂત્ર નોંધેલ છે. ચૂર્ણિકારે બીજા પેરેગ્રાફ વાળો સૂત્રાર્થ સૂત્ર-૨માં નોંધ્યો છે. અહીં ટીકાનુસારી વિવેચનની મુખ્યતા હોવાથી અમે વૃત્તિકારને અનુસર્યા છીએ.)

હવે આ સૂત્રની સંહિતાદિ કમથી વ્યાખ્યા કરીએ છીએ. (૧) સંહિતા એટલે આખા સૂત્રનો શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરવો. (૨) પદચ્છેદ આ પ્રમાણે છે - “શ્રુતં મયા આયુષ્યમન્ ! તેન ભગવતા एवं આખ્યાતમ્, ઇહ એકેષાં નોસંજ્ઞા ભવતિ.” આમાં છેવટનું પદ ક્રિયાપદ છે, બાકીના નામ આદિ પદો છે. એ રીતે પદચ્છેદ સૂત્ર-અનુગમ કહ્યો.

હવે સૂત્રના પદાર્થ કહીએ છીએ - મૂળ સૂત્ર કર્તા પૂજ્ય સુધર્માસ્વામી પોતાના શિષ્ય જંબૂને આ પ્રમાણે કહે છે - (પ્રત્યેક ગણધર પોતાના શિષ્ય આ પ્રમાણે જ કહે છે.) શ્રુતમ્-સાંભળેલ છે, જાણેલ છે, અવધારેલ છે - આમ કહીને જણાવે છે કે

સર્વજ્ઞ ભગવંત મહાવીરે જે કહ્યું તે કહ્યું છું, મારી પોતાની બુદ્ધિથી કંઈ કહેતો નથી. મયા-મેં પ્રભુ પાસે સાક્ષાત્ સાંભળેલ છે, પરંપરાથી સાંભળેલ નથી. આયુષ્યમન્ - દીર્ઘાયુવાળા, ઉત્તમ જાતિ, કુળ આદિ હોવા સાથે લાંબુ આયુ પણ જરૂરી છે. શિષ્ય જો દીર્ઘાયુ હોય તો નિરંતર પોતાના શિષ્યોને ઉપદેશ આપે. તેન અહીં આ “આચાર” સૂત્ર કહેવાની ઇચ્છાથી તેનો અર્થ તીર્થકરે કહેલ હોવાથી તેન શબ્દ વડે આયુષ્યમાન્ વિશેષણ તીર્થકરને પણ લાગુ પડે. અથવા ‘તેન’ એટલે તે તીર્થકરે કહેલ છે. અથવા આમૃશતા એટલે ભગવંતના ચરણકમળની સેવા કરતા મેં સાંભળ્યુ એમ કહીને વિનય બતાવે છે. અથવા આવસતા શબ્દથી-ગુરુ પાસે રહી મેં સાંભળ્યુ તેમ તમારે પણ ગુરુકુલવાસ સેવવો, એમ સૂચવ્યું. આ રીતે અહીં આહસંતેણ ના આમુસંતેણ અને આવસંતેણ એ બે પાઠાંતર જાણવા.

ભગવતા - ઐશ્વર્ય આદિ છ ગુણો જેની પાસે છે તે ભગવાન્ છે.

એવમ્ - આ પ્રમાણે શબ્દ કંઈ વિધિઓ કહ્યું છે, તે જણાવે છે. આખ્યાત શબ્દથી કર્તાપણાનો નિષેધ કરીને આગમના અર્થના નિત્યપણાને જણાવે છે.

ઐહ - એટલે આ ક્ષેત્રમાં, પ્રવચનમાં, આચાર સૂત્રમાં, શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયનમાં કહ્યું છે એ પ્રમાણે ક્રિયાપદનો સંબંધ જાણવો - અથવા-

ઐહ - એટલે સંસારમાં. એકેષાં - જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોથી યુક્ત જીવોને, સંજ્ઞા હોતી નથી. સંજ્ઞા, સ્મૃતિ, અવબોધ આદિ પર્યાયવાચી શબ્દો છે. અહીં સુધી પદાર્થો બતાવ્યા. હવે “પદ વિગ્રહ” તેમાં સમાસ ન હોવાથી બતાવેલ નથી.

હવે “ચાલના” અર્થાત્ શંકા રજૂ કરે છે - (શિષ્ય) ‘અ’કાર આદિ પ્રતિષેધક લઘુશબ્દ હોવા છતાં નિષેધને માટે ‘નો’ શબ્દ કેમ મુક્યો ? તેનું સમાધાન કરે છે—

તમારો પ્રશ્ન યોગ્ય છે. અહીં ‘નો’ શબ્દ વિશેષ હેતુ બતાવે છે. ‘અ’કાર વડે નિષેધ કરે તો સર્વથા નિષેધ થાય. જેમકે ઘટ નહીં તે “અઘટ”. એમ કહેવાથી ઘડાનો સર્વથા અભાવ થઈ જશે. આવો અર્થ ઇષ્ટ નથી. કેમકે પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં સર્વે પ્રાણિઓની દશ સંજ્ઞા કહેલી છે. (જુઓ પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર-૩૫૪, પદ-આઠમું) જે ‘અ’કાર મુકે તો આ દશે સંજ્ઞાનો નિષેધ થઈ જાય. તેથી ‘નો’ શબ્દ અહીં સૂત્રમાં “દેશ નિષેધ”ને માટે મૂકેલ છે.

સંજ્ઞા-હે ભગવન્ ! સંજ્ઞાઓ કેટલી કહી છે ? હે ગૌતમ સંજ્ઞા દશ કહી છે. તે આ પ્રમાણે - આહાર, ભય, મૈથુન, પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, ઓધ અને લોક સંજ્ઞા. (સ્થાનાંગ, સ્થાન-૧૦, સૂત્ર-૮૬૫માં પણ આ દશ સંજ્ઞા બતાવેલ છે.) આ દશ સંજ્ઞાના સર્વથા નિષેધનો દોષ ન આવે માટે “નો” મૂક્યું. કેમકે ‘નો’ શબ્દ સર્વથી અને દેશથી નિષેધવાચી છે. જેમકે ‘નોઘટ’ કહેવાથી ઘડાનો સર્વથા અભાવ જણાશે. કહ્યું છે કે “નો” શબ્દ પ્રસ્તુત અર્થનો સર્વથા નિષેધ કરે છે અને તેના કેટલાક અવયવ કે અન્યધર્મોનો સદ્ભાવ પણ બતાવે છે. તેમ અહીં ‘નો’ શબ્દ વિશિષ્ટ સંજ્ઞાનો અભાવ બતાવે છે, સર્વ સંજ્ઞાનો નહીં. જેમકે આત્મા આદિ પદાર્થોનું સ્વરૂપ અને ગતિ-આગતિ આદિ જ્ઞાન થાય તેવી સંજ્ઞાનો અહીં

નિષેધ કર્યો છે.

હવે નિર્યુક્તિકાર સૂત્રના અવયવોના નિક્ષેપાનો અર્થ બતાવે છે—

[નિ.૩૮] સંજ્ઞા નામ આદિ ચાર ભેદ છે. તેમાં નામ અને સ્થાપના નિક્ષેપ સુગમ છે. દ્રવ્ય નિક્ષેપમાં જ્ઞા શરીર, ભવ્ય શરીર સુગમ છે. વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય નિક્ષેપ સચિત્, અચિત્, મિશ્ર એમ ત્રણ ભેદ છે. હાથ આદિના સંકેતથી પાન, ભોજન આદિની સંજ્ઞા કરવી તે સચિત્, ધ્વજાથી મંદિરનો સંકેત તે અચિત્. દીવા વગેરેથી જે બોધ થાય તે મિશ્ર.

ભાવ સંજ્ઞાના બે ભેદ છે - અનુભવ અને જ્ઞાન. તેમાં અલ્પ વ્યાખ્યાવાળી જ્ઞાન સંજ્ઞા પહેલા કહે છે. મનન કરવું તે મતિ, અર્થાત્ અવબોધ. તે મતિજ્ઞાનાદિ પાંચ ભેદ છે. જેમાં કેવળજ્ઞાન સંજ્ઞા ક્ષાયિક ભાવમાં છે અને મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યવ એ ચાર સંજ્ઞા ક્ષાયોપશમિક ભાવે છે. અનુભવસંજ્ઞા એટલે પોતે કરેલા કર્મોના ઉદયથી જીવને થતો બોધ. તેના સોળ ભેદ છે.

[નિ.૩૯] અનુભવ સંજ્ઞાના સોળ ભેદ આ પ્રમાણે છે—

(૧) આહારસંજ્ઞા - એટલે આહારની ઇચ્છા. આ સંજ્ઞા તેજસશરીર નામના કર્મના ઉદયથી અને અસાતાવેદનીયના ઉદયથી ઉદ્ભવે.

(૨) ભયસંજ્ઞા - ત્રાસરૂપ જાણવી.

(૩) પરિગ્રહસંજ્ઞા - મૂર્છારૂપ છે.

(૪) મૈથુનસંજ્ઞા - વેદરૂપ છે, મોહનીયથી ઉદ્ભવે

(૫) સુખસંજ્ઞા - સાતા અનુભવરૂપ છે. સુખ-દુઃખ સંજ્ઞા વેદનીય કર્મથી ઉદ્ભવે.

(૬) દુઃખસંજ્ઞા - અસાતા અનુભવરૂપ છે.

(૭) મોહસંજ્ઞા - મિથ્યાદર્શનરૂપ મોહથી ઉદ્ભવે.

(૮) વિચિકિત્સાસંજ્ઞા - ચિત્તની ભ્રમણારૂપ છે. મોહનીય અને જ્ઞાનાવરણના ઉદયથી થાય.

(૯) ક્રોધસંજ્ઞા - અપ્રીતિરૂપ છે.

(૧૦) માનસંજ્ઞા - ગર્વરૂપ છે.

(૧૧) માયાસંજ્ઞા - વક્તારૂપ છે.

(૧૨) લોભસંજ્ઞા - ગૃહિ-આસક્તિરૂપ છે.

(૧૩) શોકસંજ્ઞા - વિપ્રલાપ અને વૈમનસ્યરૂપ છે. ક્રોધાદિ પાંચે સંજ્ઞા મોહનીય કર્મોદયે થાય છે.

(૧૪) લોકસંજ્ઞા - સ્વચ્છંદરૂપે મનોકલ્પિત વિકલ્પરૂપે થતું લોકાચરણ - જેમકે પુત્ર વિનાનાને સ્વર્ગ ન મળે. કુતરો ચક્ષુ છે. બ્રાહ્મણો જ દેવ છે. કાગડા દાદાઓ છે. પક્ષીના પીંછાના વાયુથી ગર્ભ રહે છે વગેરે. આ સંજ્ઞા જ્ઞાનાવરણના ક્ષાયોપશમ અને મોહનીયના ઉદયે ઉદ્ભવે છે.

(૧૫) ધર્મસંજ્ઞા - ક્ષમા આદિના આસેવનરૂપ છે. મોહનીયના ક્ષાયોપશમથી

થાય છે, આ સંજ્ઞા સામાન્યપણે લેવાથી પંચેન્દ્રિય સમ્યક્ દૃષ્ટિ તથા મિથ્યાદૃષ્ટિને પણ થાય છે.

(૧૬) ઓઘસંજ્ઞા - અવ્યક્ત ઉપયોગરૂપ છે. જેમકે વેલનું વૃક્ષ પર ચડવું. તે જ્ઞાનાવરણીયથી થાય.

“આચાર” સૂત્રમાં અહીં “જ્ઞાન સંજ્ઞા”નો જ અધિકાર છે. તેથી સૂત્રમાં તેનો જ નિષેધ કર્યો છે - કે કેટલાંક જીવોને આ જ્ઞાન-બોધ હોતો નથી.

નિષેધ જ્ઞાન સંજ્ઞાના વિશેષ બોધને હવે સૂત્ર થકી જણાવે છે—

● સૂત્ર-૨

તે આ પ્રમાણે - (સંસારમાં દરેક જીવોને એ જ્ઞાન હોતું નથી કે -) હું પૂર્વદિશાથી આવ્યો છું કે હું દક્ષિણ દિશાથી આવ્યો છું. કે હું પશ્ચિમ દિશાથી આવ્યો છું કે હું ઉત્તરદિશાથી આવ્યો છું કે હું ઉર્ધ્વ દિશાથી આવ્યો છું કે હું અધોદિશાથી આવ્યો છું અથવા કોઈ અન્ય દિશા કે વિદિશાથી આવેલ છું.

એ જ પ્રમાણે તે જીવોને એ જ્ઞાન નથી હોતું કે—

● વિવેચન :-

(અહીં કૌંસમાં બતાવેલ લખાણ સૂત્રમાં છે, વૃત્તિમાં તે પહેલા સૂત્રમાં આવેલ છે.)

અહીં ‘પુરત્થિમાડ’ વગેરે પ્રાકૃત શૈલિથી માગધ દેશીભાષાનું અનુવૃત્તિ છે. જે પૂર્વ દિશાદિ સૂચવે છે. ‘વા’ શબ્દ વિકલ્પ અર્થમાં છે. જેમકે લોકમાં ખાવું અથવા સૂવું કહે છે તેમ અહીં પૂર્વમાંથી કે દક્ષિણમાંથી આદિ સમજવું ‘દિસા’ એટલે જે દેખાડે તે દિશા. તે દ્રવ્ય અથવા દ્રવ્યના ભાગનો વ્યપદેશ કરે છે - દેખાડે છે.

હવે નિર્યુક્તિકાર દિશા શબ્દના નિક્ષેપને જણાવે છે—

[નિ.૪૦] નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, તાપ, પ્રજ્ઞાપક અને ભાવ એ પ્રમાણે સાત રૂપે દિશાનો નિક્ષેપ જાણવો.

— નામદિશા - સચિત્ આદિ કોઈ વસ્તુનું દિશા એવું નામ તે નામદિશા.

— સ્થાપનાદિશા - ચિત્રમાં આલેખિત જંબૂદ્વીપ આદિના દિશા વિભાગની સ્થાપના.

— હવે દ્રવ્યદિશાનો નિક્ષેપ નિર્યુક્તિ-૪૧માં જણાવે છે—

[નિ.૪૧] દ્રવ્ય દિશા આગમથી અને નો આગમથી એમ બે ભેદ છે. તેમાં આગમથી દ્રવ્ય દિશા એટલે તેને જાણે પણ ઉપયોગ ન રાખે. નો આગમથી જ્ઞાશરીર, ભવ્યશરીર, તદ્વ્યતિરિક્ત એ ત્રણ ભેદ છે. તેમાં તેર પ્રદેશવાળા દ્રવ્યને આશ્રીને જ આ તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય દિશા જાણવી. કેટલાકે દશપ્રદેશિક દિશા કહી છે, તેનું અહીં ગ્રહણ ન કરવું.

પ્રદેશ એટલે પરમાણુ વડે ઉત્પન્ન થયેલ કાર્યદ્રવ્ય, જેટલા ક્ષેત્રપ્રદેશોને અવગાહીને રહે છે તે, જઘન્ય દ્રવ્યને આશ્રીને દશદિશાવિભાગની કલ્પનાથી દ્રવ્યદિશા જાણવી.

— હવે ક્ષેત્ર દિશાનો નિક્ષેપ કહે છે—

[નિ.૪૨] તિર્છાલોક મધ્યે રત્નપ્રભા પૃથ્વીની ઉપર બહુમધ્યભાગમાં મેરૂ પર્વતના અંતરમાં બે સૌથી નાના પ્રતર છે. તેના ઉપરના પ્રતરમાં ગાયના આચળના આકારે ચાર પ્રદેશ અને નીચેના પ્રતરમાં પણ એ જ રીતે ઉલટા ચાર પ્રદેશ છે. એ પ્રમાણે આઠ પ્રદેશનો ચોખ્ખો રૂચક નામનો ભાગ છે. ત્યાંથી દિશા-વિદિશાની ઉત્પત્તિ થયેલી છે. તેના નામ નિર્યુક્તિ-૪૩માં જણાવે છે.

[નિ.૪૩] પૂર્વ દિશા, અગ્નિ ખૂણો, દક્ષિણ દિશા, નેઋત્ય ખૂણો, પશ્ચિમ દિશા, વાયવ્ય ખૂણો, ઉત્તર દિશા, ઈશાન ખૂણો, ઉર્ધ્વ દિશા, અધો દિશા, તેમાં ઇન્દ્રના વિજયદ્વાર મુજબ પૂર્વ દિશા જાણવી. બાકીની પ્રદક્ષિણા ક્રમે જાણવી. એક એક દિશા ઉપર-નીચે જાણવી.

આ દિશાઓનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે જાણવું—

[નિ.૪૪] ચાર મહાદિશાઓ બે પ્રદેશવાળી છે અને બબ્બે પ્રદેશની વૃદ્ધિવાળી છે. ચાર વિદિશાઓ એક-એક પ્રદેશવાળી છે, તેમાં વૃદ્ધિ નથી. ઉર્ધ્વ અધો બંને દિશા ચાર પ્રદેશની રચનાવાળી છે, તેમાં પણ વૃદ્ધિ નથી.

[નિ.૪૫] આ બધી દિશા અંદરથી જોતા રુચકથી લઈને સાદિક છે, બહારથી જોતા તે અલોકને આશ્રીને અપર્યવસિત-અનંત છે. દશે દિશા અનંત પ્રદેશવાળી છે. બધી દિશાઓના પ્રદેશોને ચાર વડે ભાગતા તે ચાર-ચાર શેષવાળા છે. આ બધા પ્રદેશરૂપ દિશાઓ આગમની સંજ્ઞાએ “કહ્નુમ્મા-” “કૃતયુગ્મ” શબ્દથી ઓળખાય છે.

આગમ પાઠ - હે ભગવન્ ! યુગ્મ કેટલા કહ્યા છે ? હે ગૌતમ ! યુગ્મો ચાર કહ્યા છે - કૃતયુગ્મ, ત્ર્યોજ, દ્વાપરયુગ્મ અને કલ્યોજ. (જુઓ ભગવતીશ્ર-શતક-૧૮, સૂત્ર-૭૩૪)

આમ કયા કારણથી કહ્યું ? હે ગૌતમ ! જે રાશીને ચાર સંખ્યાથી ભાગતા ચાર પ્રદેશ શેષ રહે તે કૃતયુગ્મ, ત્રણ પ્રદેશ વધે તો ત્ર્યોજ, બે પ્રદેશ વધે તો દ્વાપર અને એક વધે તો કલ્યોજ એમ જાણવું — હવે તેઓનું સંસ્થાન કહે છે—

[નિ.૪૬] પૂર્વ આદિ ચાર મહાદિશા ગાડાની ઉધના આકારવાળા છે. વિદિશાઓ મોતીની માળાના આકારની છે. ઉર્ધ્વ-અધો દિશા રૂચક આકારે છે. હવે તાપ દિશા—

[નિ.૪૭,૪૮] જે દિશામાં સૂર્ય ઉદય થઈને તાપ આપે, તે પૂર્વદિશા કે તાપદિશા જાણવી. જ્યાં સૂર્ય આથમે તે પશ્ચિમ દિશા. જમણી બાજુની દક્ષિણ દિશા અને ડાબી બાજુની ઉત્તર દિશા જાણવી. આ ચાર દિશા તાપક્ષેત્ર કહેવાય છે — અહીં તાપનો અર્થ સૂર્ય કરેલ છે. ડાબા-જમણાપણું પૂર્વાભિમુખને આશ્રીને કહ્યું છે.

તાપદિશાને આશ્રીને બીજા વ્યપદેશ પણ થાય છે, તે હવે જણાવે છે—

[નિ.૪૮,૫૦] મેરુ પર્વત બધા ક્ષેત્રના લોકોને ઉત્તરદિશામાં જ માનવામાં આવેલ છે, એ કથન તાપદિશાને આશ્રીને જાણવું. પરંતુ મેરૂ પર્વતના પૂર્વથી જે મનુષ્યો ક્ષેત્રદિશાને અંગીકાર કરે છે, તે રૂચકની અપેક્ષાએ જાણવું. તેઓના ઉત્તરમાં મેરૂ અને દક્ષિણમાં લવણ સમુદ્ર જાણવો. પણ તાપ દિશાને આશ્રીને તો બધાંને મેરૂ

ઉત્તરમાં, લવણસમુદ્ર દક્ષિણમાં, સૂર્યનો ઉદય પૂર્વમાં અને સૂર્યાસ્ત પશ્ચિમ દિશામાં થશે.
હવે પ્રજ્ઞાપક દિશા કહે છે—

[નિ.૫૧] પ્રજ્ઞાપક ક્યાંય પણ ઉભો રહીને દિશાના બળથી કોઈપણ નિમિત્ત કહે તે જે દિશા સન્મુખ હોય તે પૂર્વ દિશા અને પાછળની પશ્ચિમ દિશા જાણવી. નિમિત્ત કથનના ઉપલક્ષણથી બીજા પણ વ્યાખ્યાતા માટે આ વાત સમજી લેવી.

હવે બીજી દિશાઓને જાણવા માટે કહે છે કે—

[નિ.૫૨ થી ૫૮] અહીં સાત ગાથાઓ સાથે લીધી છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે —

— પૂર્વ દિશા સન્મુખ ઉભા રહીએ તો જમણે હાથે દક્ષિણ દિશા અને ડાબે હાથે ઉત્તર દિશા જાણવી. આ દિશાઓની વચ્ચે ચાર વિદિશાઓ જાણવી.

— આ આઠ (દિશા-વિદિશા)ના આંતરમાં બીજી આઠ દિશાઓ છે. આ રીતે સોળ દિશાઓ છે. શરીરની ઊંચાઈ અને પહોળાઈ પ્રમાણ સર્વે તિર્છી દિશાઓ જાણવી.

— બે પગના તળીયાની નીચે અઘો દિશા જાણવી, મસ્તકની ઉપર ઉર્ધ્વ દિશા છે. આ અઘાર દિશાઓને પ્રજ્ઞાપના દિશાઓ જાણવી.

— આ રીતે કલ્પિત એવી અઘાર દિશાઓના નામો અનુક્રમે કહું છું—

— પૂર્વ, પૂર્વ-દક્ષિણ, દક્ષિણ, દક્ષિણ-પશ્ચિમ, પશ્ચિમ, પશ્ચિમ-ઉત્તર, ઉત્તર, ઉત્તર-પૂર્વ, સામુદ્યાણી, કપિલા, ખેલિજ્જ, અહિંધર્મા, પર્યાયધર્મા, સાવિત્રી, પ્રજ્ઞાવિત્રી, નરકની નીચે અઘો દિશા અને દેવલોકની ઉપર ઉર્ધ્વ દિશા છે - આ પ્રજ્ઞાપના દિશાના નામો છે, હવે તે દિશાઓના આકાર (સંસ્થાન)ને બતાવે છે—

[નિ.૫૯] સોળે તિર્ચક્ દિશા ગાડાની ઉચ્છ્વના આકારે જાણવી. તે પ્રજ્ઞાપકના પ્રદેશમાં સાંકડી અને બહાર પહોળી છે. ઉર્ધ્વ અને અઘો દિશા સરવલાના આકારે છે. કેમકે તે મસ્તક અને પગના મૂળમાં નાની હોવાથી મલ્લક અને બુદ્ધનાકારે જતા વિશાળ થાય છે. આ બધાના તાત્પર્યને જાણવા ચંત્ર જોવું તેમ વૃત્તિકારે નોંધેલ છે.

હવે ભાવ દિશાનું નિરૂપણ કરે છે—

[નિ.૬૦] મનુષ્ય, તિર્ચય, કાય અને વનસ્પતિ એ ચારેના ચાર-ચાર ભેદ છે. તેથી ૪ x ૪ = ૧૬ ભેદ. તથા દેવ અને નારક ઉમેરતા અઘાર ભાવ દિશા થાય છે.

o મનુષ્યના ચાર ભેદ - સંમૂર્ણજ, કર્મભૂમિજ, અકર્મભૂમિજ, અંતર્દ્વિપજ.

o તિર્ચયના ચાર ભેદ - નેષ્ટન્દ્રિય, તેષ્ટન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય.

o કાયાના ચાર ભેદ - પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય, વાયુકાય.

o વનસ્પતિના ચાર ભેદ - અગ્રબીજ, મૂળબીજ, સ્કંધબીજ, પર્વબીજ.

— અહીં સામાન્યથી દિશાનું ગ્રહણ કરેલ છે, છતાં જે દિશામાં જીવોની અટક્યા વિના ગતિ-આગતિ સ્પષ્ટ કરી તે સર્વત્ર સંભવે છે. તે દિશાનો જ અહીં અધિકાર છે. તેથી તેને નિર્ચુક્તિકાર સાક્ષાત્ દર્શાવે છે. ભાવદિશાની સાથે જ રહેનારી હોવાથી તેનો વિચાર કરેલ છે. તેથી હવે બીજી દિશાઓને વિચારીએ છીએ.

[નિ.૬૧,૬૨] પ્રજ્ઞાપકની અપેક્ષાએ દિશાના અઘાર ભેદ છે. અહીં ભાવ દિશા

પણ પ્રત્યેક તે જ પ્રમાણે સંભવે છે. તેથી એક-એક પ્રજ્ઞાપક દિશાને ભાવ દિશાના અઘાર અંક વડે ગુણતા ૧૮ x ૧૮ = ૩૨૪ થશે. તેની ઉપલક્ષણથી તાપદિશા વગેરેમાં પણ યથાસંભવ યોજના કરવી. ક્ષેત્ર દિશામાં તો ચાર મહાદિશાઓનો જ સંભવ છે, વિદિશા આદિનો સંભવ નથી. કેમકે વિદિશા ફક્ત એક પ્રદેશની હોય છે.

— આ દિશા સંયોગનો સમૂહ પૂર્વે “અણયરીઓ દિસાઓ આગઓ અહમંસિ” કહેલ વચનથી ગ્રહણ કરેલ છે.

— સૂત્રનો અવયવર્થ - અહીં દિશા શબ્દથી પ્રજ્ઞાપક દિશા પૂર્વ આદિ ચાર તથા ઉર્ધ્વ અને અઘો મળીને છ ગ્રહણ કરી છે. ભાવ દિશા અઘાર જ છે. “અનુદિક્” શબ્દથી પ્રજ્ઞાપકની બાર વિદિશા જાણવી. તેમાં અસંજીને એવો બોધ નથી, સંજીઓમાં પણ કેટલાકને હોય અને કેટલાંકને આ બોધ ન હોય કે હું અમુક દિશાથી આવ્યો છું.

હવે ઉપસંહાર કરતા કહે છે કે - કેટલાક જીવો જાણતા નથી કે કઈ પ્રતિવિશિષ્ટ દિશા અથવા વિદિશામાંથી મારે આવવાનું થયું છે. આ જ વાત નિર્ચુક્તિ દ્વારા જણાવે છે—

[નિ.૬૩] કેટલાંક જીવોને જ્ઞાનાવરણીય કર્મના વધુ ક્ષયોપશમથી તે જ્ઞાનસંજ્ઞા છે અને કેટલાંક જીવોને જ્ઞાનાવરણ કર્મના આવરણથી તે જ્ઞાનસંજ્ઞા હોતી નથી. જે જ્ઞાનસંજ્ઞા નથી તે બતાવે છે - કે હું પૂર્વજન્મમાં મનુષ્યાદિ કઈ ગતિમાં હતો ? આ પ્રશ્નથી ભાવદિશા ગ્રહણ કરી અથવા કઈ દિશાથી હું આવ્યો ? એ પ્રશ્નથી પ્રજ્ઞાપક દિશા ગ્રહણ કરી - જેમ કોઈ દારૂના નશાથી ચકચૂર હોય, તેનું મન અવ્યક્ત વિજ્ઞાનવાળુ હોય, તે ભૂલીને શેરીમાં પડી જાય. કુતરા આવીને તેનું મોઢું ચાટે, તે સ્થિતિમાં કોઈ તેને ઘેર લઈ આવે, તેના નશો ઉતરી જાય તો પણ “હું ક્યાંથી આવ્યો” તેનું તેને જ્ઞાન હોતું નથી, એ જ રીતે બીજી ગતિમાંથી આવેલ મનુષ્ય આદિ પણ કંઈ જાણતા નથી.

માત્ર આ સંજ્ઞા જ નહીં પણ બીજી પણ સંજ્ઞાના અભાવને સૂત્રકારે જણાવે છે—

● સૂત્ર-૩ :-

(કેટલાંક જીવોને એ જ્ઞાન હોતું નથી કે—) મારો આત્મા પુનર્જન્મ ધારણ કરનાર છે ? અથવા મારો આત્મા પુનર્જન્મ ધારણ કરનાર નથી ? પુનર્જન્મમાં હું કોણ હતો ? અથવા અહીંથી ચ્યવીને-મૃત્યુ પામીને પરલોકમાં શું થઈશ ?

● વિવેચન :-

‘અસ્તિ’ એટલે વિદ્યમાન છે. ‘મમ’ શબ્દથી શરીરનો નિર્દેશ કરેલ છે. શરીરનો માલિક એટલે અંદર રહેલો આત્મા. તે નિરંતર ગતિપ્રવૃત્ત છે. તે આત્મા એટલે જીવ. આ જીવ કેવો છે ? ઔપપાતિક છે. એક જન્મમાંથી બીજા જન્મમાં ફરી ફરી જવું એટલે ઉપપાત. તેમાં થવું તે ઔપપાતિક. આ સૂત્ર વડે સંસારનું સ્વરૂપ બતાવે છે. “મારો આત્મા આવો ઔપપાતિક છે કે નહીં ?” તે જ્ઞાન કેટલાંક અજ્ઞાની જીવોને હોતું નથી.

હું કોણ છું ? પૂર્વજન્મમાં નારક, તિર્યક, મનુષ્ય કે દેવ હતો ? ત્યાંથી આ મનુષ્ય જન્મમાં આવેલ છું અને મરણ પછી હું ક્યાં ઉત્પન્ન થઈશ ? એ જ્ઞાન હોતું નથી.

જો કે અહીં સર્વત્ર ભાવદિશા અને પ્રજ્ઞાપક દિશાનો અધિકાર છે, તો પણ પૂર્વસૂત્રમાં સાક્ષાત્ પ્રજ્ઞાપક દિશા લીધી છે અને અહીં ભાવદિશા છે, તેમ જાણવું.

શંકા :- અહીં સંસારી જીવોને દિશા-વિદિશામાંથી આવવા વગેરેની વિશિષ્ટ સંજ્ઞાનો નિષેધ થાય છે પણ સામાન્ય સંજ્ઞાનો નહીં. આ વાત સંજ્ઞી, જે ધર્મી આત્મા છે તેને સિદ્ધ કર્યા પછી થાય છે. કહ્યું છે કે - “ધર્મી સિદ્ધ થાય તો ધર્મનું ચિંતન થાય છે.” હવે તમારો માનેલો આત્મા પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણથી દૂર હોવાથી તેની સિદ્ધિ નહીં થાય, તેથી આત્મા પ્રત્યક્ષથી નજરોનજર દેખાતો નથી, કેમકે આત્મા અતીન્દ્રિય છે. આ અતીન્દ્રિયત્વ સ્વભાવના વિપ્રકૃષ્ટ હોવાના કારણે મનાયેલ છે. વળી આત્માના સાહજિક કાર્યાદિના ચિન્હનો સંબંધ ગ્રહણ ન થતો હોવાથી પણ તેનું અતીન્દ્રિયત્વ કહેવું છે. અનુમાન પ્રમાણથી પણ આત્મા સિદ્ધ થતો નથી. કેમકે આત્મા ઇન્દ્રિયોને પ્રત્યક્ષ ન હોવાના કારણે આત્માને સામાન્યથી પણ ગ્રહણ કરવો અસંભવ છે.

— વળી ઉપમાન પ્રમાણથી પણ આત્મા ગ્રહણ થઈ શકતો નથી અને આગમ પ્રમાણની દૃષ્ટિએ કહીએ તો પણ અનુમાનના અંતર્ગત હોવા સિવાય બાહ્ય વસ્તુમાં સંબંધ નહીં હોવાથી પ્રમાણનો અભાવ માનેલો છે. અથવા પ્રમાણને માને તો પણ આગમ વચનોમાં પરસ્પર વિરોધ જણાય છે. આગમ સિવાય પણ સકલ વસ્તુની ઉત્પત્તિ અર્થાપત્તિથી સિદ્ધ થતી નથી. આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, આગમ અને અર્થાપત્તિ આ પાંચ પ્રમાણથી છઠ્ઠા પ્રમાણનો વિષય હોવાથી આત્માનો અભાવ જ માનવામાં આવશે.

— પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે — (૧) આત્મા નથી, (૨) કારણ કે તે પાંચ પ્રમાણના વિષયથી દૂર છે, (૩) જેમકે - ગઘેડાના શીંગડા. આ પ્રમાણે આત્માનો અભાવ સિદ્ધ થવાથી વિશિષ્ટ સંજ્ઞાનો જ નિષેધ થઈ જશે અને તેમ થતા સૂત્રની ઉત્પત્તિ જ નહીં રહે — હવે આ શંકાનું સમાધાન કરે છે —

સમાધાન — આ બધી શંકા ગુરુની સેવા નહીં કરનારાઓની છે. (સત્ય એ છે કે) (૧) આત્મા પ્રત્યક્ષ જ છે, (૨) આત્માનો જ્ઞાનગુણ સ્વયંને અનુભવસિદ્ધ છે. (૩) જેમકે - વિષયોની સ્થિતિ સ્વસંવેદનસિદ્ધ હોય છે. તેથી ઘટ, પટ વગેરેને પણ રૂપાદિ ગુણ પ્રત્યક્ષપણે આંખની સામે જ છે. મરણના અભાવના પ્રસંગથી ભૂતોનો ગુણ ચૈતન્ય છે એવી શંકા ન કરવી. કેમકે તેઓનો તેની સાથે હંમેશા સંનિધાનનો સંભવ છે. ત્યાજ્ય વસ્તુનો ત્યાગ અને ઉપાદેય વસ્તુના ગ્રહણ. એ બધાની પ્રવૃત્તિના અનુમાન વડે આત્માની સિદ્ધિ થાય છે. એ જ પ્રમાણે દિશા-ઉપમાનાદિ પણ પોતાની બુદ્ધિ વડે પોતાના વિષયમાં યથાસંભવ યોજવા (સમજવા).

— કેવળ જિનેશ્વરના આ આગમ વડે જ વિશિષ્ટ સંજ્ઞા નિષેધના દ્વાર વડે

હું છું એમ આત્માના ઉલ્લેખ વડે આત્માનો સદ્ભાવ સિદ્ધ કર્યો છે. જૈન આગમ સિવાયના બીજા આગમો અનાપ્ત પુરુષના બનાવેલા હોઈ અપ્રમાણ જ છે. અહીં “આત્મા છે” એમ માનનાર ક્રિયાવાદીના બધા ભેદો સમાવિષ્ટ થયા. “આત્મા નથી” એમ માનનાર અક્રિયાવાદીના બધા ભેદો સમાવિષ્ટ છે. અજ્ઞાની તથા વૈનચિકના બધા ભેદો તેમાં સમાતા હોવાથી તેનું પણ ગ્રહણ કર્યું છે.

— આ ૩૬૩ પાખંડીના ભેદો આ પ્રમાણે છે - ક્રિયાવાદીના-૧૮૦, અક્રિયાવાદીના ૮૪, અજ્ઞાનવાદીના-૬૭ અને વિનયવાદીઓના-૩૨ ભેદો છે.

— ક્રિયાવાદીના-૧૮૦ ભેદ આ પ્રમાણે - જીવ, અજીવ, આશ્રવ, બંધ, પુણ્ય, પાપ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ નામે નવ પદાર્થો છે, તે સ્વ અને પર બે ભેદથી, નિત્ય અને અનિત્ય બે વિકલ્પો વડે તથા કાળ, નિયતિ, સ્વભાવ, ઇશ્વર અને આત્મા એ પાંચ એ બધાંનો ગુણાકાર કરતા $૯ \times ૨ \times ૨ \times ૫ = ૧૮૦$ ભેદો છે. આનું અસ્તિત્વ માનનારા કહે છે—

(૧) જીવ સ્વથી અને કાળથી નિત્ય છે. (૨) જીવ સ્વથી અને કાળથી અનિત્ય છે. (૩) જીવ પરથી અને કાળથી નિત્ય છે. (૪) જીવ પરથી અને કાળથી અનિત્ય છે. આ પ્રમાણે કાળના ચાર ભેદ થયા, આ પ્રમાણે નિયતિ, સ્વભાવ, ઇશ્વર, આત્માના ચાર-ચાર વિકલ્પ થાય. એ રીતે $૫ \times ૪ = ૨૦$ ભેદ. આ તો જીવના ભેદ થયા. આ પ્રમાણે અજીવ આદિ આઠના ભેદો ગણતા $૨૦ \times ૮ = ૧૮૦$ ભેદ થાય.

તેમાં સ્વથી એટલે પોતાના જ રૂપ વડે જીવ છે, પણ પરની ઉપાધિ વડે દ્રૂસ્વ કે દીર્ઘપણની માફક નથી. તે નિત્ય અને શાશ્વત છે, પણ ક્ષણિક નથી. પૂર્વકાળ અને ઉત્તરકાળમાં રહેનાર છે. અહીં કાળથી એટલે કાળ જ આ વિશ્વની સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને પ્રલયનું કારણ છે. કહ્યું છે કે - કાળ જ ભૂતોને પરિપક્વ કરે છે, કાળ જ પ્રજનો નાશ કરે છે. બધાં સુતા હોય તો પણ કાળ જાગે છે. કાળ દુરતિક્રમ છે. આ કાળ અતીન્દ્રિય છે. તે એક સાથે થતી, ઘણા કાળે થતી, ક્રિયાઓથી જણાય છે.

વિકલ્પ-૧-કાળ ઠંડી, ગરમી, વર્ષાની વ્યવસ્થાનો હેતુ છે. ક્ષણ, લવ, મુહૂર્ત, પ્રહર, અહોરાત્ર, માસ, ઋતુ, અયન, સંવત્સર, યુગ, કલ્પ, પલ્લોપમ, સાગરોપમ, ઉત્સર્પિણી, અવસર્પિણી, પુદ્ગલ પરાવર્ત, અતીત, અનાગત, વર્તમાન, સર્વ અદ્વાદિના વ્યવહારરૂપ છે.

વિકલ્પ-૨-કાળથી જ આત્માનું અસ્તિત્વ છે. પણ કાળ અનિત્ય છે.

વિકલ્પ-૩-પર આત્માથી જ સ્વ આત્માની સિદ્ધિ સ્વીકારેલ છે. પણ આત્માનું અસ્તિત્વ પર અપેક્ષાએ કઈ રીતે સ્વીકારી શકાય ?

ખરેખર એ તો પ્રસિદ્ધ જ છે કે - સર્વે પદાર્થો પરપદાર્થના સ્વરૂપની અપેક્ષા એ પોતાના રૂપનો પરિચ્છેદક છે. જેમકે દીર્ઘની અપેક્ષાએ દ્રૂસ્વપણાનું અને દ્રૂસ્વ અપેક્ષાએ દીર્ઘપણાનું જ્ઞાન થાય છે. એ પ્રમાણે આત્મા સિવાયના સ્તંભ, કુંભ આદિ જોઈને તેનાથી ભિન્ન એવા પદાર્થમાં આત્મપણાની બુદ્ધિ પ્રવર્તે છે. તેથી આત્માના સ્વરૂપનો નિશ્ચય પરથી જ થાય છે, પોતાની મેળે નહીં.

વિકલ્પ-૪-પણ પૂર્વેની માફક જ સમજી લેવો.

કેટલાક લોકો નિયતિથી જ આત્માનું સ્વરૂપ સ્વીકારે છે. આ નિયતિ શું છે ? પદાર્થોનો અવશ્યપણે થનારો જે ભાવ, તે ભાવને યોજનાર નિયતિ છે. કહ્યું છે—

“નિયતિના બળના આશ્રયથી જે પદાર્થનો સંયોગ થવાનો હોય તે ભલે શુભ હોય કે અશુભ હોય પણ તે મનુષ્યને અવશ્ય મળે છે. હવે તે અટકાવવા કે ફેરફાર કરવા માણસો પ્રયત્ન કરે તો પણ ભાવીનો નાશ અને અભાવ્યની પ્રાપ્તિ ન થાય.” આ મત પ્રાયઃ મસ્કરી નામક પરિવ્રાજકના મતને અનુસરનારો છે.

બીજા કેટલાંક સ્વભાવને જ સંસારની વ્યવસ્થામાં જોડે છે. સ્વભાવ શું છે ? વસ્તુને પોતાનો જ તેવો પરિણતિ ભાવ તે સ્વભાવ છે, કહ્યું છે કે—

કાંટાઓને કોણ તીક્ષ્ણ બનાવે છે ? મૃગ અને પક્ષીઓમાં વિચિત્ર ભાવ કોણ કરે છે ? આ બધી પ્રવૃત્તિ સ્વભાવથી જ થાય છે. તેમાં કોઈ મહેનત લેતું નથી. તો પ્રયત્ન ક્યાં થયો ?

સ્વભાવથી જ પ્રવૃત્ત અને સ્વભાવથી જ નિવૃત્ત એવા પ્રાણીઓનું હું કંઈ પણ કરનારો નથી એમ જે માને છે તે જ દેખતો છે.

મૃગલીઓની આંખો કોણ આંજવા ગયું છે. મોરના પીછામાં કોણ શોભા કરે છે ? કમળની પાંખડીઓને સુંદર રીતે કોણ ગોઠવે છે ? કુળવાન્ પુરુષના હૃદયમાં વિનય કોણ મુકે છે ? (કોઈ નહીં. આ બધું સ્વભાવથી જ થાય છે, તેમ સ્વભાવવાદી માને છે.)

બીજા કોઈ કહે છે કે — આ બધું જીવ આદિ જે કંઈ છે, તે ઇશ્વરથી જ ઉત્પન્ન થયું છે, અને તેથી જ સ્વરૂપમાં રહે છે, તો પછી આ ઇશ્વર કોણ છે ?

અણિમા આદિ ઐશ્વર્ય યોગથી તે ઇશ્વર છે. અજાજંતુ આત્માના સુખદુઃખના કારણમાં અસમર્થ છે. પણ ઇશ્વરનો પ્રેરાયેલો સ્વર્ગ કે નર્કમાં જાય છે.

કેટલાક કહે છે કે - જીવ આદિ પદાર્થ કાળ આદિથી સ્વરૂપને બનાવતા નથી, પણ આત્માથી જ બધા પદાર્થ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. તો આ આત્મા કોણ છે ?

અદ્વૈતવાદીઓ કહે છે - આ આત્મા જ વિશ્વપરિણામ સ્વરૂપ છે. કહ્યું છે કે—

નિશ્ચયથી એક જ ભૂતાત્મા સર્વે ભૂતોમાં રહેલો છે. તે એકલો હોવા છતાં, જેમ ચંદ્ર પાણીમાં જુદો જુદો દેખાય છે, તેમ તે આત્મા અનેકમાં દેખાય છે. વળી કહ્યું છે કે—

જે આ જગત્માં બધું થયું છે અને થવાનું છે તે સર્વે એક પુરુષ જ છે. વગેરે...

આ પ્રમાણે અજીવ પણ પોતાથી અને કાળથી નિત્ય છે. ઇત્યાદિ બધું જાણી લેવું.

આ પ્રમાણે અક્રિયાવાદીઓના પણ ભેદ છે. તે નાસ્તિત્વવાદી છે. તેઓમાં પણ જીવ, અજીવ, આશ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ સાત પદાર્થો છે. તે

સ્વ અને પર બે ભેદ વડે તથા કાળ, યદૃચ્છા, નિયતિ, સ્વભાવ, ઇશ્વર અને આત્મા એ છ ભેદો વડે તેના (૭ x ૨ x ૬ = ૮૪) ચોર્યાંશી ભેદો થાય છે. તે આ પ્રમાણે—

જીવ પોતાથી અને કાળથી તથા પરથી અને કાળથી સિદ્ધ થતો નથી. આ પ્રમાણે કાળ સાથે ગણતા તેના બે ભેદ થયા. આ જ પ્રમાણે યદૃચ્છા, નિયતિ આદિ છ સાથે ગણતા તેના બાર ભેદ થયા. જીવની માફક અજીવાદિ સાતે પદાર્થો ગણતા ૮૪ ભેદ થયા.

૧-તાત્પર્ય એ છે કે જીવ પોતાના કાળથી નથી. અહીં પદાર્થોના લક્ષણ વડે તેનું હોવું નિશ્ચિત કરાય છે કે કાર્યથી ? આત્માનું તેવુંકોઈ લક્ષણ નથી કે જેના વડે અમે તેની સત્તા સ્વીકારીએ. પર્વત આદિ અણુઓનું કાર્ય હોય, તે સંભવ નથી. જો લક્ષણ અને કાર્ય વડે વસ્તુ ન મેળવીએ તો તે વિદ્યમાન નથી. જેમ આકાશમાં કમળ વિદ્યમાન નથી. માટે આત્મા નથી.

વિકલ્પ-૨-આકાશ કુસુમની જેમ જે આત્મા પોતાથી જ નથી, તે આત્મા બીજાથી પણ નથી અથવા સર્વે પદાર્થોનો ‘પર’-બીજો ભાગ દેખાતો નથી. તેમજ આગળના ભાગના સૂક્ષ્મપણાથી ઉભયભાગની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આ રીતે સર્વ અનુપલબ્ધિથી “આત્મા નથી” તેવા ‘નાસ્તિત્વ’ ને અમે સ્વીકારીએ છીએ.

યદૃચ્છાથી આત્માનું અસ્તિત્વ નથી. તો આ યદૃચ્છા શું છે ?

અનાયાસે અર્થની પ્રાપ્તિ થાય તે યદૃચ્છા છે. કહ્યું છે કે—

વણ વિચાર્યું આ માણસોનું સુખદુઃખ ઉત્પન્ન થયું જ છે. જેમ કાગડાના બેસવાથી ડાળનું પડવું વ્યાય છે તે જેમ કાગડાએ પાડેલ નથી, તેમ જગત્માં જે કંઈ થાય છે, તે બુદ્ધિપૂર્વક નથી, તેમાં લોકોનું ખોટું અભિમાન જ છે કે આ મેં કર્યું.

અમે વનના પિશાયો છીએ તે ખરું, અમે હાથથી ભેરીને અડતા નથી તો પણ યદૃચ્છાએ લોકો એકઠા થાય છે અને કહે છે કે પિશાયો ભેરી વગાડે છે. આ જ પ્રમાણે “અજ-કૃપાણી”, “આતુર-ભેષજ”, અંધ-કંટક આદિ દૃષ્ટાંતો જાણી લેવા. આ પ્રમાણે બધાં પ્રાણીઓના જન્મ, જરા, મરણ વગેરે લોકમાં જે કંઈ થાય તે બધું કાક-તાલીય વ્યાય માફક જાણવું. આ જ રીતે નિયતિ, સ્વભાવ, ઇશ્વર, આત્માથી પણ આત્મા અસિદ્ધ જાણવો.

હવે અજ્ઞાનીના ૬૭ ભેદ બતાવે છે—તે આ પ્રમાણે—

પૂર્વે જીવ આદિ નવ પદાર્થો કહ્યા તે, તેમજ દશમો ભેદ ઉત્પત્તિ લેવો. તે દશને-સત્, અસત્, સદસત્, અવકતવ્ય, સદ્ વકતવ્ય, અસદ્વકતવ્ય, સદસદ્વકતવ્ય આ સાત ભેદ વડે જાણવાને શક્તિમાન નથી, તેમજ જાણવાનું પ્રયોજન પણ નથી.

તેની વિચારણા આ પ્રમાણે-જીવ વિદ્યમાન છે તે કોણ જાણે છે ? તે જાણવાનું પ્રયોજન શું ? જીવ અવિદ્યમાન છે તે કોણ જાણે છે ?, તે જાણવાનું પ્રયોજન શું ? આ પ્રમાણે અજીવાદિ આઠમાં પણ પ્રત્યેકના સાત ભેદ ગણતા કુલ (૮ x ૭ =) ૬૩ ભેદ થયા. ભાવની ઉત્પત્તિ કોણ જાણે છે ? અથવા જાણવાથી શું પ્રયોજન ? આદિ ૪ વિકલ્પ ઉમેરતા-૬૭ ભેદ થયા. ઉત્પત્તિના બીજા ત્રણ વિકલ્પો ભાવિમાં જ

થવાના હોય તેને અહીં ગ્રહણ કરેલ નથી.

અહીં જીવ 'સત્' છે તે કોણ જાણે છે ? તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—

કોઈને વિશિષ્ટ જ્ઞાન નથી કે જે અતીન્દ્રિય જીવાદિ પદાર્થોને જાણી શકે. તે જાણવાનું કંઈ ફળ પણ નથી. જેમકે જીવ નિત્ય-સર્વગત-મૂર્તજ્ઞાનાદિ ગુણોપેત કે આ ગુણોથી અલગ છે તે જાણી ન શકે. વળી તે જાણવાથી કશું સિદ્ધ પણ ન થાય. તેથી અજ્ઞાન જ શ્રેય છે. વળી તુલ્ય અપરાધમાં અજ્ઞાનતાથી કરવામાં લોકમાં સ્વલ્પ દોષ છે તેમજ લોકોત્તરમાં પણ મનથી, અનાભોગથી, સહસાકારથી વગેરે કાર્ય થાય તેમાં નાના સાધુ તથા સ્થવિર, ઉપાધ્યાય, આચાર્યને અનુક્રમે વધુ-વધુ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. આ પ્રમાણે બીજા વિકલ્પોમાં પણ જાણવું.

હવે વિનયવાદીના બન્નીશબ્દ કહે છે—

દેવ, રાજા, યતિ, જ્ઞાતિ, સ્થવિર, અધમ, માતા, પિતા એ આઠેનો મન, વચન, કાયા અને (આહારાદિના) પ્રદાન એ ચાર પ્રકારે વિનય કરવો. તે આ પ્રમાણે-આ દેવતાઓનો મનથી, વચનથી, કાયાથી અને દેશ-કાળની ઉત્પત્તિ પ્રમાણે દાન દેવા વડે વિનય કરવો. આવા વિનયથી જ સ્વર્ગ અને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એમ તેઓ માને છે. તેમના મતે નીચે નમવું અને નમ્રતા બતાવવી તે વિનય છે. સર્વત્ર આવો વિનયી સ્વર્ગ, મોક્ષ પામે છે.

કહ્યું છે કે — વિનયથી જ્ઞાન, જ્ઞાનથી દર્શન, દર્શનથી ચારિત્ર, ચારિત્રથી મોક્ષ અને મોક્ષથી અવ્યાબાધ સુખ છે.

અહીં આ ક્રિયાવાદીઓમાં અસ્તિત્વ છે. છતાં તેમાં પણ કેટલાકમાં આત્માને નિત્ય, અનિત્ય, કર્તા, અકર્તા, મૂર્ત, અમૂર્ત, શ્યામાકર્તદુલ પ્રમાણ, અંગુઠાના પર્વ જેટલો, દીપશિખા સમાન અને હૃદયસ્થ ઇત્યાદિ માને છે. તેમજ આત્માને ઔપપાતિક માને છે.

— અક્રિયાવાદીઓ આત્માનું અસ્તિત્વ જ માનતા નથી, તો ઉપપાત કેમ સિદ્ધ થાય ?

— અજ્ઞાનીઓ આત્માને તો માને છે, પણ તેઓ જ્ઞાનને નકામું માને છે.

— વિનયવાદી પણ આત્માને માને છે, પણ વિનય જ માત્ર મોક્ષનું સાધન છે તેમ કહે છે.

— આ પ્રમાણે સામાન્યથી આત્માના અસ્તિત્વને સ્વીકારવાથી અક્રિયાવાદીઓના મતને ખોટો ઠેરવ્યો. હવે આત્માના અસ્તિત્વના અસ્વીકારના દોષોને જણાવે છે—

શાસક, શાસ્ત્ર, શિષ્ય, પ્રયોજન, વચન, હેતુ અને દેષ્ટાંત તે બધાં બોલનારથી શૂન્ય નથી. આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે તો જ બધાં પ્રમાણ છે, આત્મ અભાવે અપ્રમાણ છે. પ્રતિષેધક અને પ્રતિષેધ બંને જો શૂન્ય હોય તો આ બધું કંઈ રીતે થાય ? અને પ્રતિષેધકના અભાવમાં પ્રતિસિદ્ધ એવા જગત્ના પદાર્થો સિદ્ધ થાય.

આ પ્રમાણે બાકીના મતવાળાઓનું યથાસંભવ નિરાકરણ સ્વયં સમજી લેવું.

હવે પ્રસ્તુત વિષય જણાવે છે — અહીં કેટલાકને એવી સમજ હોતી નથી કે — હું ક્યાંથી આવ્યો છું, આમ કહેવાથી કેટલાકને આવી સમજ હોય પણ છે તેમ સમજવું. તેમાં સામાન્ય સંજ્ઞાનું દરેક પ્રાણીમાં સિદ્ધપણું હોવાથી અને તેનું કારણ જાણવાથી સામાન્ય સંજ્ઞાનું વિશેષ પ્રયોજન નથી. પણ વિશિષ્ટ સંજ્ઞાનું પ્રયોજન છે, કેમકે તે કેટલાકને જ હોય છે, વળી તેમાં ઉપપાત આત્માનો સ્વીકાર છે. તેથી સૂત્રકાર સ્વયં આ વિશિષ્ટ સંજ્ઞાના કારણોને જણાવે છે અને સામાન્ય સંજ્ઞાનું પ્રતિપાદન છોડી દે છે.

● સૂત્ર-૪ :-

કોઈ જીવ પોતાના જાતિસ્મરણ જ્ઞાનથી, તીર્થંકર આદિના વચનથી કે અન્ય વિશિષ્ટ જ્ઞાનીની પાસેથી સાંભળીને જાણી શકે છે કે, હું પૂર્વદિશાથી આવ્યો છું - યાવત્ - અન્ય દિશા કે વિદિશાથી આવેલો છું. એ જ રીતે કેટલાક જીવોને એવું જ્ઞાન હોય છે કે મારો આત્મા પુનર્ભવ કરવાવાળો છે, જે આ દિશા-વિદિશામાં વારંવાર આવાગમન કરે છે. જે સર્વે દિશા અને વિદિશામાં આવાગમન કરે છે તે હું જ છું.

● વિવેચન :-

'સ' એટલે પૂર્વે કહેલ જ્ઞાતા કે જેને વિશિષ્ટ ધર્યોપશમ હોય તે વિચારે છે કે પૂર્વોક્ત દિશા-વિદિશાથી મારું આગમન થયું છે. તથા પૂર્વજન્મમાં હું દેવ, નારક, તિર્યક કે મનુષ્ય કોણ હતો ? સ્ત્રી, પુરુષ કે નપુંસક હતો ? હું આ મનુષ્યજન્મમાંથી મરીને દેવ-આદિ શું થઈશ ? એમ વિચારે અને જાણે. આથી એમ સમજવું કે અનાદિ સંસારમાં ભ્રમણ કરતા કેટલાક પ્રાણી દિશામાંથી આગમને ન જાણે, પણ વિશિષ્ટ સંજ્ઞાવાળો હોય તે જાણે. જે જાણે તે પોતાની સન્મતિથી જાણે છે. અહીં સૂત્રમાં "સહ સમ્મદ્યાર્" કહ્યું છે - 'સહ' શબ્દ સંબંધવાચી છે, સદ્ શબ્દ પ્રશંસા અર્થમાં છે, મતિ એ જ્ઞાન છે તેનો અર્થ છે - આત્માની સાથે જે સદા સન્મતિ રહેલી છે, તે સન્મતિ વડે કેટલાંક જાણે છે. આ વાક્ય દ્વારા વૈશેષિક મતનું ખંડન કરેલ છે. (જેની વાદ યર્થા અત્રે નોંધી નથી, તે મૂળ વૃત્તિમાં જોવી.)

આ સ્વમતિ કે સન્મતિના ચાર ભેદ જાણવા - અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યવજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન અને જાતિસ્મરણજ્ઞાન, તેમાં અવધિ, મન:પર્યવ અને કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અન્યત્ર વિસ્તારથી કહ્યું છે. જાતિસ્મરણજ્ઞાન એ મતિજ્ઞાનના જ વિશેષ બોધરૂપ છે. આ રીતે ચાર પ્રકારની આત્માની મતિથી કોઈક જીવો વિશિષ્ટ દિશાની ગતિ-આગતિને જાણે છે.

કશ્ચિત્ એટલે તીર્થંકૃત્ સર્વજ્ઞ. પરમાર્થથી તેમને જ પર શબ્દનું વાચ્યપણું હોવાથી પરપણું છે. તેમના ઉપદેશ વડે પ્રાણીઓ જીવોને અને જીવોના પૃથ્વીકાય આદિ ભેદોને તથા તેમની ગતિ-આગતિને જાણે છે. તથા તીર્થંકર સિવાયના અન્ય અતિશય જ્ઞાનીઓની પાસે સાંભળીને પણ જાણે છે. જે જાણે છે તે હવે સૂત્ર-અવચય વડે કહે છે—

હું પૂર્વદિશાથી આવ્યો છું કે દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, ઉર્ધ્વ, અધો કે બીજી કોઈ દિશા-વિદિશાથી આવ્યો છું. એમ વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ આદિ વાળાને તીર્થંકર તથા અન્ય અતિશય જ્ઞાની વડે બોધિતોને આ જ્ઞાન હોય છે. તથા પ્રતિવિશિષ્ટ દિશામાંથી આગમનના પરિજ્ઞાન સિવાય બીજું પણ આત્મ જ્ઞાન તેને થાય છે. જેમકે - મારા આ શરીરનો અધિષ્ઠાતા જ્ઞાન-દર્શન ઉપયોગ લક્ષણ આત્મા છે, તે ભવાંતરમાં જનાર છે. તે અસર્વગત ભોક્તા, મૂર્તિરહિત, અવિનાશી, શરીર માત્ર વ્યાપી આદિ ગુણવાળો છે. આ આત્માના આઠ ભેદ છે - દ્રવ્ય, કષાય, યોગ, ઉપયોગ, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય. તેમાં અહીં મુખ્યત્વે ઉપયોગ આત્માનો અધિકાર છે. બાકીના ભેદો તેના અંશ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે તેથી કહ્યા છે.

આ પ્રમાણે “મારો આત્મા છે”. જે અમુક દિશા-વિદિશામાંથી ગતિ પ્રાયોગ્ય કર્મના ઉપાદાનથી તેને અનુસાર ચાલે છે. જે ‘અણુસંચરક’ ને બદલે “અણુસંચરક” પાઠ લઈએ તો તેનો અર્થ છે - દિશાવિદિશાઓનું ગમન અને ભાવદિશામાંથી આગમનનું સ્મરણ કરે છે.

હવે ઉપસંહાર કરતા કહે છે કે- બધી દિશા-અનુદિશામાંથી જે આવેલો છે અને અનુસંચરે છે કે અનુસરે છે, તેવો હું - એવા ઉલ્લેખથી “આત્મા” સિદ્ધ થયો. પૂર્વાદિ પ્રજ્ઞાપક દિશા અને ભાવ દિશા પણ લીધી. હવે નિર્યુક્તિકાર આ જ અર્થને કહે છે-

[નિ.૬૪,૬૫,૬૬] કોઈ પ્રાણી સંસારભ્રમણ કરતો અવધિજ્ઞાન આદિ ચાર પ્રકારની સ્વમતિ વડે જાણે છે - x - x - અથવા અતિશયજ્ઞાની પાસેથી સાંભળીને જાણે છે અથવા તીર્થંકરના ઉપદેશથી જાણે છે કે જીવ અને પૃથ્વીકાયાદિ જીવનિકાય છે. અહીં જીવ શબ્દથી પહેલો ઉદ્દેસો અને પૃથ્વીકાયાદિ શબ્દથી છ ઉદ્દેશાના અધિકારને અનુક્રમે કહે છે.

અહીં ‘સહસ્રમ્મદ્ઝ’ પદ સૂત્રમાં છે, તેમાં ‘જાણણ’ પદ વડે જ્ઞાનનો ઉપાત્ત જાણવો. મન્ ક્રિયાપદ ‘જાણવા’ના અર્થમાં છે. કેમકે “મનન કરવું એટલે મતિ.” આ જ્ઞાન અવધિ, મન:પર્યવ, કેવળ અને જાતિસ્મરણ વાળુ છે. તેમાં મન:પર્યવજ્ઞાની અને અવધિજ્ઞાની બંને સંખ્યાતા અને અસંખ્યાતા ભવને જાણે છે, જ્યારે કેવળી નિયમથી અનંતા ભવોને જાણે છે જ્યારે જાતિસ્મરણજ્ઞાની નિયમથી (ઉત્કૃષ્ટે) સંખ્યાતા ભવોને જાણે છે.

‘પર વઙ્ગ વાગરણ’ એટલે જિનેશ્વરનો ઉપદેશ. જિનેશ્વરથી શ્રેષ્ઠ બીજો કોઈ નથી. બીજાઓ પાસેથી સાંભળીને (પણ જ્ઞાન થાય), પણ જિનેશ્વર સદેશ કોઈ બોધ દાતા નથી.

અહીં ‘સહસ્રમ્મદ્ઝ’ શબ્દના પરિજ્ઞાનને માટે સુખેથી સમજવા ત્રણ દેષ્ટાંતો કહ્યા છે - (૧) ધર્મરુચિ (૨) ગૌતમ સ્વામી, (૩) ભગવંત મલ્લિનાથના છ મિત્રો. (આ દેષ્ટાંત વૃત્તિ મુજબના છે - આવશ્યક સૂત્રિમાં અન્ય પાઠોના દેષ્ટાંત અપાયેલા છે - તે પણ જોવા)

(૧) ધર્મરુચિનું દેષ્ટાંત - વસંતપુર નગરે જિતશત્રુ રાજા, ધારણી મહારાણી હતા, તેને ધર્મરુચી નામે પુત્ર હતો. કોઈ દિવસે રાજા તાપસવ્રત લેવાની ઇચ્છાથી ધર્મરુચિને રાજ્ય સોંપવાને ઉદ્યત થયો. ધર્મરુચિએ માતાને પૂછ્યું કે મારા પિતા રાજ્યત્યાગ કેમ કરે છે ? માતાએ કહ્યું, પુત્ર ! નારકી આદિ સર્વ દુ:ખના હેતુભૂત, સ્વર્ગ અને મોક્ષમાર્ગમાં વિઘ્નભૂત તથા અવશ્ય દુ:ખદાયી લક્ષ્મીનું શું પ્રયોજન ? પરમાર્થથી તે આ લોકમાં માત્ર અભિમાન વધારે છે, તેથી તેને છોડીને સર્વ સુખના સાધનરૂપ ધર્મને માટે તારા પિતા તૈયાર થયા છે. ધર્મરુચિએ કહ્યું કે શું મારા પિતાને હું અપ્રિય છું કે જેથી સકલ દોષથી યુક્ત એ લક્ષ્મી મને સોંપે છે અને સકલ કલ્યાણના હેતુરૂપ ધર્મથી મને દૂર કરે છે. એમ કહી પિતાની આજ્ઞા લઈને પિતા સાથે તે પણ તાપસના આશ્રમમાં ગયો.

ત્યાં બધી તાપસસંબંધી ક્રિયા યથાયોગ્ય કરી અને રહ્યો. કોઈ વખતે અમાવાસ્યાના પહેલા એક દિવસે કોઈ તાપસે ઉદ્ઘોષણા કરી કે હે તાપસો ! આવતીકાલે અનાકુટ્ટી છે. તેથી આજે જ સમિધ, ફૂલ, કુશ, કંદ, ફળ, મૂળ વગેરે હમણાં જ લઈ આવો. આ સાંભળીને ધર્મરુચિએ પોતાના પિતાને પૂછ્યું હે તાત ! આ અનાકુટ્ટી શું છે ? તેણે કહ્યું કંદમૂળ આદિ છેદવા એ સાવધક્રિયા હોવાથી અમાસે ન કરાય. એ સાંભળીને ધર્મરુચિને થયું કે રોજ અનાકુટ્ટી થાય તો કેવું સારું. તેટલામાં ત્યાંથી જતા સાધુને જોઈને તેણે પૂછ્યું - આજે તમારે અનાકુટ્ટી નથી ? તેઓએ કહ્યું, અમારે તો જીવનપર્યંત અનાકુટ્ટી છે. ધર્મરુચિને આ સાંભળી જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયું. પૂર્વભવે લીધેલ દીક્ષા યાદ આવી. પ્રત્યેકબુદ્ધ થયા. આ રીતે જાતિસ્મરણ જ્ઞાન વડે વિશિષ્ટ દિશાથી આગમન જાણ્યું.

આ પ્રમાણે વલ્કલચીરી, શ્રેયાંસકુમાર આદિના દેષ્ટાંતો પણ અહીં જાણવા. હવે પરવ્યાકરણનું દેષ્ટાંત કહે છે - ગૌતમસ્વામીએ ભગવંત મહાવીરને પૂછ્યું કે, મને કેવળજ્ઞાન કેમ થતું નથી ? ભગવંતે કહ્યું તમને મારા પર ઘણો સ્નેહ છે. પૂર્વમાં ઘણા ભવથી તારે અને મારે આવો સંબંધ હતો, ઇત્યાદિ તીર્થંકર પાસેથી આ સાંભળીને વિશિષ્ટ દિશાનું આગમન વગેરે જ્ઞાન થયું.

હવે અવધિજ્ઞાન વડે બોધનું દેષ્ટાંત કહે છે - મલ્લિકુંવરીને છ રાજપુત્રો પરણવાને આવેલા. પોતાના અવધિજ્ઞાન વડે આ છ ને બોધ પમાડવા પૂર્વભવ કહ્યો. છ એ મિત્રો લઘુકર્મી હોવાથી બોધ પામ્યા. વિશિષ્ટ દિશાના આગમનનું તેમને જ્ઞાન થયું.

હવે પ્રસ્તુત વિષયમાં કહે છે, ‘હું’ આ પદ વડે, અહંકાર જ્ઞાન વડે, આત્મોલ્લેખથી પૂર્વાદિ દિશાથી આવેલો અને જરાપણ રોકાયા વિના ભવભ્રમણમાં પડેલો દ્રવ્યથી નિત્ય અને પર્યાયથી અનિત્ય છું - એમ જે જાણે છે તે જ ખરી રીતે આત્મવાદી છે.

● સૂત્ર-૫ :-

(સૂત્ર-૪-ની વૃત્તિમાં કહેલ આત્માને જે જાણે છે) તે જ જીવ આત્મવાદી,

લોકવાદી, કર્મવાદી અને ક્રિયાવાદી છે.

● વિવેચન :- ‘સ’ એટલે જે પૂર્વે નારક, તિર્યક, મનુષ્ય, દેવતા આદિ ભાવદિશામાં અને પૂર્વ દિશાદિ પ્રજ્ઞાપક દિશામાં ભમેલો છે. એવા તે અદ્વૈતિક, અમૂર્ત આદિ લક્ષણવાળો પોતાને જાણે છે, તે આત્મવાદી છે. જે આવા આત્માને ન સ્વીકારે તે અનાત્મવાદી જાણવા જેઓ આત્માને સર્વવ્યાપી, નિત્ય કે દ્વૈતિક માને છે તે પણ અનાત્મવાદી છે. કેમકે સર્વવ્યાપી આત્માને નિષ્ક્રિયાપણું હોવાથી બીજા ભવમાં સંક્રાંતિ ન થાય, વળી અપ્રચ્યુત, અનુત્પન્ન, સ્થિર અને એક સ્વભાવ એ નિત્યનું લક્ષણ હોવાથી આત્માને જો નિત્ય માને તો મરણનો અભાવ થાય અને ભવાંતર ગમન પણ ન થાય. જો સર્વથા દ્વૈતિક માનવામાં આવે તો આત્માના નિર્મૂળ વિનાશથી, “તે જ હું” આવું પૂર્વ-ઉત્તર અનુસંધાન ન થાય.

જે આત્મવાદી છે, તે જ પરમાર્થથી લોકવાદી છે. કેમકે “જે જુએ તે લોક”. લોક એટલે પ્રાણિગણ. લોકને કહે તે લોકવાદી. આ વચન વડે અદ્વૈતવાદનું ખંડન કરીને આત્મા અનેક છે, તે વાત સિદ્ધ કરી. જો “લોકાપાતી” શબ્દ લઈએ તો લોક એટલે ચૌદરાજલોક ક્ષેત્ર કે તેમાં રહેલ પ્રાણિગણ. આમ કહી વિશિષ્ટ આકાશખંડને લોક કહ્યો. તેમાં જીવાસ્તિકાચ હોવાથી, લોકમાં જીવોનું ગમનાગમન સૂચવાય છે. તે જ જીવ દિશા વગેરેમાં જવાના જ્ઞાન વડે આત્મવાદી અને લોકવાદી યુક્ત છે.

તે અસુમાન (પ્રાણ ધારણ કર્તા) કર્મવાદી છે. જે જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મ છે તેને કહેવાના સ્વભાવવાળા કર્મવાદી છે. કેમકે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય, યોગોથી પહેલા પ્રાણીઓ ગતિ-આગતિના કર્મને ગ્રહણ કરે છે, પછી વિરૂપ રૂપવાળી યોનિઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ કર્મ પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાવ અને પ્રદેશરૂપ છે. આ વચનથી કાળ ચદૈચ્છા, નિયતિ, ઇશ્વર, આત્મવાદી જે એકાંતવાદી છે, તેમનું ખંડન કરેલ છે.

જે કર્મવાદી છે તે જ ક્રિયાવાદી છે. કેમકે યોગ નિમિત્તે કર્મ બંધાય છે. યોગ એટલે વ્યાપાર અને વ્યાપાર ક્રિયારૂપ છે. તેથી કાર્યરૂપ કર્મને કહેવાથી તેના કારણભૂત ક્રિયાનું પણ વાસ્તવમાં કથન કરનાર હોવાથી તે ક્રિયાવાદી છે. ક્રિયાનું કર્મ નિમિત્તપણું આગમમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે આ પ્રમાણે—

— જીવ સદા સમિત વદે છે કે વધારે વદે છે, ચાલે છે, ફરકે છે, સંઘટ્ટિત થાય છે કે ગતિ કરે છે, તે તે ભાવને જ્યાં સુધી પરિણમે છે ત્યાં સુધી તે આઠ પ્રકારનો, સાત પ્રકારનો, છ પ્રકારનો કે એક પ્રકારનો કર્મબંધ કરે છે અને બંધ વિનાનો પણ થાય છે આ પ્રમાણે કહેવાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે જે કર્મવાદી છે તે જ ક્રિયાવાદી છે. એમ કહેવાથી સાંખ્યમતવાળા જે આત્માને અક્રિય માને છે, તેમનું ખંડન કર્યું છે.

હવે પૂર્વોક્ત આત્મપરિણતરૂપ ક્રિયાને વિશિષ્ટ કાળને કહેનારા ‘અહં’ પદથી નિર્દિષ્ટ આત્માને તે જ ભવમાં અવધિ, મન:પર્યવ, કેવળ, જાતિસ્મરણ જ્ઞાન એ ચાર વિશિષ્ટ સંજ્ઞા સિવાય પણ ત્રણે કાળમાં સ્પર્શનાર મતિજ્ઞાન વડે સદ્ ભાવનું જાણપણું

બતાવવાને માટે સૂત્રકાર કહે છે—

● સૂત્ર-૬ :-

મેં કર્યું છે, હું કરાવું છું અને અન્ય કરનારને અનુમોદન આપીશ.

● વિવેચન :-

અહીં ભૂત, વર્તમાન, ભવિષ્યકાળની અપેક્ષાએ કરવું, કરાવવું અને અનુમોદનું એમ નવ વિકલ્પો થાય છે. તે આ પ્રમાણે - (૧) મેં કર્યું, (૨) મેં કરાવ્યું, (૩) કર્તાનું અનુમોદન કર્યું, (૪) હું કરું છું, (૫) હું કરાવું છું, (૬) કરનારને અનુમોદનું છું, (૭) હું કરીશ, (૮) હું કરાવીશ, (૯) કરનારને અનુમોદીશ. તેમાં પહેલો અને છેલ્લો બે ભેદ સૂત્રમાં લીધા જ છે. તેથી કરીને બાકીના ભેદ તેની મધ્યે આવી ગયા સમજી નવ ભેદોનું ગ્રહણ થયું છે. આ જ અર્થને પ્રગટ કરવા સૂત્રમાં બીજા વિકલ્પનો નિર્દેશ “હું કરાવીશ” એ સૂત્ર વડે લીધો છે.

આ નવે ભેદો માટે સૂત્રમાં બે “ચ” કાર અને “અવિ” શબ્દના ગ્રહણથી તે નવ ભેદો સાથે મન, વચન, કાયાથી વિચારતા કુલ ૨૭ ભેદો થશે. તે આ પ્રમાણે - ‘મેં કર્યું’ અહીં ‘હું’ શબ્દ વડે આત્માનો ઉલ્લેખ કરી, વિશિષ્ટ ક્રિયાના પરિણામરૂપ આત્મા બતાવ્યો છે. તેનો ભાવાર્થ એ છે કે, તે જ હું કે જેના વડે મેં આ દેહાદિની પહેલા યુવાવસ્થામાં ઇન્દ્રિયને વશ પડેલા વિષયરૂપ વિષ વડે મોહિત થયેલા અંધ ચિત્ત વડે તે તે અકાર્યના અનુષ્ઠાનમાં તત્પર થઈને મને ગમ્યું તેવું અનુકૂળ કાર્ય કે ક્રિયા કરી. કહ્યું છે કે—

વૈભવના મદથી પ્રેરિત મેં ચૌવનના અભિમાનથી જે જે કૃત્યો કર્યા છે, તે બધા વૃદ્ધાવસ્થામાં યાદ આવીને હૃદયમાં શલ્ય માફક ખટકે છે.

તથા “મેં કરાવ્યું” એ વાક્યથી - અકાર્ય મેં પ્રવર્તતા બીજાને જોઈને મેં પ્રવૃત્તિ કરાવી તથા કરનારની મેં અનુમોદના કરી, આ રીતે ભૂતકાળ સંબંધી ત્રણ વિકલ્પો થયા.

‘હું કરું છું’ ઇત્યાદિ વચનત્રિકથી વર્તમાનકાળ સૂચવ્યો તથા કરીશ, કરાવીશ, કરનારને અનુમોદીશ એ વચન વડે ભવિષ્યકાળ સૂચવ્યો.

આ ત્રણ કાળને સ્પર્શનારા વચન વડે શરીર, ઇન્દ્રિયથી ભિન્ન આત્મા ભૂત-વર્તમાન-ભવિષ્ય સંબંધી કાળ પરિણામરૂપે આત્માના અસ્તિત્વનું જાણપણું સૂચવે છે. આ જાણપણું એકાંત દ્વૈતિકવાદી કે નિત્યવાદીને ન સંભવે તેથી આ સૂત્ર વડે તેમનું ખંડન કર્યું છે.

આત્માનું ક્રિયાના પરિણામ વડે પરિણામપણું સ્વીકાર્યું છે તેથી દ્વૈતિકવાદી આદિના મત ખંડન થયા અને તે મુજબ સંભવ અનુમાનથી અતીત, અનાગત ભાવોમાં પણ આત્માનું અસ્તિત્વ જાણવું અથવા આ ક્રિયા ભેદોના પ્રતિપાદનથી કર્મના ઉપાદાનરૂપ એવી ક્રિયાઓનું સ્વરૂપ બતાવેલું જાણવું.

હવે “ક્રિયા આટલી જ છે કે બીજી પણ ક્રિયા છે ?” તેનો ઉત્તર સૂત્રકારશ્રી કહે છે—

● સૂત્ર-૭ :-

લોકમાં આ સર્વે કર્મસમારંભ [કર્મબંધના હેતુભૂત ક્રિયાના ભેદો] જાણવા જોઈએ.

● વિવેચન :-

આટલી જ વિશિષ્ટ ક્રિયાઓ જે પૂર્વે કહેલી છે, તે સર્વ પ્રાણીઓમાં કર્મનો સમારંભ છે. આ ક્રિયા ભૂત, ભાવિ, વર્તમાન ભેદે કર્યું, કરાવ્યું, અનુમોદ્યુ રૂપ છે, જે સર્વ ક્રિયાને અનુસરનાર “કરોતિ” કરે છે શબ્દ વડે બધી ક્રિયાઓનો સંગ્રહ થાય છે. આટલી જ ક્રિયાઓ જાણવી, બીજી નહીં.

પરિણા બે પ્રકારે છે - જ્ઞ પરિણા, પ્રત્યાખ્યાન પરિણા. જ્ઞ પરિણા વડે આત્મા અને કર્મબંધનું અસ્તિત્વ આ સર્વે કર્મ-ક્રિયાઓથી જણાય છે. પ્રત્યાખ્યાન પરિણા વડે પાપના હેતુરૂપ સર્વે કર્મ-ક્રિયાઓનો ત્યાગ થાય છે. આટલા સામાન્ય વચન વડે જીવનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કર્યું. હવે તે આત્માને દિશા આદિમાં ભટકવાના હેતુ દર્શાવવાની સાથે અપાયોને બતાવવા કહે છે - જે આત્મા તથા કર્મવાદી છે, તે દિશાઓના ભ્રમણથી છુટશે અને જેઓ આત્મા અને કર્મવાદી નથી તેઓ કેવા વિપાક ભોગવશે તે સૂત્રકારશ્રી સ્વયં કહે છે—

● સૂત્ર-૮ :-

કર્મ અને કર્મબંધના સ્વરૂપને નહીં જાણનાર પુરુષ (આત્મા) જ આ દિશા-વિદિશામાં વારંવાર આવાગમન કરે છે. સર્વે દિશા અને વિદિશાને પ્રાપ્ત કરે છે.

● વિવેચન :-

જે પુરુષ (પુરિ અર્થાત્ શરીરમાં રહે તે) અથવા સુખ દુઃખોથી પૂર્ણ તે કોઈપણ જંતુ કે માણસ કહેવાય છે. અહીં પુરુષના પ્રધાનપણાથી ‘પુરુષ’ શબ્દ મૂક્યો છે. પણ ઉપલક્ષણથી ચારે ગતિમાં ફરનાર પ્રાણી. તે દિશા-વિદિશામાં ગમનાગમન કરે છે.

તે કર્મના સ્વરૂપને જાણતો નથી, તેથી ‘અપરિણાત કર્મા’ કહેવાય છે. આ અપરિણાતકર્મા જ નિશ્ચે દિશા આદિમાં ભમે છે, કર્મનો જ્ઞાતા ભમતો નથી. ઉપલક્ષણથી અપરિણાત આત્મા અને અપરિણાત ક્રિયાવાળો બંને જાણવા “અપરિણાતકર્મા” દરેક દિશા-વિદિશામાં પોતાના કરેલા કર્મો સાથે બીજી ગતિમાં જાય છે.

મૂળ સૂત્રમાં “સવ્વ” શબ્દ છે તેનાથી બધી પ્રજ્ઞાપક, બધી ભાવ દિશાને ગ્રહણ કરી છે.

તે આત્મા અને કર્મને ન જાણનારો જે કંઈ ફળ પામે તે સૂત્ર દ્વારા બતાવે છે—

● સૂત્ર-૯ :-

(તે આત્મા) અનેક પ્રકારની યોનિઓ સાથે સંબંધ જોડે છે, વિરૂપ એવો સ્પર્શો (સુખ અને દુઃખ)નું વેદન કરે છે.

● વિવેચન :-

અનેક સંકટ વિકટરૂપ યોનિઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં “યોનિ” શબ્દનો

અર્થ કર્યો— જેમાં ઔદારિક શરીર વર્ગણાના પુદ્ગલો સાથે જીવ પોતે જોડાય છે તે. યોનિ એટલે પ્રાણિનું ઉત્પત્તિ સ્થાન. આ યોનિઓ સંવૃત, વિવૃત, મિશ્ર, શીત, ઉષ્ણ, શીતોષ્ણ આદિ અનેક ભેદે કહેલી છે. અથવા યોનિના ચોર્યાશી લાખ ભેદો આ પ્રમાણે છે—

પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ એ પ્રત્યેકની સાત-સાત લાખ યોનિઓ છે. પ્રત્યેક અને સાધારણ વનસ્પતિકાયની અનુક્રમે ચૌદ અને દશ લાખ યોનિઓ છે, બેઘન્દ્રિય, ત્રણ ઘન્દ્રિય, ચાર ઘન્દ્રિય જીવોની પ્રત્યેકની બબ્બે લાખ અને તિર્યચ પંચેન્દ્રિય નારક તથા દેવોની પ્રત્યેકની ચાર-ચાર લાખ યોનિઓ છે. મનુષ્યની ચૌદ લાખ યોનિઓ છે.

હવે શુભ-અશુભપણે યોનિઓના અનેકરૂપપણાને જણાવે છે—

શીતાદિ ભેદે ચોર્યાશી લાખ યોનિઓ છે, તેના શુભ-અશુભ બે ભેદો છે.

શુભ યોનિઓ આ છે— (૧) અસંખ્ય આયુવાળા મનુષ્યો, (૨) સંખ્યાત આયુવાળા રાજેશ્વર (૩) તીર્થંકર નામ ગોત્રવાળા જીવ-તેમને બધું શુભ હોય છે. તેમાં જાતિસ્મરણ જ્ઞાનવાળા વગેરે શુભ હોય છે અને બાકીના અશુભ જાણવા. (૪) દેવ યોનિમાં કિલ્બિષિક સિવાયના બીજા બધાં દેવોની યોનિ શુભ જાણવી. (૫) પંચેન્દ્રિય તિર્યચોમાં ચક્રવર્તીના રત્નોરૂપ હાથી, ઘોડા વગેરે શુભ યોનિવાળા જાણવા બાકીના અશુભ યોનિ જાણવા. (૬) એકેન્દ્રિય આદિમાં શુભ વણાદિવાળા જીવોની યોનિઓ શુભ જાણવી.

આ સંસારમાં સર્વે જીવોએ દેવેન્દ્ર, ચક્રવર્તી, તીર્થંકર-ભાવ, ભાવિત અણગારપણું એ છોડીને બાકી બધા પ્રકારના જન્મ અનંતવાર પ્રાપ્ત કર્યા છે.

દિશા-વિદિશામાં ભમતો અને કર્મને ન જાણનારો આત્મા આ અનેકરૂપવાળી યોનિઓમાં વારંવાર જોડાય છે-ઉત્પન્ન થાય છે. તે યોનિના સંધાનથી બિભત્સ અને અમનોજ્ઞરૂપ સ્પર્શો જે દુઃખ દેનારા છે, તે સ્પર્શની વેદના અનુભવે છે. ઉપલક્ષણથી મન સંબંધી દુઃખો પણ અનુભવે છે. આ રીતે શારીરિક માનસિક બંને દુઃખ અનુભવે છે.

અહીં સ્પર્શ ગ્રહણ કરવાથી સ્પર્શ વડે સર્વે સંસારી જીવોને ગ્રહણ કર્યા કેમકે સર્વે સંસારી જીવોને સ્પર્શન-ઘન્દ્રિય હોય જ છે. તેથી સર્વે સંસારી જીવ સમૂહ દુઃખ ભોગવે છે. એમ સમજવું. વળી અશુભ એવા રૂપ, રસ, ગંધ અને શબ્દને પણ અનુભવે છે.

વિચિત્ર પ્રકારના કર્મોના ઉદયથી વિરૂપ સ્પર્શાદિ હોય છે. તેથી વિચિત્ર કર્મોના ઉદયથી અપરિણાતકર્તા - જીવ તે તે યોનિઓમાં વિરૂપ સ્પર્શાદિ વેદના પામે છે.

તે કર્મોથી જીવ પરવશ થઈને સંસાર ચક્રને પામે છે અને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ ભેદવાળા પુદ્ગલ પરાવર્તો સુધી ભટકે છે.

નરક, દેવ, તિર્યચ અને મનુષ્ય યોનિમાં ઘટી ચંત્રની માફક નવા નવા શરીર

ધારણ કરીને આત્મા ભ્રમણ કરે છે.

સતત બાંધેલા પૂર્વોક્ત તીવ્ર પરિણામવાળા નરકના દુઃખો ભોગવે છે. તિર્યચ યોનિમાં ભય, ભુખ, તરસ, વધ, માર વગેરે ઘણાં દુઃખો અને થોડાં સુખો ભોગવે છે.

મનુષ્યના સુખ દુઃખમાં મન અને શરીરને આશ્રીને ઘણાં વિકલ્પો છે. દેવોને સુખ તો છે પણ તેમને મન સંબંધી થોડું દુઃખ પણ છે.

કર્મના પ્રભાવથી દુઃખી આત્મા મોહરૂપ અંધકારથી અતિશય ગહન આ સંસારવનના કઠિન માર્ગમાં અંધની માફક ભટકતો જ રહે છે.

મોહથી ઘેરાયેલો આ જીવ દુઃખને નિવારવા અને સુખની ઇચ્છાથી ફરીને પણ પ્રાણિવધ આદિ અનેક દોષોનું સેવન કરે છે. એ રીતે જીવ ઘણા પ્રકારના કર્મોને બાંધે છે. તે કર્મોથી ફરી અગ્નિમાં જ પ્રવેશ કરે છે. એ પ્રમાણે જીવ ફરી ફરીને કર્મોને બાંધતો અને ભોગવતો સુખની ઇચ્છામાં ઘણા દુઃખવાળા સંસારમાં ભમે છે.

આ પ્રમાણે સંસારસાગરમાં ભમતા દુર્લભ મનુષ્યપણું પામે. પછી વિશાળ સંસારમાં વિઘ્નરૂપ અધાર્મિકત્વ અને દુષ્કર્મની બહુલતાવાળો હોય છે. (પછી) આરદેશ, ઉત્તમકુળ, સારું રૂપ, સમૃદ્ધિ, દીર્ઘ આયુ, આરોગ્ય તથા સાધુઓનો સમાગમ, શ્રદ્ધા, ધર્મશ્રવણ, તિક્ષ્ણ મતિ આદિ પામવા દુર્લભ છે. તે પ્રાપ્ત થાય તો પણ દેહ મોહનીય કર્મથી કુપથમાં પડેલા જીવોને આ જગત્માં જીનેશ્વરે કહેલો સન્માર્ગ પામવો ઘણો મુશ્કેલ છે.

અથવા જે પુરુષ બધી દિશા-વિદિશામાં અનુસંચરે છે. અનેક રૂપવાળી યોનિઓમાં દોડે છે અને વિરૂપ રૂપોના સ્પર્શો અનુભવે છે તે મનુષ્ય કર્મબંધની ક્રિયાથી અજ્ઞાત હોવાથી મન, વચન, કાયા વડે કર્મ કરે છે. તે જાણતો નથી કે કરેલા, કરાતા અને કરાનારા કર્મો જીવોને દુઃખ દેવા રૂપ અને સાવધ છે, બંધનના હેતુ છે, તેથી અજ્ઞાનદશામાં જ તે જીવોને પીડા કરનારા કૃત્યોમાં પ્રવર્તે છે અને તેનાથી આઠ પ્રકારના કર્મોનો બંધ કરે છે. તેના ઉદયથી અનેક રૂપવાળી યોનિમાં અનુક્રમે અવતરે છે અને વિરૂપ રૂપવાળા સ્પર્શો અનુભવે છે.

જો આમ જ છે તો શું કરવું ? તે સૂત્રકાર કહે છે—

● સૂત્ર-૧૦ :-

આ કર્મ સમારંભના વિષયમાં ભગવંતે ‘પરિજ્ઞા’ કહી છે.

● વિવેચન :-

ઉપરોક્ત વ્યાપારને મેં કર્યો છે, કહું છું અને કરીશ એવી જે આત્મ પરિણતિ છે, તે સ્વભાવથી મન, વચન, કાયા, સ્વરૂપ કાર્યોમાં પરિજ્ઞાન તે પરિજ્ઞા છે અને તે પ્રકર્ષથી પ્રશસ્ત છે એમ વીર વર્ધમાન સ્વામીએ કહ્યું છે. એમ સુધમસ્વામી જંબૂસ્વામીને કહે છે. આ પરિજ્ઞા બે પ્રકારની છે - જ્ઞા પરિજ્ઞા અને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા.

જ્ઞા પરિજ્ઞા - એટલે સાવધ વ્યાપારથી કર્મબંધ થાય છે, એમ જાણવું તે.

પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા - એટલે કર્મબંધના હેતુભૂત સાવધ યોગોનો ત્યાગ કરવો.

[નિ.૬૭] તેમાં એટલે ક્રિયાથી બંધાતા કર્મમાં શું થયું તે કહે છે - નિર્યુક્તિમાં “કર્યુ અને કરીશ” પદોથી ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળ લીધો. તેથી મધ્યમાં રહેલ વર્તમાનકાળ પણ આવી જાય છે. તેમજ કરવા સાથે કરાવવું અને અનુમોદવુંનો સંગ્રહ થતા નવ ભેદો થયા તે રૂપ આત્મપરિણામથી યોગ સ્વરૂપ માનેલ છે. અહીં આત્મ પરિણામ સ્વરૂપ આ નવ ક્રિયાઓ વડે કર્મબંધનો વિચાર કરેલ છે. કહ્યું છે કે, “યોગ નિમિત્તે કર્મબંધ થાય છે.” આ વાત અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન કે જાતિસ્મરણ જ્ઞાનરૂપ સન્મતિ કે સ્વમતિથી કોઈક જીવ પ્રત્યક્ષ જાણે છે અને કોઈક જીવ પદ્મ, ધર્મ, અન્વય અને વ્યતિરેક લક્ષણવાળા હેતુઓની યુક્તિથી અનુમાન-પ્રમાણ દ્વારા જાણે છે.

હવે અજ્ઞાની જીવ શા માટે આવા કટુ વિપાકવાળા કર્માશ્રવ હેતુરૂપ ક્રિયામાં પ્રવર્તે ? તે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૧ :-

આ જીવનના માટે, વંદન-સન્માન અને પૂજનને માટે તથા જન્મ અને મરણથી છુટવાને માટે અને દુઃખોના વિનાશને માટે (અનેક મનુષ્યો કર્મ સમારંભમાં પ્રવર્તે છે.)

● વિવેચન :-

જીવિત એટલે “આયુષ્ય કર્મના ઉદયથી જીવવું અર્થાત્ પ્રાણ ધારણ કરવા તે. અને આ જીવન બધાં જીવોને સ્વસંવેદનથી પ્રત્યક્ષ જ છે. અહીં “ઇમસ્સ” શબ્દ નિકટતાનો નિર્દેશ કરે છે ‘ચ’શબ્દ હવે પછી કહેવાનાર જાતિ વગેરેનો સમુચ્ચય જણાવે છે. ‘ઐવ’ પદ નિશ્ચય વાચક છે. હવે કહે છે કે આ જીવિત તદ્દન સાર વિનાનું છે, વિજની જેવું ચંચળ છે, બહુ કષ્ટદાયી છે. આવા જીવિતના લાંબા સુખને માટે (સમારંભ) ક્રિયામાં પ્રવર્તે છે તે આ પ્રમાણે—

હું રોગ વિના જીવીશ, સુખે ભોગો ભોગવીશ, તે માટે માંસ, મદિરાના ભક્ષણમાં પ્રવર્તે છે તથા અલ્પ સુખ માટે અભિમાન વડે આકુળ ચિત્ત થઈ ઘણા આરંભ, પરિગ્રહ વડે બહુ અશુભ કર્મો ઉપાર્જન કરે છે. કહ્યું છે કે, સુંદર વસ્ત્રો, યુવાન સ્ત્રી, સુખદ સુંદર શય્યા, આસન, હાથી, ઘોડા અને રથવાળા રાજાને પણ કાળ આવે ત્યારે વૈદે કહેલા નિયમથી નિયત થયેલા ખાનપાન સિવાય બીજું બધું પારકા જેવું જ થઈ જાય છે એમ જાણવું.

ભયરહિત અને શાંતિના સુખમાં પ્રીતિવાળા સાધુને ભિક્ષામાં જે આનંદ મળે છે, તેવો આનંદ નોકરચાકરના ત્રાસથી પીડાયેલો રાજા પોતાની પુષ્ટિને માટે જે અન્ન ખાય છે, તેને તે આનંદ અને સ્વાદ રાજનું અન્ન આપતું નથી.

નોકરો, પ્રધાનો, મનોરમ્ય પુત્રો અને સુંદર નયનવાળી પોતાની સ્ત્રીઓમાં પણ રાજા કદી વિશ્વાસ રાખી શકતો નથી, આવા સર્વાભિશંકીને સુખ ક્યાંથી હોય ? પણ આ પ્રમાણે ન જાણતો એવો - તરૂણ કોમળ ખાખરાના ફૂલ જેવા ચંચળ જીવિતમાં રત જીવોને હણવાદિ કૃત્યોમાં આનંદ માનતો તેમાં પ્રવર્તે છે. તે બધું

જીવિતના સંસ્તવ, પ્રશંસા, માન, પૂજનને માટે કરે છે. તે માટે (તે જીવ વિચારે છે કે-) મોર આદિના માંસના ભક્ષણથી હું બળવાન, તેજથી દેદીપ્યમાન્ દેવકુમારની જેમ લોકમાં પ્રશંસા પાત્ર થઈશ.

“માનન” એટલે ઉભા થવું, આસન આપવું, હાથ જોડવા આદિમાં યોગ્ય થઈશ. એવી ઇચ્છાથી તેના માટે પ્રવૃત્તિ કરીને કર્મો એકઠાં કરે છે તથા પૂજન-ધન, વસ્ત્ર, અન્ન, પાન, સત્કાર, પ્રણામ સેવાદિ રૂપ છે, તેને માટે ક્રિયાઓમાં કર્માશ્રવો વડે આત્માને દોરે છે તેમજ “વીર ભોગ્યા વસુંધરા” માનીને લડાઈ કરે છે, ‘દંડના ભયથી પ્રજા કરે’ માનીને દંડ રાખે છે.

જેમ પ્રશંસા, માન, પૂજન ભુખ્યા રાજા અધર્મ કરે છે, તેમ બીજા જીવો માટે પણ જાણી લેવું. એટલે જીવિતના પરિવંદન, માન, પૂજનને માટે કર્માશ્રવમાં અજ્ઞાની સંસારી જીવો પ્રવર્તે છે એવો સમુદાય અર્થ કહ્યો. પરિવંદન સિવાયના હેતુથી પણ કર્મ બાંધે છે તે કહે છે—

જન્મ, મરણથી છુટવાને માટે કૌંચારિવંદનાદિ ક્રિયાઓ કરે છે, અન્ય જન્મમાં ઇચ્છિત મનોજ્ઞ વૈષયિક સુખ સમૃદ્ધિ માટે તે મનુષ્ય, બ્રાહ્મણાદિને ઇચ્છિત દાન કરે છે, “મનુ” એ પણ કહ્યું છે કે, જળદાનથી તૃપ્તિ પામે, અન્નદાનથી અદ્વાયસુખ પામે, તલના દાનથી ઇષ્ટ પ્રજાને પ્રાપ્ત કરે અને અભયદાનથી દીર્ઘાયુ પામે. આ પ્રમાણે મરણથી છુટવા માટે પણ પિતૃપિંડદાન આદિ ક્રિયા કરે છે. અથવા આને મારા સંબંધીને મારી નાંખેલ છે એવું યાદ કરીને વૈર વાળવા વધ, બંધનાદિમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. પોતાના મરણથી નિવૃત્ત થવા દુર્ગા આદિ દેવીને બકરાનો ભોગ આપે છે અથવા યશોધર્મ રાજાની માફક લોટનો કુકડો બનાવીને ઘરે છે.

અજ્ઞાનથી ઘેરાયેલા ચિત્તવાળા મોક્ષને માટે પ્રાણીઓને દુઃખદાયી એવા પંચાગ્નિ તપ કરીને કર્મો બાંધે છે. અથવા જન્મ, મરણથી મુક્ત થવા હિંસાદિ ક્રિયાઓ કરે છે અહીં પાઠાંતરમાં “જાઙ્ઞ મરણ ભોયણા” એવો પણ પાઠ છે. તે મુજબ ભોજનને માટે ખેતી આદિ કરતો પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ, ને-ત્રણ, ચાર, પાંચ ઇન્દ્રિયોવાળા જીવોને મારવા ઉદ્યમવાન્ થાય છે. દુઃખને દૂર કરવા માટે આરંભો કરે છે. જેમકે રોગપીડિતો માંસમદિરાનું ભક્ષણ કરે છે, વનસ્પતિના મૂળ, છાલ, પાંદડા, રસ આદિથી સિદ્ધ થયેલા શતપાક વગેરે તેલ માટે અગ્નિ આદિનો સમારંભ કરે છે, કરાવે છે, કરનારની અનુમોદના કરે છે. આ પ્રમાણે ભૂત-ભાવિ કાળમાં પણ મન, વચન, કાયાના યોગે કર્મનું ગ્રહણ કરે છે તથા દુઃખનાશ અને સુખ પ્રાપ્તિ માટે સ્ત્રી, પુત્ર, ઘરનું રાયરચીલું વગેરે ગ્રહણ કરે છે. તેને મેળવવા તથા રક્ષણ કરવાની ક્રિયામાં પ્રવર્તેલો તે પાપ કર્મને સેવે છે - કહ્યું છે કે—

ગૃહસ્થો પહેલા પ્રતિષ્ઠા મેળવવા પ્રયાસ કરે છે, ત્યારપછી પત્ની મેળવવા, પછી પુત્ર માટે, પછી તે પુત્રના ગુણપ્રકર્ષ માટે અને છેલ્લે ઉચ્ચ પદવી માટે પ્રયાસ કરે છે.

આ પ્રકારે ક્રિયાવિશેષથી કર્મોપાર્જન કરીને જુદી જુદી દિશામાં સંચરે છે અને

અનેકરૂપવાળી યોનિઓમાં જન્મે છે. વિરૂપ રૂપવાળા સ્પર્શને વેદે છે. આવું સમજીને ક્રિયા વિશેષની નિવૃત્તિ કરવી. હવે ક્રિયાવિશેષ આટલી જ છે તે બતાવે છે—

● સૂત્ર-૧૨ :-

લોકમાં આટલા સર્વે કર્મસમારંભો જાણવા યોગ્ય છે.

● વિવેચન :-

સંપૂર્ણ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય યુક્ત આકાશ પંડમાં આટલા જ ક્રિયા વિશેષ છે જે પૂર્વે ૨૭ ભેદે કહ્યા છે, તેનાથી અધિક કોઈ ક્રિયા નથી. એ પ્રમાણે જાણવું. સૂત્રમાં જે ‘સર્વાવંતિ’ પદ છે તેનો ભાવાર્થ એ છે કે - સ્વ માટે, પર માટે, બંને માટે આ લોક અને પરલોકના અતીત, અનાગત, વર્તમાનકાળમાં કર્યું, કરાવ્યું, અનુમોદ્યું વડે આરંભો થાય છે. તે બધાને પૂર્વે ગ્રહણ કરેલા છે. તે જ્યાં જ્યાં લાગુ પડે ત્યાં ત્યાં સમજી લેવા.

આ પ્રમાણે સામાન્યથી જીવના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરી, તેને દુઃખ દેનારી વિશિષ્ટ ક્રિયાઓનું બંધ હેતુપણું બતાવી, તેના ઉપસંહાર દ્વારા વડે વિરતિને કહે છે—

● સૂત્ર-૧૩ :-

લોકમાં જેણે આ કર્મ સમારંભોને જાણ્યા છે, તે નિશ્ચયથી પરિજ્ઞાતકર્મા વિવેકી મુનિ છે - તેમ હું કહું છું.

● વિવેચન :-

સમસ્ત વસ્તુના જાણનારા ભગવંત કેવળજ્ઞાન વડે સાક્ષાત્ જાણીને આ પ્રમાણે કહે છે — જે મુમુક્ષુ પૂર્વે કહેલા ક્રિયા વિશેષ અથવા જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કર્મના ઉપાદાન હેતુરૂપ ક્રિયા વિશેષને સારી રીતે કર્મબંધના હેતુપણે જાણેલા છે અને જગત્માં ત્રણે કાળની અવસ્થાને માને છે તે જ મુનિ છે.

તે જ મુનિ જ્ઞાપરિજ્ઞા વડે કર્મના જાણનાર અને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા વડે સર્વ મન, વચન, કાયાના વ્યાપારરૂપ કર્મબંધના હેતુઓને ત્યાગે છે. આ વડે મોક્ષના અંગભૂત જ્ઞાન-ક્રિયાને ગ્રહણ કરે. કહ્યું છે કે, “જ્ઞાન અને ક્રિયા વડે મોક્ષ થાય” તેથી જ્ઞાન, ક્રિયા વિના મોક્ષ નથી. આટલો આ આત્મ પદાર્થનો અને કર્મબંધ હેતુનો વિચાર છે તે સંપૂર્ણ ઉદ્દેશા વડે સમાપ્ત કર્યો તે બતાવનાર છે. અથવા ‘ઇતિ’ શબ્દથી આ જે હું કહું છું, પૂર્વે કહેલું અને હવે પછી કહીશ તે બધું સાક્ષાત્ ભગવંત પાસેથી સાંભળીને કહું છું.

અધ્યયન-૧-શરભપરિજ્ઞાના ઉદ્દેશક-૧-જીવઅસ્તિત્વનો મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ ટીકા સહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

ક્ર્ અધ્યયન-૧ ઉદ્દેશો-૨ “પૃથ્વીકાય” ક્ર્

● ભૂમિકા :-

પહેલો ઉદ્દેશો કહ્યો. હવે બીજો ઉદ્દેશો કહે છે. તે બંનેનો સંબંધ આ પ્રમાણે છે. ઉદ્દેશક-૧માં સામાન્યથી જીવનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કર્યું. હવે તે જીવના એકેન્દ્રિયાદિ પૃથ્વી આદિનું અસ્તિત્વ પ્રતિપાદિત કરવા કહે છે. અથવા પૂર્વે પરિજ્ઞાત કર્મત્વને મુનિપણાનું કારણ બતાવ્યું. પણ જે અપરિજ્ઞાતકર્મપણાથી મુનિ ન બને, વિરતિ ન લે, તે જીવ પૃથ્વી આદિ યોનિમાં ભમે છે. હવે આ પૃથ્વી વગેરે શું છે ? તેના વિશેષ અસ્તિત્વને જણાવવા આ બીજો ઉદ્દેશક કહે છે.

આ બીજા ઉદ્દેશકના ચાર અનુયોગદ્વારોમાં કહેલા નામ નિષ્પન્ન નિક્ષેપામાં “પૃથ્વી” એ ઉદ્દેશો છે. તેના નિક્ષેપા અન્યત્ર કહ્યા હોવાથી અહીં બતાવતા નથી. પૃથ્વીના જે નિક્ષેપા આદિ સંભવે છે તે નિર્ચુક્તિકાર કહે છે—

[નિ.૬૮] પૃથ્વી નિક્ષેપ, પ્રરૂપણા, લક્ષણ, પરિમાણ, ઉપભોગ, શસ્ત્ર, વેદના, વધ, નિવૃત્તિ. જીવના ઉદ્દેશકમાં જીવની પ્રરૂપણા કેમ ન કરી ? એવી શંકા ન કરવી. કેમકે જીવ સામાન્યનો આધાર જીવ વિશેષ છે અને તે પૃથ્વી આદિ સ્વરૂપ છે અને જીવ સામાન્યનો ઉપભોગ આદિ અસંભવ હોવાથી પૃથ્વી આદિની ચર્યાથી જીવની ચિંતવના કરી છે. તેમાં પૃથ્વીનો નામ આદિ નિક્ષેપ કહેવો. તેના સૂક્ષ્મ-બાદર આદિ ભેદ કહેવા. સાકાર-અનાકાર ઉપયોગ લક્ષણ અને કાયયોગ આદિ કહેવા. લોકના પ્રતરના અસંખ્યેય ભાગ માત્ર પરિમાણ છે. શયન, આસન, ચંક્રમણરૂપ ઉપયોગ છે. સ્નેહ, આમ્લ, ક્ષારાદિ શસ્ત્ર, સ્વ શરીરમાં અવ્યક્ત ચેતનારૂપ સુખદુઃખનો સ્વભાવ એ વેદના જાણવી. કર્યુ, કરાવ્યુ, અનુમોઘુ વડે જીવોનું ઉપમર્દનરૂપ વેદના અને મન, વચન, કાય, ગુપ્તિથી અપ્રમત સાધુ જે જીવોને દુઃખ ન દેવું તે નિવૃત્તિ.

શબ્દોના આ ટૂંકા અર્થ છે, વિશેષ તો નિર્ચુક્તિકાર અનુક્રમે કહે છે—

[નિ.૬૯] નામ પૃથ્વી, સ્થાપના પૃથ્વી, દ્રવ્ય પૃથ્વી, ભાવ પૃથ્વી એ પ્રમાણે પૃથ્વીના ચાર નિક્ષેપા છે. નામ, સ્થાપના સુગમ હોવાથી હવે દ્રવ્ય પૃથ્વી નિક્ષેપ કહે છે—

[નિ.૭૦] દ્રવ્ય પૃથ્વી આગમથી અને નો આગમથી બે ભેદે છે. આગમથી જ્ઞાતા પણ તેમાં ઉપયોગ ન હોય. નો આગમથી ત્રણ ભેદ — (૧) જ્ઞ શરીર - પૃથ્વી પદાર્થને જાણનારનું મૃત શરીર, (૨) ભવ્ય શરીર - પૃથ્વીને ભવિષ્યમાં જાણનાર તે બાળક, (૩) તદ્વ્યતિરિક્ત તેના ત્રણ ભેદ છે - એકભવિક, બદ્ધઆયુષ્ક અને અભિમુખ નામગોત્રવાળો જીવ. ભાવ પૃથ્વી જીવ - જે પૃથ્વી નામાદિ કર્મના ઉદયને વેદે છે તે.

નિક્ષેપ દ્વાર પૂર્ણ થયું. હવે પ્રરૂપણા દ્વાર કહે છે—

[નિ.૭૧] લોકમાં પૃથ્વીકાયના બે ભેદ છે. સૂક્ષ્મ અને બાદર. સૂક્ષ્મ નામકર્મના ઉદયથી સૂક્ષ્મ અને બાદર નામકર્મના ઉદયથી બાદર. વ્યવહારમાં જોર અને આમળાનું

પરસ્પર અપેક્ષાએ નાના મોટાપણું છે તે નહીં, પણ કર્મોના ઉદયથી સૂક્ષ્મ-બાદરપણું જાણવું.

જેમ દાબડામાં ભરેલ ગંધના અવયવો ફેંકતા તેમાંથી સુગંધ ઉડે પણ દેખાય નહીં તેમ સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય સર્વલોકવ્યાપી છે. બાદર પૃથ્વીકાયના મૂળથી બે ભેદ છે.

[નિ.૭૨] સંક્ષેપમાં બાદર પૃથ્વીકાયના બે ભેદ છે - શ્વક્ષણ અને ખર. તેમાં શ્વક્ષણ બાદર પૃથ્વી કાળી, લીલી, લાલ, પીળી અને સફેદ ભેદે પાંચ પ્રકારે છે. અહીં ગુણના ભેદથી ગુણીનો ભેદ જાણવો. હવે ખરબાદર પૃથ્વીના ૩૬ ભેદ બતાવે છે.

[નિ.૭૩ થી ૭૬] ગાથા-૭૩માં ચૌદ ભેદ કહ્યા છે, ગાથા-૭૪માં આઠ, ગાથા-૭૫માં દશ અને ગાથા-૭૬માં ચાર ભેદ એ રીતે કુલ ૩૬ ભેદ કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે—

પૃથ્વી, શર્કરા, વાલુકા, ઉપલ, શીલા, લુણ, ઉસ, લોઢુ, તાંબુ, તરવું, સીસુ, રૂપુ, સોનું અને વજ. (તથા) હરતાલ, હિંગલોક, મણશીલ, સાસક, સુરમો, પરવાળો, અબ્રકના પતરા, અબ્રકની રેતી એ બાવીશ બાદરકાયના ભેદો છે. હવે મણિના ભેદો કહે છે.

ગોમેદ, રૂચક, અંક, સ્ફટિક, લોહિતાક્ષ, મરકત, મસાગલ, ભુજ મોચક અને ઇન્દ્રનીલ (તથા) ચંદ્રપ્રભ, વૈદૂર્ય, જલકાંત અને સૂર્યકાંત એમ ખર બાદર પૃથ્વીના ૩૬ ભેદો જાણવા. આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ અને બાદર પૃથ્વીના ભેદો કહ્યા. હવે વર્ણાદિ ભેદ કહે છે—

[નિ.૭૭] વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ વિભાગથી સંખ્યાત યોનિઓ થાય છે અને એક એક વિભાગમાં પુનઃ અનેક સહસ્ર યોનિઓ થાય છે. તેમાં—

સફેદ આદિ પાંચ વર્ણ, તિક્ત આદિ પાંચ રસ, સુરભી-દુરભી બે ગંધ, મૃદુ-કર્કશ આદિ આઠ સ્પર્શ. આ એક-એક વર્ણાદિમાં પણ સંખ્યાત યોનિઓ છે. પણ સંખ્યાતના અનેક પ્રકારો થાય છે. તેથી તેની ભિન્ન ભિન્ન સંખ્યાને કહે છે. એક એક વર્ણાદિના અનેક હજાર ભેદો થાય છે. કેમકે આ ભેદો યોનિ અને ગુણોથી થાય છે. તે બધી મળીને સાત લાખ યોનિ પ્રમાણ છે. પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર પદ-૧ માં પણ કહ્યું છે કે—

“તેમાં જે પર્યાપ્તા છે, તે પોતાના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ ભેદથી હજારો ભેદો છે. લાખો યોનિઓ છે. પર્યાપ્તાની નિશ્ચાયે અપર્યાપ્તા જીવો ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યાં એક પર્યાપ્ત હોય ત્યાં અસંખ્યાત અપર્યાપ્ત પૃથ્વીજીવો નિયમા હોય છે. આ પ્રમાણે ખર બાદર પૃથ્વીકાય જાણવા.” અહીં સંવૃત્ત યોનિવાળા પૃથ્વીકાયિક કહ્યા. તે સચિત, અચિત, મિશ્ર તથા શીત, ઉષ્ણ, શીતોષ્ણ ભેદે જાણવા નિર્ચુક્તિકાર વિશેષથી કહે છે—

[નિ.૭૮] વર્ણાદિ એક એક ભેદમાં હજારો ભેદે જુદા જુદાપણું જાણવું. જેમકે સામાન્યથી કાળો વર્ણ છે. પણ તેમાં ભમરો, કોલસો, કોચલ, કાજળ આદિમાં ઓછી-વત્તી કાળાશરૂપ ભેદ છે, કોઈ કાળુ, કોઈ વધુ કાળુ વગેરે. એ પ્રમાણે લીલા

વગેરે બધા વર્ણમાં જાણવું. તે પ્રમાણે રસ, ગંધ અને સ્પર્શમાં પણ જાણવું. વર્ણ આદિના પરસ્પર સંયોગથી ધૂસર, કેશરી, કબુર આદિ બીજા વર્ણોની ઉત્પત્તિ થાય છે. એ પ્રમાણે વિચારતા વર્ણ આદિના પ્રત્યેકમાં પ્રકર્ષ, અપ્રકર્ષથી પરસ્પર તુલના વડે અનેક પૃથ્વી ભેદો જાણવા.

હવે પૃથ્વીકાયના બીજા પણ પર્યાપ્તક આદિ ભેદોને કહે છે—

[નિ.૭૯] બાદર પૃથ્વીકાયના પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્તા બે ભેદ છે. સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયના પણ પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા બે ભેદો છે.

બાદર પૃથ્વીકાયના ભેદો બતાવ્યા તે જેટલા પર્યાપ્તાના છે તેટલા જ અપર્યાપ્તાના છે. આ તુલ્યતા ભેદને આશ્રીને જાણવી. જીવોને આશ્રીને નહીં. કેમકે એક પર્યાપ્તાને આશ્રીને અસંખ્યાત અપર્યાપ્તા હોય છે. સૂક્ષ્મ પણ પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા એમ બે ભેદે જાણવા. પણ તેમાં એક અપર્યાપ્તાની નિશ્ચાએ અસંખ્યાત પર્યાપ્તા નિશ્ચયથી જાણવા.

આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિયો, શ્વાસોચ્છવાસ, વચન અને મનનું નિર્માણ કરનાર છ પર્યાપ્તિ જાણવી. જન્માંતરથી આવીને ઉત્પન્ન થનાર જીવ સર્વ પ્રથમ પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરવાથી “કરણ” બને છે અને તે કરણથી જ આહાર લઈને ખલરસ આદિ રૂપ પરિણામ ઉત્પન્ન કરે છે. આ કરણ વિશેષને ‘આહાર પર્યાપ્તિ’ કહે છે. આ પ્રમાણે બીજી પાંચ પર્યાપ્તિ જાણવી.

તેમાં એકેન્દ્રિય જીવોને આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય અને ઉચ્છવાસ નામની ચાર પર્યાપ્તિઓ છે. આ ચાર પર્યાપ્તિઓને જીવ અંતર્મુહૂર્તમાં ગ્રહણ કરે છે. જે ચારે પર્યાપ્તિને પૂર્ણ કરે છે તે જીવ પર્યાપ્તક કહેવાય છે અને જે પૂર્ણ નથી કરતા તે અપર્યાપ્તક જીવ છે. પૃથ્વીકાયનો વિગ્રહ — “પૃથ્વી જ જેની કાય છે તે.”

જે રીતે સૂક્ષ્મ, બાદર ભેદો સિદ્ધ થાય છે, તથા પ્રસિદ્ધ ભેદો દેષ્ટાંતથી કહે છે—

[નિ.૮૦] જે પ્રકારે વૃક્ષ, ગુલ્મ, લતા, વલ્લી, વલય આદિમાં જુદાજુદાપણું દેખાય છે, એ જ રીતે પૃથ્વીકાયમાં પણ વિવિધતા જાણવી.

તેમાં આંબો આદિ વૃક્ષ છે, વેંગાણ, શલ્લકી, કપાસ આદિ ગુચ્છ છે, નવમલ્લિકા, કોરંટક વગેરે ગુલ્મ છે, પુણાગ, અશોકલતા આદિ લતા છે. તુરીયા, વાલોર, કોશાતકી વગેરે વલ્લી છે. કેતકી, કેળ વગેરે વલય છે.

ફરી પણ વનસ્પતિના ભેદના દેષ્ટાંતથી પૃથ્વીના ભેદો કહે છે.

[નિ.૮૧] જેમ વનસ્પતિના ઔષધિ વગેરે ભેદ છે, તેમ પૃથ્વીકાયના પણ જાણવા, તેમાં શાલિ આદિ ઔષધિ, દર્ભ આદિ તૃણ, પાણિ ઉપરના મેલ રૂપ શેવાળ, લાકડા આદિ પરની લીલ, કુગ તે પનક જે પંચવર્ણીની હોય છે, સૂરણકંદ આદિ કંદ, ઉશીર આદિ મૂળ. આ બધાં સૂક્ષ્મ હોવાથી તેના એક, બે વગેરે ભેદ થતા નથી. (દેખાતા નથી)

હવે જેની સંખ્યા થઈ શકે તે બતાવે છે - (જે દેખાય છે તે કહે છે.)

[નિ.૮૨] એક, બે, ત્રણ ચાવત્ સંખ્યાત જીવો જ્યાં એક સાથે એક એક શરીરમાં રહેતા હોવા છતાં દેખાતા નથી, પણ જ્યાં પૃથ્વીકાયના અસંખ્ય જીવ એકઠાં થાય છે, ત્યારે જે ચર્મચક્ષુવાળા પ્રાણી તેને જોઈ શકે છે. પણ આ પૃથ્વીકાયમાં પણ જીવ છે, એવું કઈ રીતે જાણવું ? તેનો ઉત્તર આપે છે કે - પૃથ્વીકાયમાં રહેલ શરીરની ઉપલબ્ધિથી તે શરીરમાં રહેનાર આત્માની પ્રતીતિ થાય છે. જેમ ગાય, ઘોડા વગેરેની પ્રતીતિ થાય છે તેમ અહીં પણ જાણવું. આ વાતને હવે જણાવે છે—

[નિ.૮૩] અસંખ્ય પૃથ્વી, કંકર આદિ બાદરશરીરવાળા પૃથ્વીકાય જીવ શરીરના દ્વારા જ પ્રત્યક્ષ થાય છે. બાકીના સૂક્ષ્મશરીરવાળા પૃથ્વીકાય જીવો જગત્માં છે, પણ તે માત્ર જિનવચનથી જ ગ્રાહ્ય થાય છે, કેમકે તે ચક્ષુ વડે દેખાતા નથી. અહીં નિર્ચુક્તિમાં જે ‘ફાસ’ શબ્દ છે તેનો અર્થ ચક્ષુનો “વિષય” કરવો.

પરૂપણા દ્વાર પૂરું થયું. હવે લક્ષણ દ્વાર કહે છે—

[નિ.૮૪] ઉપયોગ, યોગ, અધ્યવસાય, મતિ અને શ્રુતઅજ્ઞાન, અચક્ષુદર્શન, આઠ કર્મોનો ઉદય, લેશ્યા, સંજ્ઞા, ઉચ્છવાસ અને કષાય પૃથ્વીકાયમાં હોય છે. તેમાં—

(૧) ઉપયોગ - પૃથ્વીકાયાદિ જીવોમાં સ્ત્યાનર્થિનિદ્રાના ઉદયથી જ્ઞાન-દર્શન સ્વરૂપ અવ્યક્ત ઉપયોગ શક્તિ હોય છે. એ જ રૂપે ઉપયોગ લક્ષણ છે.

(૨) યોગ - માત્ર કાયયોગ છે. ઔદારિક, ઔદારિક મિશ્ર તથા કાર્મણરૂપ કાયયોગ છે, જે કર્મવાળા જીવને વૃદ્ધ માણસની લાકડી સમાન આલંબનરૂપ છે.

(૩) અધ્યવસાય - આત્માનો સૂક્ષ્મ પરિણામ છે. તે જ લક્ષણ છે. જે મૂર્છિત મનુષ્યના મનમાં થનારા ચિંતન સ્વરૂપ છે, પરંતુ તેને છદ્મસ્થ જીવો જાણી શકતા નથી.

(૪) મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન - પૃથ્વીકાયિક જીવોને સાકાર ઉપયોગ સ્વરૂપ હોય.

(૫) અચક્ષુદર્શન - સ્પર્શ ઇન્દ્રિય વડે અચક્ષુદર્શન પામેલા જાણવા.

(૬) આઠકર્મો - આઠ પ્રકારના કર્મોના ઉદયની અને બંધની ભજના હોય.

(૭) લેશ્યા - અધ્યવસાય સ્વરૂપ કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજસ્ લેશ્યા તેમને હોય.

(૮) સંજ્ઞા - આહારાદિ દશ સંજ્ઞા અને

(૯) સૂક્ષ્મ શ્વાસોચ્છવાસ હોય છે.

— કહ્યું છે કે, હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક જીવો શ્વાસ વગેરે લે છે ? હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિક જીવો અટક્યા વિના સતત શ્વાસ, નિઃશ્વાસ આદિ લે છે.

(૧૦) કષાય - પૃથ્વીકાયિક જીવોને સૂક્ષ્મ કોદાદિ કષાયો પણ હોય છે.

આ પ્રમાણે પૃથ્વીકાયિક જીવોમાં જીવલક્ષણરૂપ ઉપયોગાદિ બધાં ભાવ હોય છે અને તે જીવ લક્ષણ સમૂહયુક્ત હોવાથી મનુષ્ય માફક પૃથ્વીકાય પણ સચિત છે.

પ્રશ્ન - આ તમે અસિદ્ધ વડે જ અસિદ્ધને સિદ્ધ કર્યું. કેમકે ઉપયોગ આદિ લક્ષણ પૃથ્વીકાયમાં પ્રગટ દેખાતા નથી. (ઉત્તર) સત્ય છે. પણ પૃથ્વીકાયમાં આ લક્ષણો અવ્યક્ત હોય છે જેમકે - કોઈ માણસ ઘણો જ નસો ચડે તેવું મદિરા પાન કરે, તેનું ચિત્ત વ્યાકુળ થતાં પ્રગટ ભાન ન રહે પણ અવ્યક્ત ચેતના હોય જ. તેથી

તેને અચિત ન ગણાય. તે જ પ્રમાણે પૃથ્વીકાયમાં પણ અવ્યક્ત ચેતનાની સંભાવના માનવી જોઈએ.

પ્રશ્ન - અહીં દારુ પીધેલામાં શ્વાસોચ્વાસ વગેરે અવ્યક્ત ચેતનાનું ચિન્હ છે, પણ પૃથ્વીકાયમાં તો તેવું ચિન્હ દેખાતું નથી. (સમાધાન)ના તેમ નથી. પૃથ્વીકાયમાં પણ મસાની માફક સમાન જાતિવાળા લતાના ઉદ્ભેદોથી ચેતનાનું ચિન્હ છે. જે પ્રકારે અવ્યક્ત ચેતનાવાળી વનસ્પતિમાં ચેતનાના ચિન્હ જોવા મળે છે, તે જ પ્રમાણે અહીં પૃથ્વીકાયમાં પણ ચેતનાના ચિન્હનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. વનસ્પતિમાં તો વિશિષ્ટ ઋતુઓમાં પુષ્પ, ફળ ઉત્પન્ન થવાથી સ્પષ્ટ ચેતન્ય જોવાય છે. એ રીતે અવ્યક્ત ઉપયોગાદિ લક્ષણના સદ્ભાવથી પૃથ્વી પણ સચિત છે.

શંકા - પત્થરની પાટ વગેરે કઠણ પુદ્ગલવાળાને ચેતના ક્યાંથી હોય ?

[નિ.૮૫] જેમ શરીરમાં રહેલ હાડકું કઠણ છે, પણ સચેતન છે તે રીતે કઠણ પૃથ્વીના શરીરમાં પણ જીવ છે. હવે પરિણામ દ્વારને જણાવે છે -

[નિ.૮૬] પૃથ્વીકાય ચાર પ્રકારે છે - બાદર પર્યાપ્ત, બાદર અપર્યાપ્ત, સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત, સૂક્ષ્મપર્યાપ્ત. તેમાં બાદરપર્યાપ્ત સંવર્તિત લોકપ્રતરના અસંખ્ય ભાગના પ્રદેશ રાશિ પ્રમાણ છે. બાકીની ત્રણ રાશીઓ પ્રત્યેક છે તે અસંખ્ય લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણ છે અને નિર્દિષ્ટક્રમે તે ઉત્તરોત્તર અધિક હોય છે.

બાદર પૃથ્વીકાય પર્યાપ્તા સૌથી થોડાં છે, તેના કરતાં બાદર અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણ છે, તેના કરતાં સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા અસંખ્યાત ગુણ, તેનાથી સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા પૃથ્વીકાય (અ)સંખ્યાતગુણ છે.

હવે બીજી રીતે ત્રણ રાશિનું પરિમાણ કહે છે-

[નિ.૮૭] જે પ્રકારે 'પ્રસ્થ'થી કોઈ મનુષ્ય બધા ધાન્યને માપે, એ પ્રમાણે અસદ્ભાવ પ્રજ્ઞાપના સ્વીકારીને આ લોકને 'કુડવ'રૂપ કરીને મધ્યમ અવગાહનાવાળા પૃથ્વીકાય જીવોની જો કોઈ સ્થાપના કરે તો અસંખ્યલોક પૃથ્વીકાયથી ભરાઈ જાય.

હવે બીજા પ્રકારે પરિમાણને બતાવે છે-

[નિ.૮૮] લોકાકાશના પ્રદેશમાં એક એક પૃથ્વીકાયનો જીવ સ્થાપીએ તો અસંખ્યાત લોક ભરાઈ જાય.

હવે કાળથી પરિમાણ બતાવતા ક્ષેત્ર અને કાળનું સૂક્ષ્મ-બાદરપણું-

[નિ.૮૯] સમયરૂપ કાળ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. તેનાથી ક્ષેત્ર ઘણું જ સૂક્ષ્મ છે. કેમકે એક આંગળ શ્રેણી માત્ર પણ ક્ષેત્રના પ્રદેશોને એક એક સમયે ખસેડીએ તો અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીઓ ચાલી જાય. તેથી કાળથી પણ ક્ષેત્ર સૂક્ષ્મતર છે.

હવે કાળથી પૃથ્વીકાયનું પરિમાણ બતાવે છે-

[નિ.૯૦] પૃથ્વી જીવોને પૃથ્વીકાયમાં પ્રતિસમયે પ્રવેશ અને નિર્ગમન થયા કરે છે. એક સમયમાં કેટલાનો પ્રવેશ અને નિષ્ક્રમણ થાય છે ? આ પ્રમાણે કાળથી કહેવાય છે.

એક સમયે અસંખ્યાત લોકાકાશ પ્રદેશના પરિમાણવાળા જીવો ઉત્પન્ન થાય

છે અને નાશ પામે છે. અસંખ્યેય લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણે પૃથ્વીપણે પરિણામ પામેલા છે અને કાયસ્થિતિ પણ છે. મરી મરીને અસંખ્યાત લોકાકાશ પ્રદેશ પરિમાણ કાળ ત્યાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે ક્ષેત્ર અને કાળથી પરિમાણ કહીને તેનો પરસ્પર અવગાહ કહે છે-

[નિ.૯૧] બાદરપૃથ્વીકાય પર્યાપ્તો જીવ જે આકાશખંડમાં રહ્યો છે, તે જ આકાશખંડમાં બીજા બાદરપૃથ્વીકાયનું શરીર પર રહેલ છે. બાકીના અપર્યાપ્તા જીવો પર્યાપ્તાને આશ્રીને અંતરરહિત પ્રક્રિયા વડે ઉત્પન્ન થાય છે. તે પર્યાપ્તાના અવગાહ આકાશ પ્રદેશમાં સાથે રહે છે અને જે સૂક્ષ્મ જીવો છે, તે તો બધા લોકમાં રહેલા છે. હવે ઉપભોગ દ્વાર કહે છે-

[નિ.૯૨,૯૩] પૃથ્વીકાયનો ઉપભોગ મનુષ્ય આ પ્રમાણે કરે છે - ચાલવું, ઉભા રહેવું, નીચે બેસવું, સુવું, પુતળા બનાવવા, ઉચ્ચાર, પેશાબ, ઉપકરણ મૂકવા, લીંપવું, ઓખર-દાગીના લેવા-વેચવા, ખેતી કરવી, વાસણ બનાવવા વગેરે, જો એમ છે તો શું કરવું ?

[નિ.૯૪] આ ચાલવા વગેરે કારણોથી પૃથ્વીજીવોની હિંસા કરે છે. શા માટે ? તે કહે છે - જે જીવો પોતાના સુખને ઇચ્છે છે અને બીજાનું દુઃખ ભૂલે છે, કેટલાક દિવસ રમણીય ભોગની આશાથી ઇન્દ્રિયોના વિકારથી વિમૂઢ ચિત્તવાળા લોકો પૃથ્વી જીવોને દુઃખ આપે છે અને પૃથ્વીકાય આશ્રિત જીવોની અશાતા સ્વરૂપ દુઃખોની ઉદીરણા કરે છે. આ રીતે ભૂમિના દાનથી શુભફળની પ્રાપ્તિ લોકમાં માન્ય હશે, પણ લોકોત્તર ધર્મથી તો તે વિરાધના જ છે.

હવે શસ્ત્ર દ્વાર કહે છે - જેના વડે ક્રિયા થાય છે તે શસ્ત્ર. તે બે ભેદ છે. દ્રવ્યશસ્ત્ર અને ભાવશસ્ત્ર. દ્રવ્ય શસ્ત્રના બે ભેદ - સમાસ અને વિભાગ. તેમાં 'સમાસ'ને કહે છે-

[નિ.૯૫] હળ, કોષ, ઝેર, કોદાળો, આલિત્રક, મૃગશૃંગ, લાકડું, અગ્નિ, વિષ્ટા, મૂત્ર. આ બધા સંદોષથી દ્રવ્યશસ્ત્ર છે. હવે વિભાગથી દ્રવ્યશસ્ત્ર કહે છે.

[નિ.૯૬] વિભાગ દ્રવ્યશસ્ત્રના મુખ્ય ત્રણ ભેદ છે સ્વકાય, પરકાય, ઉભયકાય. ૧. સ્વકાય શસ્ત્ર - કંઈક અંશે પૃથ્વીનું શસ્ત્ર પૃથ્વી જ બને, ૨. પરકાયશસ્ત્ર - પાણી વગેરેથી પૃથ્વીકાય હણાય. ૩. ઉભયકાયશસ્ત્ર - પાણીથી ભીંજાયેલ પૃથ્વી બીજી પૃથ્વીને હણે.

આ બધા દ્રવ્યશસ્ત્ર છે. દુષ્પ્રયુક્ત મન, વચન, કાયા રૂપ અસંયમ એ ભાવશસ્ત્ર છે. હવે વેદના દ્વારને જણાવે છે-

[નિ.૯૭] જેમ પગ વગેરે અંગ-ઉપાંગના છેદન ભેદનથી માણસને દુઃખ થાય છે, તેમ પૃથ્વીકાયને પણ તે રીતે વેદના જાણવી. જો કે પૃથ્વીકાયને પગ, માથું, ગરદન વગેરે અંગો નથી. પણ તેમને શરીરના છેદનરૂપ વેદના તો છે જ. તે બતાવે છે-

[નિ.૯૮] પૃથ્વીકાયનો આરંભ કરનારા કેટલાંક પુરુષો તે જીવોની વેદના

ઉદીરે છે અને કેટલાંકના તો પ્રાણ પણ જાય છે. ભગવતી સૂત્રમાં તેનું દેખાંત છે—
કોઈ ચાતુરંત ચક્રવર્તીની સુગંધીયૂર્ણ પીસનારી બલવતી ચૌવના સ્ત્રી આમળા પ્રમાણ સચિત પૃથ્વીના ગોળાને ગંધપટ્ટક ઉપર પત્યર વડે એકવીશ વખત પીસે, તો પણ કેટલાંક પૃથ્વી જીવોને ફક્ત સંઘટ્ટન થાય, કેટલાક પરિતાપ પામે અને કેટલાક મરે જ્યારે કેટલાંક જીવોને શિલાપટ્ટકનો સ્પર્શ પણ થતો નથી.

- હવે વધારા કહે છે—

[નિ.૯૯] આ જગત્માં કેટલાક કુમતવાળા સાધુવેશ લઈને કહે છે કે - અમે સાધુ છીએ. પણ તેઓ નિરવધ અનુષ્ઠાનમાં પ્રવર્તતા નથી. તેઓ સાધુના ગુણોમાં કંઈ રીતે વર્તતા નથી તે જણાવે છે - તેઓ હંમેશા હાથ, પગ, મળદ્વાર આદિને ધોવાની ક્રિયા દ્વારા પૃથ્વી જીવોને દુઃખ દેનારા દેખાય છે. આવી શુદ્ધિ અને દુર્ગંધ દૂર કરવાનું બીજી રીતે પણ શક્ય છે.

આ રીતે સાધુગુણથી રહિતને બોલવા માત્રથી પણ યુક્તિ વિના સાધુપણું મળતું નથી. આ રીતે ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં પ્રતિજ્ઞા કહી, હવે ઉત્તરાર્ધમાં હેતુ અને સાધર્મ્ય દેખાંતને કહે છે - પોતાને સાધુ માનનાર કુતીર્થિકો સાધુગુણમાં પ્રવર્તતા નથી, પણ પૃથ્વીકાયની હિંસામાં પ્રવર્તે છે અને જેઓ પૃથ્વીની હિંસામાં ગૃહસ્થની જેમ પ્રવર્તે છે, તેઓ સાધુના ગુણોમાં પ્રવર્તતા નથી. હવે દેખાંત ગર્ભિત નિગમન કહે છે—

[નિ.૧૦૦] અમે સાધુ છીએ એમ બોલીને પૃથ્વીકાયની હિંસા કરનારા સાધુઓ ગૃહસ્થ જેવા જ છે. સમુચ્ચય અર્થ કહે છે - “પૃથ્વી સચિત” એવું જ્ઞાન ન હોવાથી તેના સમારંભમાં વર્તતા તેઓ દોષિત હોવા છતાં પોતાને નિર્દોષ માને અને પોતાના દોષને જોતા નથી. મલીન હૃદયવાળા તેઓ પોતાની ધૃષ્ટતાથી સાધુજનના નિરવધ અનુષ્ઠાનરૂપ વિરતિની નિંદા કરે છે. આવી સાધુ નિંદાથી અનંત સંસારમાં પરિભ્રમણ કરનારા થાય છે.

ઉક્ત બંને ગાથા સૂત્રના અર્થને અનુસરનારી છે, છતાં વધારાના અવસરે નિર્યુક્તિકારે કહી છે. તેની વ્યાખ્યા સ્વયં કરી તે યુક્ત જ છે. કેમકે હવે પછીના સૂત્ર-૧૫માં આ વાતનો નિર્દેશ છે જ. આ ‘વધ’ કરવો - કરાવવો - અનુમોદવો એ ત્રણ પ્રકાર હવે કહે છે—

[નિ.૧૦૧] કેટલાક પૃથ્વીકાયનો વધ સ્વયં કરે છે, કેટલાક બીજા પાસે કરાવે છે અને કેટલાક વધ કરનારને અનુમોદે છે. તેના આશ્રિત જીવોનો પણ વધ થાય છે. તે કહે છે -

[નિ.૧૦૨] જે પૃથ્વીકાયને હણે છે, તે તેના આશ્રયે રહેલા અપ્કાય, બેષન્દ્રિય આદિ ઘણાં જીવોને હણે છે. જેમકે ઉદુંબર તથા વડના ફળને જે ખાય તે ફળમાં રહેલા બીજા જીવોને પણ ખાય છે. સકારણ કે અકારણ, સંકલ્પપૂર્વક કે સંકલ્પરહિત પૃથ્વીજીવોને જે હણે છે તે દેખાતા એવા દેડકા આદિને અને ન દેખાતા એવા ‘પનક’ આદિ જીવોને પણ હણે છે.

આ જ વાત વધારે સ્પષ્ટ કરે છે—

[નિ.૧૦૩] પૃથ્વીકાયનો સમારંભ કરતા તેને આશ્રીને રહેલા સૂક્ષ્મ, બાદર-પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા અનેક જીવોને તે હણે છે. અહીં ખરેખર સૂક્ષ્મોનો વધ થતો નથી, પણ પરિણામની અશુદ્ધિથી તેની નિવૃત્તિના અભાવે દોષ લાગે.

હવે વિરતિદ્વાર—

[નિ.૧૦૪] ઉક્ત પ્રકારે પૃથ્વીના જીવોને તથા તેના વધ, બંધને જાણીને પૃથ્વી જીવોના સમારંભથી અટકે છે - તે હવે પછીના ગાથામાં કહેવાતા અણગાર થાય છે - તેઓ મન, વચન, કાયા વડે પૃથ્વીના જીવોને કદી હણે નહીં, હણાવે નહીં, અનુમોદે નહીં, સમગ્ર જીવનમાં આવું વ્રત પાળનાર સાધુ કહેવાય.

હવે સાધુના બીજા લક્ષણો કહે છે -

[નિ.૧૦૫] મન, વચન, કાયા એ ત્રણ ગુપ્તિથી ગુપ્ત, ધર્યા આદિ પાંચે સમિતિથી સમિત, સમ્યક્ રીતે ઉઠવું, સુવું, ચાલવું આદિ ક્રિયામાં સર્વત્ર પ્રયત્ન કરનારા, જેઓ સમ્યક્ દર્શન આદિ અનુષ્ઠાનથી યુક્ત છે ઇત્યાદિ ગુણવાળા સાધુ હોય છે. પણ પૂર્વે કહેલા પૃથ્વીકાય-વિરાધક શાક્યાદિ મતના સાધુ અહીં ન લેવા.

નામનિષ્પન્ન નિક્ષેપ પુરો થયો. હવે સૂત્ર અનુગમમાં અસ્ખલિતાદિ ગુણયુક્ત સૂત્ર ઉચ્ચારાય છે. આ સૂત્ર આ પ્રમાણે છે—

● સૂત્ર-૧૪ :-

વિષયકધાયથી ‘પીડિત’, જ્ઞાનાદિ ભાવોથી ‘હીન’, મુશ્કેલીથી ‘બોધ’ પ્રાપ્ત કરનાર અજ્ઞાની જીવ આ લોકમાં ઘણાં જ વ્યથિત છે. કામ, ભોગાદિ માટે આતુર થયેલા તેઓ સ્થાને સ્થાને પૃથ્વીકાયિક જીવોને પરિતાપ-કષ્ટ આપે છે.

● વિવેચન :-

પૂર્વનો સંબંધ કહે છે. સૂત્ર-૧૩માં પરિજ્ઞાતકર્મા મુનિ હોય છે, તેમ કહ્યું. જે અપરિજ્ઞાતકર્મા હોય છે, તે ભાવ-પીડિત હોય છે. આ વાત સૂત્ર-૧ સાથે સંબંધિત છે.

સુધર્માસ્વામી કહે છે - હે જંબૂ ! મેં સાંભળ્યું. શું સાંભળ્યું ? પૂર્વ ઉદ્દેશમાં કહ્યું તે અને આ પણ સાંભળ્યું છે કે, ‘આર્ત’ ઇત્યાદિ. તે જીવોને કંઈ રીતે સંજ્ઞા નથી હોતી તે બતાવે છે. કેમકે તે જીવો પીડાયેલા છે. આ ‘આર્ત’ ના નામાદિ ચાર નિક્ષેપા છે. નામ, સ્થાપના સુગમ છે. દ્રવ્યાર્તના જાશરીર, ભવ્યશરીર, તદ્વ્યતિરિક્ત ત્રણ ભેદો છે. તેમાં ગાડા આદિ ચક્રોના ઉદ્ધીમૂળમાં જે લોટાનો પાટો ચડાવે છે, તે દ્રવ્ય આર્ત.

ભાવ-આર્ત બે પ્રકારે છે. આગમથી, નો આગમથી. તેમાં આગમથી આર્તપદના અર્થને જાણનારો અને ઉપયોગવંત. નોઆગમથી ઔદયિકભાવમાં વર્તનારો, રાગદ્વેષયુક્ત અંતર આત્મા વાળો, પ્રિયના વિયોગાદિ દુઃખમાં ડૂબેલો ભાવાર્ત કહેવાય. અથવા વિષવિપાક તુલ્ય શબ્દાદિ વિષયમાં આકાંક્ષા હોવાથી હિત-અહિતના વિચારમાં શૂન્ય મનવાળો હોવાથી ભાવાર્ત છે. તે કર્મોનો સંચય કરે છે. કહ્યું છે કે—

હે ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિયવશવર્તી જીવ શું બાંધે ? શું એકહું કરે ? શું ઉપચય કરે ? હે ગૌતમ ! આઠ કર્મની પ્રકૃતિઓ શિથિલ બંધવાળી હોય તેને ગાઠ બંધવાળી

કરે છે. તે અનાદિકાળથી ભમતો અને અનંતકાળના લાંબા પથવાળા ચતુર્ગતિ સંસારવનમાં ભ્રમણ કરશે. આ પ્રમાણે સ્પર્શન આદિ ચારે ઇન્દ્રિયોમાં પણ સમજવું.

આ જ પ્રમાણે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, દર્શન મોહનીય, ચારિત્ર મોહનીય આદિથી ભાવ-આર્ત સંસારી જીવો પણ ચાર ગતિમાં ભ્રમણ કરશે. કહ્યું છે કે—

“રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, પાંચે ઇન્દ્રિયો, બે પ્રકારના મોહનીયથી સંસારી જીવ આર્ત છે.”

અથવા જ્ઞાનાવરણીય આદિ શુભાશુભ જે આઠ પ્રકારના કર્મથી પીડાયેલ કોણ છે ? તે કહે છે - “અવલોકે તે લોક”. એક બે ત્રણ ચાર પાંચ ઇન્દ્રિયવાળો જીવ સમૂહ તે લોક જાણવો. આ લોક શબ્દના નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ, ભાવ અને પર્યાય એ આઠ નિદ્ધેષા કહીને અપ્રશસ્ત ભાવ-ઉદયવાળા જીવોને અધિકાર અહીં જાણવો. જેટલા પણ જીવ પીડિત છે, તે સર્વે ક્ષીણ અને અસાર છે. કેમકે આ બધાં જીવ ઔપશમિક આદિ પ્રશસ્ત ભાવરહિત છે અથવા મોક્ષના સાધનરૂપ રત્નત્રયી રહિત છે.

‘પરિધુન’ અર્થાત્ ક્ષીણતાના બે પ્રકાર છે. દ્રવ્ય પરિધુન, ભાવ પરિધુન, તેમાં દ્રવ્ય પરિધુનના બે ભેદ - (૧) સચિત્ત દ્રવ્યપરિધુન - જીર્ણશરીરી વૃદ્ધ કે જીર્ણ વૃદ્ધ. (૨) અચિત્ત પરિધુન - જીર્ણ વસ્ત્રાદિ. ભાવપરિધુન તે ઔદયિકભાવના ઉદયથી પ્રશસ્ત જ્ઞાનાદિ ભાવથી હીન. આ હીનતા અનંત ગુણોની પરિહાણીથી થાય છે. પાંચ, ચાર, ત્રણ, બે, એક ઇન્દ્રિયવાળા જીવો ક્રમથી જ્ઞાનહીન છે. તેમાં સૌથી ઓછા જ્ઞાનવાળા સૂક્ષ્મનિગોદના અપર્યાપ્તા જીવો જે પ્રથમ સમયે ઉત્પન્ન થયેલા હોય તે જાણવા.

કહ્યું છે કે, “સૌથી ઓછા જ્ઞાનવાળા જીવનો ઉપયોગ ભગવંત મહાવીરે સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા નિગોદ જીવનો કહ્યો છે, તેમ જાણવું.” ત્યારપછી ક્રમશઃ અધિક અધિક જ્ઞાનની વૃદ્ધિ, લબ્ધિ નિમિત્તક કરણ સ્વરૂપ શરીર, ઇન્દ્રિયો, વાણી અને મનોયોગવાળા જીવોને હોય છે હવે પ્રશસ્તજ્ઞાનધુન જીવ વિષય-કષાયોથી પીડિત થઈને કેવો થાય તે બતાવે છે - મેતાર્ય મુનિની માફક તે જીવ ઘણી મુશ્કેલીએ ધર્માચરણનો સ્વીકાર કરે છે, કેમકે તે “દુઃસંબોધ” હોય છે અથવા બ્રહ્મદત્તચક્રીની માફક તેને બોધ આપવો મુશ્કેલ હોય છે કેમકે આવા જીવો વિશિષ્ટ જ્ઞાન-બોધથી હીન હોય છે.

આવા જીવો શું કરે છે ? તે જણાવે છે - આ પૃથ્વીકાય જીવને અતિશય વ્યથા આપે છે. તેના પ્રયોજન માટે ખોદવા વગેરેથી કષ્ટ પહોંચાડે છે, તે માટે વિવિધ શસ્ત્રો વડે જીવોને ભય પમાડી ખેતી, ખાણખોદવી, ઘર બનાવવું આદિ કાર્યો માટે તે જીવોને પીડા કરે છે. હે શિષ્ય ! જુઓ, આ જગત્માં વિષય અને કષાયોથી વ્યાકુળ જીવ પૃથ્વીકાયને અનેક પ્રકારે દુઃખ આપે છે.

અહીં વૃત્તિકારે ‘વ્યથિત’ શબ્દના બે અર્થ લીધા-પીડા કરવી, ભય પમાડવો.

‘આતુર’ શબ્દથી એમ સૂચવે છે કે - વિષય, કષાયથી પીડાયેલા જીવો પૃથ્વીકાય જીવોને વારંવાર પીડે છે. બહુવચન નિર્દેશથી આરંભ કરનારા ઘણા છે તેમ

જાણવું અથવા લોક અર્થાત્ જીવસમૂહનો સંબંધ પ્રત્યેક સાથે જોડવો તે આ રીતે— કોઈ જીવ વિષય કષાયથી પીડિત છે, કોઈ જીવ વૃદ્ધત્વથી પીડિત છે, કોઈ જીવ દુઃખે કરીને બોધ પામે છે, કોઈ જીવ વિશિષ્ટ જ્ઞાનથી રહિત છે. આ બધાએ દુઃખી જીવો પોતાની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરવા તથા સુખ મેળવવા આ પૃથ્વીકાયના જીવોને અનેક પ્રકારના ઉપાયો વડે પરિતાપ ઉપજાવે છે - પીડા કરે છે.

“પૃથ્વી જીવ સ્વરૂપ છે, તે માની શકાય, પણ તે અસંખ્યજીવોના પિંડ સ્વરૂપ છે એ માનવું શક્ય નથી. આ શંકાનો ઉત્તર સૂત્રકાર સ્વયં આપે છે—

● સૂત્ર-૧૫ :-

— પૃથ્વીકાયિક જીવો પૃથક્ પૃથક્ શરીરમાં રહે છે અર્થાત્ તે પ્રત્યેક શરીરી છે.

— તેથી જ સંયમી જીવો પૃથ્વીકાય જીવોની હિંસા કરવામાં લજ્જા અનુભવે છે. (અર્થાત્ પ્રાણીઓને પીડા આપ્યા વિના જીવન નિર્વાહ કરે છે) તેને હે શિષ્ય તું જો.

— કેટલાક ભિક્ષુઓ કહે છે “અમે સાધુ છીએ.” આવી કહેનારા અનેક પ્રકારના શસ્ત્રોથી પૃથ્વીકાય સંબંધી હિંસા કરે છે. તેમજ પૃથ્વી આશ્રિત અન્ય અનેક જીવોની હિંસા કરે છે.

● વિવેચન :-

જીવો જુદો જુદા ભાવે અંગુલના અસંખ્યેય ભાગ સ્વદેહની અવગાહના વડે પૃથ્વીકાયને આશ્રીને રહ્યા છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે પૃથ્વી એક જ દેવતારૂપ નથી, પણ પૃથ્વીકાય એક શરીરમાં એક જીવ હોવાથી તે ‘પ્રત્યેક’ કહેવાય છે. અનેક જીવોના શરીર એકઠા થઈને જ તે દેખાય છે. સચેતન એવી આ પૃથ્વી અનેક પૃથ્વી જીવોનો પિંડ છે.

આ પ્રમાણે જાણીને તેના આરંભથી નિવૃત્ત થનારને બતાવવા કહે છે—

લજ્જા બે પ્રકારે છે - લૌકિક અને લોકોત્તર. વહુને સસરાની લજ્જા, સુભટને સંગ્રામની લજ્જા એ લૌકિક લજ્જા છે. લોકોત્તર લજ્જા એ સત્તર પ્રકારનો સંયમ છે. કહ્યું છે કે લજ્જા, દયા, સંયમ, બ્રહ્મચર્ય આદિ એકાર્થક શબ્દો છે.

લજ્જા એટલે સંયમ અનુષ્ઠાન રત અથવા પૃથ્વીકાયના સમારંભરૂપ અસંયમ અનુષ્ઠાનથી લજ્જા પામતા. (એવા) પ્રત્યક્ષજ્ઞાની અને પરોક્ષજ્ઞાની. તેમને લજ્જા પામતા તું જો - આમ કહીને શિષ્યને કુશલ અનુષ્ઠાન પ્રવૃત્તિ વિષય બતાવ્યો છે. કુતીર્થિઓ બોલે છે જુદું અને કરે છે જુદું - તે બતાવાતા કહે છે—

કુતીર્થીકો કહે છે - અમે ગૃહરહિત હોવાથી ‘અણગાર’ એટલે સાધુ છીએ.

આવા શાક્યમત આદિના સાધુઓ જાણવા. તે કહે છે - અમે જ જીવરક્ષામાં તત્પર છીએ. અમે કષાયરૂપ અંધકારને દૂર કર્યો છે. ઇત્યાદિ પ્રતિજ્ઞા માત્ર બોલે છે. પણ વ્યર્થ જ બોલે છે. જેમ કોઈ ચોસઠ પ્રકારની માટીથી સ્નાન કરનાર શુચિવાદી કહે કે અમે અત્યંત પવિત્ર છીએ. પણ તેઓ ગાયના મૃત કલેવરને અપવિત્ર કહી ત્યાગ

કર્યા પછી નોકર દ્વારા તે પશુના ચામડા, હાડકા, માંસ, સ્નાયુ આદિનો પોતાના ઉપયોગ માટે સંગ્રહ કરાવે છે. આ પ્રમાણે પવિત્રતાનું અભિમાન કરવા છતાં શું ત્યાગ્યું ?

આ પ્રમાણે શાક્ય આદિ મતવાળા સાધુઓ અણગારવાદનું વહન કરે છે, પણ અનગારના ગુણોમાં લેશમાત્ર વર્તતા નથી. ગૃહસ્થચર્યાનો જરાપણ ત્યાગ કરતા નથી. પણ વિભિન્ન પ્રકારના હળ, કોદાળી, કોશ, ત્રિકમ આદિ શસ્ત્રોથી પૃથ્વીકાય જીવોનો વધ કરે છે. આ પ્રમાણે વિવિધ શસ્ત્રો દ્વારા પૃથ્વીકાયના આરંભ-સમારંભ સ્વરૂપ વધ કરનારા લોકો પૃથ્વીકાયના આશ્રિત જલ, વનસ્પતિ આદિ જીવોની પણ હિંસા કરે છે. આ પ્રમાણે પૃથ્વીકાય જીવોના શત્રુ એવા શાક્ય આદિઓનું અસાધુપણું બતાવીને હવે વિષયસુખોની અભિલાષાથી મન, વચન, કાયાથી કરણ, કરાવણ, અનુમોદન સ્વરૂપ હિંસાનું સ્વરૂપ કહે છે—

● સૂત્ર-૧૬ :-

પૃથ્વીકાયના આરંભ વિષયમાં ભગવંતે પરિજ્ઞા બતાવી છે કે - આ જીવિતનો વંદન-માનન અને પૂજનને માટે, જન્મ-મરણથી છૂટવા માટે, દુઃખોનો નાશ કરવાને માટે તેઓ સ્વયં જ પૃથ્વીશસ્ત્રોનો સમારંભ કરે છે, બીજા પાસે પૃથ્વીશસ્ત્રનો સમારંભ કરાવે છે, પૃથ્વીશસ્ત્રનો આરંભ કરનારની અનુમોદના કરે છે.

● વિવેચન :-

પૃથ્વીકાયના સમારંભ-હિંસાના વિષયમાં શ્રી વર્ધમાનસ્વામી આ પરિજ્ઞા કહે છે. હવે પછી કહેવાતા કારણો વડે સુખના ઇચ્છુકો કરવા, કરાવવા, અનુમોદવા વડે પૃથ્વીકાયનો સમારંભ કરે છે, તે કારણો આ પ્રમાણે છે -

નાશવંત એવા આ જીવનના વંદન, સન્માન અને પૂજનને માટે, જન્મ-મરણથી છુટવાને માટે તથા દુઃખોને દૂર કરવા માટે પોતે સુખનો અભિલાષી અને દુઃખનો દ્રેષી બની પોતે પોતાના વડે જ પૃથ્વીશસ્ત્રનો સમારંભ કરે છે. બીજા પાસે પૃથ્વીશસ્ત્રનો સમારંભ કરાવે છે, પૃથ્વીશસ્ત્રનો સમારંભ કરનાર અન્યને અનુમોદે છે. વર્તમાનકાળ માફક ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળમાં પણ મન, વચન, કાયાની ક્રિયા વડે ચોજવું.

આવી હિંસક જેની મતિ છે, તેનું શું થાય છે, તે બતાવે છે—

● સૂત્ર-૧૭ :-

પૃથ્વીકાયનો સમારંભ - હિંસા તે હિંસક જીવોને અહિંતને માટે થાય છે, અબોધિને માટે થાય છે. જે સાધુ આ વાતને સારી રીતે સમજે છે, તે સંયમ સાધનામાં તત્પર થઈ જાય છે. ભગવંત અને શ્રમણના મુખેથી ધર્મશ્રવણ કરીને કેટલાક મનુષ્યો એવું જાણે છે કે - આ પૃથ્વીકાયની હિંસા ગ્રંથિ છે, આ મોહ છે, આ મૃત્યુ છે અને આ જ નરક છે. છતાં પણ જીવ પોતાના કાર્યોમાં આસક્ત થઈને અનેક પ્રકારના શસ્ત્રો દ્વારા પૃથ્વીકર્મ સમારંભથી પૃથ્વીકાયના

જીવોની તેમજ પૃથ્વીને આશ્રિત અન્ય અનેક પ્રકારના જીવોની હિંસા કરે છે. હવે જે હું કહું છું તે સાંભળો - જેમ કોઈક જન્મથી અંધ આદિ મનુષ્યને—

— કોઈ ભેદે, કોઈ છેદે, પગને કોઈ ભેદે, કોઈ છેદે, ઘૂંટણને કોઈ ભેદે, કોઈ છેદે, બાંધને કોઈ ભેદે, કોઈ છેદે, જાનુને કોઈ ભેદે, કોઈ છેદે, સાથળને કોઈ ભેદે, કોઈ છેદે, કમરને કોઈ ભેદે, કોઈ છેદે, નાભિને કોઈ ભેદે, કોઈ છેદે, ઉદરને કોઈ ભેદે, કોઈ છેદે, પડખાને કોઈ ભેદે, કોઈ છેદે; આ જ પ્રમાણે પીઠ, છાતી, હૃદય, સ્તન, ખભા, ભુજ, હાથ, આંગળી, નખ, ગર્દન, દાઢી, હોઠ, દાંત, જીભ, તાળવું, ગાલ, ગંડસ્થળ, કાન, નાક, આંખ, ભૂકુટી, લલાટ અને મસ્તકને કોઈ મનુષ્ય ભેદે, કોઈ છેદે, કોઈ મૂર્છિત કરે યાવત્ પ્રાણનો નાશ કરી દે. ત્યારે તેને જેવી વેદના થાય છે—

તેવી જ રીતે પૃથ્વીકાયના જીવ પણ અવ્યક્તરૂપથી વેદનાનો અનુભવ કરે છે પણ તેને પ્રગટ કરી શકતા નથી.

આ પ્રકારે પૃથ્વીશસ્ત્રનો સમારંભ કરનાર અજ્ઞાની જીવે આ આરંભ સારીરીતે જાણેલ, સમજેલ નથી. (તેનો અપરિજ્ઞાતા હોય છે.)

● વિવેચન :-

પૃથ્વીકાયના સમારંભ રૂપ હિંસા કરવા, કરાવવા, અનુમોદવાથી તેને ભવિષ્યકાળમાં અહિંતને માટે થશે તેમજ અબોધિ માટે થશે (બોધિલાભ થશે નહીં). કેમકે પ્રાણિગણના ઉપમર્દનમાં પ્રવર્તેલાને થોડો પણ હિંતદાયી લાભ ન થાય.

જે કોઈ તીર્થંકર ભગવંતો પાસે કે તેમના શિષ્ય સાધુઓ પાસે પૃથ્વીકાયના સમારંભને પાપરૂપ જાણીને આ પ્રમાણે સમજે છે - માને છે કે, “આ પૃથ્વીકાય સચેતન-સજીવ છે.” તે પરમાર્થને જાણનારો સાધુ પૃથ્વીકાયનો વધ અહિંતકારી છે તે સારી રીતે જાણે. જાણીને સમ્યગ્ દર્શન આદિ ગ્રહણ કરીને વિચરે. (આદાનીય શબ્દનો અર્થ વૃત્તિકાર સમ્યગ્ દર્શનાદિ કરે છે જ્યારે ચૂર્ણિકાર તેનો અર્થ “સંયમ અને વિનય” કરે છે. જુઓ આત્મ-ચૂર્ણિ-પૃ. ૨૨.)

કેવા પ્રયત્નથી તે માને ? તે બતાવે છે - સાક્ષાત્ ભગવંત કે સાધુ પાસેથી સાંભળીને - અવધારીને માને છે. મનુષ્યજન્મમાં તત્ત્વનો પ્રતિબોધ પામેલા સાધુઓએ આ જાણ્યું છે કે, આ પૃથ્વીકાયનો શસ્ત્ર સમારંભ નિશ્ચે આઠ પ્રકારના કર્મના બંધ સ્વરૂપ છે. અહીં કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર કર્યો છે તે આ રીતે - જેમ ગંદુ પાણી પગને રોગી બનાવતું હોવાથી પગ રોગ તરીકે જાણીતું છે, એ ન્યાય મુજબ પૃથ્વીકાયનો સમારંભ મોહનો હેતુ હોવાથી મોહનીય કર્મના બંધરૂપ છે આ મોહનીય કર્મ દર્શન, ચારિત્ર ભેદથી અઢાવીશ પ્રકારની કર્મ પ્રકૃતિ રૂપ છે.

સૂત્રમાં ગંથે શબ્દ છે. ગ્રંથનો અર્થ વૃત્તિકારે આઠ પ્રકારનો કર્મબંધ કર્યો છે. ચૂર્ણિકારે પણ આ અર્થ કર્યો છે. બૃહત્કલ્પના ઉદ્દેશક-૧ની ભાષ્ય ગાથા-૧૦ થી ૧૪માં ગ્રંથના દ્રવ્ય અને ભાવથી કુલ ૨૪ ભેદો કહ્યા છે. ‘ગંથ’ એ જૈન પારિભાષિક શબ્દ છે.)

આ જ પ્રમાણે પૃથ્વીકાયનો સમારંભ મરણના હેતુરૂપ છે જે આયુષ્યકર્મના ક્ષયસ્વરૂપ છે. તે સીમંતક આદિ નરકભૂમિમાં ઉત્પન્ન થવાનું કારણ હોવાથી નરકરૂપ છે, નરકનું કારણ કહ્યું હોવાથી તે અસાતા વેદનીય કર્મનો પણ નિર્દેશ કરે છે.

શંકા - એક જીવનો વધ કરવાથી આઠ કર્મોનો બંધ કઈ રીતે થાય ?

સમાધાન, મરાતા જીવના જ્ઞાનના અવરોધથી જ્ઞાનવરણીય કર્મ બંધાય, આ રીતે આઠ કર્મોમાં આ વાત સમજી લેવી. તેથી આઠ કર્મો બંધાય.

આ સિવાય તે (જૈન) સાધુઓ એ પણ જાણે છે કે, આહાર, આભુષણ તથા ઉપકરણ માટે; વંદન, સન્માન તથા પૂજનને માટે; દુઃખના વિનાશને માટે પ્રાણિગણ ઘેલો બનેલો છે. આ પ્રમાણે અતિ પાપના સમૂહના વિપાકરૂપ ફળ એવા પૃથ્વીકાયના સમારંભમાં અજ્ઞાનને વશ થઈ મૂર્છિત થયેલો આવા કાર્યો કરે છે - જેમકે - પૃથ્વીકાય જીવોને વિરૂપ શસ્ત્રો વડે સમારંભ કરતો પૃથ્વી જીવોને હણે છે. પૃથ્વી શસ્ત્ર વડે પૃથ્વીનું નિકંદન કાઢે છે અથવા હળ, કોદાળા વગેરેથી અનેક પ્રકારે સમારંભ કરે છે. પૃથ્વીને હણતા તેને આશ્રીને રહેલા બેઈન્દ્રિયાદિ જીવોને હણે છે. (અહીં વાદી શંકા કરે છે) આ તો હદ થઈ ગઈ—

જે જીવ ન જુએ, ન સાંભળે, ન સુંઘે, ન ચાલે તે કઈ રીતે વેદના અનુભવે ?

સમાધાન :- વાદીને દેષ્ટાંતથી સમજાવે છે - જેમ કોઈ જન્મથી અંધ, બહેરા, મુંગો, કુછી, પંગુ, હાથ-પગ વગેરે અવયવથી શિથિલ (વિપાક સૂત્રમાં કહેલ) મૂગાપુત્રની જેમ પૂર્વકૃત અશુભ કર્મ ઉદયમાં આવતા હિત-અહિત, પ્રાપ્તિ-ત્યાગથી વિમુખ સર્વ પ્રકારે દુઃખી જોતાં આપણને તેના ઉપર અતિ કરૂણા આવે, તે જ પ્રમાણે અંધ આદિ ક્ષતિગુણ યુક્ત દુઃખીને કોઈ ભાલાની અણી વડે ભેદે કે છેદે ત્યારે તે ઘણી પીડા ભોગવે છે. તે જોતો નથી, સાંભળતો નથી, મુંગો હોવાથી રોઈ શકતો પણ નથી તો શું તેને વેદના યતી નથી તેમ માનીશું ? અથવા તેનામાં જીવનો અભાવ માનીશું ? આ જ પ્રમાણે પૃથ્વીજીવો અવ્યક્ત ચેતનાવાળા જન્માંધ, બહેરા, મુંગા, પંગુ વગેરે ગુણવાળા પુરુષ માફક જાણવા.

— અથવા જેમ પંચેન્દ્રિય જીવો જે સ્પષ્ટ ચેતનાવાળા છે, તેમના કોઈપણ પગને ભેદે-છેદે, એ પ્રમાણે ઘુંટણ, જંઘા આદિ (સૂત્રાર્થમાં બતાવ્યા મુજબ) મસ્તક વગેરે અવયવને છેદન, ભેદન આદિ થતાં વેદના ઉત્પન્ન થતી દેખાય છે, તે જ પ્રમાણે અતિશય મોહ અને અજ્ઞાનયુક્ત સ્ત્યાનર્થિનિદ્રાના ઉદયથી અવ્યક્ત ચેતનાવાળા પ્રાણીઓને અવ્યક્ત વેદના થાય છે એમ જાણવું.

અહીં બીજું દેષ્ટાંત કહે છે - જેમ કોઈ મનુષ્ય બીજાને બેભાન કર્યા પછી તેને મારે અને જીવરહિત કરે તો તેની વેદના પ્રગટ દેખાતી નથી પણ તેને અપ્રગટ વેદના છે જ, એવું આપણે જાણીએ છીએ, એ પ્રમાણે પૃથ્વીકાય જીવોને પણ વેદના-પીડા થાય છે તેમ જાણવું.

પૃથ્વીકાયમાં જીવત્વ સિદ્ધ કરીને તથા વિવિધ શસ્ત્રોથી તેને યતી વેદના બતાવીને તે પૃથ્વીકાયના વધથી યતા કર્મબંધને સૂત્રકારશ્રી જણાવે છે—

● સૂત્ર-૧૮ :-

જે પૃથ્વીકાય જીવો પર શસ્ત્રનો સમારંભ કરતા નથી, તે (જ) આ આરંભોનો પરિજ્ઞાતા છે. આ (પૃથ્વીકાયનો સમારંભ) જાણીને બુદ્ધિમાન મનુષ્ય (સાધુ) સ્વયં પૃથ્વીકાય શસ્ત્રનો સમારંભ કરે નહીં, બીજા દ્વારા પૃથ્વીકાયશસ્ત્રનો સમારંભ કરાવે નહીં અને પૃથ્વીકાય શસ્ત્રનો સમારંભ કરનારની અનુમોદના કરે નહીં.

જેણે આ પૃથ્વીકર્મ સમારંભ જાણી લીધો છે, તે જ ‘પરિજ્ઞાતકર્મા’ મુનિ છે, એમ હું કહું છું.

● વિવેચન :-

અહીં પૃથ્વીકાયમાં બે શસ્ત્રો છે — (૧) દ્રવ્યશસ્ત્ર, (૨) ભાવશસ્ત્ર. તેમાં દ્રવ્યશસ્ત્રના ત્રણ ભેદ છે — સ્વકાય, પરકાય, ઉભયકાય. ભાવશસ્ત્ર તે મન, વચન, કાયાના ખરાબ પ્રયોગ કે પ્રવૃત્તિરૂપ અસંયમ છે. આ બંને પ્રકારના શસ્ત્રોથી ખોદવું, ખેતી કરવી વગેરે સમારંભના કામો બંધ હેતુપણે ન જાણનાર ‘અપરિજ્ઞાતા’ છે અને જેમણે જાણ્યા છે, તે પરિજ્ઞાતા’ છે. આ વાતને જણાવવા માટે કહે છે કે—

અહીં પૃથ્વીકાયમાં બંને પ્રકારનું શસ્ત્ર ન ચલાવનાર પૂર્વોક્ત સમારંભને પાપરૂપ જાણીને, તેનો જે ત્યાગ કરે તે સાધુને ‘પરિજ્ઞાત’ જાણવા. આ વચનથી વિરતિ અધિકાર કહ્યો. તે વિરતિને સ્પષ્ટ કરવા સૂત્રકારે કહ્યું છે કે, પૃથ્વીકાયના સમારંભમાં કર્મબંધને જાણીને મેઘાવી (મુનિ) દ્રવ્ય-ભાવ ભેદવાળા આ પૃથ્વીશસ્ત્ર થકી સમારંભ પોતે કરે નહીં, બીજા પાસે કરાવે નહીં, કરનારને અનુમોદે નહીં. આ પ્રમાણે મન, વચન, કાયા વડે ભૂતકાળ, (વર્તમાનકાળ) અને ભવિષ્યકાળ ત્રણેના પરચક્ષાણ કરે.

આ પ્રમાણે (પૃથ્વીકાયના જીવોના વધથી) નિવૃત્ત થનાર જ મુનિ છે. એમ જાણવું. પણ (નિવૃત્ત ન થનાર એવા) બીજા કોઈ મુનિ નથી. એ પ્રમાણે વિષયનો ઉપસંહાર કરતા કહે છે - જેઓએ પૃથ્વી જીવની વેદનાનું સ્વરૂપ જાણ્યું છે તથા પૃથ્વી ખોદવી, ખેતી કરવી આદિ પૃથ્વી વિષય સમારંભથી કર્મબંધ જાણ્યો છે. તે રીતે જા પરિજ્ઞા વડે જાણીને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા વડે તેને ત્યાગે તે જ મુનિ છે. આમ બંને પરિજ્ઞા વડે જાણે અને ત્યાગે તે સાવધ અનુષ્ઠાન કે કર્મબંધને જાણવાથી ‘પરિજ્ઞાતકર્મા’ છે, શાક્યાદિમુનિ પરિજ્ઞાતા નથી.

‘તિબેમિ’ પદનો અર્થ પૂર્વવત્ જાણવો.

અધ્યયન-૧ શસ્ત્રપરિજ્ઞાનો ઉદ્દેશક-૨ પૃથ્વીકાયનો મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ ટીકા સહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

卐 અધ્યયન-૧ ઉદ્દેશો-૩ “અપ્કાય” 卐

● ભૂમિકા :-

પૃથ્વીકાયનો ઉદ્દેશક પૂરો થયો. હવે “અપ્કાય”નો ઉદ્દેશક કહે છે. તેનો સંબંધ આ પ્રમાણે છે. ગત ઉદ્દેશમાં પૃથ્વીકાયના જીવ સિદ્ધ કર્યા. તેના વધમાં કર્મબંધ બતાવ્યો. તેથી પૃથ્વીકાયવધથી વિરત થવા કહ્યું. તે જ રીતે હવે કમથી આવેલ અપ્કાયનું જીવત્વ, તેના વધમાં કર્મબંધ, તેની વિરતિ બતાવે છે. આ બંનેનો સંબંધ છે.

બીજા ઉદ્દેશાના ચાર અનુયોગદ્વાર કહેવા. તેમાં નામનિષ્પન્ન નિક્ષેપામાં અપ્કાયનો ઉદ્દેશો છે. પૃથ્વીકાયમાં જીવનું સ્વરૂપ બતાવવા નિક્ષેપાદિ નવ દ્વારો કહેલા, તે અહીં સમાનપણે હોવાથી, જે વિશેષ છે તે જ વાતને નિર્યુક્તિકાર કહે છે.

[નિ.૧૦૬] પૃથ્વીકાયમાં કહેલા નવ દ્વારો જ અપ્કાયમાં છે. વિશેષ એ કે વિદ્યાન, પરિમાણ, ઉપભોગ, શસ્ત્ર અને લક્ષણમાં થોડો ભેદ છે. એ સિવાય કોઈ તફાવત નથી. હવે વિદ્યાન એટલે પ્રરૂપણા. તે સંબંધી જુદાપણું બતાવે છે.

[નિ.૧૦૭] અપ્કાયના જીવો લોકમાં સૂક્ષ્મ અને બાદર બે ભેદે છે. તેમાં સૂક્ષ્મ સર્વલોકમાં છે, પણ બાદરના પાંચ ભેદ છે, તેની પ્રરૂપણા કરે છે—

[નિ.૧૦૮] શુદ્ધ જળ, ઓસ, હિમ, મહિકા અને હરતનુ પાંચ ભેદ આ પ્રમાણે છે—

(૧) શુદ્ધ જળ - તળાવ, નદી, સમુદ્ર, કુંડ, ખાબોચીયા આદિનું જળ.

(૨) ઓસ - રાત્રિના જે ઠાર કે ઝાકળ પડે તે.

(૩) હીમ - શિયાળામાં શીતપુદ્ગલના સંપર્કથી જળ જે કઠિનતા પ્રાપ્ત કરે તે.

(૪) મહીકા - ગર્ભમાસ આદિમાં સાંજ-સવાર જે ધુમ્મસ થાય તે.

(૫) હરતનુ - વર્ષા અને શરદ્કાળમાં લીલી વનસ્પતિ ઉપર પાણીના બિંદુ પડે છે, તે

જમીનની સ્નિગ્ધતાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેને હરતનુ કહે છે.

શંકા - પ્લવણાસૂત્રમાં બાદર અપ્કાયના ઘણાં ભેદો કહ્યા છે. જેમકે કરા, શીતજળ, ઉષ્ણજળ, દ્વાર, દ્વાત્ર, કટુ, અમ્લ, લવણ, વરૂણ, કાલોદ, ઉષ્કર, ક્ષીર, ઘૃત, ઘક્ષુ આદિ રસ. તો આ બધા ભેદનો સંગ્રહ કઈ રીતે કર્યો છે ?

સમાધાન - કરા કઠણ હોવાથી હિમમાં તેનો સમાવેશ થાય છે. બાકીનામાં સ્પર્શ, રસ, સ્થાન, વર્ણ માત્રથી ભિન્નપણું છે, પણ તે શુદ્ધોદક રૂપ જ છે.

શંકા - જો એમજ છે, તો પ્લવણા સૂત્રમાં બીજા ભેદોનો પાઠ કેમ આપ્યો ?

સમાધાન - સ્ત્રી, બાળ, મંદબુદ્ધિનાને સહેલાઈથી સમજાય તે માટે ભેદ પાડેલ છે.

શંકા - અહીં આચારંગમાં તે હેતુથી કેમ પાઠ ન આપ્યા ?

સમાધાન - પ્રજાપના એ ઉપાંગ સૂત્ર છે. ત્યાં સ્ત્રી આદિના અનુગ્રહ માટે બધા ભેદોનું કથનયુક્ત છે. નિર્યુક્તિ સૂત્રના અર્થ સાથે જોડાયેલી છે, માટે તેમાં દોષ નથી.

ઉક્ત બાદર અપ્કાય સંક્ષેપથી બે ભેદે છે. પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા. તેમાં અપર્યાપ્તા તે વર્ણાદિને ન પામેલા અને પર્યાપ્તા તે વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શના આદેશો વડે લાખો ભેદવાળા છે. આ બધાની સંવૃત્ત યોગિ જાણવી. તે યોગિ સચિત્ત, અચિત્ત, મિશ્ર તથા શીત, ઉષ્ણ, મિશ્ર એમ ત્રણ-ત્રણ ભેદે છે. અપ્કાયની એ રીતે સાત લાખ યોગિઓ થાય છે. એમ પ્રરૂપણા દ્વાર કહ્યું, હવે પરિમાણ દ્વાર કહે છે—

[નિ.૧૦૯] પર્યાપ્ત બાદર અપ્કાય સંવર્તિત લોકાકાશના પ્રતરના અસંખ્યેય ભાગ પ્રદેશના રાશિ પ્રમાણ છે. બાકીના ત્રણ પૃથક્ અસંખ્યાત લોકાકાશ પ્રદેશ રાશિ પ્રમાણ જાણવા પણ તેમાં વિશેષ એ કે બાદર પૃથ્વીકાય પર્યાપ્તાથી બાદર અપ્કાય પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણ છે અને બાદર પૃથ્વીકાય અપર્યાપ્તાથી બાદર અપ્કાય અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણ છે. સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય અપર્યાપ્તાથી સૂક્ષ્મ અપ્કાય અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે. સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય પર્યાપ્તાથી સૂક્ષ્મ અપ્કાય પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે.

આ રીતે પરિમાણદ્વાર કહ્યું. હવે લક્ષણ દ્વાર કહે છે.

[નિ.૧૧૦] શંકા - અપ્કાય જીવ નથી, કેમકે તેનું લક્ષણ જણાતું નથી. મુખ આદિ માફક પાણી અજીવ છે. સમાધાન - જેમ હાથણીના પેટમાં ગર્ભ રહે ત્યારે તે દ્રવરૂપ છે, છતાં ચેતન છે, તેમ અપ્કાય જીવ છે. અથવા પક્ષીના તુરંતના ઉત્પન્ન થયેલા ઇંડામાં કઠણ ભાગ, ચાંચ વગેરે બંધાયા ન હોય ત્યાં સુધી ઘણું પાણી હોય છતાં તે સચિત્ત છે, તેમ અપ્કાય પણ ચેતનયુક્ત છે. “હાથણીનો ગર્ભ અને ઇંડાનુ પાણી” બંને જલ્દી સમજાય તેવા દેષ્ટાંતો છે.

હવે અપ્કાયની સચેતનતાનું અનુમાન કરે છે - શસ્ત્રથી ન હણાયુ હોય ત્યાં સુધી દ્રવપણું હોવાથી હાથણીના ગર્ભકલલની માફક ચેતન છે. અહીં સચેતન વિશેષણ લેવાથી પ્રસ્તવણ વગેરેનો નિષેધ જાણવો. હવે બીજું અનુમાન પ્રયોગથી જણાવે છે—

ઇંડામાં રહેલા કલલની માફક પાણીનું દ્રવપણું નાશ નથી થતું તેથી તે પાણી સચેતન છે. તથા પાણી અપ્કાય જીવોનું શરીર છે, કેમકે તે છેદી શકાય છે, ભેદી શકાય છે, ફેંકી શકાય છે, પી શકાય છે, ભોગવાય છે, સુંઘાય છે, સ્વાદ લેવાય છે, સ્પર્શાય છે, જોવાય છે અને દ્રવ્યપણે છે, આ બધાં શરીરના ધર્મો પાણીમાં છે, માટે તે ચેતન છે, આકાશને વર્જીને ભૂતોના જે ધર્મ તે રૂપ આકાર વગેરે પણ લેવા.

શંકા - રૂપપણું, આકારપણું આદિ ધર્મો પરમાણુઓમાં પણ છે, તેથી તમારો હેતુ અનેકાંત દોષવાળો છે.

સમાધાન - ના એમ નથી. કેમકે અપ્કાયમાં છેદન યોગ્યતા આદિ હેતુ બતાવ્યા છે તે બધાં ઇન્દ્રિયના વ્યવહારમાં જણાય છે. પરમાણુમાં જણાતા નથી. આ રીતે આ પ્રકરણમાં અતીન્દ્રિય પરમાણુનું ગ્રહણ કરેલ નથી અથવા આ વિપક્ષ જ

નથી કેમકે સર્વ પુદ્ગલ દ્રવ્યો, દ્રવ્યશરીરના રૂપથી તો સ્વીકારેલ જ છે. વિશેષ એ જ કે જીવસહિત શરીર અને જીવરહિત શરીર. કહ્યું છે કે—

અણુ અબ્ર વગેરે વિકારવાળા મૂર્ત જાતિપણથી પૃથ્વી, અપ્, તેઈ, વાયુ ચારેના શરીર શસ્ત્રથી હણાયેલા તે નિર્જીવ છે, શસ્ત્રથી ન હણાયેલા તે સજીવ છે.

આ પ્રમાણે શરીરની સિદ્ધિ થતા હવે અનુમાન પ્રમાણ બતાવે છે.

હિમ આદિ અપ્કાય હોવાથી બીજા જાતની માફક સચિત છે તથા કોઈ સ્થાને ભૂમિ ખોદતા દેડકાની માફક પાણી પણ ઉછળી આવે છે માટે સચેતન છે અથવા આકાશમાં સ્વાભાવિક ઉત્પન્ન થતું પાણી માછલા માફક ઉછળીને પડે છે, માટે તે સચેતન છે. આ બધાં લક્ષણો અપ્કાયને મળતા આવે છે માટે અપ્કાય સજીવ છે.

હવે ઉપભોગ દ્વાર કહે છે—

[નિ.૧૧૧] નહાવું, પીવું, ઘોવું, રાંધવું, સીંચવું, નાવાદિ દ્વારા જવું-આવવું તેમાં પાણી ઉપભોગમાં આવે છે તેથી ભોગાભિલાષી જીવો આ કારણે અપ્કાયના વધમાં પ્રવર્તે છે.

[નિ.૧૧૨] સ્નાન, અવગાહના આદિ કારણે ઇન્દ્રિયોના વિષયના વિષમાં મોહિત થયેલા જીવો નિર્દયપણે અપ્કાયના જીવોને હણે છે. કેમકે - પોતાના સુખને માટે અને બીજાના હિતાહિતનો વિચાર ન કરતા હોવાથી તથા વિવેકી લોકોના પરિચયના અભાવમાં અવિવેકી હોવાના કારણે થોડા દિવસ રહેનારા સુંદર ચૌવનના અભિમાનથી ઉન્મત્ત ચિત્તવાળા તે સંસારી જીવો અપ્કાયના જીવોને દુઃખની ઉદીરણા કરે છે.

કહ્યું છે કે - સહજ વિવેક એક ચક્ષુ છે અને વિવેકીજનોનો સંગ એ બીજુ ચક્ષુ છે. તે બંનેથી રહિત છે, તે આંખવાળો હોવા છતાં અંધ જ છે. તે બિચારો ખરાબ માર્ગે ચાલે તો તેમાં તેનો શો ગુનો છે ? હવે શસ્ત્ર દ્વાર કહે છે—

[નિ.૧૧૩] શસ્ત્રના દ્રવ્ય અને ભાવ બે ભેદ છે. દ્રવ્યશસ્ત્રના સમાસ અને વિભાગ બે ભેદ છે. સમાસદ્રવ્યશસ્ત્ર આ પ્રમાણે - કુવામાંથી કોશ આદિ વડે પાણી ઊંચે ચડાવવું તે ઉર્ધ્વસિંચન. ઘટ્ટ કોમળ વસ્ત્રથી ગાળવું તથા વસ્ત્રાદિ ઉપકરણ ચર્મ, કોશ, કડાચુ આદિ ઘોવા વગેરેમાં આ પ્રમાણે અનેક રીતે બાદર અપ્કાયના શસ્ત્રો જાણવા, ગાથામાં 'તુ' શબ્દ વિભાગની અપેક્ષાએ વિશેષાર્થે છે - હવે વિભાગદ્રવ્યશસ્ત્ર જણાવે છે—

[નિ.૧૧૪] કિંચિત્ સ્વકાયશસ્ત્ર - તે તળાવનું પાણી નદીના પાણીને દુઃખ દે. કિંચિત્ પરકાયશસ્ત્ર - તે માટી, સ્નેહ, ખાર આદિ પાણીના જીવોને હણે. કિંચિત્ ઉભયકાય - તે માટી વગેરે પાણી યુક્ત બીજા પાણીના જીવોને હણે. પ્રમાદી, દુર્ધ્યાનવાળાનો મન, વચન, કાયાએ પાળેલો અસંચમ તે ભાવશસ્ત્ર છે. બાકીના દ્વારો પૃથ્વીકાય માફક જાણવા.

[નિ.૧૧૫] નિક્ષેપ, વેદના, વધ અને નિવૃત્તિ જેમ પૃથ્વીકાયમાં બતાવ્યા તેમ અપ્કાય ઉદ્દેશમાં પણ નિશ્ચયથી જાણવા. હવે સૂત્રાનુગમમાં પૂર્વવત્ સૂત્રને કહે છે—

● સૂત્ર-૧૯ :-

હું કહું છું - સરળ આચરણવાળા, મોક્ષમાર્ગને પ્રાપ્ત અને કપટરહિત હોય તેને અણગાર અર્થાત્ સાધુ કહે છે.

● વિવેચન :-

પૂર્વ સૂત્ર સાથે આ રીતે સંબંધ છે - ઉદ્દેશા-રના છેલ્લા સૂત્રમાં કહેલ કે પૃથ્વીકાયનો સમારંભ ત્યાગે તે મુનિ. પણ તેટલા માત્રથી મુનિ ન થવાય, તે દશવિ છે - સુધર્માસ્વામી કહે છે કે, “મેં ભગવંત પાસે પૂર્વે સાંભળ્યુ તેમાં આ પણ જાણવું.” આ રીતે પૂર્વસૂત્ર સાથે સંબંધ જોડાયો. ‘સે’અર્થાત્ ‘તે’ એટલે પૃથ્વીકાયનો સમારંભ ત્યાગે અને તેની સાથે બીજું શું ત્યાગે ? તે જણાવી ‘અણગાર’ સ્વરૂપ બતાવે છે—

જેમને ઘર નથી તે ‘અણગાર’ છે, અહીં ‘અણગાર’ શબ્દ લેવાનું કારણ એ છે કે - ‘ગૃહનો ત્યાગ’ એ મુનિપણનું પ્રથમ લક્ષણ છે. કેમકે ઘરના આશ્રયથી ઘરસંબંધી પાપકૃત્યો કરવા પડે છે જ્યારે મુનિ તો નિર્દોષ અનુષ્ઠાનવાળા છે તે બતાવે છે - ઋજુ એટલે સરળ. મન, વચન, કાયાના દુષ્પ્રણિધાનને રોકીને સર્વ પ્રાણીના રક્ષણ માટેની પ્રવૃત્તિરૂપ દયા એ સંચમ છે સર્વત્ર તેમની સરળ ગતિ છે. અથવા મોક્ષ સ્થાને ગમન કરવારૂપ ઋજુ શ્રેણી. સર્વથા સંચમપાલનથી મોક્ષ મળે.

અહીં કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને સરળ સાધુમાર્ગ એવા સત્તર પ્રકારના સંચમને આરાધે તે ઋજુકારી છે, એમ સૂચવે છે કે સંપૂર્ણ સંચમ અનુષ્ઠાન કરનાર સંપૂર્ણ અનગાર છે. આવા મુનિ શું ફળ પામે ? તે કહે છે - નિયાગ અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગ. સંગત અર્થથી સમ્યગ્ જ્ઞાનદર્શન ચારિત્ર લીધા. આવા સમ્યગ્ દર્શનજ્ઞાન ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગને સ્વીકારનાર તે નિયાગપ્રતિપન્ન છે.

(અહીં ચૂર્ણિમાં ‘નિયાગ’ ને બદલે નિકાય પાઠ છે. જુઓ ચૂર્ણિ પૃષ્ઠ-૨૫) આ પાઠાંતરનો અર્થ - ઔદારિક વગેરે શરીર જેનાથી અથવા જેમાં છે તે નિકાય અર્થાત્ મોક્ષ તેને પામેલ. મોક્ષનું કારણ - સમ્યગ્દર્શનાદિનું સ્વશક્તિ મુજબ અનુષ્ઠાન છે. આવું સ્વશક્તિ અનુષ્ઠાન અમાયાવીને હોય છે તે બતાવે છે—

અહીં માયા એટલે સર્વત્ર સ્વવીર્યને ઉપયોગમાં ન લેવું તે. આવી માયા ન કરતો અર્થાત્ બળ અને વીર્યને ગોપવ્યા વિના સંચમ અનુષ્ઠાનમાં પરાક્રમ કરે તે અણગાર. આ વચનથી તેના સંબંધપણે બધા કષાયોને પણ દૂર કરે એમ જાણવું.

(ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં) કહ્યું છે કે, ઋજુ આત્માની શુદ્ધિ થાય છે. શુદ્ધ હૃદયમાં ધર્મ રહે છે. તો આ બધી માયા વેલડીને દૂર કરી શું કરે ? તે કહે છે—

● સૂત્ર-૨૦ :-

જે શ્રદ્ધાથી નીકળેલા છે (સંચમ અંગીકાર કરેલ છે.) તેમાં કોઈપણ પ્રકારની શંકા નહીં કરતા યાવજીવન તે શ્રદ્ધાથી સંચમનું પાલન કરે.

● વિવેચન :-

વધતા સંચમસ્થાન કંડક રૂપવાળી શ્રદ્ધા વડે દીક્ષા લીધેલી છે, તે જ શ્રદ્ધાને

જીવનપર્યન્ત સુરક્ષિત રાખે કેમકે પ્રાયઃ દીક્ષા સમયે સારા વર્ધમાન પરિણામ હોય છે. પછી સંયમ ગુણ શ્રેણિને પામ્યા બાદ તેના પરિણામ વધે, ઘટે કે અવસ્થિત રહે. તેમાં વૃદ્ધિકાળ કે હાનિકાળ એક સમયથી લઈને ઉત્કર્ષથી અંતર્મૂર્ત જાણવો તેથી વધારે કાળ સંકલેશ કે વિશુદ્ધિ હોતી નથી. કહ્યું છે કે—

આ જગત્માં જીવોનો સંકલેશ કાળ અંતર્મૂર્તથી અધિક હોતો નથી અને વિશુદ્ધિકાળ પણ અંતર્મૂર્તથી અધિક હોતો નથી. આ આત્માનો પ્રત્યક્ષ અર્થ છે.

બે ઉપયોગની પરિવૃત્તિ તે સ્વભાવથી જ હેતુરહિત છે, કેમકે સ્વભાવ તે આત્માથી જ પ્રત્યક્ષ છે અને ત્યાં હેતુ બતાવવા જ વ્યર્થ છે.

વૃદ્ધિ - હાનિ સ્વરૂપ સંકલેશ અને વિશુદ્ધિના ચક્રમધ્ય કે વજમધ્યની વચ્ચે અવસ્થિતકાળ આઠ સમયનો હોય છે. પછી અવશ્ય ફેરફાર થાય છે. આ વૃદ્ધિ, હાનિ, અવસ્થિતરૂપનું પરિણામ નિશ્ચયથી કેવલી જાણે, પણ છત્રસ્થો ન જાણે. જો કે પ્રવ્રજ્યા લીધા પછીના કાળમાં સિદ્ધાંત સાગરને અવગાહન કરતો સંવેગ-વૈરાગ્ય ભાવના ભાવિક અંતર આત્માવાળા કોઈ મુનિ વધતા પરિણામવાળા હોય જ છે. કહ્યું છે—

મુનિ જેમ-જેમ શ્રુતને અવગાહે, તેમ તેમ અતિશય રસના પ્રસરથી સંયુત અપૂર્વ આનંદને નવા નવા સંવેગની શ્રદ્ધા વડે પામે છે. તો પણ વૃદ્ધિ પરિણામવાળા જીવ થોડા અને પતીતપરિણામી જીવો વધુ હોય છે. તેથી કહીએ છીએ કે તે શ્રદ્ધાની પાલના કરે. તે પાલના શંકારહિતપણે કરે. શંકા બે પ્રકારે છે - સર્વશંકા, દેશશંકા, જિનેશ્વરનો માર્ગ છે કે નહીં ? તે સર્વશંકા છે, અપ્કાયાદિમાં જીવો છે કે નહીં તે દેશશંકા. કેમકે તેમાં સ્પષ્ટ ચેતના સ્વરૂપ લક્ષણ દેખાતું નથી. ઇત્યાદિ શંકાને છોડીને સંપૂર્ણ પ્રકારે સાધુઓના ગુણોને સુરક્ષિત રાખે.

અથવા વિસ્રોત બે પ્રકારે છે. નદી આદિના પ્રવાહમાં સામે જવું તે દ્રવ્યવિસ્રોત અને મોક્ષમાર્ગ સ્વરૂપ સમ્યગ્દર્શનથી વિપરીત ગમન તે ભાવ વિસ્રોત. તેને છોડીને સંપૂર્ણ અણગારના ગુણોને ભજનારો થાય, અથવા શ્રદ્ધાનું અનુપાલન કરે.

(અહીં સૂત્રમાં બે પાઠાંતર છે - વિજહિત્ત વિસોત્તિયં ને બદલે (૧) વિજહિત્ત પુવ્વસંજોગં (૨) ચૂર્ણિમાં પાઠ છે- ત્વજ્ઞો હૃસિ વિસોત્તિયં) અહીં પૂર્વસંયોગ એટલે માતાપિતા સાથે અને પાછલો સંબંધ તે સસરા આદિ સાથે. આ બંને સંયોગ છોડીને શ્રદ્ધાની અનુપાલના કરે. આવું અપૂર્વ અનુષ્ઠાન ફક્ત તમે જ કરો, એમ નહીં પૂર્વ અનેક મહાસત્વશાળી જીવોએ પણ આ અનુષ્ઠાન પાલન કરેલ છે, તે બતાવે છે—

● સૂત્ર-૨૧ :-

વીર પુરુષો મહાપથ-મોક્ષમાર્ગ પ્રતિ પુરુષાર્થ કરી ચૂક્યા છે.

● વિવેચન :-

પરીપદ, ઉપસર્ગ, કષાયની સેનાના વિજયથી “વીર” અને સમ્યગ્ દર્શનાદિ રૂપ મહાન્ પથ - મોક્ષમાર્ગ જે જિનેશ્વર આદિ સત્પુરુષો વિચર્યા છે તે માર્ગ વિનયી શિષ્યો સંયમ અનુષ્ઠાનમાં પ્રવર્તે. ઉપદેશ આપીને કહે છે કે લોક વગેરે છે. તમારી

બુદ્ધિ અપ્કાયના જીવ વગેરે વિષયોમાં અસંસ્કારી હોવાથી ન પહોંચે તો પણ ભગવાંતની આજ્ઞા છે, તેથી માનવું જોઈએ, તે સૂત્રમાં કહે છે—

● સૂત્ર-૨૨ :-

ભગવાંતની આજ્ઞાથી અપ્કાયના જીવોને જાણીને તેઓને ભયરહિત કરે.

● વિવેચન :-

અહીં ‘લોક’ શબ્દથી અપ્કાયને જ લેવા. અપ્કાયલોકને અને ‘ચ’ શબ્દથી અન્ય પદાર્થોને ‘આજ્ઞા’ વડે અર્થાત્ જિનવચનથી સારી રીતે જાણે કે આ ‘અપ્કાય’ આદિ જીવો છે. એમ માનીને તેમને કોઈ પ્રકારે ભય ન થાય એવો સંયમ પાળવો અથવા અકુતોભય એટલે અપ્કાય જીવનો સમૂહ છે તે કોઈથી ભય ન વાંછે કેમકે તેમને પણ મરણની બીક લાગે છે. માટે ભગવાંતની આજ્ઞાથી તેની રક્ષા કરવી. તેમની રક્ષા કરવા માટે શું કરવું તે કહે છે—

● સૂત્ર-૨૩ :-

તે હું તને કહું છું - મુનિ સ્વયં અપ્કાય જીવોના અસ્તિત્વનો નિષેધ ન કરે એ રીતે આત્માના અસ્તિત્વનો પણ નિષેધ ન કરે. જે અપ્કાયનો અપ્લાપ કરે છે, તે આત્માનો અપ્લાપ કરે છે, જે આત્માનો અપ્લાપ કરે છે તે અપ્કાયનો અપ્લાપ કરે છે.

● વિવેચન :-

‘સે’ એટલે ‘તે’ હું અથવા ‘તને’ કહું છું - તમે સ્વયં અપ્કાય જીવોનો અપલાપ ન કરો. ‘અભ્યાખ્યાન’ એટલે અસત્ આરોપ.’ જેમકે અચોરને ચોર કહેવો. અપ્કાય જીવ નથી તેમ કહે, તે ઘી, તેલ આદિ માફક માત્ર ઉપકરણ છે. આ અસત્ આરોપ છે. કેમકે તેથી હાથી વગેરે જીવો પણ ઉપકરણ થઈ જશે.

શંકા - આ રીતે તમે અજીવોને જીવપણું આપો છો એ જ અભ્યાખ્યાન છે.

સમાધાન - અમે પૂર્વે પાણીમાં સચેતનતા સિદ્ધ કરી જ છે. જેમ આ શરીરનો ‘હું’ વગેરે હેતુ સહિત આત્મા અધિષ્ઠિત છે એમ પૂર્વે સિદ્ધ કર્યું છે, તેમ અપ્કાયને પણ પૂર્વે અવ્યક્ત ચેતન વડે સચેતન સિદ્ધ કર્યો છે. સિદ્ધ કરેલાને અભ્યાખ્યાન કહેવું તે ન્યાય નથી. તેથી શરીરમાં રહેલ, ‘હું’ પદથી સિદ્ધ અને જ્ઞાનગુણથી યુક્ત આત્માનો અપ્લાપ ન કરવો.

શંકા - શરીરનો અધિષ્ઠાતા આત્મા છે તેવું કેમ માનવું ?

સમાધાન - તમે ભૂલી જાઓ છો કે આ વાત અમે પહેલા પણ કહી છે, સાંભળો—

આ શરીર કફ લોહી અંગ અને ઉપાંગ આદિની અભિસંધિ સાથે પરિણમનથી કોઈ જીવે પણ અન્ન આદિ માફક બનાવેલ છે તથા આ શરીરનું અન્ન અને મળની માફક વિસર્જન પણ કોઈક જીવ કરે છે. જ્ઞાનની ઉપલબ્ધિપૂર્વકનું સ્પંદન પણ ભ્રાંતિરૂપ નથી. કેમકે પરિસ્પંદ થવાથી તમારા વચનની જેમ તે બદલાય છે. તથા શરીરમાં રહેલા અધિષ્ઠાતાના વ્યાપારવાળી ઇન્દ્રિયો દાંતરડાની જેમ ક્રિયાશીલ હોય

છે. આ રીતે જીવને શરીરમાં રહેલો સિદ્ધ કર્યો.

આ ૪ પ્રમાણે સ્યાદાદરૂપી કુહાડા વડે કુતર્કોની સાંકળ છેદવી જોઈએ. આ પ્રમાણે આત્માને જાણ્યા બાદ શુભાશુભ કર્મના ભોક્તા આત્માનો અપ્લાપ ન કરવો. છતાં જો કોઈ અજ્ઞાની - કુતર્કરૂપ તિમિરથી નષ્ટ જ્ઞાન ચક્ષુવાળો જીવ અપ્કાય જીવોનો અપલાપ કરે છે, તે સર્વ પ્રમાણથી સિદ્ધ એવા આત્માનો પણ અપ્લાપ કરે છે. એ રીતે જેઓ “હું નથી” એમ આત્માને ન માને તે અપ્કાય જીવોને પણ માનતો નથી. કેમકે જે હાથ, પગ આદિ યુક્ત શરીરમાં રહેલા આત્માનો અપલાપ કરે છે, તે અવ્યક્ત ચેતનાવાળા અપ્કાયને કઈ રીતે માને ?

આ પ્રમાણે અનેક દોષનો સંભવ જાણી ‘અપ્કાય જીવ નથી’ તેમ અસત્ય ન બોલવું. આ વાત સમજીને સાધુઓએ અપ્કાયનો આરંભ ન કરવો પણ શાક્યાદિ મતવાળા તેનાથી ઉલટા છે તે સૂત્રમાં દર્શાવે છે—

● સૂત્ર-૨૪ :-

(હે શિષ્ય !) લજ્જા પામતા એવા આ શાક્યાદિ સાધુઓને તું જો ! કે જેઓ “અમે અણગાર છીએ” એમ કહીને અપ્કાયના જીવોનો અનેક પ્રકારના શસ્ત્રો દ્વારા સમારંભ કરતા બીજા જીવોની પણ હિંસા કરે છે. આ વિષયમાં ભગવંતે પરિજ્ઞા કહી છે. આ ક્ષણિક જીવિતના વંદન, માનન, પૂજનને માટે; જન્મ તથા મરણથી છૂટવા માટે અને દુઃખના વિનાશ માટે તેઓ સ્વયં જ જળના શસ્ત્રનો સમારંભ કરે છે, બીજા દ્વારા જળના શસ્ત્રોનો સમારંભ કરાવે છે, જળનો સમારંભ કરતા અન્યોનું અનુમોદન કરે છે. આ સમારંભ તેમના અહિંત માટે અને બોધિદુર્લભતા માટે થાય છે.

આ વાતને જાણીને સંયમનો સ્વીકાર કરીને ભગવંતે કે તેમના સાધુ પાસે ધર્મ સાંભળીને આ વાત જાણે છે કે આ (અપ્કાય સમારંભ) નિશ્ચયથી ગ્રંથિ છે, મોહ છે, સાક્ષાત્ મૃત્યુ છે અને નરક છે.

(—તો પણ) તેમાં આસક્ત થઈને મનુષ્ય વિવિધ શસ્ત્રો દ્વારા અપ્કાયની હિંસામાં સંલગ્ન થઈને અપ્કાય જીવોની તથા તેના આશ્રિત અન્ય અનેક જીવોની હિંસા કરે છે.

તે હું કહું છું કે પાણીના આશ્રયે અન્ય અનેક જીવો રહેલા છે.

(આવા ૪ પ્રકારનું સૂત્ર પૃથ્વીકાય સમારંભનું પણ છે. જુઓ સૂત્ર-૧૬ અને ૧૭)

પોતાની પ્રવ્રજ્યાનો દેખાવ કરતા એવા અથવા સાવધ અનુષ્ઠાનથી લજ્જિત થનારા. એવા શાક્ય, ઉલ્લૂક, કણભુક્, કપિલ આદિના શિષ્યો તેમને તું જો એવું (જૈનાચાર્યો) શિષ્યને કહે છે. અહીં અવિવક્ષિત કર્મ છે તે આ પ્રમાણે - ‘જો, મૃગ દોડે છે’ અહીં દ્વિતીયાના અર્થમાં પ્રથમાનો પ્રત્યય છે. તેનો આ અર્થ છે - શાક્યાદિ સાધુઓ દીક્ષા લીધી છે છતાં સાવધ અનુષ્ઠાન કરે છે તેઓ પોતાને સાધુ કહે છે, એ વાત વ્યર્થ છે. કેમકે તેઓ ઉત્સિચન, અગ્નિ, વિદ્યાપન આદિ શસ્ત્રોથી સ્વકાય અને પરકાય શસ્ત્રો વડે ઉદકકર્મનો સમારંભ કરે છે. આવા ઉદકકર્મના સમારંભ

વડે અથવા ઉદકશસ્ત્ર વડે વનસ્પતિ તથા બેઘન્દ્રિયાદિ વિવિધ જીવોને હણે છે. અહીં નિશ્ચયથી ભગવંતે પરિજ્ઞા કહી છે—

જેમ આ જીવિતવ્યના ૪ પરિવંદન, માનન, પૂજન, જન્મ-મરણથી મૂકાવાને માટે તથા દુઃખનો નાશ કરવા પોતે પાણીના જીવોનો સમારંભ કરે છે, બીજાઓ પાસે સમારંભ કરાવે છે અને સમારંભ કરનારાને અનુમોદે છે.

આવો ત્રિવિધ ઉદક સમારંભ તે જીવને અહિંતને માટે તથા અબોધિના લાભને માટે થાય છે. આ બધું સમજનારો પુરુષ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય સમ્યગ્દર્શનાદિ સારી રીતે ભગવંતે કે તેના સાધુ પાસે સાંભળીને જાણે છે કે-આ અપ્કાયને દુઃખ દેવું તે પાપસમૂહ એકઠો થવા રૂપ ગ્રંથ, મોહ, મરણ અને નર્કને માટે છે. છતાં - આ અર્થમાં આસક્ત થયેલો લોક અપ્કાયના જીવને દુઃખ દેનારા વિરૂપ શસ્ત્રો વડે પાણીના જીવની સાથે તેના આશ્રયે રહેલા બીજા પણ અનેક જીવોને વિવિધ રીતે હણે છે - ઘત્યાદિ જાણવું.

ફરી (સુધર્માસ્વામી) કહે છે - આ અપ્કાય સંબંધી તત્ત્વનું વૃત્તાંત મેં પૂર્વે સાંભળેલ છે. તે પાણીમાં પોરા, મત્સ્ય વગેરે જે જીવો છે તેને પણ પાણીનો સમારંભ કરનારો હણે છે અથવા અપ્કાયશસ્ત્ર સમારંભ તો બીજા અનેક જીવોને અનેક રીતે હણે છે. એ કેવી રીતે જાણવું ? તે પૂર્વે સૂત્ર-૧૭ની વૃત્તિમાં કહ્યું છે. આવા જીવો અસંખ્યેય છે.

અહીં આ જીવોનું ફરી ગ્રહણ ‘પાણી’માં અનેક જીવ રહેલા છે, તે જણાવવા કર્યું છે આ પ્રમાણે અપ્કાયજીવનો સમારંભ કરતા તે પુરુષો પાણીને તથા પાણીને આશ્રીને રહેલા ઘણાં જીવોને મારનારા થાય છે, તેમ જાણવું.

શાક્ય આદિઓ ઉદક આશ્રિત જીવોને માને છે, ઉદકને જીવ માનતા નથી તે કહે છે—

● સૂત્ર-૨૫ :-

અહીં જિનપ્રવચનમાં નિશ્ચયથી હે શિષ્ય ! સાધુઓને અપ્કાય જીવોની ‘જીવરૂપ’ ઓળખ કરાવવાઈ છે. અપ્કાયના જે શસ્ત્રો છે, તેના વિશે ચિંતન કરીને જો.

● વિવેચન :-

અહીં આ જ્ઞાતપુત્રના પ્રવચન અર્થાત્ જિનપ્રવચનરૂપ દ્વાદશાંગી ગણિપિટકમાં સાધુઓને બતાવેલ છે કે ઉદક (પાણી)રૂપ જીવ છે. ‘ચ’ શબ્દથી તેને આશ્રીને પોરા, છેદનક, લોદ્રણક, ભમરા, માછલા વગેરે અનેક જીવો છે. બીજાઓએ પાણીના જીવો સિદ્ધ કરેલા નથી. શંકા - જો પાણી પોતે જીવ છે, તો તેનો પરિભોગ કરતા સાધુઓ પણ હિંસક છે ?

સમાધાન - ના એમ નથી. અમે અપ્કાયના સચિત, અચિત, મિશ્ર ત્રણ ભેદ કહ્યા છે. અચિત અપ્કાયનો ઉપયોગ થાય તે વિધિ છે અન્ય પાણી સાધુ ન વાપરે.

શંકા - આ પાણી સ્વભાવથી અચિત થાય કે શસ્ત્રના સંબંધથી ?

સમાધાન - બંને પ્રકારે. જે અપ્કાય સ્વાભાવથી અચિત છે. તેને જો બાહ્ય શસ્ત્રનો સંપર્ક ન થાય, તો તેને અચિત જાણવા છતાં કેવલી, મન:પર્યાય-અવધિ કે શ્રુતજ્ઞાની પણ તેનો ઉપયોગ ન કરે. કેમકે તેથી મર્યાદા તુટવાની બીક રહે છે. અમે સાંભળેલ છે કે-ભગવંત વર્ધમાનસ્વામીએ પૂર્ણ નિર્મળ પાણીથી ઉલ્લસિત તરંગવાળો તથા શેવાળ સમૂહ ત્રસાદિ જીવરહિત અને જેમાં બધા પાણીના જીવો અચિત થયેલા છે એવો અચિત પાણીથી ભરેલો મોટો કુંડ જોઈને પણ ઘણી જ તરસથી પીડાતા પોતાના શિષ્યોને તે પાણી પીવાની આજ્ઞા ન આપી. અચિત તલને ખાવાની અનુજ્ઞા ન આપી. કેમકે તેમ કરવાથી ખોટી પરંપરારૂપ અનવસ્થા દોષનો સંભવ છે. વળી શ્રુતજ્ઞાનનું પ્રમાણપણું બતાવવા માટે ભગવંતે અચિત એવા જળ અને તલનો ઉપભોગ કરવાની આજ્ઞા ન આપી.

સામાન્ય શ્રુતજ્ઞાની બાહ્ય ઇંધણના સંપર્કથી ગરમ થયેલને જ અચિત જળ માને છે. પણ ઇંધણના સંપર્ક વિના પાણી આપમેળે અચિત ન જ થાય એમ વ્યવહાર છે, તેથી બાહ્ય સંપર્કથી જુદા પરિણામને પામેલ-વર્ણાદિ બદલાય - તે પાણી અચિત છે, તે જ સાધુને વાપરવું કલ્પે. “તે શસ્ત્ર કયા છે ?” તે બતાવે છે - જેનાથી જીવોની હિંસા થાય તે શસ્ત્ર કહેવાય. તે ઊંચે ચડાવવું, ગાળવું, ઉપકરણ ધોવા ઇત્યાદિ સ્વકાય, પરકાય અને ઉભયકાય શસ્ત્રો છે. જેનાથી પૂર્વાવસ્થાથી વિલક્ષણ વર્ણાદિ ઉદ્ભવે છે.

— જેમકે અગ્નિના પુદ્ગલોના સંપર્કથી સફેદ જળ વર્ણથી કંઈક પીળું થાય છે, સ્પર્શથી શીતજળ ઉષ્ણ બને છે, ગંધથી ધૂમ્રગંધી થાય છે, રસથી વિરસ બને છે. આ પ્રમાણે ત્રણ વખત ઉભરો આવેલો હોય તે જળ અચિત થાય છે, આવું અચિત જળ જ સાધુને કલ્પે છે. મિશ્ર કે સચિત જળ કલ્પતુ નથી.

— કચરો, છાણ, ગોમૂત્ર, ક્ષાર આદિ ઇંધણના સંપર્કથી જળ અચિત થાય છે. તેના સ્તોક, મધ્યમ અને ઘણાં એ ત્રણ ભેદથી અનેક ભેદો થાય છે. જેમાં થોડા જળમાં થોડો કચરો, થોડા જળમાં ઘણો કચરો આદિ ચતુર્ભંગી કરી લેવી. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારે શસ્ત્ર છે. તેમાંથી કોઈપણ પ્રકારે અચિત બનેલ જળ સાધુ ગ્રહણ કરે.

આ પ્રમાણે હે શિષ્ય ! તું જો. આ અપ્કાયના વિષયમાં વિચારીને જ અમે આ એનું શસ્ત્ર છે, તે જ બતાવ્યું. હવે સૂત્રકાર મહર્ષિ આગળ કહે છે—

● સૂત્ર-૨૬ :-

અપ્કાયના વિવિધ પ્રકારના શસ્ત્રો કહ્યા છે.

● વિવેચન :-

ભગવંતે અપ્કાયના ઉત્સેચનાદિ વિવિધ પ્રકારના શસ્ત્રો કહેલ છે. અથવા પાઠાંતરથી ‘પુઢોઽપાસંપવેદિત્તં’ વિવિધ પ્રકારના શસ્ત્રો દ્વારા પરિણત જળનો ઉપભોગ કર્મબંધનનું કારણ થતું નથી. અહીં ‘અપાસ’નો અર્થ ‘અબંધન’ કર્યો છે. આ પ્રમાણે સાધુઓએ સચિત અને મિશ્ર અપ્કાયને છોડીને અચિત પાણીનો ઉપભોગ કરવાનું કહ્યું છે. શાક્ય આદિઓ જે અપ્કાયના ઉપભોગમાં પ્રવૃત્ત છે, તે નિયમથી અપ્કાયની

હિંસા કરે છે. પાણીને આશ્રયે રહેલ અન્ય જીવોની પણ હિંસા કરે છે.

તેઓને પ્રાણાતિપાત સિવાય બીજો દોષ પણ લાગે છે—

● સૂત્ર-૨૭ :-

અપ્કાયની હિંસા માત્ર હિંસા નહીં અદતાદાન-ચોરી પણ છે.

● વિવેચન :-

‘અદુવા’ શબ્દથી-જણાવે છે કે - શસ્ત્રથી ન હણાયેલ પાણી વાપરવાથી માત્ર ‘હિંસા’ દોષ નથી લાગતો પણ સાથે ‘ચોરી’નો દોષ પણ લાગે છે. કેમકે અપ્કાયના જીવોએ જે શરીર મેળવ્યા છે, તેઓએ તેને વાપરવાની આજ્ઞા આપી નથી. જેમ કોઈ પુરુષ શાક્યાદિના શરીરમાંથી ટુકડો છેદી લેતા લેનારને ‘અદત’નો દોષ લાગે છે કેમકે તે પારકી વસ્તુ છે. જેમ કોઈ પારકી ગાય ચોરે તો ચોર કહેવાય તેમ અપ્કાય ગૃહિત શરીર બીજા લે તો અદતાદાનનો દોષ અવશ્ય લાગે. કેમકે સ્વામીએ તેની આજ્ઞા આપી નથી.

શંકા - જેનો કુવો કે તળાવ હોય તેની એક વખત અનુમતિ લીધી છે, તેથી ચોરીનો દોષ ન લાગે. જેમ પશુના માલિકની આજ્ઞાથી પશુના ઘાતમાં દોષ નથી.

સમાધાન - ના આ પ્રમાણે અપાયેલ અનુજ્ઞા, અનુજ્ઞા નથી. કેમકે પશુ પણ શરીર અર્પણ કરવાથી વિમુખ જ છે. આર્યમર્યાદા ભેદનારાઓ મોટેથી બરાડા પાડતા પશુઓને મારે તો ‘અદત-આદાન’ કેમ ન થાય ? કેમકે પરમાર્થથી જોતા કોઈ કોઈનો સ્વામી નથી.

શંકા - જો એમ જ હોય તો લોક પ્રસિદ્ધ ગાયના દાનનો વ્યવહાર તુટે.

સમાધાન - ભલે આવા પાપસંબંધો તુટી જાય, પણ તેથી તે પશુ આદિ, દાસી તથા બળદ માફક દુઃખી તો નહીં થાય. હળ, તલવાર માફક બીજાને દુઃખોત્પત્તિનું કારણ પણ નહીં થાય. તેનાથી વ્યતિરિક્ત અને લેનાર-દેનાર બંનેને એકાંત ઉપકારી એવી આપવા લાયક બીજી વસ્તુ જિનમતવાળા બતાવે છે—

“જે પોતે દુઃખી ન થાય અને બીજાને દુઃખ દેવામાં નિમિત્ત ન બને અને કેવળ ઉપકાર કરનારી વસ્તુ હોય તે જ ધર્મને માટે આપવી જોઈએ.” આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થયું કે પશુ આદિનું દાન આપવું તે અદતાદાન જ છે.

હવે સૂત્રકાર પોતે જ વાદીની શંકાને નિવારવા માટે કહે છે—

● સૂત્ર-૨૮ :-

અમને લોકોને પીવા માટે અથવા વિભૂષા માટે પાણી કલ્પે છે.

● વિવેચન :-

સચિત જળનો ઉપભોગ કરનારાને જ્યારે સચિત જળ ન લેવા સમજાવે છે ત્યારે તેઓ કહે છે કે, અમે અમારી બુદ્ધિથી સમારંભ નથી કરતા, પણ અમારા આગમમાં જળને નિર્જીવ માનીને તેનો નિષેધ કરાયેલ નથી તેથી અમને પીવા અને વાપરવાનું કલ્પે છે. “કમ્પદ્મ ને” પદ ને વખત છે તેનો અર્થ છે - વિવિધ પ્રયોજનમાં ઉપભોગ કરવાની અમને અનુજ્ઞા છે. જેમકે આજીવિક તથા ભસ્મસ્નાયી આદિ કહે

છે કે અમને પાણી પીવાનું કલ્પે, ઢાવાનું ન કલ્પે. શાક્ય, પરિવ્રાજક આદિ કહે છે - સ્નાન, પાન, અવગાહન આદિ બધામાં અમોને સચિત જળ કલ્પે છે.

આ જ વાત તેઓ પોતાના નામથી કહે છે - અમારા સિદ્ધાંતમાં પાણી અમારા શરીરની વિભૂષા માટે બતાવેલ છે. વિભૂષા એટલે હાથ, પગ, મળદાર, મુખ આદિ ધોવા તથા વસ્ત્ર, વાસણ આદિ ધોવા. આ પ્રમાણે સ્નાનાદિ અનુષ્ઠાન કરનારને કંઈપણ દોષ નથી. - આ પ્રમાણે વ્યર્થ વચન બોલનારા પરિવ્રાજક આદિ પોતાના સિદ્ધાંતથી મુગ્ધ બુદ્ધિવાળાને મોહ પમાડી શું કરે છે ? તે સૂત્રમાં કહે છે—

● સૂત્ર-૨૯ :-

તેઓ વિવિધ પ્રકારના શસ્ત્રો વડે અપ્કાયજીવોની હિંસા કરે છે.

● વિવેચન :-

સાધુના આભાસને ધારણ કરનારા તેઓ ઉત્સેચન આદિ વિવિધ પ્રકારના શસ્ત્રો દ્વારા અપ્કાયજીવોની હિંસા કરે છે અથવા વિવિધ પ્રકારના શસ્ત્રો દ્વારા અપ્કાયજીવોનું છેદન-ભેદન કરે છે, હવે શાક્યાદિના શાસ્ત્રોની અસારતા બતાવે છે—

● સૂત્ર-૩૦ :-

અહીં તેમના શાસ્ત્રોમાં પણ કોઈ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી.

● વિવેચન :-

પ્રસ્તુત વિષયમાં તે કુમતવાદીના મત મુજબ સૂત્ર-૨૯ મુજબ તેઓ અપ્કાય ઉપભોગમાં પ્રવૃત થયા છે, તે વાત સ્યાદાદ્યુક્તિ વડે ખંડન કરાયેલ છે. તેથી તેમની યુક્તિ કે તેમના શાસ્ત્રો અપ્કાયના ઉપભોગનો નિશ્ચય કરવા સમર્થ નથી.

શંકા - તેમના આગમો કઈ રીતે નિશ્ચય કરવાને સમર્થ નથી ?

સમાધાન - તેમને પૂછો કે - તમે અપ્કાયનો આરંભ જેના આદેશ વડે કરે છે તે આગમ કયા છે ? ત્યારે તેઓ કહે છે કે - વિશિષ્ટ અનુક્રમથી લખાયેલ અક્ષર, પદ, વાક્યનો સમૂહ જ અમારા આપ્ત પ્રણીત આગમ છે અથવા તે નિત્ય અને અકર્તૃક છે. તેમનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે - તમારો માનેલ આપ્તપુરુષ જ વાસ્તવમાં અનાપ્ત છે. કેમકે તેને અપ્કાયના જીવોનું જ્ઞાન નથી અથવા જળના ઉપભોગનો આદેશ દેતા હોવાથી તે પણ તમારી જેમ અનાપ્ત જ છે. કેમકે અમે અપ્કાયમાં જીવપણું પહેલા જ સિદ્ધ કરેલ છે. તેથી તેમના કહેલા સિદ્ધાંતો પણ સદ્ધર્મની પ્રેરણામાં અપ્રમાણ થશે અને શેરીમાં ફરતા પુરુષની માફક આ વાક્યો અનાપ્તના હોઈ અપ્રમાણ થશે.

હવે જે એમ કહે છે કે - અમારા આગમ નિત્ય અકર્તૃક જ છે. તો તે નિત્ય સિદ્ધ નહીં થાય. કેમકે તમારા આગમ વર્ણ, પદ, વાક્યવાળા હોવાથી સકર્તૃક જ છે. વિધિ અને પ્રતિષેધરૂપ છે. ઉભય સંમત સકર્તૃક ગ્રંથ માફક સ્વીકારવા યોગ્ય છે. આકાશ માફક તમારા ગ્રંથને તમારું નિત્ય માનવું પણ અપ્રમાણ છે. તમારા સિદ્ધાંતમાં પ્રત્યક્ષ માફક ફેરફાર દેખાય છે માટે તે નિત્ય નથી.

વળી જેઓ વિભૂષા સૂત્ર બતાવે છે, તેના અવયવમાં પણ પ્રશ્ન પૂછતાં ઉત્તર

દેવાને તેઓ અસમર્થ છે. કેમકે કામિવકારનું અંગ હોવાથી અલંકાર માફક સ્નાન પણ સાધુને ઉચિત નથી. સ્નાન કામ વિકારનું કારણ છે તે બધાં જાણે છે કહ્યું છે કે - સ્નાન મદ અને દર્પને કરનારું છે, તે કામનું પ્રથમ અંગ છે તેથી “કામ ત્યાગી” ઇન્દ્રિયદમનના સ્નાન નથી કરતા. પાણી ફક્ત બાહ્યમલ દૂર કરતું હોવાથી શૌચને માટે પર્યાપ્ત નથી. કર્મરૂપી અંદરનો મેલ નિવારવા શરીર, વાયા, મનની અકુશળ વર્તણૂક રોકવારૂપ ભાવશૌચ જ કર્મક્ષય માટે સમર્થ છે. પાણીથી તે હેતુ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી.

પાણીમાં રહેનારા માછલા આદિ સદા પાણીમાં સ્નાન કરતા હોવા છતાં તેમનું માછલાપણું દૂર થતું નથી અને સ્નાન ન કરનારા મહર્ષિ પણ વિવિધ તપ વડે કર્મનો ક્ષય કરે છે. તેથી તેમનો સિદ્ધાંત નિશ્ચય કરવાને સમર્થ નથી એ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે નિર્દોષરૂપે અપ્કાયનું જીવપણું સિદ્ધ કરી અપ્કાયના વિષયમાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિરૂપ બે વિકલ્પોના ફળ દેખાડવાના માધ્યમથી સૂત્રકારશ્રી આ ત્રીજા ઉદ્દેશાનો ઉપસંહાર કરે છે—

● સૂત્ર-૩૧ :-

અહીં શસ્ત્ર સમારંભકર્તા મનુષ્ય આરંભના ફળથી અજ્ઞાત છે.

જે શસ્ત્રનો સમારંભ નથી કરતા એવા મુનિ આરંભોના ફળના જ્ઞાતા છે.

તેના જ્ઞાતા મેઘાવીમુનિ અપ્કાય શસ્ત્રનો સમારંભ જાતે કરતા નથી,

બીજા પાસે કરાવતા નથી કે કરનારની અનુમોદના કરતા નથી.

જે મુનિએ આ બધાં અપ્કાયશસ્ત્ર સમારંભને જાણેલા છે, તે જ મુનિ પરિજ્ઞાતકર્તા છે. એમ હું કહું છું.

● વિવેચન :-

આ અપ્ જીવોમાં દ્રવ્ય અને ભાવશસ્ત્રનો સમારંભ કરનારે આ બધાં સમારંભ કર્મબંધનું કારણ છે તેમ જાણેલ નથી અને આ અપ્કાયમાં શસ્ત્રનો સમારંભ ન કરનારા મુનિએ આ સમારંભને જાણેલાથી જાણ્યા છે અને પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞાથી તે સમારંભનો ત્યાગ કર્યો છે. આ પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞાને વિશેષથી જાણેલા વડે કહે છે—

અપ્કાયનો આરંભ કર્મબંધનું કારણ છે, એવું જાણીને મર્યાદામાં રહેલા મેઘાવી મુનિ ઉદકનો નાશ કરનાર શસ્ત્ર સ્વયં ચલાવે નહીં, બીજા પાસે ચલાવડાવે નહીં અને ચલાવનારની અનુમોદના ન કરે.

જે મુનિએ ઉદકશસ્ત્ર સમારંભને બંને પ્રકારે જાણેલા છે, તે જ મુનિ પરિજ્ઞાતકર્તા છે. એમ હું સુધર્માસ્વામી તને-જંબૂસ્વામીને કહું છું.

અધ્યયન-૧ શસ્ત્રપરિજ્ઞાનો ઉદ્દેશક-૩ અપ્કાયનો મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ ટીકા સહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

卐 અધ્યયન-૧ ઉદ્દેશો-૪ “અગ્નિકાય” 卐

● ભૂમિકા :-

શ્રીજો ઉદ્દેશો કહ્યા બાદ હવે ચોથો ઉદ્દેશો કહે છે. તેનો સંબંધ આ પ્રમાણે છે - શ્રીજા ઉદ્દેશમાં મુનિપણના સ્વીકાર માટે અપ્કાયનું જીવત્વ કહ્યું, હવે તે જ હેતુથી ક્રમાનુસાર તેજસ્કાય અર્થાત્ અગ્નિકાયનો ઉદ્દેશો કહે છે. તેના ઉપક્રમ વગેરે ચાર અનુયોગદ્વાર કહેવા. તેમાં નામનિક્ષેપે (તેજસ્) અગ્નિ ઉદ્દેશો એવું નામ છે. તેમાં ‘તેજસ્’ શબ્દના નિક્ષેપા વગેરે દ્વારો કહેવા. તેમાં પૃથ્વીકાય માફક જ નિક્ષેપ આદિ દ્વાર છે, પણ જ્યાં જૂદાપણું છે તે હવે નિર્યુક્તિ ગાથા વડે બતાવે છે—

[નિ.૧૧૬] ‘અગ્નિ’ના દ્વારો ‘પૃથ્વી’માં બતાવ્યા મુજબ જ છે. માત્ર વિધાન, પરિમાણ, ઉપભોગ, શસ્ત્ર અને લક્ષણ દ્વારમાં ભિન્નતા છે, તે નિર્યુક્તિકાર કહે છે—

[નિ.૧૧૭] અગ્નિકાયના જીવો સૂક્ષ્મ અને બાદર બે ભેદે છે. તેમાં સૂક્ષ્મ અગ્નિકાય સર્વલોકમાં છે અને બાદર અગ્નિકાયના પાંચ ભેદો બતાવે છે—

[નિ.૧૧૮] બાદર અગ્નિકાયના પાંચ ભેદ છે — (૧) અંગારા-ધુમાડો તથા જ્વાળા વિનાનું બળેલું લાકડું, (૨) અગ્નિ - ઇંધણમાં રહેલ, જલનક્રિયારૂપ, વીજળી, ઉલ્કા તથા અશનિના સંઘર્ષથી ઉત્પન્ન થનાર અને સૂર્યકાંતમણિના સંસૃતથી ઉત્પન્ન થયેલ, (૩) અર્ચિ - ઇંધનની સાથે રહેલ જ્વાલારૂપ, (૪) જ્વાલા - અંગારાથી જુદા પડેલ ભડકા, (૫) મુર્ચુર - અગ્નિના કણ અને ઉડતી ભસ્મ.

આ બાદર અગ્નિ જીવ અટ્ટી દ્વીપ અને બે સમુદ્ર પ્રમાણ મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં વ્યાપ્તાના અભાવમાં પંદર કર્મભૂમિમાં અને વ્યાપ્તામાં ફક્ત પાંચ મહાવિદેહમાં હોય છે. તે સિવાય અન્યત્ર બાદર અગ્નિ ન હોય. ઉપપાતની દૈષ્ટિએ બાદર અગ્નિકાય લોકના અસંખ્ય ભાગ પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. સિદ્ધાંતમાં પણ કહ્યું છે કે—

અટ્ટીદ્વીપ બે સમુદ્ર પર્યન્ત પહોળા, પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર પર્યન્ત લાંબા, ઉર્ધ્વ-અધોલોક પ્રમાણ ક્ષપાટવાળા ક્ષેત્રમાં બાદર અગ્નિમાં ઉત્પન્ન થનારા જીવ તથા તિર્ણલોક પ્રમાણ થાળીના આકારમાં રહેલ બાદર અગ્નિમાં ઉત્પન્ન થનારા જીવ જ બાદર અગ્નિકાય કહેવાય.

અન્ય આચાર્ય કહે છે, “તિર્ણલોકમાં રહેલ અગ્નિકાયમાં ઉત્પન્ન થનાર જીવને બાદર અગ્નિકાય કહે છે”— આ વ્યાખ્યામાં ક્ષપાટ એટલે ઉર્ધ્વ અને અધોલોકના મધ્યમાં...ઘટ્યાદિ. વૃત્તિકાર પોતે લખે છે કે આ વ્યાખ્યાનો અભિપ્રાય અમે સમજી શકતા નથી. ‘ક્ષપાટ’ સ્થાપના આ પ્રમાણે છે - સમુદ્ધાત દ્વારા સર્વલોકવર્તી છે અને તે પૃથ્વીકાય આદિ જીવ મરણસમુદ્ધાત દ્વારા જ્યારે બાદર અગ્નિકાયમાં ઉત્પન્ન થઈ રહ્યા હોય ત્યારે તે બાદર અગ્નિકાય કહેવાય. આ રીતે તે સર્વલોકવ્યાપી છે.

જ્યાં પર્યાપ્તા બાદર અગ્નિકાય હોય છે ત્યાં જ અપર્યાપ્તા બાદર અગ્નિકાય જીવ પણ તેની સાથે ઉત્પન્ન થાય છે.

આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ અને બાદર પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા બન્ને ભેદે છે અને તે વર્ણ, રસ, ગંધ, સ્પર્શના આદેશ વડે હજારો પ્રકારના ભેદે સંખ્યેય યોનિ પ્રમુખ લાખ ભેદના પરિમાણવાળા છે. તેની સંવૃત્ત અને ઉષ્ણ યોનિ છે, તે સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્રભેદવાળી છે. અગ્નિકાયની કુલ સાત લાખ યોનિ છે.

હવે નિર્યુક્તિમાં રહેલ ‘ચ’શબ્દથી લક્ષણદ્વાર જણાવે છે.

[નિ.૧૧૯] જે પ્રમાણે રાત્રિના આગીયાનું શરીર જીવના પ્રયોગવિશેષથી ઉત્પન્ન થયેલ શક્તિને કારણે ચમકે છે, એ જ પ્રમાણે અંગારા આદિ અગ્નિકાય જીવોના શરીરમાં પણ પ્રકાશ-તેજ સ્વરૂપ શક્તિનું અનુમાન થઈ શકે છે. અથવા જે પ્રકારે તાવવાળા મનુષ્યના શરીરમાં ગરમી દેખાય છે તે પણ જીવની શક્તિ વિશેષ માની છે. આ જ પ્રમાણે અગ્નિકાયજીવોના શરીરમાં ઉષ્ણતા હોય છે. કોઈ મૃત મનુષ્યના કલેવરમાં તાવ હોતો નથી. આ પ્રમાણે અન્વય વ્યતિરેક વડે અગ્નિનું સચિત્તપણું છે એમ શાસ્ત્ર વચનથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે.

હવે અનુમાન-પ્રયોગથી અગ્નિકાયજીવોની સિદ્ધિ કરે છે - જેમ ‘સાર્ણા’, ‘વિષાણ’ આદિ ભેદાય છે તેમ અંગારા આદિ પણ ભેદાતા હોવાથી અગ્નિ જીવ શરીર છે. આગીયાના શરીર પરિણામ માફક શરીરમાં રહેલ પ્રકાશ પરિણામ અંગારા આદિ અગ્નિકાયમાં જીવના પ્રયત્ન વિશેષથી પ્રગટ થાય છે. તાવની ગરમીની માફક અંગારા આદિની ગરમી જીવના પ્રયોગ વિશેષથી માનેલી છે. સૂર્ય આદિમાં રહેલ ઉષ્ણતાથી આ સિદ્ધાંત ટોષ યુક્ત નથી. કેમકે બધાં જીવોના શરીરમાં આત્માના પ્રયોગ વિશેષથી ઉષ્ણતા પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી આ સિદ્ધાંત સત્ય છે. પુરુષની માફક પોતાને યોગ્ય આહાર ગ્રહણ કરવાના કારણથી વૃદ્ધિ અને વિકારને પ્રાપ્ત અગ્નિ સચેતન જ છે. આવા લક્ષણોથી અગ્નિ જીવો નિશ્ચયથી માનવા.

લક્ષણ દ્વાર પૂરુ થયું, હવે પરિમાણ દ્વાર કહે છે—

[નિ.૧૨૦] બાદર પર્યાપ્ત અગ્નિકાયના જીવોની સંખ્યા ક્ષેત્ર પત્વ્યોપમના અસંખ્યેય ભાગમાત્રમાં થનારા પ્રદેશોની રાશિની સંખ્યા પ્રમાણ જ છે. પણ તે બાદર પર્યાપ્ત પૃથ્વીકાયજીવોથી અસંખ્યગુણહીન છે. બાકીની ત્રણ રાશિઓની સંખ્યા પૃથ્વીકાય મુજબ સમજી લેવી. પણ બાદર અપર્યાપ્ત પૃથ્વીકાયથી બાદર અપર્યાપ્ત અગ્નિકાયજીવ અસંખ્યેય ગુણહીન છે. સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત પૃથ્વીકાયથી સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત અગ્નિકાય જીવ વિશેષ હીન છે. સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત પૃથ્વીકાયથી સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત અગ્નિકાય વિશેષહીન છે.

હવે ઉપભોગદ્વાર કહે છે—

[નિ.૧૨૧] (૧) દહન - મૃત શરીરાદિના અવયવો બાળવા. (૨) પ્રતાપન - ઠંડી દૂર કરવા અગ્નિ પાસે બેસી તાપવું. (૩) પ્રકાશકરણ - દીવો વગેરે બાળી પ્રકાશ કરવો. (૪) ભોજન કરણ - ચોખા વગેરે રાંધવા. (૫) સ્વેદ - તાવ, વિશૂચિકા આદિ વેદના દૂર કરવા વગેરે અનેક કામોમાં અગ્નિનો ઉપભોગ થાય છે. આવા પ્રકારે ઉપસ્થિત પ્રયોજનોથી નિરંતર આરંભમાં રહેલા ગૃહસ્થો કે સુખાભિલાષી જીવો યતિપણાનો ડોળ કરીને અગ્નિકાયના જીવોને હણે છે - તે બતાવે છે—

[નિ.૧૨૨] ઉક્ત દહન આદિ કારણોથી પોતાના સુખની કામનાથી બાદર અગ્નિકાય જીવોનું સંઘટ્ટન, પરિતાપન અને અપદ્રાવણ કરી દુઃખ આપે છે.

હવે શસ્ત્રદ્વાર કહે છે - તેના દ્રવ્ય અને ભાવથી બે ભેદ છે. દ્રવ્યશસ્ત્રના સમાસ અને વિભાગ બે ભેદો છે. તેમાં સમાસદ્રવ્યશસ્ત્રને હવે કહે છે—

[નિ.૧૨૩] ધૂળ, પાણી, લીલી વનસ્પતિ, ત્રસજીવો એ બાદર અગ્નિકાયના સામાન્ય શસ્ત્રો છે. હવે વિભાગદ્રવ્યશસ્ત્ર કહે છે—

[નિ.૧૨૪] કોઈક સ્વકાય જ શસ્ત્રરૂપ છે. અગ્નિકાય જ બીજા અગ્નિનું શસ્ત્ર બને જેમકે તૂણનો અગ્નિ પાંદડાના અગ્નિ માટે શસ્ત્ર છે. કોઈ પરકાય શસ્ત્ર છે. જેમ પાણી અગ્નિ જીવોને હણે છે. ઉભયશસ્ત્ર તે તુષ, છાણા વગેરે યુક્ત અગ્નિ બીજા અગ્નિ માટે શસ્ત્રરૂપ છે. આ બધાં દ્રવ્યશસ્ત્ર છે. હવે ભાવશસ્ત્ર કહે છે—

મન, વચન, કાયાના દુષ્ટ ધ્યાનરૂપ અસંયમ જ ભાવશસ્ત્ર છે.

ઉક્ત દ્વાર સિવાયના દ્વારને ઉપસંહાર માટે નિર્યુક્તિકાર કહે છે—

[નિ.૧૨૫] બાકીના દ્વારો પૃથ્વીકાયમાં જણાવ્યા મુજબ અગ્નિકાયમાં પણ સમજવા. હવે સૂત્રાનુગમમાં અસ્ખલિતાદિ ગુણયુક્ત સૂત્ર કહે છે—

● સૂત્ર-૩૨ :-

તે હું કહું છું - સ્વયં કદી લોક-અગ્નિકાયનો અપલાપ ન કરે અને આત્માનો પણ અપલાપ ન કરે. જે અગ્નિકાયનો અપલાપ કરે છે, તે આત્માનો અપલાપ કરે છે. જે આત્માનો અપલાપ કરે છે તે અગ્નિકાય-લોકનો અપલાપ કરે છે.

● વિવેચન :-

આ સૂત્રનો સંબંધ પૂર્વ માફક છે, જેવી રીતે મેં સામાન્યથી જીવ, પૃથ્વીકાય અપ્કાયનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે તેમ અહીં - જીવોના સ્વરૂપની ઉપલબ્ધિથી ઉત્પન્ન થયેલ હર્ષવાળો અને અવિચ્છિન્ન જ્ઞાન પ્રવાહવાળો - હું અગ્નિકાયનું સ્વરૂપ કહું છું.

અહીં લોક શબ્દથી ‘અગ્નિકાય’રૂપ લોક અર્થ જાણવો. આ અગ્નિકાયના જીવપણાનો કદી સ્વયં અપલાપ ન કરે, કેમકે અગ્નિકાયને જીવ ન માનવાથી આત્માનો પણ અપલાપ થઈ જાય છે જ્યારે આત્માની સિદ્ધિ તો અમે પહેલા કરી જ છે. તેથી આત્માનો નિષેધ કરવો યોગ્ય નથી. આ જ પ્રમાણે અગ્નિકાયની પણ સિદ્ધિ થયા બાદ તેનો અપલાપ કરવો ઉચિત નથી. જો યુક્તિ અને આગમ પ્રમાણથી સિદ્ધ અગ્નિકાયનો અપલાપ કરશો તો ‘હું’ પદથી અનુભવગમ્ય આત્માનો અપલાપ થશે. છતાં જો આપ કહેશો કે, ‘બલે તેમ જ થાય’ પણ અમે કહીએ છીએ કે ‘એમ ન થાય.’

શરીરમાં રહેલ જ્ઞાનગુણવાળા અને દરેકને અનુભવગમ્ય એવા આત્માનો અપલાપ ન કરી શકાય કેમકે - આત્મા આ શરીરમાં રહીને શરીરનું નિર્માણ કરે છે, આ શરીરને બનાવનાર આત્માને આ શરીર પ્રત્યક્ષ જ છે. ઇત્યાદિ હેતુથી આત્માની સિદ્ધિ પૂર્વે પૃથ્વીકાયના અધિકારમાં કરી છે તેથી સિદ્ધ વાતનું પુનઃકથન વિદ્વાનોને ઇષ્ટ હતું નથી.

આ પ્રમાણે આત્માની માફક સિદ્ધ અગ્નિજીવોનો જ મૂર્ખ અપલાપ કરે છે, તે આત્માનો પણ અપલાપ કરે છે, જે આત્માને અપલાપે છે તે અગ્નિજીવનો પણ અપલાપ કરે છે. વળી વિશેષ સદૈવ સામાન્યપૂર્વક જ હોય છે. તેથી સામાન્ય સ્વરૂપવાળા આત્માના હોવાથી વિશેષ એવા પૃથ્વીકાય વગેરેનું જીવત્વ સિદ્ધ થાય જ છે. કેમકે સામાન્ય વ્યાપક હોય છે અને વિશેષ વ્યાપ્ય હોય છે. જો વ્યાપક ન હોય તો વ્યાપ્યની પણ અવશ્ય નિવૃત્તિ થઈ જ જવાની. આ પ્રમાણે સામાન્યસ્વરૂપ આત્માની માફક વિશેષ સ્વરૂપ અગ્નિકાય જીવોનો પણ અપલાપ ન કરવો જોઈએ.

અગ્નિકાયનું જીવત્વ સિદ્ધ કરીને હવે સૂત્રકાર તેના સમારંભથી થતા કડવા ફળોના ત્યાગને સૂત્ર દ્વારા જણાવે છે—

● સૂત્ર-૩૩ :-

જે દીર્ઘલોક (વનસ્પતિ)ના શસ્ત્ર અર્થાત્ અગ્નિને જાણે છે, તે અશસ્ત્ર (સંયમ)ના સ્વરૂપને પણ જાણે છે. જે સંયમને જાણે છે તે દીર્ઘલોકશસ્ત્રને જાણે છે.

● વિવેચન :-

જે મુમુક્ષુ છે તે જાણે છે કે - દીર્ઘલોક અર્થાત્ વનસ્પતિ. (કેમકે) તે કાય સ્થિતિ વડે, પરિમાણ વડે તથા શરીરની ઊંચાઈ વડે બધા એકેન્દ્રિય જીવો કરતા દીર્ઘ છે તેથી ‘દીર્ઘલોક’ કહેવાય છે. કાયસ્થિતિ માટે સૂત્રપાઠ કહે છે—

હે ભગવન્ ! વનસ્પતિકાયની સ્વકાય સ્થિતિ કેટલી છે ? - હે ગૌતમ ! અનંતકાળ - અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળ, ક્ષેત્રથી અનંતલોક, અસંખ્ય પુદ્ગલપરાવર્ત તે પુદ્ગલપરાવર્ત આવલિકાના અસંખ્યેય ભાગ જાણવો અને પરિણામથી હે ભગવન્ ! વર્તમાનકાળમાં વનસ્પતિકાયના જીવોનો અભાવ કેટલો કાળ હોઈ શકે ? - હે ગૌતમ ! વર્તમાનકાળમાં વનસ્પતિકાયનો અભાવ કદી થતો નથી.

હવે શરીરની ઊંચાઈથી વનસ્પતિ દીર્ઘ છે તે કહે છે - હે ભગવન્ ! વનસ્પતિકાયની શરીરની ઊંચાઈ કેટલી કદી છે ? હે ગૌતમ ! ૧૦૦૦ યોજનથી કંઈક અધિક શરીરની ઊંચાઈ હોય છે. આટલી ઊંચાઈ અન્ય એકેન્દ્રિય જીવોની હોતી નથી. આ રીતે વનસ્પતિ સર્વ પ્રકારે દીર્ઘ છે. (ઉક્ત પાઠ પશ્ચવણા સૂત્રનો છે.)

વનસ્પતિનું શસ્ત્ર અગ્નિ છે. મોટી જવાળાના સમૂહવાળું અગ્નિશસ્ત્ર સર્વે વૃક્ષ સમૂહનો નાશ કરે છે, તેથી અગ્નિ વનસ્પતિનું શસ્ત્ર છે.

પ્રશ્ન - સર્વલોક પ્રસિદ્ધ એવું અગ્નિ નામ ન આપી દીર્ઘલોકશસ્ત્ર કેમ કહ્યું ?

સમાધાન - વિચારણાપૂર્વક કહ્યું છે, અભિપ્રાય વિના આમ નથી કહ્યું, કેમકે ઉત્પન્ન થયેલ, સળગાવેલ અગ્નિ બધાં જીવોનો વિનાશક છે. વનસ્પતિના દાહમાં પ્રવર્તેલા છતાં બીજા અનેક પ્રકારના જીવોનો ઘાત કરનારો છે. કેમકે વનસ્પતિમાં કૃમિ, કીડી, ભમરા, કબૂતર, શ્વાપદ વગેરેનો સંભવ છે, વૃક્ષના પોલાણમાં પૃથ્વીકાય પણ હોય છે. ઝાકળ સ્વરૂપ પાણી હોય છે, કોમળ કુંપણને કંપિત કરનાર ચંચળ

સ્વભાવી વાયુ પણ સંભવે છે. તેથી અગ્નિકાયના સમારંભમાં પ્રવૃત્ત ઉક્ત સર્વ જીવોનો નાશ કરે છે. આ વિશાળ અર્થ સૂચવવા 'દીર્ઘલોકશસ્ત્ર' કહેલ છે.

દશવૈકલિક સૂત્ર અધ્યયન-૬, ગાથા-૩૩ થી ૩૫માં કહ્યું છે કે-

સાધુપુરુષ દેદીપ્યમાન અગ્નિને બાળવા ઇચ્છતા નથી કેમકે તે સર્વ રીતે દુઃખ આપનાર તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર છે. પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, ઉપર-નીચે તથા ખૂણાઓમાં અગ્નિ જીવનો ઘાતક છે, તેથી સાધુ પ્રકાશ કે સંઘવા માટે કંઈપણ આરંભ ન કરે અથવા બાદર પર્યાપ્ત અગ્નિકાય જીવો થોડા છે, બાકી પૃથ્વીકાય આદિ જીવો ઘણાં છે. અગ્નિની ભવસ્થિતિ પણ ત્રણ અહોરાત્ર છે. તેથી અલ્પ છે. જ્યારે પૃથ્વીની ૨૨૦૦૦, પાણીની ૭,૦૦૦, વાયુની ૩,૦૦૦ અને વનસ્પતિની ૧૦,૦૦૦ વર્ષ છે, તેથી દીર્ઘ છે. તેથી "દીર્ઘલોક" તે પૃથ્વી આદિ, તેનું શસ્ત્ર અગ્નિ છે.

ક્ષેત્રજ્ઞ અર્થાત્ નિપુણ છે તે અગ્નિકાયને વર્ણાદિથી જાણે છે - અથવા -

ખેદજ્ઞ અર્થાત્ ખેદને જાણનાર. ખેદ એટલે અગ્નિનો સર્વ પ્રાણીઓને ખેદ પમાડવાનો વ્યાપાર હોવાથી સાધુઓએ તેનો આરંભ ન કરવો - આ રીતે -

જે દીર્ઘલોકશસ્ત્ર-અગ્નિનો ખેદજ્ઞ છે તે જ ૧૭ ભેદે સંયમનો ખેદજ્ઞ છે. તે સંયમ કોઈ જીવને ન મારે તેથી અશસ્ત્ર છે. આ રીતે સર્વ જીવોને અભય દેનાર સંયમના આદરવાથી અગ્નિજીવ સંબંધી આરંભ તજવો સહેલો છે. એ રીતે પૃથ્વીકાયાદિ સમારંભ પણ તજવો. એમ કરનાર સાધુ સંયમમાં નિપુણ મતિવાળો છે. તે પરમાર્થને જાણીને અગ્નિ સમારંભ છોડીને સંયમ અનુષ્ઠાનમાં પ્રવર્તે છે.

હવે ગત-પ્રત્યાગત લક્ષણથી અવિનાભાવિત્વ બતાવવા માટે વિપરીત ક્રમથી સૂત્રના અવયવોનું પર્યાલોચન કરે છે, જે મુનિ સંયમમાં નિપુણમતિ છે તે જ અગ્નિના ક્ષેત્રજ્ઞ છે અથવા સંયમપૂર્વક અગ્નિના ખેદજ્ઞ છે. કેમકે અગ્નિની ખેદજ્ઞતાવાળુ જ સંયમાનુષ્ઠાન છે જે તેમ ન હોય તો સંયમાનુષ્ઠાન અસંભવ છે - X - X - X - આ રીતે સંયમાનુષ્ઠાનની સિદ્ધિ કરી છે.

આવું સંયમાનુષ્ઠાન કોણે પ્રાપ્ત કર્યું ? તે જણાવે છે-

● સૂત્ર-૩૪ :-

સદા સંયત, અપ્રમત અને યતનાવાત્ એવા વીરપુરુષોએ ઘનઘાતિકર્મોનો ક્ષય કરીને કેવળજ્ઞાન દ્વારા આ સંયમનું સ્વરૂપ જોયું છે.

● વિવેચન :-

ઘનઘાતી કર્મસમૂહના ક્ષયથી પ્રાપ્ત કેવળજ્ઞાનરૂપ લક્ષ્મીથી વિશેષ પ્રકારે રાજે છે તેથી તે વીર કહેવાય છે. આ વીર-તીર્થકરોએ આ અર્થથી કહ્યું છે, જે ગણધરોએ સૂત્રથી અગ્નિને શસ્ત્ર અને સંયમને અશસ્ત્રરૂપે કહેલ છે.

પ્રશ્ન - તેઓએ આ કઈ રીતે પ્રાપ્ત કર્યું ?

પરાજય કરીને. આ પરાજય (અભિભવ) ચાર પ્રકારે છે - નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ભાવ. શત્રુની સેના પરાજય કે સૂર્યપ્રકાશથી ચંદ્ર આદિનું તેજ ટંકાઈ જાય તે દ્રવ્ય અભિભવ. ભાવ અભિભવ એટલે પરિષદ ઉપસર્ગરૂપ શત્રુ અને જ્ઞાનાવરણ,

દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અંતરાય કર્મોનો નાશ કરવો તે. પરિષદ-ઉપસર્ગાદિ સેનાના વિજયથી નિર્મળચારિત્ર મળે અને ચરણશુદ્ધિથી જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો ક્ષય થાય. તેનાથી નિરાવરણ, અપ્રતિહત, સર્વગ્રાહી કેવળજ્ઞાન થાય છે. સારાંશ એ કે પરીષદ આદિ...જીતીને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી તેઓએ જાણ્યું કે આ અગ્નિકાય પણ જીવ છે ઇત્યાદિ.

તેઓ પ્રાણાતિપાતાદિથી નિવૃત્ત થઈ સમ્યક્ પ્રકારે વર્તે માટે સંયત છે. સર્વદા મૂળ ગુણ-ઉત્તર ગુણ રૂપ ચારિત્રની પ્રાપ્તિમાં નિરતિચાર ઉદયમંત છે. મધ, વિષય, કષાય, વિકથા અને નિદ્રા એ પાંચ ભેદે પ્રમાદને સર્વકાળ છોડેલ છે તેથી અપ્રમત છે. એવા મહાવીરોએ કેવળજ્ઞાન ચક્ષુ વડે અગ્નિકાય તે શસ્ત્ર અને અશસ્ત્ર તે સંયમ એમ જોયું છે.

અહીં "ચત્ન" શબ્દ વડે ઇર્યાસમિતિ આદિ ગુણો લેવા અને અપ્રમાદના ગ્રહણથી મધ આદિની નિવૃત્તિ જાણવી. આ રીતે શ્રેષ્ઠપુરુષોએ કહેલ અગ્નિકાય શસ્ત્ર અપાયનું કારણ છે માટે અપ્રમત સાધુઓએ તેને છોડવું જોઈએ. આ રીતે અનેક દોષવાળા અગ્નિ શસ્ત્રને જેઓ ઉપભોગના લોભથી કે પ્રમાદવશ ન છોડે તેમને મળતા કટુ ફળને દર્શાવે છે-

● સૂત્ર-૩૫ :-

જે પ્રમાદી છે, સંઘવુ-પકાવવું આદિ ગુણના અર્થો છે, તે જ 'દંડ' કહેવાય છે.

● વિવેચન :-

જે મધ વિષય આદિ પ્રમાદથી અસંયત છે અને સંઘવુ, પકાવવું, પ્રકાશ કરવો, આતાપના લેવી આદિ ગુણોના પ્રયોજનવાળા છે, તે દુષ્ટ મન, વચન, કાયાવાળા છે. અગ્નિશસ્ત્રના સમારંભ વડે પ્રાણીઓને દંડ દેવાથી પોતે જ 'દંડ'રૂપ છે. એમ પ્રકર્ષથી કહેવાય છે. જેમ ઘી વગેરે આયુષ્ય છે તેમ અહીં કાર્યનો કારણમાં ઉપચાર કરાય છે. તેથી-

● સૂત્ર-૩૬ :-

તે 'દંડ'ને જાણીને મેઘાવી સાધુ સંકલ્પ કરે કે મેં જે પ્રમાદને વશ થઈને પહેલા કરેલ છે તે (હિંસા) હું હવે કરીશ નહીં.

● વિવેચન :-

તે અગ્નિકાયના સમારંભના દંડરૂપ ફળને જ્ઞા પરિજ્ઞા વડે જાણીને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા વડે છોડે. મર્યાદામાં રહેલાં મેઘાવી સાધુ આત્મામાં કઈ રીતે વિવેક કરે તે કહે છે-વિષય-પ્રમાદ વડે આકુળ અંતઃકરણવાળો બનીને જે અગ્નિસમારંભ મેં કર્યો, તેને જિનવચનથી અગ્નિસમારંભ દંડત્વરૂપે મેં જાણ્યું છે તેથી હવે નહીં કરું.

બીજા મતવાળા બીજી રીતે બોલનારા જે ઉલ્ટું કરે છે તે બતાવે છે-

● સૂત્ર-૩૭ :-

હે શિષ્ય ! લજ્જા પામતા એવા આ શાક્યાદિને તું જો. તેઓ પોતાને

અણગાર માને છે છતાં પણ તેઓ અનેક પ્રકારના શસ્ત્રોથી અગ્નિકાયના સમારંભ દ્વારા અગ્નિકાય જીવોની તથા અન્ય અનેક પ્રકારના જીવોની હિંસા કરે છે.

આ વિષયમાં ભગવંતે પરિજ્ઞા કહી છે કે - કેટલાંક મનુષ્યો આ જીવનને માટે પ્રશંસા, સન્માન અને પૂજનને માટે; જન્મ-મરણથી મુક્ત થવા માટે, દુઃખોના પ્રતિકાર માટે અગ્નિકાયનો સમારંભ જાતે કરે છે, બીજા પાસે કરાવે છે, કરનારને અનુમોદે છે.

આ સમારંભ તેમના અહિંતને માટે, અબોધિના લાભને માટે થાય છે. તે સાધક આ સમારંભને સારી રીતે સમજીને સંયમ સાધના માટે તત્પર બને.

ભગવંતે કે તેમના સાધુ પાસથી ધર્મ સાંભળીને કેટલાંકને એ જ્ઞાત થાય છે કે આ જીવહિંસા ગ્રંથિ છે, મોહ છે, મૃત્યુ છે, નરક છે, તો પણ મનુષ્ય વિષયભોગમાં આસક્ત થઈને વિવિધ પ્રકારના શસ્ત્રો વડે અગ્નિકાયનો સમારંભ કરતા અન્ય અનેક પ્રકારના જીવોની હિંસા કરે છે.

● વિવેચન :-

પૂર્વના સૂત્રોમાં કહેવાઈ ગયું હોવાથી અહીં બાકીનો થોડો અર્થ કહે છે— પોતાના આગમમાં કહેલ કે સાવધ અનુષ્ઠાન કરવાથી લજ્જા પામેલા શાક્ય આદિ મતવાળા સાધુ કેવા છે ? તે તું જો. શિષ્યને સંયમમાં સ્થિર કરવા આમ કહે છે. પોતાને ‘અણગાર’ કહેનારા કેવું વિપરીત આચરણ કરે છે તે કહે છે— જે આ વિરૂપરૂપ શસ્ત્રો વડે અગ્નિકર્મ આચરવાથી અગ્નિશસ્ત્રનો સમારંભ કરતા બીજા અનેક જીવોને હણે છે.

આ વિષયમાં જિનેશ્વરે પરિજ્ઞા-વિવેક બતાવેલ છે. વ્યર્થ જીવનના સન્માન, પૂજન, વંદન માટે, જન્મ-મરણથી છુટવાને, દુઃખને દૂર કરવાને તેના અર્થીઓ અગ્નિને પોતે બાળે છે, બીજા પાસે બળાવે છે, બાળનારને અનુમોદે છે આ શસ્ત્ર સમારંભ સુખની ઇચ્છાથી કરવા છતાં આ લોક-પરલોકમાં તેના અહિંતને માટે તથા બોધિદુર્લભતાને માટે થાય છે. તેમનું આ અસદ્ આચરણ બતાવ્યું.

સારો શિષ્ય અગ્નિસમારંભ કર્મબંધને માટે છે તેમ જાણીને સમ્યગ્દર્શનાદિ ગ્રહણ કરીને, તીર્થંકર કે તેના સાધુ પાસે ધર્મ સાંભળીને એમ જાણે કે આ અગ્નિ સમારંભ ગ્રંથ છે, મોહ છે, મરણ છે, નરકનો હેતુ છે. છતાં અર્થમાં આસક્ત લોકો જે વિવિધ શસ્ત્રોથી અગ્નિકાય સમારંભ કરે છે, તે અગ્નિની હિંસા કરતા સાથે અનેક જીવોની હિંસા કરે છે.

હવે તે અનેક પ્રાણીને કઈ રીતે હણે છે ? તે કહે છે—

● સૂત્ર-૩૮ :-

તે હું તમને કહું છું કે - પૃથ્વી, વૃણ, પત્ર, લાકડું, છાણ અને કચરો એ સર્વેને આશ્રીને જીવો હોય છે, ઉડનારા જીવો પણ અગ્નિમાં પડે છે, આ જીવો અગ્નિના સ્પર્શથી સંઘાત પામે છે. સંઘાત થતા મૂર્છા પામે છે. મૂર્છા પામેલા

તે મૃત્યુ પામે છે.

● વિવેચન :-

તે હું કહું છું કે - અગ્નિકાયના સમારંભથી જુદા જુદા જીવોની હિંસા થાય છે તે આ પ્રમાણે - પૃથ્વીકાયપણે પરિણમેલા પૃથ્વીજીવો અને તેના આશ્રિત કૃમિ, કુંથુઆ, કીડી, ગંડોલા, સાપ, વિંછી, કરચલા આદિ તથા વૃક્ષ, છોડ, લતા આદિ તથા ઘાસ, પાંદડા આદિના આશ્રય રહેલા પતંગીયા, ઇચળો વગેરે તથા લાકડામાં રહેલા ઘુણ, ઉઘઈ, કીડીઓ તથા તેના ઇંડા વગેરે અને છાણ વગેરેમાં રહેલા કુંથુઆ, પક્ષક આદિ તથા કરચો એટલે પાંદડા, ઘાસ, ઘૂળનો સમૂહ તેને આશરે રહેલા કૃમિ, કીડા, પતંગીયા વગેરે; આ સિવાય ઉડીને પડતા કે જતા-આવતા એવા સંપાતિક - ભમરા, માખી, પતંગ, મચ્છર, પક્ષી, વાયુ વગેરે જીવો-તેઓ જાતે જ અગ્નિમાં પડે છે.

આ રીતે પૃથ્વી વગેરેના આશ્રયે રહેલ જીવોને પણ અગ્નિકાયના સમારંભથી પીડા અને મરણ પ્રાપ્ત થાય છે. સંઘવુ, પકાવવું, તાપવું આદિ અગ્નિના ઉપભોગની ઇચ્છાવાળા અવશ્ય અગ્નિ સમારંભ કરશે જ. આ સમારંભમાં પૃથ્વી આદિ આશ્રિત જીવો હવે કહીશું તેવી મરણ અવસ્થાને પામે છે તે આ પ્રમાણે—

અગ્નિનો સ્પર્શ થતા કેટલાંક જીવો મોરના પીછા માફક શરીરનો સંકોચ પામે છે અગ્નિમાં પડતાં જ પતંગીયા આદિ શરીર સંકોચને પામે છે. અગ્નિમાં પડતાં જ આ જીવો મૂર્છા પામે છે અને મૂર્છિત થયેલા કૃમિ, કીડી, ભમરા, નોળીયા આદિ જીવો મરણ પામે છે આ રીતે અગ્નિના સમારંભમાં માત્ર અગ્નિ જીવોની જ હિંસા નથી થતી પરંતુ પૃથ્વી, ઘાસ, પાંદડા, લાકડા, છાણ, કચરામાં રહેલા તથા ઉડીને પડનારા જીવો પણ અવશ્ય નાશ પામે છે. તેથી જ ભગવતી સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે—

બે સમાન વયના પુરુષો સાથે અગ્નિકાયનો આરંભ કરે તેમાં એક અગ્નિને બાળે અને બીજો તેને બુઝાવે તો વધુ કર્મબંધન કોને ? ઓછું કોને ?

હે ગૌતમ ! જે બાળે તે વધુ કર્મ બાંધે, બુઝાવે તે ઓછું કર્મ બાંધે.

આ રીતે અગ્નિકાયનો આરંભ ઘણા જીવોને ઉપદ્રવકારી છે, એમ જાણીને મન, વચન, કાયાથી કરવું, કરાવવું, અનુમોદવું રૂપે અગ્નિકર્મ છોડવું - તે કહે છે—

● સૂત્ર-૩૯ :-

અગ્નિકાયમાં શસ્ત્રનો સમારંભ ન કરનારો આ બધા આરંભનો જ્ઞાતા હોય છે. આ આરંભને જાણીને મેઘાવી સાધુ અગ્નિશસ્ત્ર સમારંભ જાતે કરે નહીં, બીજા પાસે કરાવે નહીં, કરનારની અનુમોદના કરે નહીં.

જેણે આ બધા અગ્નિકર્મ સમારંભ જાણ્યા છે તે જ મુનિ “પરિજ્ઞાતકર્મા” છે આ પ્રમાણે હું (તમને) કહું છું.

● વિવેચન :-

આ અગ્નિકાયના સ્વકાય અને પરકાય ભેદવાળા શસ્ત્રના આરંભ કરનારને સંઘવુ-રંધાવવું આદિ બંધ હેતુ છે એવું જ્ઞાન નથી. પણ આ જ અગ્નિકાયના

શસ્ત્રનો આરંભ કરવામાં દોષ છે, એવું જેમને જ્ઞાન છે એટલે કે જ્ઞ પરિજ્ઞા વડે જાણીને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા વડે તેનો ત્યાગ કરે છે તે જ મુનિ પરમાર્થથી પરિજ્ઞાત કર્મા છે. એમ હું તને કહું છું.

(નોંધ :- વૃત્તિનું આરંભ વાક્ય સૂચવે છે કે આ સૂત્ર-૩૯માં આરંભે ઉદ્દેશ-૨ અને ૩ના અંતિમ સૂત્ર માફક “एत्थं सत्त्वं समारंभमाणस्स” વાળું વાક્ય હોવું જોઈએ.)

અધ્યયન-૧ “શસ્ત્રપરિજ્ઞા”ના ઉદ્દેશક-૪ અગ્નિકાયનો મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ ટીકા સહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

卐 અધ્યયન-૧ ઉદ્દેશક-૫ “વનસ્પતિકાય” 卐

● ભૂમિકા :-

ચોથો ઉદ્દેશો કહ્યો. હવે પાંચમો શરૂ કરીએ છીએ. તેનો સંબંધ આ પ્રમાણે - પૂર્વ ઉદ્દેશમાં ‘અગ્નિકાય’ કહ્યો. હવે સંપૂર્ણ સાદુગુણના સ્વીકાર માટે ક્રમે આવેલ વાયુકાયને બદલે વનસ્પતિકાય જીવનું સ્વરૂપ બતાવીએ છીએ. આ ક્રમના ઉલ્લંઘનનું કારણ કહે છે - વાયુ આંખે ન દેખાતો હોવાથી, તેની શ્રદ્ધા થવી મુશ્કેલ છે. તેથી પૃથ્વી આદિ બધાં એકેન્દ્રિય જીવોને જાણનાર શિષ્ય પછી વાયુ જીવના સ્વરૂપને સરળતાથી માનશે. અનુક્રમ તે જ કહેવાય જેનાથી જીવાદિ તત્ત્વો માનવામાં શિષ્યો ઉત્સાહીત થાય. વનસ્પતિકાય બધા લોકને પ્રગટ ચિન્હથી પ્રત્યક્ષ છે. તેથી તેનું ગ્રહણ પહેલા કરેલ છે.

આ વનસ્પતિકાયના ચાર અનુયોગદ્વાર કહેવા, તે નામ નિષ્પન્ન નિક્ષેપામાં વનસ્પતિ ઉદ્દેશકના કથન સુધી કહેવું. હવે વનસ્પતિકાયના ભેદ-પ્રભેદને જણાવવા માટે પૂર્વે કહેલ સિદ્ધ અર્થોના માધ્યમથી નિર્યુક્તિકાર કહે છે—

[નિ.૧૨૬] પૃથ્વીકાયને જાણવા માટે કહેલા દ્વારો જ અહીં વનસ્પતિકાયમાં જાણવા. તેમાં પ્રરૂપણા, પરિમાણ, ઉપભોગ, શસ્ત્રો અને લક્ષણમાં જુદાપણું જાણવું.

તેમાં પ્રથમ ‘પ્રરૂપણા’ના સ્વરૂપને નિર્યુક્તિકાર કહે છે—

[નિ.૧૨૭] વનસ્પતિ સૂક્ષ્મ અને બાદર બે ભેદે છે. તે સર્વ લોકમાં વ્યાપ્ત અને એકાકાર હોવાથી ચક્ષુથી ગ્રહણ થતી નથી. બાદરના બે ભેદ છે તે કહે છે—

[નિ.૧૨૮] સંદોષથી બાદર વનસ્પતિકાયના પ્રત્યેક અને સાધારણ બે ભેદ છે. તેમાં પાંદડા, ફૂલ, ફળ, મૂળ, સ્કંધ આદિ દરેક શરીરમાં એક-એક જીવ જે વનસ્પતિમાં હોય તે પ્રત્યેક વનસ્પતિ જીવ જાણવા. એકબીજાને જોડાયેલા અનંત જીવોનો સમૂહ એક શરીરમાં સાથે રહેલો હોય તે સાધારણ વનસ્પતિ જીવ.

પ્રત્યેક શરીરના બાર ભેદો છે, સાધારણના અનેક ભેદો છે પણ તે સંદોષથી છ પ્રકારે જાણવા. તેમાં પહેલા પ્રત્યેક વનસ્પતિના બાર ભેદો કહે છે—

[નિ.૧૨૯] વૃક્ષ, ગુચ્છ, ગુલ્મ, લતા, વલ્લી, પર્વગ, તૃણાદિ બાર આ પ્રમાણે—

(૧) વૃક્ષ - છેદાય તે વૃક્ષ. તેના બે ભેદ - એકબીજ અને બહુબીજ. તેમાં

લીમડો, આંબો, કોશંબ, સાલ, અંકોલ, પીલુ, શલ્લકી આદિ એકબીજક છે. ઉમરો, કોહું, અગથી, ટીમરૂ, બીલુ, આમળુ, ફણસ, દાડમ, બીજોરૂ આદિ બહુબીજક છે.

(૨) ગુચ્છ - રીંગણા, કપાસ, જપો, આટકી, તુલસી, કુસુંબરી, પીપળી આદિ.

(૩) ગુલ્મ - નવમાલિકા, સેરિયક, કોરંટક, બંધુજીવક, બાણ, કરવીર, સિંદુવાર, વિચલિક, જાઈ, યુથિક વગેરે.

(૪) લતા - પદ્મ, નાગ, અશોક, ચંપો, આંબો, વાસંતિ, અતિમુક્તક, કુંદલતા આદિ.

(૫) વેલા - કુખાંડી, કાલિંગી, ત્રપુષી, તુંબી, વાલુંકી, એલા, લુકી, પટોળી આદિ.

(૬) પર્વગ - શેરડી, વાળો, સુંઠ, શર, વેત્ર, શતાવરી, વાંસ, નળ, વેણુક આદિ.

(૭) તૃણ - શ્વેતિકા, કુશ, દર્ભ, પર્વક, અર્જુન, સુરભિ, કુરુવિંદ આદિ.

(૮) વલય - તાડ, તમાલ, તક્કલી, શાલ, સરલા, કેતકી, કેળ, કંદલી આદિ.

(૯) હરિત - તાંદળજો, ધુચારૂહ, વસ્તુલ, બદરક, માર્જાર, પાદિકા, ચિત્લી આદિ.

(૧૦) ઔષધિ - શાલી, વ્રીહી, ઘઉં, જવ, કલમ, મસૂર, તલ, મગ, અડદ, ચોળા, કુલથી, અળસી, કુસુંબ, કોદરા, કાંગ આદિ.

(૧૧) જલરૂહ - ઉદક, અવક, પનક, શેવાળ, કલુંબક, પાવક, કશેરૂક, ઉત્પલ, પદ્મ, કુમુદ, નલિન, પુંડરીક આદિ.

(૧૨) કુહુણ - ભૂમિક્ષોડાનામક - આય, કાય, કુહુણ, ઉંડુક, ઉદ્દેહલી, સર્પ, છત્રાદિ.

આ પ્રત્યેક જીવવાળા વૃક્ષના - મૂળ, સ્કંધ, છાલ, શાખ, પ્રવાલ વગેરેમાં અસંખ્યાતા પ્રત્યેક જીવો જાણવા અને પાંદડા, ફૂલ એક જીવવાળા માનવા. સાધારણ વનસ્પતિના પણ અનેક ભેદ જાણવા. જેમકે લોહી, નિહુ, સ્તુભાચિકા, અશ્વકર્ણી, સિંહકર્ણી, શ્રંગબેર, માલુકા, મૂળા, કૃષ્ણકંદ, સુરણ, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી વગેરે. આ બધી વનસ્પતિના સંદોષથી છ ભેદ બતાવે છે—

[નિ.૧૩૦] તેમાં - (૧) કોરંટક આદિ અગ્રબીજ છે, (૨) કેળ વગેરે મૂળબીજ છે, (૩) નિહુ, શલ્લકી, અરણી આદિ સ્કંધબીજ છે, (૪) શેરડી, વાંસ, નેતર આદિ પર્વબીજ છે (૫) શાલિ, વ્રીહિ આદિ બીજરૂહ છે, (૬) પદ્મિની, શૃંગારક, સેવાલ આદિ સંમૂર્છનજ છે. આ પ્રમાણે સંદોષથી છ ભેદ કહ્યા. તેથી અધિક ભેદ નથી.

હવે પ્રત્યેક વનસ્પતિના લક્ષણો બતાવે છે.

[નિ.૧૩૧] જેમ અનેક સરસવનો પિંડ બનાવવાથી તે બધાં સરસવ જુદા હોવા છતાં પણ એક હોય તેવા લાગે છે, કદાચ ચૂર્ણ થાય ત્યારે અન્યોન્ય બેળા થાય છે. તેથી આખા સરસવનું ગ્રહણ કર્યું છે. એ જ રીતે પ્રત્યેક વનસ્પતિના શરીરનો સમૂહ રહે છે. સરસવ માફક વનસ્પતિના જીવો રહ્યા છે. જેમ રસથી મિશ્રિત સરસવ છે. તેમ રાગદ્વેષ વડે એકઠા કરેલા કર્મપુદ્ગલના ઉદયથી મિશ્રિત જીવો

જાણવા. એ પ્રમાણે દૃષ્ટાંતથી જણાવ્યું. હવે બીજું દૃષ્ટાંત કહે છે—

[નિ.૧૩૨] જેમ તલપાપળી - તલ પ્રધાન પોળી ઘણાં તલ વડે બનાવેલી હોય છે. તે રીતે પ્રત્યેક શરીરવાળા વૃક્ષોના શરીર હોય છે એમ જાણવું.

હવે પ્રત્યેક શરીરી જીવોનું એક અને અનેક અધિષ્ઠિત્વ જણાવે છે—

[નિ.૧૩૩] વિવિધ પ્રકારના આકારના પાંદડા એક જીવથી અધિષ્ઠિત હોય છે તથા તાલ, સરલ, નાળીયેર આદિ વૃક્ષોમાં પણ એક જીવ અધિષ્ઠિત હોય છે તેમાં અનેક જીવોનું અધિષ્ઠિત્વ સંભવતુ નથી. બાકીનામાં અનેકજીવાધિષ્ઠિતપણું જાણવું. હવે પ્રત્યેક તરૂનું જીવરાશી પ્રમાણ બતાવે છે—

[નિ.૧૩૪] પ્રત્યેક તરૂ જીવો પર્યાપ્તા હોય, તે સંવર્તિત યોજુણો કરેલી લોકની શ્રેણીના અસંખ્યેય ભાગવર્તી આકાશપ્રદેશની રાશી સમાન જાણવા. તે બાદર પર્યાપ્તા અગ્નિકાયની રાશિથી અસંખ્યાતગુણા જાણવા. અપર્યાપ્તા પ્રત્યેક વનસ્પતિજીવ અસંખ્યાતલોકના પ્રદેશ જેટલા જાણવા. બાદર અપર્યાપ્તા અગ્નિકાયની જીવરાશીથી અસંખ્યાત ગુણા છે. સૂક્ષ્મ વનસ્પતિ પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તા કે સૂક્ષ્મ હોતા નથી, તે કેવલ બાદર જ હોય છે.

સાધારણ વનસ્પતિ જીવો સામાન્યથી અનંત છે. તે સૂક્ષ્મ, બાદર, પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તા ભેદે છે. તે અનંતલોકાકાશના પ્રદેશોની સંખ્યા પ્રમાણ અનંતજીવ છે. સાધારણ બાદર પર્યાપ્તાથી બાદર અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા છે. બાદર અપર્યાપ્તાથી સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા અસંખ્યેયગુણા છે. તેનાથી સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા છે. હવે વનસ્પતિમાં જીવત્વ ઇચ્છતા નથી તેમને જીવપણું બતાવે છે—

[નિ.૧૩૫] પૂર્વે બતાવેલા તરૂ શરીર વડે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વિષયોથી સાક્ષાત્ વનસ્પતિ જીવો સિદ્ધ કર્યા છે. તેનું આ પ્રમાણે અનુમાન કરવું—

(૧) આ શરીરો જીવવ્યાપાર વિના આવા આકારવાળા ન થાય. (૨) હાથ, પગ આદિના સમૂહની માફક તથા ઇન્દ્રિય આદિની ઉપલબ્ધિના કારણે વૃક્ષજીવનું શરીર છે. (૩) હાથ, પગ આદિના સમૂહ માફક તથા જીવનું શરીર હોવાથી વૃક્ષ સચિત્ત હોય છે. (૪) સુતેલા પુરુષ માફક અને અસ્પષ્ટ ચેતનાવાળા હોવાના કારણે વૃક્ષ મંદ વિજ્ઞાન સુખ આદિવાળા હોય છે - કહ્યું છે કે—

ઇન્દ્રિય આદિની પ્રાપ્તિને કારણે તથા હાથ-પગ આદિના સમૂહ માફક વૃક્ષ આદિ વનસ્પતિ, જીવોના જ શરીર છે તથા શરીરી હોવાથી સુતેલા મનુષ્યાદિ માફક અત્પજ્ઞાન અને અત્પ સુખવાળા વનસ્પતિ સજીવ જ છે.

હવે જે સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાય છે, તે આંખોથી દેખાતા નથી, તે કેવળ જિનવચનથી જ મનાય છે તથા રાગદ્વેષ રહિત સર્વજ્ઞ વચનને જ આજ્ઞા કહેલી છે.

હવે સાધારણ વનસ્પતિકાયનું લક્ષણ કહે છે—

[નિ.૧૩૬] એક શરીરમાં સાથે રહીને આહાર આદિ એક સાથે લે તે સાધારણ વનસ્પતિ કે અનંતકાય જીવો કહેવાય. તેઓ એક સાથે આહાર અને શ્વાસોચ્વાસ લે છે તે સાધારણ લક્ષણ છે. કહ્યું છે કે એક જીવ આહાર કે શ્વાસ-

નિ:શ્વાસ લે ત્યારે અનંતા જીવો આહાર કે શ્વાસ-નિ:શ્વાસ લે છે. હવે આ જ અર્થને વધુ સ્પષ્ટ કરે છે.

[નિ.૧૩૭] એક જીવ જે શ્વાસોચ્વાસને યોગ્ય પુદ્ગલ લે તે ઘણા સાધારણ જીવોના ઉપયોગમાં આવે અને જે ઘણા જીવો લે તે એક જીવને પણ કામ લાગે છે.

બીજથી ઉગતી વનસ્પતિ કઈ રીતે પ્રગટ થાય તે હવે બતાવે છે—

[નિ.૧૩૮] નિર્યુક્તિમાં ભૂત શબ્દ ‘અવસ્થા’સૂચક છે. યોનિ અવસ્થાવાળા બીજમાં યોનિ પરિણામ ન છોડે ત્યાં સુધી બીજરૂપે છે. કેમકે બીજની બે અવસ્થા છે - યોનિ અને અયોનિ. જીવ બીજને છોડે નહીં ત્યાં સુધી યોનિ અવસ્થા છે. - ‘યોનિ’ એટલે જીવનું ઉત્પત્તિ સ્થાન નાશ પામ્યું નથી તે. આવી યોનિવાળા બીજમાં જીવ આવીને ઉત્પન્ન થાય છે. તે જીવ પૂર્વના બીજનો કે અન્યજીવ પણ હોઈ શકે. ભાવાર્થ એ કે જીવ જ્યારે આયુક્ષ્યે બીજનો ત્યાગ કરે ત્યારે તે બીજને માટી, પાણી આદિનો સંયોગ થતા કોઈ વખતે પૂર્વનો જીવ ફરી પરિણમે છે અને કોઈ વખત બીજો જીવ પણ આવે છે. જે જીવ મૂળપણે પરિણમે તે જ પ્રથમ પત્રપણે પણ પરિણમે છે. પૃથ્વી, જળ, કાળની અપેક્ષાવાળી આ બીજની ઉત્પત્તિ છે. આ વાત નિયમ સૂચક છે. પણ બાકીના કિશલય આદિ મૂળ જીવપરિણામથી પ્રગટ થયેલા નથી. કહ્યું છે કે, સર્વે કુંપળો ઉત્પન્ન થતી વખતે અનંતકાય છે.

હવે સાધારણ વનસ્પતિનું લક્ષણ કહે છે—

[નિ.૧૩૯] જે મૂળ, કંદ, છાલ, પત્ર, પુષ્પ, ફળ આદિના તોડતા ચક્રાકાર સમાન ટૂકડા થાય, તથા જેને ગાંઠ, પર્વ કે ભંગસ્થાન રજથી વ્યાપ્ત છે અથવા જે વનસ્પતિ તોડતા પૃથ્વી સમાન ભેદથી ક્યારા ઉપરની સૂકી તરી માફક પુટભેદે ભેદાય તે અનંતકાય જાણવું.

હવે તેના બીજ લક્ષણો કહે છે—

[નિ.૧૪૦] જેને ક્ષીર સહિત કે ક્ષીરરહિત ગૂટ સીરાવાળા પાંદડા હોય, જેના સાંઘા દેખાતા ન હોય તે અનંતકાય જાણવા. આ પ્રમાણે સાધારણ જીવોને લક્ષણથી કહી હવે અનંતકાય વનસ્પતિના નામો જણાવે છે—

[નિ.૧૪૧] સેવાલ, કત્ય, ભાષિક, અવક, પન્નક, કિલ્વ, હઠ વગેરે અનંતજીવો અનેક પ્રકારના કહ્યા છે એમ બીજા પણ જાણવા. હવે પ્રત્યેક શરીરવાળાના એક વગેરે જીવનું ગ્રહણ કરેલું શરીર બતાવવા કહે છે.

[નિ.૧૪૨] એક જીવે ગ્રહણ કરેલ શરીર તાડ, સરલ, નાળીયેર આદિના સ્કંધ છે તથા તે ચક્ષુગ્રાહિ છે. તથા બિસ, મૃણાલ, કર્ણિકા, કુણક, કટાહ આદિ પણ એક જીવના શરીર છે અને ચક્ષુગ્રાહિ છે. બે, ત્રણ, સંખ્યેય, અસંખ્યેય જીવોનું ગ્રહણ કરેલું શરીર પણ ચક્ષુગ્રાહિ જાણવું.

હવે અનંતકાય આવા નથી, તે વાતને જણાવે છે—

[નિ.૧૪૩] એક, બે થી લઈને અસંખ્ય જીવોનું અનંતકાયનું શરીર આંખોથી દેખાતું નથી. અનંતકાયનું શરીર એક, બે આદિ અસંખ્ય જીવોનું શરીર હોતું જ

નથી, પણ અનંત જીવોનું જ શરીર હોય છે. તો કેવી રીતે જીવોને શરીરવાળા જાણવા ?

બાદર નિગોદ - અનંતકાયના શરીર આંખોથી દેખાય છે. સૂક્ષ્મ નિગોદના શરીરો દેખાતા નથી કારણ કે અનંત જીવોનું શરીર સમૂહરૂપે હોવા છતાં અતિ સૂક્ષ્મ છે અને નિગોદ છે તે નિયમથી અનંત જીવોનો સમૂહ છે. કહ્યું છે કે—

અસંખ્યાતા નિગોદના ગોળા છે, એકએક ગોળામાં અસંખ્યાત નિગોદ છે અને પ્રત્યેક નિગોદમાં અનંતા જીવો છે. એ પ્રમાણે વનસ્પતિના પ્રત્યેક વગેરે ભેદોથી તથા વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ ભેદથી હજારો ભેદ અને લાખો યોનિ સંખ્યા છે. વનસ્પતિની યોનિ સંવૃત છે. તે સચિત્, અચિત્, મિશ્ર તથા શીત, ઉષ્ણ, મિશ્ર ભેદે છે. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની યોનિના દશ લાખ ભેદ અને સાધારણ વનસ્પતિના ચૌદ લાખ ભેદ છે અને બંનેની કુલ કોટી પચીસ કરોડ લાખ જાણવી.

હવે પરિમાણ દ્વાર કહે છે - તેમાં સૂક્ષ્મ અનંત જીવોનું પરિણામ બતાવે છે—

[નિ.૧૪૪] પ્રસ્થ કે કુડવથી બધા ધાન્યને માપીને એકઠા કરીએ તે રીતે સાધારણ વનસ્પતિના જીવોને લોકરૂપ કુડવથી માપીએ તો અનંતા લોક ભરાઈ જાય.

હવે બાદર નિગોદનું પરિમાણ બતાવે છે —

[નિ.૧૪૫] પર્યાપ્તા બાદર નિગોદ ધનીકૃત સંપૂર્ણ લોકના પ્રતરના અસંખ્યેય ભાગવર્તી પ્રદેશ રાશી પ્રમાણ જાણવા. તે પ્રત્યેક શરીર બાદર પર્યાપ્તા વનસ્પતિ જીવોથી અસંખ્યાતગુણ છે. અપર્યાપ્તા બાદર નિગોદ, અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ નિગોદ, પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ નિગોદ ત્રણે રાશી પ્રત્યેક અસંખ્યેય લોકાકાશ પ્રદેશ પરિમાણવાળા છે, પણ ત્રણે ક્રમથી સંખ્યામાં એક એકથી અધિક જાણવા. પરંતુ સાધારણ જીવો સંખ્યામાં તેનાથી અનંતગુણ છે આ જીવનું પરિમાણ છે, પણ પૂર્વે ચાર રાશી કહી તે નિગોદનું પરિમાણ જાણવું - હવે ઉપભોગ દ્વાર કહે છે—

[નિ.૧૪૬] આહાર, ઉપકરણ, શયન, આસન, યાન, યુગ્યાદિમાં ઉપભોગ જાણવો.

(૧) આહાર - ફળ, પાન, કુંપણ, મૂળ, કંદ, છાલ આદિથી બનેલ, (૨) ઉપકરણ - પંખા, કડાં, કવલ, અર્ગલ આદિ. (૩) શયન-ખાટ, પાટલા આદિ, (૪) આસન-ખુરશી આદિ. (૫) યાન-પાલખી આદિ. (૬) યુગ્ય-ગાડા આદિ, (૭) આવરણ - પાટીયા, દરવાજા આદિ. (૮) પ્રહરણ - લાકળી, ઘોડા આદિ. (૯) શસ્ત્ર - બાણ, દાંતરડા, તલવાર, છરી આદિ.

આ પ્રમાણે વનસ્પતિના બીજા ઉપયોગ પણ બતાવે છે —

[નિ.૧૪૭] આતોદ, કાષ્ઠકર્મ, ગંધાંગ, વસ્ત્ર, માલા, ધ્યાપન આદિમાં ઉપભોગ જાણવો.

(૧) આતોદ - ઢોલ, ભેરી, વાંસળી, વીણા, ઝલ્લરી આદિ વાજિંત્રો, (૨) કાષ્ઠકર્મ-પ્રતિમા, થાંભલા, બારશાખ આદિ, (૩) ગંધાંગ-વાળાકુંચી, પ્રિયંગુ, પત્રક, દમનક, કંદન, ત્વક્, ઉશીર, દેવદાઝ આદિ, (૪) વસ્ત્ર - વલ્કલ, કપાસ, રૂ આદિ

(૫) માલા - નવમાલિકા, બકુલ, ચંપક, પુન્નાગ, અશોક, માલતી, મોગરો આદિ. (૬) ધ્યાપન - લાકડાં બાળવા, (૭) વિતાપન - ઠંડી દૂર કરવા તાપ કરવો. (૭) તેલ-તલ, અળસી, સર્સવ, ઇંચુદી, જ્યોતીષમતી, કરંજ આદિ. (૮) ઉદ્યોત-વાટ, ઘાસ, બોચા, મસાલ આદિમાં વનસ્પતિનો ઉપભોગ છે.

[નિ.૧૪૮] ઉક્ત બે ગાથામાં કહેલ હેતુથી સાતા સુખને માટે મનુષ્યો પ્રત્યેક તથા સાધારણ વનસ્પતિકાયના ઘણા જીવોની હિંસા કરીને વનસ્પતિ આદિ જીવોને દુઃખ આપે છે. હવે શસ્ત્રદ્વાર કહે છે. તે દ્રવ્ય-ભાવ બે ભેદે છે. દ્રવ્ય શસ્ત્રના સમાસ અને વિભાગ બે ભેદો છે તેમાં સમાસ શસ્ત્ર બતાવે છે—

[નિ.૧૪૯] ૧-જેનાથી વનસ્પતિ છેદાય તે 'કલ્પની', ૨. કુહાડી, ૩. અસિચગ-દાત્ર, દાંતરડુ, ૪. દાખિકા-દાતરડી, ૫. કુદ્દાલક-કુહાડી, ૬. વાંસલો, ૭. ફરસી. આ બધાં વનસ્પતિના શસ્ત્રો છે તથા હાથ, પગ, મુખ, અગ્નિ આદિ સામાન્ય શસ્ત્રો છે. હવે વિભાગ શસ્ત્રોને જણાવે છે—

[નિ.૧૫૦] લાકડી આદિ સ્વકાયશસ્ત્ર છે, પાષાણ, અગ્નિ આદિ પરકાય શસ્ત્ર છે, દાતરડી, કુહાડી આદિ ઉભયકાય શસ્ત્ર છે. આ દ્રવ્યશસ્ત્ર જાણવા.

મન, વચન, કાયાથી ખરાબ વર્તનરૂપ અસંયમ એ ભાવશસ્ત્ર છે.

હવે ઉપસંહાર કરે છે—

[નિ.૧૫૧] બાકીના દ્વારો પૃથ્વીકાય મુજબ જાણવા. એ રીતે નિર્ચુકિત બતાવી. હવે સૂત્રાનુગમમાં અસ્ખલિત ગુણોવાળા સૂત્રને કહે છે—

● સૂત્ર-૪૦ :-

હું સંયમ અંગીકાર કરીને વનસ્પતિની હિંસા કરીશ નહીં. બુદ્ધિમાન સાધુ-“પ્રત્યેક જીવ ‘અભય’ ઇચ્છે છે” - એ જાણીને હિંસા ન કરે. તે જ વિરત છે. જિનમતમાં જે પરમાર્થથી વિરત છે, તે જ અણગાર કહેવાય છે.

● વિવેચન :-

આ સૂત્રનો અનંતર-પરંપર સૂત્ર સાથે સંબંધ પૂર્વવત્ કહેવો. સુખવાંછી જીવો વનસ્પતિજીવોને નિશ્ચે દુઃખ દે છે અને દુઃખવાળા સંસારમાં ભમે છે. આવા કટુફળને જાણનારો સર્વ વનસ્પતિ જીવોને દુઃખ દેવાના આરંભથી સર્વથા નિવૃત્ત થવાનું આત્મામાં ઇચ્છે છે - વનસ્પતિજીવોને થતી પીડાને જાણીને હવેથી હું દુઃખ નહીં આપું અથવા દુઃખ થવાના કારણરૂપ છેદન, ભેદન મન, વચન, કાયાથી કરું નહીં, કરાવું નહીં, કરનારને અનુમોદુ નહીં. તે કઈ રીતે ?

સર્વજ્ઞને બતાવેલા માર્ગને અનુસરીને સમ્યક્ દીક્ષા માર્ગને સ્વીકારીને સર્વ પાપારંભોનો ત્યાગ કરવા દ્વારા વનસ્પતિને દુઃખ થાય તેવો આરંભ કરીશ નહીં. આથી સંયમક્રિયા બતાવી. મોક્ષ માટે માત્ર ક્રિયા જ નહીં, જ્ઞાન પણ જરૂરી છે. કહ્યું છે કે, “ક્રિયારહિત જ્ઞાન કે જ્ઞાનરહિત ક્રિયા બંને એકલા જન્મ-મરણના દુઃખોને છેદવા સમર્થ નથી.” (બંને સાથે જોઈએ) તેથી મોક્ષ મેળવવામાં વિશિષ્ટ કારણભૂત જ્ઞાનને બતાવતા કહે છે કે - હે બુદ્ધિમાન્ શિષ્ય ! દીક્ષા લઈને જીવ-આદિ પદાર્થોને

જાણીને મતિમાન્ સાધુ મોક્ષ પામે છે. કેમકે સમ્યગ્જ્ઞાન પૂર્વક કરેલી ક્રિયા જ મોક્ષને આપનારી છે વળી—

જ્યાં ભય નથી એવા સત્તર પ્રકારના સંયમરૂપ અભયથી જ સર્વે જીવોની રક્ષા થાય છે. સંસાર સમુદ્રથી પાર પમાય છે. એમ જાણીને વનસ્પતિકાયના આરંભથી નિવૃત્ત થવું જોઈએ. જે પરમાર્થ તત્ત્વને જાણે છે, તેણે વનસ્પતિના આરંભને કટુ ફળ આપનાર જાણીને ન કરવો. કારણ કે જે આરંભ ન કરે, તેને જ પ્રતિવિશિષ્ટ ઘટ ફળ - મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે. અંધ અને મૂઢની જેમ વર્તનારને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. કેમકે ઇચ્છેલા સર્વોત્તમ સ્થાને પહોંચવામાં પ્રવૃત્ત અંધની ક્રિયા વ્યાઘાતવાળી માનવી, તેવી રીતે માત્ર જ્ઞાન પણ ક્રિયા વિના મોક્ષ ન આપે. જેમ એક ઘરમાં આગ લાગી ત્યારે કોઈ પંગુ તે જાણે છે પણ પાંગળાપણને લીધે નીકળી શકતો નથી. આ પ્રમાણે જાણીને મુનિ આરંભનો ત્યાગ કરે.

આ પ્રમાણે સમ્યગ્ જ્ઞાનપૂર્વક જે નિવૃત્તિ કરે તે જ સમસ્ત આરંભથી નિવૃત્ત થયેલ છે. “તે જ સર્વ વનસ્પતિ આરંભથી નિવૃત્ત છે, જે બરાબર જાણીને આરંભ ન કરે.” હવે આવા નિવૃત્તિવાળા શાક્યાદિ છે કે નહીં તે જણાવે છે- આ જિનમતમાં જ પરમાર્થથી છે, બીજે જીવદયાનું આવું સ્વરૂપ બતાવેલ નથી. કેમકે પ્રતિજ્ઞાનુસાર નિર્વંધ અનુષ્ઠાન કરવાથી નિવૃત્તિ માર્ગ સાધનવાળા ગણાય પણ આવું બોલે છતાં ન પાળે તે શાક્યાદિ સાધુ ન કહેવાય.

આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત સૂત્રાર્થ મુજબ ચાલનાર તથા ઘર વિનાનો જ ઉત્કૃષ્ટથી અણગાર કહેવાય. ઉત્કૃષ્ટ એટલે જે ‘અણગાર’ નામને યોગ્ય ગુણોના સમૂહને આદરે તે તે જ અણગાર કહેવાય, બીજા નહીં. જેઓ આ પરમાર્થ સાધક અણગાર ગુણોને છોડીને શબ્દાદિ વિષયોમાં પ્રવર્તે છે અને વનસ્પતિ જીવોની રક્ષાને ભૂલે છે, તે સાધુ નથી. શબ્દાદિ વિષયના સાધનો વનસ્પતિથી બને છે, તેથી તેમાં જ રાચનારા રાગદ્વેષરૂપ વિષયવિષના નશાથી ઘેરાયેલા રસિક જીવોને નરકાદિ ચાર ગતિમાં ભ્રમણ કરનારા જાણવા. જેને તે નરકાદિમાં ભ્રમણ કરવું હોય તે જ શબ્દ આદિમાં રસીક બને. આ જ વાતને સમજવા સૂત્રકારશ્રી કહે છે—

● સૂત્ર-૪૧ :-

જે શબ્દાદિ ગુણ છે તે જ આવર્ત છે, આવર્ત છે તે જ ગુણ છે.

● વિવેચન :-

જે શબ્દ આદિ ગુણ છે તે જ જીવો જેમાં પરિભ્રમણ કરે છે તે આવર્ત અર્થાત્ સંસાર છે. અહીં કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કર્યો છે. જેમકે ગંદુ પાણી એ જ પગનો રોગ છે. એ જ પ્રમાણે શબ્દ આદિ ગુણો આવર્ત છે. કેમકે તે સંસારનું કારણ છે. અહીં એકવચન પ્રયોગથી એવું સૂચવે છે કે, જે પુરુષ શબ્દાદિ ગુણોમાં પ્રવર્તે છે તે આવર્તમાં પડે છે અને જે આવર્તમાં પડે છે તે જ શબ્દાદિમાં પ્રવર્તે છે. અહીં ‘વાચાલ’ પૂછે છે—

જે શબ્દાદિ ગુણોમાં પ્રવર્તે છે તે આવર્ત-સંસારમાં પડે છે પણ આવર્તમાં વર્તે

તે શબ્દાદિમાં વર્તે જ એવો કોઈ નિયમ નથી કેમકે સાધુ આવર્તમાં છે પણ શબ્દાદિ ગુણોમાં તે પ્રવર્તતા નથી. તેનું શું ? — આચાર્ય તેનો ઉત્તર આપતા કહે છે—

તમારી વાત સત્ય છે. સાધુ સંસાર-આવર્તમાં રહે છે પણ શબ્દાદિમાં વર્તતા નથી. પરંતુ અહીં રાગ-દ્વેષાદિ સાથે શબ્દાદિગુણોમાં પ્રવર્તવાનો અધિકાર છે. પણ સાધુઓને આ પ્રવૃત્તિ હોતી નથી. રાગદ્વેષના અભાવે તેમને સંસારરૂપ આવર્ત દુઃખ ન હોય. પણ સામાન્યથી સંસારમાં પડવું અને સામાન્ય શબ્દાદિ ગુણો પ્રાપ્ત થવા સંભવે છે. તેથી ઉપલબ્ધિનો નિષેધ નથી પણ રાગદ્વેષરૂપ પરિણામનો નિષેધ છે.

કહ્યું છે કે - કાનને સુખ આપનાર શબ્દોમાં સાધુ રાગ ન કરે. ચક્ષુ આગળ આવેલું રૂપ ન જોવાય તે શક્ય નથી. પણ પ્રાજ્ઞ પુરુષ તેમાં રાગ-દ્વેષ ન કરે.

વનસ્પતિમાં શબ્દાદિ ગુણો ઘણાં હોય છે તે બતાવે છે - વેણુ, વીણા, પટહ, મુકુંદ આદિ વાજિંત્રો વનસ્પતિથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં મનોહર શબ્દો ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં વનસ્પતિની મુખ્યતા છે કેમકે તેમાં તંબ્રી, ચર્મ, પાણીના સંયોગથી જ શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે. રૂપમાં લાકડાની પૂતળી, તોરણ, વેદિકા, સ્તંભ આદિ આંખને રમણીય લાગે છે. ગંધમાં કપુર, પાટલા, લવલી, લવીંગ, કેતકી, સરસ, ચંદન, અગરુ, એલચી, જાયફળ, તેજંતુરી, કેશર, ઇત્યાદિની સુગંધ નાકને આનંદ આપે છે. બિસ, મૂલાલ, મૂળ, કંદ, પુષ્પ, ફળ, પત્ર, કંટક, મંજરી, છાલ, અંકુર, કુંપળ, કમળ વગેરેનો રસ જીતીને બહુ આનંદ આપે છે. પદ્મિનીપત્ર, કમળદળ, મૂલાલ, વલ્કલ, દુકુલ, શાટક વગેરે કોમળ હોય તે શરીરને સ્પર્શમાં સુખ આપે છે. આ રીતે વનસ્પતિથી બનેલ વસ્તુના શબ્દાદિ ગુણોમાં જે વર્તે તે સંસારમાં ભમે અને જે આવર્તમાં વર્તે તે રાગદ્વેષપણે વર્તતા શબ્દાદિ ગુણોમાં વર્તે છે એમ જાણવું.

આ આવર્ત નામ, સ્થાપનાદિ ચાર ભેદે છે. નામ, સ્થાપના સુગમ છે - દ્રવ્ય આવર્ત સ્વામિત્વ, કરણ અને અધિકરણના વિભાગથી ત્રણ પ્રકારે છે.

(૧) સ્વામિત્વ - નદી આદિમાં કોઈ સ્થાને જળનું પરિભ્રમણ તે દ્રવ્યાવર્ત કે હંસ, કારંડ, ચક્રવાક આદિ આકાશમાં કીડા કરતા ચક્રાકાર ફરે તે દ્રવ્યાવર્ત.

(૨) કરણ - ચક્રાકાર ભ્રમતા જળથી જે તૃણ, કલિંચ વગેરે ભમે તે દ્રવ્યાવર્ત. કે તાંબુ, સીસુ, ચાંદી, સોનુ આદિ ગાળતા તે વાસણમાં ગોળાકાર ભમે તે.

(૩) અધિકરણ - એક જળદ્રવ્યમાં આવર્ત કે અનેક ચાંદી, સોના, પીતળ, કાંસા, કલાઈ, સીસા આદિ એકત્ર કરેલા ઘણાં દ્રવ્યોમાં જે આવર્ત થાય તે.

ભાવ આવર્ત - પરસ્પર ભાવોનું સંક્રમણ અથવા ઔદયિક ભાવના ઉદયથી નરકાદિ ચારે ગતિમાં જીવ ભમે છે તે. આ સૂત્રમાં ભાવાવર્તનો જ અધિકાર છે. સંસારમાં પરિભ્રમણના કારણરૂપ વનસ્પતિથી ઉત્પન્ન થયેલ શબ્દાદિ ગુણ શું કોઈ એક નિયત દિશામાં રહેલ છે કે બધી દિશાઓમાં ? - તે જણાવે છે—

● સૂત્ર-૪૨ :-

ઉર્ધ્વ, અધો, તિર્થ, સામે જોનાર રૂપોને જુએ છે, સાંભળનારો શબ્દોને

સાંભળે છે. મૂર્છા પામતો રૂપમાં મૂર્છા પામે છે અને શબ્દમાં પણ મૂર્છિત થાય છે.

● વિવેચન :-

કહેનારની દિશાથી ઊંચે મહેલ અને હવેલીની ઉપર રહેલા રૂપને જુએ છે. પહાડના શિખર કે મહેલ ઉપર ચડેલો નીચે રહેલા રૂપને જુએ છે તિર્યક્ શબ્દથી ચાર દિશા, ચાર વિદિશા લીધી. તે મુજબ ઘરની દિવાલ આદિમાં રહેલ રૂપને જુએ છે. આ રીતે પૂર્વ આદિ બધી દિશામાં આંખોથી જોઈ શકાય તેવા રૂપને મનુષ્ય જુએ છે. એ પ્રમાણે આ બધી દિશામાં રહેલ શબ્દને કાનથી સાંભળે છે. અહીં માત્ર રૂપ કે શબ્દની પ્રાપ્તિ જણાવી. પણ જોવા કે સાંભળવા માત્રથી સંસારભ્રમણ થતું નથી. પણ જીવ તે શબ્દાદિમાં મૂર્છિત થાય તો જ તેને કર્મબંધ થાય છે.

સૂત્રમાં ફરી 'ઉર્ધ્વ' શબ્દ લેવાનું કારણ એ છે કે ત્યાં સારું રૂપ જોઈને રાગી બને છે. એ પ્રમાણે શબ્દાદિ વિષયોમાં પણ મૂર્છિત થાય તેમ સમજવું. સૂત્રમાં 'અપિ' શબ્દનું ગ્રહણ સંભાવના કે સમુચ્ચય અર્થમાં છે. 'રૂપ' શબ્દના ગ્રહણથી બાકીના ગંધ, રસ, સ્પર્શનું પણ ગ્રહણ થઈ જાય છે કેમકે એકના ગ્રહણથી તેની જાતિના બધાનું ગ્રહણ થાય છે અથવા આદિ-અંતના ગ્રહણથી તેની મધ્યના બધાનું ગ્રહણ થાય છે. આ પ્રમાણે વિષયલોકને કહ્યો—

● સૂત્ર-૪૩ :-

આ પ્રમાણે (શબ્દાદિ વિષય) લોક કહ્યો. આ શબ્દાદિ વિષયોમાં જે અગુપ્ત છે, તે આજ્ઞામાં નથી.

● વિવેચન :-

'એષ' એટલે રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, શબ્દ, વિષય નામનો લોક કહ્યો. 'લોક' એટલે જેનાથી જોવાય કે જણાય તે. જે આ શબ્દાદિ ગુણ લોકમાં મન, વચન, કાયાથી અગુપ્ત હોય અર્થાત્ મનથી રાગ કે દ્વેષ કરે, વચનથી શબ્દાદિ માટે પ્રાર્થના કરે કે કાયા વડે શબ્દાદિ વિષયમાં જાય, આ પ્રમાણે જે ગુપ્ત નથી તે જિનેશ્વરના વચનાનુસાર આજ્ઞામાં નથી. હવે ગુણ વિશે કહે છે—

● સૂત્ર-૪૪ :-

વારંવાર શબ્દાદિ વિષય ગુણોનો આસ્વાદ કરનાર અસંચમ આચરે છે.

● વિવેચન :-

વારંવાર શબ્દાદિ ગુણનો રાગી બનેલ જીવ પોતાના આત્માને શબ્દાદિ વિષયની ગૃહ્ણિથી દૂર કરવા સમર્થ થતો નથી. આવો અનિવૃત્ત જીવ ફરી ફરી તે ક્રિયા કરતો શબ્દાદિ ગુણોનો આસ્વાદ લે છે. તેના પરીણામે તે 'વક' અર્થાત્ કુટીલ કે અસંચમી બનીને અસંચમી આચરણ દ્વારા નરકાદિ ગતિમાં ભટકે છે. શબ્દાદિ વિષયોનો અભિલાષી જીવ બીજા જીવોને દુઃખ દેનારો હોવાથી તેને 'વક સમાચાર' જાણવો.

શબ્દાદિ વિષયસુખના અંશના સ્વાદમાં આસક્ત એવો આ સંસારીજીવ અપચ્ચ આમ્નજ્ઞાન પાનાર રાજાની માફક પોતાને વિષયોને રોકી ન શકવાથી તત્કાળ વિનાશને

પામે છે. આ પ્રમાણે શબ્દાદિ વિષયના આસ્વાદનથી પરાજિત આ જીવ 'ખંત-પુત્ર'ની માફક જે કરે છે તે હવે સૂત્રમાં કહે છે—

● સૂત્ર-૪૫ :-

તે પ્રમાણે બની ગૃહસ્થની જેમ ગૃહવાસી જ છે.

● વિવેચન :-

વિષય વિષથી મૂર્છિત તે પ્રમાણે, ઘરમાં નિવાસ કરે છે. જે સાધુલિંગને રાખે અને શબ્દાદિ વિષયમાં આસક્ત હોય, તે વિરતિરૂપ ભાવલિંગથી રહિત હોવાથી ગૃહસ્થ જ છે. અન્યતીર્થીઓમાં હંમેશા બોલવાનું જુદું અને કરવાનું જુદું છે તે વાતને હવે બતાવે છે—

● સૂત્ર-૪૬ :-

લજ્જાતા એવા તેમને તું જો. અમે અણગાર છીએ તેમ કહેતા તેઓ વિવિધ પ્રકારના શસ્ત્રોથી વનસ્પતિ કર્મ સમારંભથી વનસ્પતિ જીવોની હિંસા કરતા બીજા પણ અનેક જીવોની હિંસા કરે છે.

આ વિષયમાં ભગવંતે પરિજ્ઞા-વિવેક કહ્યો છે. આ જીવનને માટે પ્રશંસા સન્માન અને પૂજાને માટે, જન્મ-મરણથી મુક્ત થવા, દુઃખોના નિવારણાર્થે તેઓ વનસ્પતિ જીવોની હિંસા સ્વયં કરે છે, બીજા પાસે કરાવે છે. કરનારને અનુમોદે છે.

આ હિંસા તેમના અહિત અને અબોધિને માટે થાય છે.

આ વાત સમજીને સાધક સંચમમાં સ્થિર બને. ભગવંત કે તેના સાધુ પાસે ધર્મ સાંભળીને આ પ્રમાણે જાણે કે - આ હિંસા ગ્રંથિ છે, મોહ છે, મરણ છે, નરક છે. છતાં પણ જીવ તેમાં આસક્ત થઈ વિવિધ પ્રકારના શસ્ત્રોથી વનસ્પતિકાયની હિંસા કરતા તેના આશ્રિત અનેક જીવોની હિંસા કરે છે.

● વિવેચન :-

આ સૂત્રનું વિવેચન પૃથ્વીકાયાદિના આલાપક માફક જાણવું. વિશેષ એ કે અહીં 'વનસ્પતિકાય' કહેવું. હવે વનસ્પતિમાં જીવપણાને જણાવે છે—

● સૂત્ર-૪૭ :-

તે હું તમને કહું છું - (માનવ શરીર સાથે વનસ્પતિ કાયની સમાનતા દર્શાવતા કહે છે—) જે રીતે માનવ શરીર જન્મ લે છે, વૃદ્ધિ પામે છે, ચેતનવંત છે, છેદાતા કર્માય છે, આહાર લે છે, અનિત્ય છે, અશાશ્વત છે, વધે-ઘટે છે અને વિકારને પામે છે એ જ રીતે વનસ્પતિ પણ ઉત્પન્ન થાય છે, વૃદ્ધિ પામે છે, ચેતના યુક્ત છે, છેદાતા કર્માય છે, આહાર લે છે, અનિત્ય છે, અશાશ્વત છે, વધે-ઘટે છે અને વિકારને પામે છે. (આ રીતે વનસ્પતિ પણ સચિત જ છે.)

● વિવેચન :-

તે હું જિનેશ્વર પાસે તત્ત્વ જાણીને કહું છું અથવા વનસ્પતિનું ચૈતન્ય પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જાણીને કહું છું. પ્રતિજ્ઞાનુસાર બતાવે છે - અહીં ઉપદેશ યોગ્ય સૂત્ર

આરંભે છે - તેને કહેવા યોગ્ય પુરુષ હોય છે. જે પ્રમાણે આ શરીર ઉત્પત્તિ ધર્મવાળું છે, તે પ્રમાણે વનસ્પતિ શરીર પણ ઉત્પત્તિ ધર્મવાળું છે, જે પ્રમાણે આ મનુષ્ય શરીર બાળ, કુમાર, યુવાન અને વૃદ્ધત્વ પરિણામી હોવાથી સચેતન જણાય છે, તેમ વનસ્પતિ શરીર પણ સચેતન છે. જેમકે કેતકી વૃક્ષ બાલ, યુવાન અને વૃદ્ધ થાય છે. તેથી બંનેમાં સમાનતા હોવાથી વનસ્પતિ શરીર પણ ઉત્પત્તિ ધર્મવાળું છે.

પ્રશ્ન - ઉત્પત્તિ ધર્મવાળું હોવા છતાં પણ મનુષ્ય શરીર જેવું સચેતન છે, તેવું વનસ્પતિ શરીર નથી. કેમકે વાળ, નખ, દાંત આદિમાં પણ ઉત્પત્તિ ધર્મ છે, લક્ષણ નિર્દોષ હોવું જોઈએ તેથી ઉત્પત્તિધર્મ જ જીવનું ચિન્હ કહેવું ઠીક નથી.

ઉત્તર - ઉત્પત્તિ માત્ર કહીએ ત્યારે તમારી વાત સત્ય છે. પણ મનુષ્ય શરીરમાં પ્રસિદ્ધ એવી બાલ, કુમારાર્થિ અવસ્થાનો વાળ આદિમાં સંભવ નથી. માટે તમારું કહેવું અયોગ્ય છે. વળી વાળ, નખ સેચનત શરીરમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે કે વધે છે હવે તમે તો વનસ્પતિને સચેતન માનતા નથી, તમારા મતે પૃથ્વી આદિ અચેતન હોવાથી તેમ થવું અયુક્ત છે અથવા સૂત્રમાં કહેલ ઉત્પત્તિ ધર્મ આદિનો એક જ હેતુ છે. બીજા હેતુ જરૂરી નથી અને વાળ આદિમાં સમુદાય હેતુ નથી તેથી દોષ નથી. તથા જે પ્રમાણે આ મનુષ્ય શરીર સદા બાલ, કુમારાર્થિ અવસ્થાથી વધે છે, તે પ્રમાણે વનસ્પતિ શરીર પણ અંકુર, કુંપણ, શાખા, પ્રશાખાથી આદિથી વધે છે અને જે રીતે મનુષ્ય શરીર સચેતન છે, તે રીતે વનસ્પતિ શરીર પણ સચેતન છે.

કર્મ રીતે ? તે બતાવે છે જેમાં ચેતના હોય તે ચિત્-જ્ઞાન. વનસ્પતિ શરીર પણ મનુષ્ય શરીર માફક જ્ઞાનવાળું છે. કેમકે ધાત્રી, લજામણી આદિને ઉંઘવા તથા જાગવાનો સ્વભાવ છે. ભૂમિમાં રહેલ ઘનને પોતાના મૂળીયાથી છૂપાવે છે. વર્ષાના મેઘના અવાજ તથા ઠંડા પવનના સ્પર્શથી અંકુરાનું ઉત્પન્ન થવું, મદ મદન સંગથી સ્ખલાયમાન ગતિવાળી ચપળ લોચના સ્ત્રી ઝાંઝર યુક્ત કોમળ પગે તાડન કરે તો અશોક વૃક્ષમાં પલ્લવ અને ફૂલ ઉત્પન્ન થાય છે. સુગંધી દારુની પીચકારીથી બકુલ અંકુરિત થાય છે. લજામણી સ્પર્શથી સંકોચાય છે. આ બધી વનસ્પતિ સંબંધી વર્તણૂક જ્ઞાન વિના શક્ય નથી. તેથી વનસ્પતિનું સચિતપણું સિદ્ધ થાય છે.

જે પ્રમાણે મનુષ્ય શરીર છેદાતા સુકાય છે, તેમ વનસ્પતિ પણ પત્ર, ફુલાદિ છેદાતા સુકાય છે અને અચેતનમાં આવું કદી ન થાય. જેમ મનુષ્ય શરીર સ્તનપાન, શાક, ભાત આદિ આહાર કરે છે તેમ વનસ્પતિ પણ જમીનના પાણી આદિનો આહાર કરે છે અને અચેતનોને આહારપણું ન હોય. તેથી વનસ્પતિ સચેતન છે. વનસ્પતિ શરીર પણ માનવશરીર માફક અનિત્ય છે. સદા રહેનારું નથી. વનસ્પતિનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ ૧૦,૦૦૦ વર્ષ છે. જેમ મનુષ્ય શરીર પ્રતિ ક્ષણે આવીચીમરણ વડે અશાશ્વત છે, તેમ વનસ્પતિ શરીર પણ છે. જેમ મનુષ્ય શરીર ઘટ-અનિષ્ટ આહારાર્થિથી જાડું-પાતળું થાય છે, તેમ વનસ્પતિનું પણ છે.

જે રીતે મનુષ્ય શરીર વિવિધ રોગથી પાંડુત્વ, જલોદર, સોજો, કૃશત્વ આદિને તથા બાલ આદિ રૂપને પામે છે, રસાયણ-સ્નેહ આદિના ઉપયોગથી વિશિષ્ટ કાંતિ,

બળ આદિ વિશેષ પરિણામવાળું થાય છે તે જ પ્રમાણે વનસ્પતિ શરીર પણ વિવિધ રોગથી પુષ્પ, ફળ, છાલાદિથી વિકૃત થાય છે. તથા વિશિષ્ટ દોહદ પુરવાથી પુષ્પ, ફળ આદિનો ઉપચય પણ પામે છે.

આ પ્રમાણે કહેવાયેલ લક્ષણોથી વનસ્પતિ સચિત જ છે. એમ જાણવું. આ પ્રમાણે વનસ્પતિને સચિત બતાવીને તેના આરંભમાં બંધ થાય અને આરંભત્યાગરૂપ વનસ્પતિના સેવનથી મુનિપણું દેખાડી ઉપસંહાર કરે છે—

● સૂત્ર-૪૮ :-

વનસ્પતિકાયનો સમારંભ કરનાર તેના આરંભના પરિણામોથી અજાણ હોય છે, અને વનસ્પતિશસ્ત્રનો સમારંભ ન કરનાર આ હિંસાજન્ય વિપાકોનો પરિજ્ઞાતા હોય છે. આવું જાણી મેઘાવી પુરુષ વનસ્પતિકાયની હિંસા સ્વયં ન કરે, બીજા પાસે ન કરાવે, કરનારને અનુમોદે નહીં. જે આ વનસ્પતિકાયની હિંસાના અશુભ પરિણામનો જ્ઞાતા છે, તે જ મુનિ ‘પરિજ્ઞાતકર્મા’ છે તેમ હું કહું છું.

● વિવેચન :-

આ વનસ્પતિ કાયમાં દ્રવ્ય તથા ભાવ બંને ભેદે શસ્ત્રનો આરંભકર્તાને આ બધાં આરંભોની પરિજ્ઞા અને પ્રત્યાખ્યાન કર્યા નથી અને જે આરંભ નથી કરતા તેઓને આરંભમાં પાપ છે તેમ ખબર હોવાથી તેનો ત્યાગ કરે છે. તે જ મુનિ પરિજ્ઞાત કર્મા છે ઇત્યાદિ બધું પૂર્વવત્ જાણવું.

અધ્યયન-૧ “શસ્ત્રપરિજ્ઞા”ના ઉદ્દેશક-૫ વનસ્પતિકાયનો મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ ટીકા સહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❧ અધ્યયન-૧ ઉદ્દેશક-૬ “ત્રસકાય” ❧

પાંચમો ઉદ્દેશક કહ્યો, હવે છઠ્ઠા ઉદ્દેશાનો આરંભ કરે છે, તેનો સંબંધ આ પ્રમાણે - પાંચમાં ઉદ્દેશામાં વનસ્પતિકાયનું વર્ણન કર્યું. આગમોમાં તેના પછી ત્રસકાયનું કથન હોવાથી ત્રસકાયના સ્વરૂપના બોધને માટે આ ઉદ્દેશાનો આરંભ કરાય છે તેનાં ઉપક્રમાદિ ચાર અનુયોગ દ્વારો છે. તે પૂર્વ માફક કહેવા. તે નામ નિક્ષેપા પર્યન્ત કહેવું. ત્રસકાયનાં પૂર્વે કહેલા દ્વારોથી કંઈક જુદા લક્ષણવાળા દ્વારોનું નિર્યુક્તિકાર શ્રી કથન કરે છે.

[નિ.૧૫૨] જે ત્રાસ પામે તે ત્રસ. તેની કાયા તે ત્રસકાય. તેના દ્વારો પૃથ્વીકાય મુજબ જ છે. પણ વિધાન, પરિમાણ, ઉપભોગ, શસ્ત્ર અને લક્ષણ દ્વારોમાં થોડો તફાવત છે. તેમાં પ્રથમ વિધાન દ્વાર કહે છે—

[નિ.૧૫૩] જે હાલે-ચાલે તે ત્રસ તે પ્રાણ ધારણ કરે છે માટે જીવ છે. આ ત્રસજીવના લબ્ધિત્રસ અને ગતિત્રસ બે ભેદ છે. લબ્ધિત્રસના તેઉકાય અને વાયુકાય એમ બે ભેદ છે. લબ્ધિ એટલે શક્તિ માત્ર, તેઉકાય ત્રસનું વર્ણન પૂર્વે કર્યું, વાયુકાય આગળ કહેવાશે. લબ્ધિત્રસનો અગ્રે અધિકાર નથી. તેથી ગતિત્રસનું

વર્ણન અહીં કરે છે—

[નિ.૧૫૪] ગતિ ચાર પ્રકારે છે - નારક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવ.

રત્નપ્રભાથી મહાતમસ્ પૃથ્વી પર્યન્ત નારકના સાત ભેદો છે. તિર્યચના પણ બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ ઇન્દ્રિયથી ચાર ભેદો છે. મનુષ્યના ગર્ભજ અને સમૂર્ણમજ બે ભેદ છે. દેવોના ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિક ચાર ભેદ છે. આ પ્રમાણે ગતિત્રસ જીવોના ચાર ભેદ છે. ગતિનામકર્મના ઉદયથી જેમને નરકાદિ ગતિની પ્રાપ્તિ થઈ છે, તે ગતિત્રસ કહેવાય છે.

આ નારકાદિ જીવો પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત બે પ્રકારે છે. તેમાં પર્યાપ્ત છ પ્રકારે છે, તે પૂર્વે કહેવાયેલ છે, તે મુજબ યથાચોગ્ય તૈયાર થયેલા તે પર્યાપ્ત અને તેનાથી વિપરીત તે અપર્યાપ્ત. તેઓ અંતર્મુહૂર્ત કાળ પર્યન્ત અપર્યાપ્ત જાણવા.

હવે બીજા ઉત્તરભેદો કહે છે.

[નિ.૧૫૫] અહીં શીત, ઉષ્ણ, શીતોષ્ણ, સચિત, અચિત, મિશ્ર, સંવૃત, વિવૃત, મિશ્ર તેમજ સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસક એમ ત્રણ-ત્રણ ભેદથી ત્રણ-ત્રણ યોનિના ઘણાં જોડકા છે. તે બધાંનો સંગ્રહ કરવા ગાથામાં બે વખત 'તિવિહા' લીધું છે. તેમાં નારકોની પહેલી ત્રણ ભૂમિમાં શીત યોનિ છે, ચોથીમાં ઉપર શીત નીચે ઉષ્ણ છે. પછીની ત્રણ ભૂમિમાં ઉષ્ણ યોનિ છે. અન્ય યોનિ હોતી નથી.

ગર્ભજ તિર્યચ અને ગર્ભજ મનુષ્યોની તથા દેવોની શીતોષ્ણ યોનિ છે. બે, ત્રણ, ચાર, ઇન્દ્રિય જીવો અને સંમૂર્ણનજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ અને મનુષ્યોની શીત, ઉષ્ણ, શીતોષ્ણ ત્રણે યોનિ છે. નારક અને દેવોને માત્ર અચિત યોનિ છે. બેઇન્દ્રિયથી સંમૂર્ણનજ જ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ અને મનુષ્યોની માત્ર વિવૃત યોનિ છે. ગર્ભજતિર્યચ અને મનુષ્યોની માત્ર સંવૃતવિવૃત યોનિ હોય છે. નારકોની માત્ર નપુંસક યોનિ હોય છે. તિર્યચો અને મનુષ્યોમાં સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસક ત્રણે યોનિઓ હોય છે. દેવોની સ્ત્રી-પુરુષ બે યોનિ છે.

મનુષ્યયોનિના બીજા પણ ત્રણ પ્રકાર છે - (૧) કૂર્મોજ્જતા - તેમાં અરિહંત, ચક્રવર્તી આદિ ઉત્તમપુરુષો જ ઉત્પન્ન થાય છે. (૨) શંખાવર્તા - તે ચક્રવર્તીના સ્ત્રીરત્નને જ હોય, તેમાં જીવોની ઉત્પત્તિ થાય પણ નિષ્પત્તિ ન થાય. (૩) વંશીપત્તા-તેમાં સાધારણ મનુષ્યોની ઉત્પત્તિ થાય છે.

યોનિના બીજા પણ ત્રણ ભેદ છે (૧) અંડજ-પક્ષી આદિની, (૨) પોતજ-વલ્ગુલી, હાથીનું બચ્ચુ આદિની, (૪) જસાયુજ - ગાય, ભેંસ, મનુષ્ય આદિની.

આ રીતે યોનિ આદિના ભેદે ત્રસ જીવોના ભેદો કહ્યા. હવે તે દરેક યોનિનો સંગ્રહ આ ગાથાઓમાં કર્યો છે, તે બતાવે છે—

પૃથ્વી, અપ્, અગ્નિ, વાયુ ચારે કાયની સાત-સાત લાખ, પ્રત્યેક વનસ્પતિની દશ લાખ અને સાધારણ વનસ્પતિકાયની ચૌદ લાખ યોનિઓ છે. વિકલેન્દ્રિયની બે-બે લાખ અને દેવ-નારકની ચાર-ચાર લાખ યોનિ છે. તિર્યચ પંચેન્દ્રિયની પણ ચાર લાખ અને મનુષ્યોની ચૌદ લાખ યોનિઓ છે. એ રીતે કુલ ચોર્યાશી લાખ યોનિ

જીવોની છે. હવે કુલના પરિમાણ કહે છે.

એકેન્દ્રિયની બત્રીશ લાખ કુલ કોટિ, બેઇન્દ્રિયોની આઠ, તેઇન્દ્રિયની સાત લાખ કુલ કોટિ, ચઉરિન્દ્રિયની નવ, હરિતકાયની પચીસ, જલચરની સાડાબાર, ખેચરની બાર, ચતુષ્પદ અને ઉર:પરિસર્પની દશ-દશ, ભુજપરિસર્પની નવ, નારકની પચીસ, દેવોની છવ્વીસ અને મનુષ્યોની બાર લાખ કુલ કોટિ છે. આ પ્રમાણે બધા મળીને ૧૯,૭૫,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ અંક થાય છે. આ રીતે પ્રરૂપણા દ્વારા પુરું થયું હવે લક્ષણ દ્વારા કહે છે—

[નિ.૧૫૬,૧૫૭] દર્શન સામાન્ય ઉપલબ્ધિરૂપ છે, તેના ચક્ષુ, અચક્ષુ, અવધિ અને કેવળ ચાર ભેદ છે. જ્ઞાનાવરણના દૂર થવાથી સ્પષ્ટ તત્ત્વ બોધરૂપ તેમજ સ્વ-પરનો પરિચ્છેદ કરનાર જીવના પરિણામ સ્વરૂપ જ્ઞાનના મતિ આદિ પાંચ ભેદ છે. ચારિત્રના પાંચ ભેદ છે - સામાયિક, છેદોપસ્થાપનીય, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મ સંપરાય અને યથાખ્યાત. ચારિત્રાચારિત્ર અર્થાત્ દેશવિરતિ સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત વિરમણ રૂપ શ્રાવકના બાર વ્રત છે તથા દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ, વીર્ય, શ્રોત્ર, ચક્ષુ, નાક, જીભ, સ્પર્શન દશ લબ્ધિ છે.

જીવદ્રવ્યની સાથે સદા રહેનાર તે જીવનું લક્ષણ છે. ઉપયોગના બે ભેદ છે- (૧) આઠ પ્રકારે સાકારોપયોગ, (૨) ચાર પ્રકારે નિરાકારોપયોગ. યોગ, મન, વચન, કાયા ત્રણ ભેદે છે. મન પરિણામથી ઉત્પન્ન સૂક્ષ્મ અધ્યવસાયો ઘણાં પ્રકારે છે. વિવિધ પ્રકારે ઔદયિક લબ્ધિ - ક્ષીરાશ્રવ, મધ્વાશ્રવ આદિ છે આ લબ્ધિઓ જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ કર્મોની સ્વશક્તિના પરિણામ રૂપ છે, લેશ્યાઓ અશુભ અને શુભરૂપે કૃષ્ણાદિ છ ભેદે છે તે કષાય અને યોગના પરિણામથી ઉત્પન્ન થાય છે. સંજ્ઞા આહાર, ભય, પરિગ્રહ, મૈથુન ચાર ભેદે છે અથવા પૂર્વે કહેલ દશ ભેદે છે અથવા ક્રોધાદિ ચાર ભેદ તથા ઓઘસંજ્ઞા અને લોકસંજ્ઞા. શ્વાસોચ્છ્વાસ તે પ્રાણ અને અપાન છે. કષાય એટલે જે સંસારની પ્રાપ્તિ કરાવે તે - તે અનંતાનુબંધી ક્રોધાદિ ભેદે સોળ પ્રકારે છે.

આ બે ગાથામાં કહેલ બેઇન્દ્રિયાદિ જીવોના લક્ષણ યથાસંભવ જાણવા. આવો લક્ષણ સમુદાય ઘડાદિમાં નથી. તેથી વિદ્વાનો ઘટાદિમાં અચૈતન્યપણું સ્વીકારે છે. હવે ઉપસંહાર કરવા અને પરિણામ દ્વારા જણાવવા કહે છે—

[નિ.૧૫૮] બેઇન્દ્રિયાદિ જીવોનું લક્ષણ જે દર્શન આદિ કહ્યા તે પરિપૂર્ણ છે, તેથી અધિક કોઈ લક્ષણ નથી. હવે ક્ષેત્ર-પરિમાણ કહે છે- ત્રસકાય પર્યાપ્ત જીવો સંવર્તિત લોક પ્રતરના અસંખ્યેય ભાગમાં રહેલા પ્રદેશ રાશિ પ્રમાણ છે. તે પર્યાપ્ત બાદર તેઉકાયથી અસંખ્યગુણ છે. ત્રસકાય પર્યાપ્તાથી ત્રસકાય અપર્યાપ્તા અસંખ્યગુણ છે.

કાળથી-ઉત્પન્ન થતા ત્રસકાય જીવો જઘન્યથી બે થી નવ લાખ સાગરોપમ સુધી સમય રાશિ પરિમાણ છે. ઉત્કૃષ્ટથી પણ આ જ સંખ્યા છે. કહ્યું છે કે—

હે ભગવન્ ! વર્તમાનકાળમાં રહેલા ત્રસકાયજીવ કેટલા કાળમાં ખાલી થાય ?

જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી બે થી નવ લાખ સાગરોપમ જાણવા.

હવે નિષ્ક્રમણ અને પ્રવેશ કહે છે - જઘન્યથી એક, બે ત્રણ અથવા ઉત્કૃષ્ટ પરિમાણથી પ્રતરના અસંખ્ય ભાગ પરિમાણવાળા છે.

હવે નિરંતર પ્રવેશ અને નિર્ગમ સંખ્યા—

[નિ.૧૫૯] જઘન્ય પરિમાણથી નિરંતરપણે ત્રસકાયમાં ઉત્પત્તિ અને નિષ્ક્રમણ એક સમયે બે કે ત્રણ થાય. ઉત્કૃષ્ટથી આવલીકાનો અસંખ્ય ભાગ માત્ર કાળ સુધી નિરંતર નિષ્ક્રમ-પ્રવેશ હોય. એક જીવની અપેક્ષાએ ત્રસકાયમાં નિરંતર રહેવાનો કાળ જઘન્યથી અંતર્મૂર્તકાળ અર્થાત્ અંતર્મૂર્ત રહીને પૃથ્વીકાયાદિ એકેન્દ્રિયમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ઉત્કૃષ્ટથી ૨૦૦૦ સાગરોપમકાળ ત્રસ ભાવે નિરંતર રહે છે.

પ્રમાણ દ્વાર પૂરું.

હવે ઉપભોગ, શસ્ત્ર અને વેદના એ ત્રણ દ્વારો કહે છે—

[નિ.૧૬૦] માંસ, ચામડી, વાળ, રોમ, નખ, પીંછાં, નાડી, હાડકાં, શીંગડા આદિમાં ત્રસકાયના અંગોનો ઉપભોગ થાય છે. ખડ્ગ, તોમર, છરી, પાણી, અગ્નિ આદિ ત્રસકાયના શસ્ત્ર છે તે અનેક પ્રકારે છે. તે સ્વકાય, પરકાય, મિશ્ર તથા દ્રવ્ય, ભાવ ભેદથી અનેક પ્રકારે છે. પ્રસંગોપાત્ તેની વેદના જણાવે છે - વેદના બે પ્રકારે - શરીરથી અને મનથી.

શરીરની વેદના શલ્ય, સળી વગેરે વાગવાથી થાય. મનની વેદના પ્રિયનો વિયોગ અને પ્રતિકૂળ સંયોગ આદિથી થાય. અનેક પ્રકારના તાવ, અતિસાર, ખાંસી, શ્વાસ, ભગંદર, માથાનો રોગ, શૂલ, મસા વગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલી તીવ્ર હોય.

હવે વિસ્તારથી ઉપભોગનું સ્વરૂપ કહે છે—

[નિ.૧૬૧,૧૬૨] માંસને માટે હરણ, સૂઅર આદિ મરાય છે, ચામડી માટે ચિત્રક આદિ, વાળ માટે ઉંદર આદિ, પીંછા માટે મોર, ગીધ, કપિંચુર આદિ, પુચ્છને માટે ચમરી ગાય આદિ અને દાંતને માટે હાથી, વરાહ આદિનો વધ થાય છે. અહીં કેટલાક પૂર્વે કહેલા પ્રયોજનથી હણે છે અને કેટલાંક પ્રયોજન વિના માત્ર કીડાર્યે હણે છે. કેટલાક પ્રસંગ દોષથી હણાય છે. જેમકે મૃગને તાકીને મારેલા બાણથી વચ્ચે આવેલા કપોત, કપિંજલ, પોપટ, કોયલ, મેના વગેરેને હણે છે તથા કર્મ તે ખેતી વગેરે અનેક પ્રકારના છે. તેમાં પ્રવૃત્ત કે આસક્ત ઘણાં ત્રસકાયને હણે છે. જેમકે દોરડાથી મારે, ચાબુક તથા લાકડીથી તાડન કરે, તેનો જીવથી વિયોગ કરાવે ઇત્યાદિ. આ પ્રમાણે દ્વારોને કહીને હવે ઉપસંહાર માટે કહે છે—

[નિ.૧૬૩] જે દ્વારો કહ્યા તે સિવાયના બાકીના દ્વારો પૃથ્વીકાય જેવાં જ સમજવા. પૃથ્વીકાયના સ્વરૂપને જણાવવા કહેલ ગાથા ત્રસકાયના ઉદ્દેશમાં જાણવી.

હવે સૂત્રાનુગમમાં અસ્ખલિતાદિ ગુણયુક્ત સૂત્રને કહે છે—

● સૂત્ર-૪૯ :-

હું કહું છું - આ બધા ત્રસ પ્રાણી છે. જેમકે - અંડજ, પોતજ, જરાયુજ,

રસજ, સંસ્વેદજ, સંમૂર્છિમ, ઉદ્દિભજ અને ઔપપાતિક. આ (ત્રસજીવોનું ક્ષેત્ર જ) સંસાર કહેવાય.

● વિવેચન :-

આનો અનંતર-પરંપર સંબંધ પૂર્વવત્ જાણવો. જે મેં ભગવંતના મુખકમળમાંથી નીકળેલ વાણી અવધારેલી છે. તેનાથી પ્રાપ્ત થયેલ તત્ત્વ તમને કહું છું. બેઈન્દ્રિયાદિ ત્રસ જીવો છે. તેના કેટલા ભેદો કયા પ્રકારે છે - તે ભગવંતે કહ્યા મુજબ કહું છું—

૧. અંડજ - જે ઇંડામાંથી ઉત્પન્ન થાય તે. પક્ષી, ગીરોળી વગેરે.

૨. પોતજ - પોત સાથે જન્મે તે, હાથી, ગીંદડ, જળો વગેરે.

૩. જરાયુજ - જરાયુથી વીંટાયેલા હોય તે, ગાય, ભેંસ, બકરા, મનુષ્ય વગેરે.

૪. રસજ - ઓસામણ, કાંજી દૂધ, દહીં આદિમાં રસથી જે ઉત્પન્ન થાય તે. પાયુકુમિ આકૃતિવાળા અત્યંત સૂક્ષ્મ જીવો રસજ છે.

૫. સંસ્વેદજ - પરસ્વેદથી ઉત્પન્ન થાય તે. માંકડ, જુ, શતપદિકા વગેરે. ૬. સંમૂર્છનજ - પતંગીયા, કીડી, માખી વગેરે.

૭. ઉદ્દિભજ - ઉદ્દેભેદનથી ઉત્પન્ન થાય તે. પતંગીયા, ખંજરી, પારીપ્લવ વગેરે.

૮. ઔપપાતિક - ઉપપાતથી ઉત્પન્ન થનારા નારક અને દેવ.

આ પ્રમાણે સંસારી જીવોના આઠ જ ભેદ છે. આ આઠ જ પ્રકારે સંસારી જીવોનો જન્મ થાય છે. તત્ત્વાર્થ સૂત્રના અધ્યાય-૨, સૂત્ર-૩૨ માં પણ કહ્યું છે. (૧) સંમૂર્છનજ - રસજ, સ્વેદજ, ઉદ્દેભેદજ. (૨) ગર્ભજ - અંડજ, પોતજ, જરાયુજ, (૩) ઉપપાતજ - દેવ, નારક આ ત્રણ જ પ્રકારે જન્મ કહ્યો છે. અહીં તેના ઉત્તરભેદ સહિત કથન છે.

આ આઠ પ્રકારમાં સર્વે સંસારી ત્રસ જીવો સમાય છે. તેના સિવાય કોઈ અન્ય નથી. આ ત્રસ જીવો આઠ પ્રકારની યોનિ પામે છે. જે બાળક, સ્ત્રી આદિને પ્રત્યક્ષ જ છે. 'સન્તિ ચ' શબ્દથી ત્રસ જીવોનું ત્રણે કાળમાં અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. સંસાર-જગત્ ક્યારેય ત્રસજીવથી રહિત ન હોય. આ અંડજ આદિ પ્રાણિનો સમૂહ જ સંસાર છે. એમ કહીને ત્રસકાયોનો ઉત્પત્તિ પ્રકાર આ સિવાય બીજો કોઈ નથી તેમ બતાવ્યું.

હવે આ આઠ પ્રકારના ત્રસ જીવોમાં કોણ કોણ જીવ ઉત્પન્ન થાય તે કહે છે—

● સૂત્ર-૫૦ :-

મંદ અને અજ્ઞાની જીવને આ સંસાર હોય છે.

● વિવેચન :-

મંદના બે ભેદ છે - (૧) દ્રવ્યમંદ - અતિ સ્થૂળ કે અતિ દુર્બળ. (૨) ભાવમંદ - મંદ બુદ્ધિવાળો બાલ અને કુશાસ્ત્ર વાસિત બુદ્ધિવાળો, આ પણ સદ્બુદ્ધિના અભાવે બાલ જ છે. અહીં ભાવ-મંદનો અધિકાર છે. હિત-અહિતને ન જાણનારો, વિશેષ સમજના અભાવે તે બાલ છે. આવા બાલજીવને જ સંસારમાં પરિભ્રમણ રહે

છે. તેથી સૂત્રમાં કહે છે—

● સૂત્ર-૫૧ :-

હું સારી રીતે ચિંતવીને અને જોઈને કહું છું - પ્રત્યેક પ્રાણી પોત-પોતાનું સુખ ભોગવે છે. બધાં પ્રાણી, બધાં ભૂત, બધાં જીવ, બધાં સત્ત્વને અસાતા અને અશાંતિ મહાભયંકર અને દુઃખદાયી છે. તેમ હું કહું છું, આ પ્રાણી દિશા-વિદિશાથી ભયભીત રહે છે.

● વિવેચન :-

આ પ્રમાણે બાલ-સ્ત્રી આદિમાં પ્રસિદ્ધ ત્રસકાય જીવોને બરાબર ચિંતવીને કહું છું - પહેલા મનથી આલોચીને પછી તેનું પ્રત્યુપેક્ષણ થાય છે. તે મુજબ બધાં જીવો પોત-પોતાના સુખના ભોક્તા છે. કોઈનું સુખ કોઈ ભોગવતા નથી. આ બધાં પ્રાણીનો ધર્મ છે.

બધાં પ્રાણી એટલે બે, ત્રણ, ચાર ઇન્દ્રિયોવાળા. બધાં ભૂતો એટલે પ્રત્યેક, સાધારણ, સૂક્ષ્મ, બાદર, પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તા વનસ્પતિકાય. બધાં જીવો એટલે ગર્ભજ, સંમૂર્ણન જ અને ઔપપાતિક જીવો. બધાં સત્ત્વ તે પૃથ્વી આદિ એકેન્દ્રિયો. જો કે પરમાર્થથી પ્રાણીભૂત આદિ બધાં જીવો જ છે તો પણ અહીં ભેદો કહ્યા.

કહું છું કે - બે, ત્રણ, ચાર ઇન્દ્રિયોવાળાને પ્રાણી કહ્યા. વનસ્પતિકાયને ભૂત કહ્યા, પંચેન્દ્રિયને જીવ અને બાકીનાને સત્ત્વ કહેલા છે. અથવા શબ્દની વ્યુત્પત્તિ દ્વારાથી સમભિરૂટ નય મતે આ ભેદ જાણવા. તે આ પ્રમાણે છે-

સતત પ્રાણ ધારણ કરવાથી પ્રાણી છે, ત્રણે કાળમાં રહેતા હોવાથી તે ભૂત છે. ત્રણે કાળમાં જીવવાથી તે જીવ છે અને હંમેશા હોવાપણાથી સત્ત્વ છે.

આ પ્રમાણે વિચારીને અને જોઈને જેમ પ્રત્યેક જીવને સુખ છે તેમ પ્રત્યેકને અસાતા મહાભય અને દુઃખ છે. તેમાં હું દુઃખને કહું છું - જે દુઃખ પમાડે તે દુઃખ. વિશેષ એ કે - કષ્ટથી વેદાય એવા કર્મશિના પરિણામ તથા જે સુખ ન હોય તે અપરિનિર્વાણ. તે ચારે બાજુથી શરીર અને મનને પીડા કરે છે તથા સૌથી મોટો ભય કરે છે. આ પ્રમાણે આ વિશ્વમાં બધાં સંસારી જીવ શારીરિક માનસિક દુઃખોથી પીડિત છે. તે પ્રમાણે પરમાત્મા પાસેથી સમ્યક્ પ્રકારે તત્ત્વને જાણીને હું તમને કહું છું.

આ પ્રકારે અસાતાદિ વિશેષણયુક્ત દુઃખથી પરાભવ પામેલા પ્રાણો ત્રાસ પામે છે. તે જ પ્રાણીઓ છે. તેઓ દિશા, વિદિશાથી ત્રાસ પામે છે. તથા પૂર્વાદિ દિશામાં જઈને ત્રાસ પામે છે. આ બધી દિશા પ્રજ્ઞાપકની અપેક્ષાએ જાણવી. એવી કોઈ દિશા કે વિદિશા નથી કે જેમાં ત્રસ જીવ ન હોય કે જ્યાં રહીને ત્રાસ ન પામતા હોય. જેમ કોશેટાનો કીડો ચારે તરફથી ભય પામીને પોતાના સંરક્ષણને માટે જાળ બનાવી શરીરને વીટે છે.

એવી કોઈ ભાવદિશા નથી કે જેમાં રહેલ ત્રસકાયો ત્રાસ ન પામે. નરકાદિ ચારે ગતિમાં રહેલ જીવ શારીરિક-માનસિક દુઃખોથી હણાય છે. તેથી હંમેશા તેઓના મનમાં ત્રાસ રહે છે. આ રીતે બધી દિશા-વિદિશામાં ત્રસકાયના જીવો દુઃખ પામે છે.

કેમકે ત્રસકાયનો આરંભ કરનારા મનુષ્યો ત્રસકાયનો વધ કરે છે. કેમકે—

● સૂત્ર-૫૨ :-

તું જો, વિષય સુખાભિલાષી મનુષ્ય સ્થાને-સ્થાને આ જીવોને પરિતાપ આપે છે. ત્રસકાયિક પ્રાણી જુદા જુદા શરીરોને આશ્રીને રહે છે.

● વિવેચન :-

અર્ચા, ચર્મ, લોહી આદિ વિવિધ પ્રયોજનથી હે શિષ્ય ! જો, માંસ ભક્ષણ આદિમાં આસક્ત, અસ્વસ્થ મનવાળા આરંભશીલ મનુષ્યો વિવિધ વેદના કરીને ત્રસજીવોને સંતાપે છે. પૃથ્વીને આશ્રીને એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા ઘણાં પ્રાણી રહે છે એમ જાણીને મનુષ્યે નિર્દોષ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. જે અન્યમતવાળા બોલે છે જુદુ અને કરે છે જુદુ તેમને બતાવે છે—

● સૂત્ર-૫૩ :-

લજજાતા એવા તેમને તું જો. ‘એમ અણગાર છીએ’ એમ કહેનારાઓ વિવિધ પ્રકારના શસ્ત્રોથી ત્રસકાયના સમારંભ દ્વારા ત્રસકાય જીવોની હિંસા કરતા તેઓ બીજા અનેક પ્રકારના જીવોની પણ હિંસા કરે છે.

આ વિષયમાં નિશ્ચયથી ભગવંતે ‘પરિજ્ઞા’ કહી છે. આ જીવનના નિર્વાહ અર્થે - પ્રશંસા, સન્માન, પૂજન માટે; જન્મ-જરાથી છુટવા માટે, દુઃખના નાશને માટે તેઓ ત્રસકાય જીવોની હિંસા સ્વયં કરે છે, બીજા પાસે કરાવે છે તથા હિંસા કરનારની અનુમોદના કરે છે. પણ તે તેમના અહિત, અબોધિ માટે થાય છે.

આ સમારંભને જાણનારા સંયમી બની, તીર્થંકર કે શ્રમણો પાસે ધર્મ સાંભળીને એમ જાણે છે કે, આ સમારંભ નિશ્ચયથી ગ્રંથ છે, મોહ છે, મરણ છે અને નરક છે. આ સમારંભમાં આસક્ત લોકો વિવિધ પ્રકારના શસ્ત્રોથી ત્રસકાયના સમારંભ દ્વારા ત્રસકાયજીવની હિંસા કરતા અન્ય અનેક પ્રકારના પ્રાણીઓની પણ હિંસા કરે છે.

● વિવેચન :-

આ સૂત્રની વ્યાખ્યા પૂર્વવત્ જાણવી.

હવે કોઈપણ ગમે તે કારણે ત્રસકાય હિંસા કરે છે તે બતાવે છે—

● સૂત્ર-૫૪ :-

હું કહું છું કે, કેટલાક લોકો પૂજાને માટે ત્રસકાય જીવોને હણે છે, કોઈ ચર્મને માટે, કોઈ માંસ માટે, કોઈ લોહી માટે, એ પ્રમાણે હૃદય, પિત્ત, ચરબી, પિંછા, પુચ્છ, વાળ, શીંગડુ, વિષાણ, દાંત, દાઢા, નખ, સ્નાયુ, અસ્થિ, અસ્થિમિંજ માટે ત્રસકાયની હિંસા કરે છે. કોઈ સકારણ કે અકારણ હિંસા કરે છે. કોઈ મને માર્યો કે મને મારે છે કે મારશે એમ વિચારીને હિંસા કરે છે.

● વિવેચન :-

જેને માટે ત્રસકાયના આરંભમાં પ્રવર્તેલા તેની હિંસા કરે છે તે હું કહું છું - અર્ચા એટલે આહાર, અલંકારાદિથી જેની પૂજા કરાય તે અર્થાત્ દેહ. તે દેહને માટે

હણે છે. ખોડખાપણ વિનાના બગીચાલક્ષણ પુરુષને મારીને તેના જ શરીર વડે કોઈ વિદ્યા-મંત્રની સિદ્ધિને માટે કે દુર્ગાદિ દેવી જે માંગે તે આપે - એમ માનીને હણે છે. અથવા જેણે ઝેર ખાધુ હોય તે ઝેર ઉતારવા હાથીને મારીને તેના શરીરમાં રાખે છે જેથી ઝેર ઉતરી જાય. તથા ચામડાને માટે ચિતા, વાઘ આદિને મારે છે. એ પ્રમાણે માંસ આદિ માટે ત્રસ જીવોને હણે છે તે આ પ્રમાણે—

માંસને માટે ભૂંડ આદિને મારે છે, ત્રિશૂળ આલેખવા લોહી લે છે, સાધકો હૃદય લઈને વલોવે છે, પિત માટે મોર આદિ, ચરબી માટે વાઘ, મગર, વરાહ આદિ પીંછા માટે મોર, ગીધડ આદિ પૂચ્છ માટે રોઝ આદિ, વાળ માટે ચમરી આદિ, શીંગડા માટે હરણ-ગેંડા આદિને કેમકે ચાફાકો તેને પવિત્ર માને છે, વિષાણ માટે હાથીને, દાંત માટે શ્રૂંગાલ આદિને કેમકે તેમના દાંત અંધકારાદિનો નાશ કરે છે, દાઢા માટે વરાહ આદિ, નખ માટે વાઘ આદિ, સ્નાયુ માટે ગાય-ભેંસ આદિ, અસ્થિ માટે શંખ શુક્તિ આદિ, અસ્થિમિંજ માટે પાડો-વરાહ આદિનો વધ કરે છે.

આ રીતે કેટલાંક ઉક્ત પ્રયોજનથી હણે છે અને કેટલાંક પ્રયોજન સિવાય કાંચીડા, ગરોળી આદિને હણે છે. વળી કોઈ વિચારે છે કે આ સિંહે, સાપે, શત્રુએ મારા સ્વજનને કે મને પીડ્યા છે, પીડે છે કે પીડશે માટે તેમને હણે છે. આ રીતે અનેક પ્રયોજનથી ત્રસ વિષયક હિંસા બતાવી ઉદ્દેશને પૂર્ણ કરવા કહે છે—

● સૂત્ર-૫૫ :-

આ ત્રસકાય હિંસામાં પરિણતને તેના કટુ વિપાકોનું જ્ઞાન હોતું નથી. ત્રસકાયની હિંસા ન કરનારને હિંસા કર્મબંધનું કારણ છે તે જ્ઞાત હોય છે. આવું જાણીને મેઘાવી મુનિ ત્રસકાય જીવોની હિંસા સ્વયં કરે નહીં, બીજા પાસે કરાવે નહીં, કરનારની અનુમોદના ન કરે.

જે આ ત્રસકાય સમારંભનો પરિજ્ઞાતા છે તે જ મુનિ પરિજ્ઞાતકર્મા છે એ પ્રમાણે હું કહું છું.

● વિવેચન :-

આ સૂત્રનું વિવેચન પૂર્વવત્ જાણવું. તે જ મુનિ ત્રસકાયના સમારંભથી વિરત હોવાથી પાપકર્મની પરિજ્ઞા કરીને પ્રત્યાખ્યાન કરે છે. આ વાત કેવળજ્ઞાનથી જેને સકલ ત્રિભુવનનું સ્વરૂપ સાક્ષાત્ થયું છે એવા ત્રિલોકબંધુ ભગવંતના મુખેથી સાંભળીને હું તમને કહું છું.

અધ્યયન-૧ “શસ્ત્રપરિજ્ઞા”ના ઉદ્દેશક-૬ ત્રસકાયનો મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ ટીકા સહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

- X - X - X - X - X - X -

❧ અધ્યયન-૧ ઉદ્દેશક-૭ “વાયુકાય” ❧

ભૂમિકા :-

છટ્ટો ઉદ્દેશો કહ્યો. હવે સાતમો શરૂ કરે છે - તેનો સંબંધ આ રીતે છે - નવો ધર્મ પામનારને મુશ્કેલીથી શ્રદ્ધા થાય છે. વાયુનું પરિભોગપણું અલ્પ છે તેથી ઉત્ક્રમે આવેલ ‘વાયુ’ વિશે જે કંઈ અલ્પ કથન કરવાનું છે, તે સ્વરૂપ નિરૂપણાર્થે આ ઉદ્દેશાનો ઉપક્રમ કરે છે. આ ઉદ્દેશાના ઉપક્રમ આદિ ચાર દ્વારો કહેવા. નામ નિક્ષેપામાં “વાયુ ઉદ્દેશક” કહેવો. વાયુકાયનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કરવા માટે કેટલાંક દ્વારોનો અતિદેશ કરવા નિર્યુક્તિકાર જણાવે છે કે—

[નિ.૧૬૪] જે વાયુ તે વાયુ. પૃથ્વીકાયમાં કહેલા બધાં દ્વારો વાયુકાયમાં કહેવા. પણ વિદ્યાન, પરિમાણ, ઉપભોગ, શસ્ત્ર, લક્ષણમાં વિશેષતા છે.

તેમાં વિદ્યાન દ્વારના પ્રતિપાદન અર્થે કહે છે—

[નિ.૧૬૫] વાયુ એ જ જીવ તે વાયુજીવ. તેના બે ભેદ છે - સૂક્ષ્મ અને બાહર. તેવા નામકર્મના ઉદયથી સૂક્ષ્મ કે બાહર કહે છે. બધાં જાળી, બારણાદિ બંધ કર્યા પછી જેમ ઘરમાં ઘુમાડો રહે છે તેમ સૂક્ષ્મ વાયુકાય સર્વ લોકમાં વ્યાપીને રહે છે. બાહર વાયુકાયના પાંચ ભેદ હવેની ગાથામાં કહે છે—

[નિ.૧૬૬] ઉત્કલિક, મંડલિક, ગુંજા, ઘન અને શુદ્ધ એ પાંચ ભેદ છે.

(૧) ઉત્કલિક વાયુ - રહી રહીને મોજા માફક જે વાયુ તે. (૨) મંડલિક વાયુ વંટોળીયાનો વાયુ. (૩) ગુંજા વાયુ - ભંભાની જેમ ગુંજે તે. (૪) ઘનવાયુ - અતિ ઘન, પૃથ્વી આદિના આધારરૂપે રહેલ, બરફના જથ્થા જેવો. (૫) શુદ્ધવાયુ - શીત કાળમાં જે મંદ મંદ વાયુ વાયુ તે. તથા “પણવણા” સૂત્ર-૩૨માં કહેલ પૂર્વાદિ વાયુનો સમાવેશ આમાં જ થઈ જાય છે તેમ જાણવું. આ પ્રમાણે બાહર વાયુકાયના પાંચ ભેદો કહ્યા. હવે લક્ષણ દ્વાર કહે છે—

[નિ.૧૬૭] જેમ દેવનું શરીર આંખોથી દેખાતું ન હોવા છતાં છે અને સચેતન છે. દેવો પોતાની શક્તિ વડે આંખોથી ન જોઈ શકાય તેવું રૂપ પણ કરી શકે છે. તેથી આપણે એમ ન કહી શકીએ કે દેવ નથી કે અચેતન છે. તે રીતે વાયુ પણ ચક્ષુનો વિષય થતો નથી, તો પણ વાયુકાય છે અને સચેતન છે.

જેમ લોપ થવાના વિદ્યા મંત્રથી તથા અંજનથી મનુષ્ય અદૈશ્ય થાય છે, પણ તેથી મનુષ્ય નથી કે અચેતન છે તેમ ન કહેવાય. તેમ વાયુ માટે પણ સમજવું. અહીં ‘અસત્’ શબ્દથી વાયુનું રૂપ ચક્ષુગ્રાહ્ય નથી. તેમ સમજવું. કેમકે તે પરમાણું માફક સૂક્ષ્મ પરિમાણવાળો છે. વાયુ સ્પર્શ, રસ અને રૂપવાળો હોય છે. જ્યારે બીજા મતવાળા વાયુને માત્ર સ્પર્શવાળો જ માને છે.

પ્રયોગ માટે અહીં એક ગાથા કહે છે - પ્રયોગ - વાયુ ચેતનાવાળો છે, કેમકે ગાય, ઘોડા આદિની જેમ બીજાની પ્રેરણાથી તિર્છી અને અનિયમિત ગતિવાળો છે. -X-X-X- તેથી ઘનવાત, શુદ્ધ વાયુ આદિ ભેદવાળો વાયુ જ્યાં સુધી શસ્ત્રથી હણાયેલ ન હોય ત્યાં સુધી વાયુકાય સચેતન છે - હવે પરિમાણ દ્વાર કહે છે—

[નિ.૧૬૮] બાદર પર્યાપ્ત વાયુ સંવર્તિત લોક પ્રતરના અસંખ્યેય ભાગે રહેનાર પ્રદેશ રાશિ પરિમાણવાળો છે અને બાકીની ત્રણ રાશિ અલગ અલગ અસંખ્ય લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણ હોય છે. વિશેષ એ કે - પર્યાપ્ત બાદર અપ્કાયથી પર્યાપ્ત બાદર વાયુકાય અસંખ્યગુણ અધિક છે. અપર્યાપ્ત બાદર અપ્કાયથી અપર્યાપ્ત બાદર વાયુકાય અસંખ્યગુણ અધિક છે. અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ અપ્કાયથી અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ વાયુકાય વિશેષાધિક છે. પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ અપ્કાયથી પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ વાયુકાય વિશેષાધિક છે - હવે ઉપભોગ દ્વાર—

[નિ.૧૬૯] પંખાથી પવન નાંખવો, ધમણથી કુંકવું, વાયુ ધારણ કરીને શરીરમાં પ્રાણ-અપાનરૂપે રાખવો વગેરે બાદર વાયુકાયનો ઉપભોગ છે.

હવે શસ્ત્ર દ્વાર કહે છે. તેના દ્રવ્ય-ભાવ બે ભેદ છે. દ્રવ્યશસ્ત્ર કહે છે—

[નિ.૧૭૦] પંખો, તાડના પાન, સૂપડું, ચામર, પાંદડા, વસ્ત્રનો છેડો આદિ વાયુના દ્રવ્યશસ્ત્ર છે. પવનમાર્ગે રૂવાના છીદ્રોમાંથી બહાર આવે છે તે પરસેવો તે શસ્ત્ર છે. ગંધો તે ચંદન, વાળો આદિ તથા અગ્નિજ્વાળા તથા ઠંડો-ઉનો વાયુ આ પ્રતિપક્ષવાયુ સ્વકાયશસ્ત્ર છે. પંખો વગેરે પરકાય શસ્ત્ર છે.

ભાવશસ્ત્ર તે દુષ્ટ મન, વચન, કાયાની ચેષ્ટારૂપ અસંયમ છે.

હવે બધી નિર્યુક્તિનો ઉપસંહાર કરતા કહે છે—

[નિ.૧૭૧] બાકીના દ્વાર પૃથ્વીકાયના ઉદ્દેશમાં કહ્યા મુજબ અહીં સમજવા પૂર્વે કહેલ નિર્યુક્તિ વાયુકાય ઉદ્દેશમાં પણ જાણવી. નામ નિષ્પન્ન નિક્ષેપો પૂરો થયો. હવે સૂત્રાનુગમમાં અસ્ખલિતાદિ ગુણયુક્ત સૂત્ર કહેવું. તે આ પ્રમાણે છે - પહુ એજસસં છદ્ધા ઉદ્દેશને અંતે સૂત્રમાં ત્રસકાયનું પરિજ્ઞાન અને તેના આરંભનો ત્યાગ મુનિપણાનું કારણ કહ્યું તેમ અહીં વાયુકાયના વિષયમાં પણ મુનિપણાનું આ જ કારણ કહ્યું. તથા પરંપર સૂત્ર સંબંધ આ છે—

“અહીં કેટલાંકને એ વાતની જાણ નથી.” શું જાણ નથી ? પહુ એજસસં તથા સૂયં મે આસ્સંતેણં નો સંબંધ જાણવો.

● સૂત્ર-૫૬ :-

વાયુકાય જીવોની હિંસાની દુગંધા કરવામાં અર્થાત્ નિવૃત્તિમાં સમર્થ છે.

● વિવેચન :-

દુગંધા એટલે જુગુપ્સા. પ્રભુ એટલે સમર્થ. દુગંધા કરવામાં સમર્થ.

પ્રશ્ન - કઈ વસ્તુની દુગંધામાં સમર્થ ? તેનો ઉત્તર આપે છે. ‘એજ્’ એટલે કંપન. કંપનશીલ હોવાથી વાયુને ‘એજ્’ કહે છે. આ વાયુની જુગુપ્સા કરવામાં અર્થાત્ વાયુના આ સેવનનો ત્યાગ કરવામાં આ મુનિ સમર્થ થાય છે. અથવા પાઠાંતરથી ‘એજ્’ને બદલે ‘એગ્’ લેતાં વાયુ અધિક હોવાથી કેવલ એક જ સ્પર્શનેન્દ્રિયથી ઓળખી શકાય છે તેથી સંયમી મુનિ વાયુની જુગુપ્સા કરવામાં સમર્થ બને છે અર્થાત્ વાયુકાય જીવ છે એમ શ્રદ્ધા કરીને તેના સમારંભની નિવૃત્તિમાં સમર્થ થાય છે.

વાયુકાયના સમારંભની નિવૃત્તિમાં સમર્થનું સ્વરૂપ હવે કહે છે—

● સૂત્ર-૫૭ :-

આંતકને જોનાર મુનિ વાયુકાય-સમારંભને અહિતકર જાણીને જે આત્માને અંદરથી જુએ છે તે બહાર પણ જુએ છે અને જે બાહ્યને જાણે છે, તે આત્માના અંદરના સ્વરૂપને પણ જાણે છે. આ તુલનાનું અન્વેષણ-ચિંતન કર.

● વિવેચન :-

આંતક એટલે કષ્ટવાળું જીવન. આ આંતક બે પ્રકારે - શારીરિક અને માનસિક, તેમાં કાંટા, ક્ષાર, શસ્ત્ર, ગંડલૂતા આદિથી ઉત્પન્ન થાય તે શારીરિક આંતક અને પ્રિયનો વિયોગ, અપ્રિયનો સંયોગ, ઇચ્છિતની અપ્રાપ્તિ, દારિદ્ર અને માનસિક વિકારોની પીડા તે માનસિક આંતક છે. આ બંને આંતક જ છે તેને જોનાર મુનિ ‘આંતકદર્શી’ કહેવાય; અર્થાત્ જો હું વાયુકાયના સમારંભથી નિવૃત્ત નહીં થાઉં તો અવશ્ય આ બંને આંતક-દુઃખ મારા પર આવી પડશે. તેથી આ વાયુકાયનો સમારંભ આંતકના હેતુભૂત કહ્યો છે, એમ જાણીને તેનાથી નિવૃત્ત થવામાં સમર્થ થાય છે આંતક દ્રવ્ય, ભાવથી બે ભેદે છે. તેમાં દ્રવ્યાંતક જણાવે છે—

જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપના ભરત ક્ષેત્રમાં નગરના ગુણથી સમૃદ્ધ અને સુપ્રસિદ્ધ એવું રાજગૃહ નામે નગર હતું. તે નગરમાં ગર્વિષ્ઠ, શત્રુમર્દક, ચોતરફ ફેલાયેલ યશવાળો અને જીવ-અજીવાદિ તત્ત્વનો જ્ઞાતા જિતશત્રુ નામે રાજા હતો. નિરંતર મહાન સંવેગ રસથી ભાવિત અંતઃકરણવાળા આ રાજાએ ધર્મઘોષ આચાર્ય સમીપે એક પ્રમાદી સાધુને જોયા. તે શિષ્યને વારંવાર અપરાધ બદલ ઠપકો આપવા છતાં તેને વારંવાર પ્રમાદ કરતા જોઈને, તે સાધુના હિતને માટે તથા બીજા સાધુ પ્રમાદી ન બને તે માટે રાજાએ આચાર્યશ્રીની અનુજ્ઞા લઈ તે સાધુને પોતા પાસે બોલાવ્યા. તથા ઉત્કટ અને તીવ્ર વસ્તુઓ મેળવીને ક્ષાર તૈયાર કરાવ્યો.

આ ક્ષાર એટલો જલદ હતો કે જેમાં નાંખેલો માણસ ગોદોહ માત્ર સમયમાં માંસ, લોહી વિનાનો ફક્ત હાડકાં માત્ર રહે. પૂર્વ સંકેત મુજબ રાજા એ બે મડદાં તૈયાર રખાવ્યા. એકને ગૃહસ્થનો, બીજાને પાખંડીનો વેશ પહેરાવેલ. પૂર્વે શિખવેલા માણસને રાજાએ પૂછ્યું કે આ બંનેનો અપરાધ શો છે ? તેઓએ કહ્યું કે એક આજ્ઞાભંગ છે. બીજો પાખંડી પોતાના શાસ્ત્રોક્ત આચાર પાળતો નથી. રાજાએ તેમને ગોદોહ માત્ર કાળ ક્ષારમાં નાંખવાનું કહ્યું. તે બંનેના હાડકાં જ માત્ર રહ્યા ત્યારે ખોટો કોધ ફરી રાજાએ આચાર્યને કહ્યું - તમારામાં કોઈ પ્રમાદી હોય તો કહો, હું તેને શિક્ષા કરું. ગુરુએ કહ્યું કોઈ પ્રમાદી નથી, કોઈ થશે તો હું કહીશ.

રાજા ગયો ત્યારે પે’લા શિષ્યએ કહ્યું - હવે હું પ્રમાદી નહીં થાઉં, હું તમારા શરણે સંપૂર્ણ આવેલો છું. જો ફરી મને પ્રમાદ થાય, તો ગુણો વડે સુવિહિત એવા આપ મને તે પ્રમાદ રાક્ષસથી બચાવજો. આંતક અને ભયથી ઉદ્ધિગ્ન તે નિરંતર પોતાના ધર્મ આચરણમાં જાગૃત થયા; સુબુદ્ધિવાળો થયા. રાજાઓ સમય આવ્યે સત્ય વાત કરી તે સાધુની ક્ષમા માંગી.

સારાંશ એ કે - દ્રવ્ય આંતકને જોનારો મનુષ્ય પોતાના આત્માને પાપારંભથી

નિવૃત્ત કરે, જેરીતે ધર્મઘોષસૂરિના શિષ્ય નિવૃત્ત થયા.

ભાવ આતંકદર્શી નરક, તિર્યચ, મનુષ્ય, દેવ જન્મમાં થનાર પ્રિયનો વિયોગ આદિ શારીરિક, માનસિક આતંકના ભયથી વાયુકાયના આરંભમાં ન પ્રવર્તે, પણ આ વાયુકાય સમારંભને અહિતકર માનીને તેનો ત્યાગ કરે. તેથી વિમળ વિવેકભાવથી આતંકદર્શી હોય તે વાયુકાયના સમારંભની જુગુપ્સા કરવામાં સમર્થ છે. હિતની પ્રાપ્તિ અને અહિતના ત્યાગવાળા અનુષ્ઠાનમાં અન્ય મુનિ માફક આ મુનિ પણ સમર્થ થાય. હવે વાયુકાય સમારંભની નિવૃત્તિના કારણ કહે છે—

જે મુનિ આત્માના સુખ-દુઃખને જાણે છે તે બહારના વાયુકાય આદિ પ્રાણીને પણ જાણે છે. જેમ મારો આત્મા સુખનો અભિલાષી છે અને દુઃખથી ખેદ પામે છે તેમ વાયુકાયાદિને પણ છે. વળી અશાતા વેદનીયકર્મથી આવતા દુઃખ અને શાતાવેદનીય કર્મથી આવતા સુખ તે પોતાને અનુભવ સિદ્ધ છે. આ રીતે જે સુખ-દુઃખને જાણે છે તે જ ખરો અધ્યાત્મ વેદી છે. જે અધ્યાત્મ વેદી છે તે આત્માથી બાહ્ય એવા વાયુકાયાદિ પ્રાણિગણને વિવિધ ઉપક્રમથી ઉત્પન્ન, પોતાથી અને પારકાથી ઉત્પન્ન સુખ-દુઃખોને જાણે છે. સ્વપ્રત્યક્ષપણથી પારકાનું પણ અનુમાન કરે છે.

જેમને પોતાના આત્મામાં જ આવી સુબુદ્ધિ નથી, તેમને બાહ્ય એવા વાયુકાય આદિની અપેક્ષા ક્યાંથી હોય ? કેમકે બાહ્ય અને અધ્યાત્મ પરસ્પર સમાન છે. પરના આત્માના જ્ઞાનથી હવે શું કરવું તે કહે છે—

આ તુલનાને ઉપર કહેલા લક્ષણોથી શોધ. જેમ તારા આત્માને સર્વથા સુખના અભિલાષપણથી રક્ષે છે તેમ બીજાને પણ તું બચાવ. જેમ બીજાને સુરક્ષિત રાખે છે તેમ તને પણ બચાવ. આ પ્રમાણે સ્વ-પરના સુખદુઃખ જાણવા.

વળી લાકડા કે કાંટાથી પગમાં લાગતાં જેમ તને વેદના થાય છે, તેમ તું બીજા જીવોમાં પણ જાણ. ‘મરીશ’ એટલું સાંભળતા તને જે દુઃખ થાય છે, તે અનુમાનથી બીજાને દુઃખ થાય તે જાણ. આ પ્રમાણે તુલના કરી સ્વ-પરને સમજનારા મનુષ્ય સ્થાવર અને પ્રસ જીવોના સમૂહના રક્ષણ માટે પ્રવર્તે. કઈરીતે પ્રવર્તે તે—

● સૂત્ર-૫૮ :-

આ જૈનશાસનમાં આવેલ, શાંતિને પ્રાપ્ત થયેલ સંયમી મુનિ વાયુકાયની હિંસા કરી જીવવાની ઇચ્છા ન કરે.

● વિવેચન :-

આ દયા-રસવાળા જિનપ્રવચનમાં શમભાવી સાધુ રાગ-દ્વેષથી મુક્ત છે.

‘સંતિ’ એટલે પ્રશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા, આસ્તિક્ય લક્ષણવાળું સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રનો સમૂહ. તે નિરાભાધ મોક્ષરૂપ શાંતિની પ્રાપ્તિનું કારણ છે. એવી શાંતિને પ્રાપ્ત થયેલ કે શાંતિમાં રહેલને “શાંતિગત” જીવો કહ્યા.

‘દ્રવિયા’ એટલે રાગદ્વેષથી મૂકાયેલા. દ્રવ્ય એટલે સંયમ, તે સત્તર પ્રકારે છે. તે કઠિન કર્મનો વિનાશક હોવાથી તેને ‘દ્રવિક’ કહ્યો છે.

નાવકંચંતિ એટલે તેઓ વાયુકાયની હિંસા કરીને જીવવા ઇચ્છતા નથી. તે

પ્રમાણે પૃથ્વીકાય આદિની પણ અમે પૂર્વે કહ્યા મુજબ રક્ષા કરીશું.

સારાંશ એ કે - આ જિનશાસનમાં સંયમમાં રહેલા, રાગદ્વેષથી મુક્ત અને બીજા જીવોને દુઃખ દર્શ સુખથી જીવવાની ઇચ્છાથી રહિત જ સાધુ હોય છે. પણ અન્યત્ર નથી કેમકે આવી ક્રિયાના બોધનો બીજે અભાવ છે. તેથી—

● સૂત્ર-૫૯ :-

લજ્જાતા એવા તેને તું જો, “અમે અણગાર છીએ” એમ કહેનારા જે આ વિવિધ પ્રકારના શસ્ત્રો વડે વાયુકાયનો સમારંભ કરતા વાયુજીવોની હિંસા કરવા વડે તેના આશ્રિત અન્ય અનેક જીવોની હિંસા કરે છે.

આ વિષયમાં ભગવંતે ‘પરિજ્ઞા’ બતાવી છે. આ જીવિતમાં વંદન-સન્માન-પૂજા માટે, જન્મ-મરણથી છૂટવા માટે, દુઃખના વિનાશ માટે તેઓ વાયુકાયની હિંસા જાતે કરે છે, બીજા પાસે કરાવે છે, કરનારને અનુમોદે છે. તે તેમને અહિતકર, અબોધિકર થાય છે.

આ પ્રમાણે બોધ પામેલા સંયમ અંગીકાર કરીને ભગવંત કે શ્રમણ પાસે ધર્મ સાંભળીને જાણે છે કે, આ હિંસા એ ગ્રંથિ છે, મોહ છે, મરણ છે, નરક છે. છતાં તેમાં આસક્ત થઈને લોકો વિવિધ શસ્ત્રો વડે વાયુકાયનો સમારંભ કરતા વાયુકાયની હિંસા કરવા વડે અન્ય અનેક જીવોની પણ હિંસા કરે છે.

● વિવેચન :-

પૂર્વેના સૂત્રો અનુસાર જાણવું.

● સૂત્ર-૬૦ :-

તે હું કહું છું - જે ઉડતા જીવ છે તે વાયુકાય સાથે એકઠા થઈને પીડા પામે છે. જેઓ આવા સંઘાતને પામે છે તે જીવો પરિતાપ પામે છે અને મૃત્યુ પામે છે. વાયુકાયશસ્ત્ર સમારંભ કરનારે આ બધી હિંસાને જાણી નથી. જેમણે આ શસ્ત્ર સમારંભનો ત્યાગ કર્યો છે. તેઓ વાયુકાય હિંસાના પરિજ્ઞાતા છે.

આ પ્રમાણે પરિજ્ઞા કરીને મેઘાવી મુનિ વાયુજીવોની હિંસા સ્વયં ન કરે, બીજા પાસે ન કરાવે અને હિંસા કરનારને અનુમોદે નહીં. જેમણે આ વાયુશસ્ત્રના સમારંભને પરિજ્ઞાત કરેલ છે તે જ મુનિ “પરિજ્ઞાત કર્મી” છે, તેમ હું કહું છું.

● વિવેચન :-

આ સૂત્રનું વિવેચન પૂર્વસૂત્ર મુજબ જાણવું. હવે છ જીવનિકાયનો વધ કરનારને અપાય-દુઃખ દેખાડીને જે વધ નથી કરતા તેમનામાં સંપૂર્ણ મુનિપણું છે. તે વાતને હવે પછીના સૂત્ર-૬૧, ૬૨મા કહે છે—

● સૂત્ર-૬૧ :-

આ વાયુકાય તથા બીજા કાયોની હિંસા કરનારને જાણો. જે આચારમાં રહેતા નથી તેવા શાક્યાદિ આરંભને જ વિનય કહે છે. આવા સ્વચ્છંદાચારી, વિષયાસક્ત અને આરંભ રક્ત જીવો કર્મબંધનો સંગ કરે છે. (કર્મ બાંધે છે.)

● વિવેચન :-

આ વાયુકાય તથા પૃથ્વીકાયાદિમાં જેઓ આરંભ કરે છે, તે કર્મો બાંધે છે.

પ્રશ્ન - એક જીવનિકાયના વધમાં બીજા નિકાયનો કર્મબંધ કેમ થાય ?

ઉત્તર - એક જીવનિકાયનો આરંભ બીજા જીવનિકાયના વધ વિના ન થઈ શકે. તે તું સમજ. આ કથન દ્વારા શ્રોતાને વિચારવા કહ્યું. તેમને બીજા જીવનિકાયને મારવાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં એક ને હણતાં બીજા હણાઈ જાય છે અને પાપકર્મબંધ થાય છે.

પ્રશ્ન - પૃથ્વીકાયના આરંભથી બીજા કાર્યોના આરંભના કર્મ કોણ બાંધે છે ?

ઉત્તર - જેઓ આચારમાં રહેતા નથી. પરમાર્થ જાણ્યા વિના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ, વીર્યરૂપ પાંચ આચારમાં સ્થિરતા કરતા નથી, તે અદૃતિથી પૃથ્વીકાયાદિના આરંભી બને છે. તેઓને બીજી કાયની હિંસાના પાપ બાંધનારા પણ જાણ.

પ્રશ્ન - કયા લોકો આચારમાં રમતા નથી ? - શા માટે ?

ઉત્તર - શાક્ય, દિગંબર, પાસત્યા આચારમાં રહેતા નથી. આરંભ કરવા છતાં પોતાને સંયમી માને છે. વિનયને સંયમ કહે છે. તેઓ કહે છે - અમે વિનયમાં જ રહેલા છીએ. પણ તેઓ પૃથ્વી આદિના સ્વરૂપને જાણતા નથી. કદાચ માને તો પણ તેનો આરંભ કરવાથી જ્ઞાનાદિ આચારના વિકલ્પપણાથી આચારરહિત છે.

પ્રશ્ન - આચારરહિત દુષ્ટ શીલવાળા હોવા છતાં પોતાને સંયમી કેમ માને છે ?

ઉત્તર - પોતાના અભિપ્રાય મુજબ પૂર્વ-પર વિચાર્યા વિના અથવા વિષયાભિલાષથી આરંભ માર્ગમાં રહીને અવિનીત છતાં પોતાને વિનયી કહે છે. આરંભમાં લીન, વિષયપરિભોગમાં એકચિત્ત બનેલા તેઓ જીવોને દુઃખ દેવાના કર્મો કરે છે. આ પ્રમાણે વિષયાસક્ત ચિત્તવાળા તેઓ અતિશય સાવધાનુષ્ઠાન કરે છે. તેના દ્વારા આઠ પ્રકારના કર્મોનો સંગ કરે છે. અથવા આરંભી વિષયસંગ કરે છે. વિષયસંગથી સંસાર છે. જેવા ઉન્મત ભાવે કરે તેવા કર્મો બાંધી દુઃખો ભોગવે છે. હવે આરંભ ત્યાગી કેવા હોય તે કહે છે—

● સૂત્ર-૬૨ :-

તે સંયમરૂપી ધનથી યુક્ત છે, જે સર્વ-પ્રકારે બોધ અને જ્ઞાનયુક્ત આત્મા ન કરવા યોગ્ય પાપકર્મ ન કરે. આ પાપકર્મને જાણીને મેઘાવી સાધુ છ જીવનિકાયની હિંસા સ્વયં કરે નહીં, બીજા પાસે કરાવે નહીં, કરનારને અનુમોદે નહીં.

જેણે આ બધા છ જીવનિકાયશસ્ત્ર સમારંભ જાણ્યા છે, તે જ “પરિજ્ઞાતકર્તા” મુનિ છે. એમ હું કહું છું.

● વિવેચન :-

પૃથ્વીકાયાદિ ઉદ્દેશમાં કહેલ નિવૃત્તિ ગુણવાળા અર્થાત્ છ જીવનિકાય વધના ત્યાગી જ વસુમાન્-ધની છે. વસુના દ્રવ્ય અને ભાવ બે ભેદ છે. દ્રવ્ય વસુ તે મરકત, ઇન્દ્રનીલ, વજાદિ અને ભાવવસુ તે સમ્યક્ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, અહીં ભાવ વસુમાન્ લેવા. સર્વ પ્રકારના જ્ઞાન વિશેષથી સર્વ દ્રવ્ય અને પર્યાયને જાણનારા, સામાન્ય-

વિશેષ લક્ષણવાળા બધાં પદાર્થોના ચથાર્થ જ્ઞાનવાળો આત્મા જ ‘સર્વસમન્વાગત-પ્રજ્ઞાન’ છે.

અથવા શુભ કે અશુભ ફળના પરિજ્ઞાનથી નરક, તિર્યચ, મનુષ્ય, દેવ અને મોક્ષસુખના સ્વરૂપના પરિજ્ઞાનથી અનિત્યાદિ ગુણવાળા સંસાર સુખથી વિરક્ત અને માત્ર મોક્ષપદ-અનુષ્ઠાતા આત્મા જ સર્વસમન્વાગતપ્રજ્ઞાન કહેવાય છે. તેથી આવો આત્મા આલોક-પરલોક વિરુદ્ધ આચરણ ન કરે.

અર્થ:પતનના કારણ રૂપ ૧૮ પાપકર્મો કહે છે—

આ પાપો પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, અદતાદાન, મૈથુન, પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્રેષ, કલહ, અભ્યાખ્યાન, પૈશુન્ય, પરપરિવાદ, રતિ અરતિ, માયામૃષાવાદ અને મિથ્યાત્વ શત્ક એમ અઠાર છે. આ પાપો સ્વયં ન કરે, બીજા પાસે ન કરાવે, કરનારને અનુમોદે નહીં. આ અઠાર પાપને સંપૂર્ણ જાણીને તે સાધુ સ્વ-પર-ઉભયકાયરૂપ શસ્ત્રથી છ જીવનિકાયનો આરંભ સ્વયં ન કરે, બીજા પાસે ન કરાવે, કરનારને અનુમોદે નહીં.

આ પ્રમાણે તે પરીક્ષક સાધુ પાપકર્મોને જ્ઞ પરિજ્ઞાથી જાણી, પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞાથી ત્યાગ કરે. તે સાધુ પ્રત્યાખ્યાન પાપકર્મ છે. અહીં ‘ઇતિ’ પદ અધ્યયનની સમાપ્તિ સૂચક છે, ‘બ્રવીમિ’ પદથી સુધર્મસ્વામી જણાવે છે કે - આ બધું મારી બુદ્ધિથી નહીં પણ ઘનઘાતિ કર્મના ક્ષયથી પ્રગટ કેવલજ્ઞાની ભગવંતે કહેલું તમને કહું છું. તે વર્ધમાન સ્વામી ભગવંતને ઇન્દ્રો પણ નમે છે, તેઓ ચોગ્રીશ અતિશયથી યુક્ત છે.

અહીં વૃત્તિકાર કહે છે કે - સૂત્રનો અનુગમ, નિદોષ, સ્પર્શ નિર્યુક્તિ બધું કહ્યું.

અધ્યયન-૧ શસ્ત્રપરિજ્ઞાનો ઉદ્દેશક-૭ “વાયુકાય”નો મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ ટીકા સહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

હવે નૈગમાદિ સાત નયો કહે છે. અન્યત્ર વિસ્તારથી કહ્યા છે. સંક્ષેપથી નયના બે ભેદ છે - જ્ઞાનનય અને ચરણનય. જ્ઞાનનય કહે છે - જ્ઞાન જ હિતની પ્રાપ્તિ અને અહિતના ત્યાગમાં સમર્થ છે, સકલ દુઃખોનો નાશક છે માટે જ્ઞાન જ મોક્ષનું મુખ્ય સાધન છે.

ચરણનય કહે છે - મોક્ષનું મુખ્ય સાધન ચારિત્ર જ છે. કેમકે બધાં પદાર્થોનો અન્વય વ્યતિરેકના સમધિગમ્યપણાથી તે પ્રધાન છે. સકલ વસ્તુને જાણવા છતાં ચારિત્ર વિના ભવધારણીય કર્મોના ઉચ્છેદ ન થાય. કર્મ છેદ વિના મોક્ષ ન થાય. તેથી જ્ઞાન પ્રધાન નથી. વળી મૂળ-ઉત્તરગુણ યુક્ત ચારિત્રથી જ ઘાતિકર્મનો છેદ થાય છે. તેથી કેવળજ્ઞાન થાય છે. પછી યથાપ્યાતચારિત્રથી સર્વકર્મ ક્ષય પામે છે. સર્વકર્મ ક્ષયથી અવ્યાબાધસુખ લક્ષણ મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય. તેથી ચારિત્ર જ મુખ્ય છે.

અહીં આચાર્ય કહે છે - આ બંને મિથ્યાદર્શન છે. કેમકે ક્રિયા વિના જ્ઞાન

કે જ્ઞાનરહિત ક્રિયા વ્યર્થ છે. જેમ આગમાં પાંગળો અને અંધ બંને બળી મર્યા. તેથી એકમેકથી નિરપેક્ષ નયો મિથ્યાત્વરૂપ છે. પણ પરસ્પર અપેક્ષા યુક્ત નયને જ સમ્યક્ત્વ માનેલ છે. - X - X - X - તેમ અહીં જ્ઞાન અને ચરણ બંને મળીને જ મોક્ષ પ્રાપ્તિમાં સમર્થ બને છે એકલું જ્ઞાન કે એકલું ચારિત્ર નહીં. આ જ નિર્દોષ પક્ષ છે.

હવે બંને નયની પ્રધાનતા દર્શાવે છે. (જે અમે સંદેપમાં નોંધીએ છીએ-)

ચારિત્ર અને જ્ઞાનગુણમાં રહેલ સાધુ બધાં નયોનો મત સાંભળી સાપેક્ષ ભાવે જ્ઞાનનય અને ચરણનયનો આશ્રય લે છે. આત્મા ગુણી છે, જ્ઞાન ગુણ છે. તે બંનેનો કદી વિયોગ થતો નથી. તેથી તે સહભાવિક છે. આ પ્રમાણે ઘણાં પ્રકારે નયમાર્ગનું સ્વરૂપ સમજીને સંદેપથી જ્ઞાન અને ચારિત્રમાં જ રહેવું આ વિદ્વાનોનો નિશ્ચય છે. અહીં આંધળા અને લંગડાના દેહાંતથી જ્ઞાન અને ચારિત્રના સમન્વયે મોક્ષ જાણવો.

આ પ્રમાણે આચારાંગ સૂત્રના સારરૂપ છ જીવનિકાય સ્વરૂપ અને રક્ષણના ઉપાયને કહેનારા તથા આદિ, મધ્ય, અંતમાં એકાંત હિતકારી દયા-રસવાળું પહેલું અધ્યયન સાધુ જ્યારે સૂત્ર-અર્થથી ભણે, શ્રદ્ધા-સંવેગ સાથે આત્મસાત્ કરે ત્યારે તે સાધુને નિશીથ આદિ છેદ સૂત્રોમાં કહ્યા મુજબ પરીક્ષા કરીને યથાવિધિ મહાવ્રત આરોપવા.

આવી ઉપસ્થાપના શુભ તિથિ, કરણ, નક્ષત્ર, મુહૂર્ત, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, ભાવ જોઈને જ્ઞાન પ્રતિમા સન્મુખ પ્રવર્ધમાન સ્તુતિથી વંદના કરી આચાર્ય શિષ્ય સાથે મહાવ્રત આરોપણા સંબંધી કાર્યોત્સર્ગ કરી. એક-એક મહાવ્રતનો ત્રણ ત્રણ વખત પાઠ બોલે. યાવત્ રાત્રિ ભોજન વિરમણ વ્રતનો પાઠ બોલી ઇચ્છેઙ્ગાઈં પાઠ બોલે. - X - X - X - શિષ્ય હિતશિક્ષા માંગે. આચાર્ય હિતશિક્ષા આપી, શિષ્યના મસ્તકે વાસ ક્ષેપ કરે. - X - X - X - શિષ્યને તેના ગણ, કુળ, શાખા, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય આદિના નામ કહી આચંબિલ, નીવિ કે ગચ્છ પરંપરા મુજબના તપનું પ્રત્યાખ્યાન કરાવે.

આ પ્રમાણે આ અધ્યયન આદિ, મધ્ય, અંતમાં કલ્યાણ સમૂહને દેનારા, ભવ્ય જીવોના મનનું સમાધાન કરનારા, પ્રિય-વિયોગાદિ દુઃખોના આવર્ત તથા અનેક કષાય સ્વરૂપ જલચર આદિથી વ્યાપ્ત હોવાથી વિષમ આ સંસાર સમુદ્રને તારવામાં સમર્થ અને નિર્મલ દયારસવાળું આ અધ્યયન વારંવાર મુમુક્ષુએ ભણવું.

આચારાંગ સૂત્ર-શ્રુતસ્કંધ-૧ના અધ્યયન-૧નો મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ સટીક અનુવાદ પૂર્ણ

શ્રુતસ્કંધ-૧

અધ્યયન-૨ લોકવિજય

આત્માના ઉત્તમ ગુણ (પર્યાય) વડે નિરંતર વધેલ, આચારનો વિસ્તાર કરનાર, સંસારી પ્રાંચથી મુક્ત, ત્રાણરૂપ વર્ધમાન સ્વામીને નમસ્કાર.

અતિ ગહન એવું શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયનનું વિવરણ શ્રેષ્ઠ આચાર્ય ગંધહસ્તીએ પૂર્વે કહેલ તેમાં હું કંઈક અવશિષ્ટ ખુલાસો કરું છું.

પ્રથમ અધ્યયન કહેવાયું, હવે બીજું કહીએ છીએ. તેનો સંબંધ આ પ્રમાણે - આ સંસારમાં મિથ્યાત્વના ઉપશમ, ક્ષાય કે ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન કાર્યના આત્યંતિક એકાંત બાધારહિત પરમાનંદ રૂપ સ્વત્વનું સુખ જે કેવળજ્ઞાન કેવળદર્શન પ્રાપ્ત થયેલાને મોક્ષનું જ કારણ બને છે. તે આશ્રવના નિરોધ અને નિર્જરારૂપ તથા મૂળગુણ-ઉત્તરગુણરૂપ એવું ચારિત્ર છે. નિર્વિઘ્ને બધા પ્રાણીને સંઘટ્ટનાદિ દુઃખ ન દેવારૂપ જે સર્વોત્તમ ચારિત્ર છે, તે ચારિત્રની સિદ્ધિ માટે આ અધ્યયન છે.

- X - X - અહીં બૃહસ્પતિના નાસ્તિક મતનું ખંડન છે. અહીં સામાન્યથી જીવનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કર્યું. વિશેષથી જીવનો મોક્ષ બતાવવાથી બૌદ્ધ મતનું ખંડન કર્યું. પછી એકેન્દ્રિય પૃથ્વી આદિ ભેદવાળા જીવોને બતાવી અનુક્રમે પૃથ્વીકાયાદિની ઉત્પત્તિ બતાવી છે - જેમ હરસ, મસા એ માંસના અંકુરા છે તેમ પત્યર, શીલાદિ પૃથ્વીકાયની ઉત્પત્તિ છે.

પડતર જમીન ખોદતા જેમ દેડકા નીકળે તેમ પાણીની ઉત્પત્તિ છે વિશિષ્ટ આહારથી શરીરની હાનિ-વૃદ્ધિ સાથે અગ્નિની તુલના છે, બીજાથી પ્રેરિત ગાય, ઘોડાની ગતિ માફક વાયુકાય કહ્યો. એ જ રીતે વનસ્પતિકાય ઓળખાવેલ છે. - X - X - એ જ રીતે સૂક્ષ્મ બાદર એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય તથા પંચેન્દ્રિય સંજ્ઞી-અસંજ્ઞી પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તાદિ જીવોના ભેદો બતાવી, તેમના સ્વકાય-પરકાય શસ્ત્રો બતાવી, તેના વધમાં કર્મબંધ અને કર્મથી છુટવા વિરતિ બતાવી. તે જ ચારિત્ર છે.

- X - X - ઇત્યાદિ. પહેલા અધ્યયનમાં બતાવ્યું.

(આ બીજા અધ્યયનમાં બતાવે છે કે—) શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયનને સૂત્રાર્થથી ભણેલા સાધુને ત્યાં બતાવેલા પૃથ્વીકાયાદિ જીવોના ભેદને માનતો તેની રક્ષાના પરિણામવાળો સર્વ ઉપાધિથી શુદ્ધ, તેના ઉત્તમગુણથી રંજિત યર્ષ, ગુરુએ પંચમહાવ્રત અર્પણ કરેલ સાધુ જેમ જેમ રાગાદિકષાયરૂપ લોક કે શબ્દાદિ વિષયલોકનો વિજય કરે તેને લોકવિજય કહેવાય તે વાત આ બીજા અધ્યયનમાં કહી છે—

વૃત્તિકાર કહે છે - નિર્યુક્તિકારે પૂર્વે શસ્ત્રપરિજ્ઞામાં અધ્યયન અર્થાધિકાર આ જ પ્રમાણે કહ્યો છે. જેમ હું નિર્દેશ કરું છું. પ્રથમ સૂત્ર દ્વારા અત્રે નિર્દેશ છે કે - જે રીતે લોક બંધાય છે તેમ સાધુએ ન બંધાતાં બંધના કારણને છોડવા જોઈએ. આ રીતે અધ્યયન સંબંધ જોડ્યો. આ અધ્યયનના ચાર અનુયોગદ્વારો છે. તેમાં

સૂત્રાર્થનું કથન તે અનુયોગ છે. તેનાં દ્વારોને ઉપાયો, વ્યાખ્યાંગ કહેવા. આ ચાર દ્વારો ઉપક્રમ, નિક્ષેપ અનુગમ, નય છે.

તેમાં ઉપક્રમ બે છે - શાસ્ત્રીય અને લૌકિક. નિક્ષેપા ત્રણ છે - ઓઘનિષ્પન્ન, નામનિષ્પન્ન, સૂત્રાલાપકનિષ્પન્ન. અનુગમ બે છે - સૂત્રાનુગમ, નિર્યુક્તિઅનુગમ. નયો-નૈગમ આદિ સાત છે. શાસ્ત્રીય ઉપક્રમમાં અર્થાધિકાર બે છે - અધ્યયનનો અને ઉદ્દેશાનો. તેમાં અધ્યયન અર્થાધિકાર શસ્ત્રપરિણામાં કહ્યો છે. ઉદ્દેશ અર્થાધિકાર અહીં બતાવે છે.

[નિ.૧૬૩] પહેલા ઉદ્દેશાના અર્થાધિકારમાં માતા-પિતાદિમાં રાગ ન કરવો તેમ બતાવ્યું જે માટે આગળ સૂત્ર છે - માયા મેં આદિ. બીજા ઉદ્દેશામાં સંયમમાં અદંટતા ન કરવાનું અને વિષય-કષાયોદિમાં અદંટપણું કરવાનું કહ્યું જે 'અરફ આઝ્ઢેં' સૂત્રમાં પણ છે. ત્રીજા ઉદ્દેશામાં 'માન એ અર્થસાર નથી' તેમ બતાવે છે કેમકે જાતિ વગેરેથી ઉત્તમ સાધુએ - X - X - મદના સ્થાને માન ન કરવું. કહ્યું છે કે કે ગોઆવાદી વગેરે.

ચોથા ઉદ્દેશામાં કહ્યું, ભોગમાં પ્રેમ ન રાખવો. સૂત્રમાં ભોગના વિપાક કહ્યા છે. જેમકે 'શીહિ લોઈ પવ્વહિઈ.' પાંચમાં ઉદ્દેશામાં 'લોકનિશ્ચા' અધિકાર છે. સાધુએ સંયમાર્થે દેહના પ્રતિપાલન માટે લોકોએ પોતાના માટે આરંભ કરેલ વસ્તુ લેવી જોઈએ. સૂત્રમાં તે માટે કહ્યું છે - સમુદ્વિઈ અણગારેં ઉદ્દેશા-૬માં 'લોકમમત્ત્વ ત્યાગ' કહ્યો. પૂર્વ કે પછીના પરિચીત લોકોમાં મમત્ત્વ ન કરવું. કમળની જેમ નિર્લેપ રહેવું. સૂત્રમાં પણ જે મમાઈયમઈં આદિ કહ્યું છે. આ અધ્યયનનું નામ લોકવિજય છે.

નામ નિક્ષેપાથી લોક અને વિજય એમ બે પદનો નિક્ષેપ કરવો. તેમાં સૂત્રાલાપક નિષ્પન્ન નિક્ષેપામાં નિક્ષેપ યોગ્ય સૂત્ર પદોના નિક્ષેપા કરવા. સૂત્રમાં મૂળ 'લોક' શબ્દનો અર્થ કષાય કર્યો છે. તેથી કષાયના નિક્ષેપા કહેવા. તે પ્રમાણે નામ નિષ્પન્ન ભવિષ્યના સૂત્ર આલાપક નિષ્પન્ન નિક્ષેપા આદિ સંબંધે - X - X - નિર્યુક્તિકાર કહે છે—

[નિ.૧૬૪] લોક, વિજય, ગુણ, મૂળ, સ્થાન એ પાંચનો નિક્ષેપો કરવો જોઈએ અને જે મૂળ છે તે સંસાર છે, તેથી તેનો નિક્ષેપો કરવો જોઈએ. આ સંસારનું મૂળ કષાય છે. કેમકે નરક, તિર્યચ, મનુષ્ય, દેવગતિરૂપ સંસાર જ સ્કંધ છે; ગર્ભ, નિષેક, કલલ, અર્બુદ, માંસપેશી, જન્મ, જરા, મરણ આદિ તેની શાખા છે, દારિદ્ર્યાદિ અનેક દુઃખ નિષ્પન્ન પાંદડા છે, વળી પ્રિયવિયોગ, અપ્રિયસંયોગ, અર્થનાશ, રોગ વગેરે સેંકડો ફુલોનો સમૂહ છે. શારીરિક માનસિક દુઃખસમૂહ તેના ફળ છે. આવા સંસારવૃક્ષના મૂળ કષાયો છે.

આ પ્રમાણે નામ અને સૂત્રાલાપક નિક્ષેપામાં સંભવિત પદોને નિર્યુક્તિમાં કહેશે.

[નિ.૧૬૫] લોક, વિજય, અધ્યયન, લક્ષણ, ગુણ, મૂળ, સ્થાન તથા સૂત્રાલાપક નિષ્પન્ન આદિ ટૂંકમાં કહ્યું. તેમાંથી લોક અને વિજયનો નિક્ષેપ હવે કહે છે—

[નિ.૧૬૬] લોકનો નિક્ષેપ આઠ પ્રકારે અને વિજયનો છ પ્રકારે છે. ભાવમાં કષાયલોકનો અધિકાર છે અને તેનો વિજય કરવાનો છે.

જે દેખાય તે લોક. આ લોક ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાયથી વ્યાપ્ત, બાકીના દ્રવ્યોના આધારભૂત, વૈશાખ સ્થાન - કમરની બંને બાજુએ બન્ને હાથ રાખી, પગ પહોળા કરી ઉભા રહેલા પુરુષની માફક રોકાયેલ આકાશ ખંડ લેવો. અથવા પાંચ અસ્તિકાયાત્મક લોક જાણવો. આ લોકનો આઠ પ્રકારે નિક્ષેપ છે - નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ, ભાવ અને પર્યવ.

'વિજય' શબ્દના અભિભવ, પરાભવ, પરાજય એ પર્યાયો છે. તેનો નિક્ષેપ છ ભેદે કહીશું. અહીં લોકના આઠ ભેદમાંથી ભાવલોકનો અધિકાર હોવાથી ભાવિનિક્ષેપો લીધો. આ ભાવ ઔદયિકાદિ છ ભેદે છે. તેમાં પણ ઔદયિક ભાવ કષાયનો અધિકાર છે કેમકે તે સંસારનું મૂળ છે. ઔદયિક ભાવ કષાયલોકનો વિજય કરવા આ બધું કહ્યું.

'લોક' શબ્દનો નિક્ષેપો કહીને હવે વિજયના છ ભેદે નિક્ષેપ કહે છે—

[નિ.૧૬૭] તેમાં 'લોક' શબ્દ આવશ્યકમાં ચતુર્વિંશતિ સ્તવમાં વિસ્તારથી કહ્યો છે. - X - X - તેનો અહીં શું સંબંધ છે ? - તે કહે છે—

અપૂર્વકરણથી ક્ષાપક શ્રેણિ એ ચટનાર પુરુષ લાકડાં જેમ અગ્નિને બાળે તેમ કર્મરૂપી લાકડાને ધ્યાનરૂપી અગ્નિ વડે બાળે છે. તેનાથી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા તીર્થંકર નામકર્મ ઉદયમાં આવે છે. તેનાથી ચોગ્રીશ અતિશય યુક્ત એવા શ્રી વર્ધમાનસ્વામીએ હેય-ઉપાદેય પદાર્થને જણાવવા દેવ અને મનુષ્યની પર્યાયામાં 'આચાર' સૂત્રનો અર્થ કહ્યો. તેને મહામતિ અને અચિંત્ય શક્તિવાળા ગૌતમાદિ ગણધરોએ સર્વે જીવોના ઉપકારને માટે તેને આચારાંગ સૂત્રરૂપે ગુંથ્યું—

— જ્યારે આવશ્યક સૂત્ર અંતર્ગત ચતુર્વિંશતિસ્તવની નિર્યુક્તિ ત્યારપછી થયેલા કાળમાં થયેલ ભદ્રબાહુ સ્વામીએ કહી છે તેથી, તે અચુક્ત છે. કેમકે પૂર્વકાળમાં બનેલ આચારાંગનું વ્યાખ્યાન કરતા પછીથી થયેલ ચતુર્વિંશતિ સ્તવનો હવાલો દેવો યોગ્ય છે ? - આ પ્રમાણે કોઈ કોમળ બુદ્ધિવાળા શિષ્યને શંકા થઈ.

આચાર્ય કહે છે - આમાં કોઈ દોષ નથી. કેમકે આ નિર્યુક્તિનો વિષય છે. ભદ્રબાહુસ્વામીએ પહેલા આવશ્યક નિર્યુક્તિ રચી, પછી આચારાંગ નિર્યુક્તિ રચી માટે દોષ નથી. કહ્યું છે કે - આવશ્યક, દશવૈકલિક, ઉત્તરાધ્યયન અને આચારાંગાદિ...નિર્યુક્તિ રચી.

'વિજય' શબ્દના નામ અને સ્થાપના નિક્ષેપ સુગમ છે. તેથી દ્રવ્યાદિ નિક્ષેપ કહે છે - દ્રવ્ય વિજયમાં 'જ્ઞ' અને 'ભવ્ય' છોડીને વ્યતિરિક્તમાં - દ્રવ્ય વડે, દ્રવ્યથી કે દ્રવ્યમાં વિજય - જેમકે - કડવો તીખો કસાયેલો આદિ ઔષધથી સજોખમ આદિ રોગનો વિજય અથવા રાજા કે મલ્લનો જે વિજય થવો તે ક્ષેત્રવિજય - છ ખંડ ભરતને જીતવું કે જે ક્ષેત્રમાં વિજય થાય તે. કાળ વડે વિજય તે કાળ વિજય. જેમકે ભરતે ૬૦,૦૦૦ વર્ષે ભરતખંડ જીત્યો. અહીં કાળની પ્રધાનતા છે. અથવા ભૂતક કર્મમાં એણે માસ જીત્યો. અથવા જે કાળમાં વિજય થાય તે. ઔદયિકાદિ એક ભાવનું ભાવાંતરથી ઔપશમિકાદિ ભાવે થતો વિજય.

આ પ્રમાણે વિજયનું સ્વરૂપ બતાવી વચ્ચે ઉપયોગી વાત કહે છે—

અહીં “ભવલોક”થી “ભાવલોક” જ કહ્યો છે. છંદ ભંગ ન થાય તે માટે ભાવનું દ્રવ્ય ભવ લીધું. તથા પૂર્વે કહ્યું છે - ભાવમાં કષાય લોકનો અધિકાર છે. તે ઔદયિક ભાવ કષાય લોકનો ઔપશમિક આદિ ભાવલોકથી વિજય કરવો.

આઠ પ્રકારનો લોક અને છ પ્રકારનો વિજય એ બંનેનું સ્વરૂપ પૂર્વે કહ્યું. તેમાં ભાવલોક અને ભાવવિજયનું જ અહીં પ્રયોજન છે. આઠ પ્રકારના કર્મ વડે લોક-પ્રાણિગણ બંધાય છે અને ધર્મથી મુક્ત થાય છે. તે આ અધ્યયનમાં બતાવેલ છે. તે ભાવલોકવિજયથી થતા ફળને કહે છે—

[નિ.૧૬૮] જેણે કષાયલોકનો વિજય કર્યો તે સંસારથી જલ્દી મૂકાય છે. તેથી કષાયથી દૂર રહેવું તે જ કલ્યાણકારી છે. અહીં “કષાયલોકથી દૂર રહે તે જ સંસારથી મૂકાય છે.” તે કેમ કહ્યું ? બીજા કોઈ પાપના હેતુઓ છે, જે દૂર કરતા મોક્ષ મળે ? (ઉત્તર) ‘કામ’ - વિષયાસક્તિના નિવારણથી પણ મોક્ષ મળે.

❧ અધ્યયન-૨ ઉદ્દેશક-૧ “સ્વજન” ❧

નામ નિષ્પન્ન નિક્ષેપો પૂરો થયો. હવે સૂત્ર આલાપક નિક્ષેપાને કહે છે. તે માટે સૂત્ર જોઈએ. સૂત્રાનુગમમાં તે સૂત્ર નિર્દોષ ઉચ્ચારવું જોઈએ. તે આ પ્રમાણે - જે ગુણો સે મુલ્લઙ્ગણેઽ આદિ. આ સૂત્રના નિક્ષેપ નિર્ચુક્તિ અનુગમ વડે દરેક પદે નિક્ષેપ કરાય છે. તેમાં ગુણનો પંદર ભેદ નિક્ષેપ છે. તે આ પ્રમાણે—

[નિ.૧૬૯] નામગુણ, સ્થાપના ગુણ, દ્રવ્યગુણ, ક્ષેત્રગુણ, કાલગુણ, ફલગુણ, પર્યવગુણ, ગણનાગુણ, કરણગુણ, અભ્યાસગુણ, ગુણઅગુણ, અગુણગુણ, ભવગુણ, શીલગુણ, ભાવગુણ એ પંદર ભેદ છે. હવે સૂત્રાનુગમ વડે સૂત્ર ઉચ્ચારતા નિક્ષેપ નિર્ચુક્તિ અનુગમ વડે તેના અવયવનો નિક્ષેપો કરતા ઉપોદ્ઘાત નિર્ચુક્તિનો અવસર છે. તે ઉદ્દેશ આદિના દ્વારની બે ગાથા વડે જાણવા. હવે સૂત્રસ્પર્શ નિર્ચુક્તિનો અવસર છે. નામ સ્થાપના છોડીને દ્રવ્યાદિ કહે છે—

[નિ.૧૭૦] દ્રવ્યગુણ તે દ્રવ્ય જ છે. કેમકે ગુણોનો ગુણ પદાર્થમાં તાદાત્મ્ય સંભવે છે. [શંકા-] દ્રવ્ય અને ગુણમાં લક્ષણ અને વિધાન ભેદે ભેદ છે. [ઉત્તર] તે કહે છે - દ્રવ્ય લક્ષણ ગુણપર્યાયવાળું દ્રવ્ય છે. વિધાન પણ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, જીવ, પુદ્ગલ આદિ છે. દ્રવ્યને આશ્રીને સાથે રહેનારા ગુણો છે. વિધાન પણ જ્ઞાન, ઇચ્છા, દ્વેષ, રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શાદિ છે. તે પોતાનામાં રહેલા ભેદે જુદા છે. તેથી આમાં કોઈ દોષ નથી. કેમકે દ્રવ્ય સચિત્, અચિત્, મિશ્ર ભેદે જુદા છે. તેમાં ગુણ તાદાત્મ્યથી રહેલ છે. તેમાં અચિત્દ્રવ્ય અરૂપી, રૂપી બે ભેદે છે. અરૂપી દ્રવ્યમાં ધર્મ, અધર્મ, આકાશ ત્રણ ભેદ છે. તેના લક્ષણ ગતિ, સ્થિતિ અને અવગાહ આપવાનું છે. તેનો ગુણ પણ અમૂર્ત છે. તે અગુરુલઘુ પર્યાય લક્ષણ છે. તેમાં ત્રણેનું અમૂર્તત્વ છે. તે અમૂર્તપણામાં ભેદ નથી. અગુરુલઘુ પર્યાય પણ તેના પર્યાયપણાથી જ છે.

જેમકે માટીનો પીંડ. તેમાંથી જુદા જુદા આકારના વાસણો થાય છે. પણ મૂળરૂપી દ્રવ્ય માટી જ છે.

તે જ પ્રમાણે રૂપી દ્રવ્ય પણ સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ, પરમાણુ ભેદે છે. તેના રૂપ આદિ ગુણો છે. તે અભેદપણે રહેલ છે - ભેદ વડે પ્રાપ્તિ થતી નથી. કેમકે તેમાં સંયોગ વિભાગનો સ્વ આત્મા માફક અભાવ છે. આ જ પ્રમાણે સચિત્ જીવ દ્રવ્ય ઉપયોગ લક્ષણવાળું છે. તેનાથી જ્ઞાનાદિ ગુણો જુદા નથી. કેમકે જ્ઞાનાદિ ગુણ જુદા માને તો જીવને અચેતનપણાનો પ્રસંગ આવે.

શંકા - જો તે સંબંધ માનીએ તો જીવને અજીવપણું થશે ને ?

ઉત્તર - આ વચન ગુરૂની ઉપાસનારહિતનું છે. કેમકે પોતામાં શક્તિ ન હોય તો બીજાની કરેલી કેમ થાય ? જેમ સેંકડો દીવાથી પણ અંધ રૂપ જોઈ ન શકે. સચિત્, અચિત્ માફક મિશ્ર દ્રવ્ય વિશે સ્વબુદ્ધિથી જાણવું.

પ્રશ્ન - શું દ્રવ્ય અને ગુણમાં જરા પણ ભેદ નથી જ ?

ઉત્તર - દ્રવ્ય, ગુણ એકાંત અભેદ નથી. સર્વથા અભેદ માનતા એક ઇન્દ્રિય વડે બીજા ગુણોની પ્રાપ્તિ થઈ જાય, બીજા ઇન્દ્રિયો નકામી થાય. જેમ કેરીનું રૂપ ચક્ષુ વડે જોવાય છે. જો દ્રવ્ય-ગુણ એક જ માનો તો આંખથી જ ખાટો-મીઠો રસ પરખાવો જોઈએ. પણ સર્વથા અભેદપણું ન હોવાથી રસ જીભથી જ પરખાશે. ઘટ અને પટના ભેદ માફક કંઈક અંશે ગુણ આત્માથી જુદા છે.

પ્રશ્ન - ભેદ-અભેદ બંને સાંભળી પૂછે છે કે બંને કઈ રીતે માનવું ?

ઉત્તર - દરેકમાં કિંચિત્ ભેદ, કિંચિત્ અભેદપણું છે. તેમાં અભેદ પક્ષે દ્રવ્ય જ ગુણ છે. ભેદ પક્ષે ભાવગુણ જુદો છે. આ રીતે ગુણ-ગુણી, પર્યાયપર્યાયી, સામાન્ય-વિશેષ, અવયવ-અવયવીના ભેદ-અભેદની વ્યવસ્થાથી જ આત્મભાવનો સદ્ભાવ થાય છે. કહ્યું છે કે, “દ્રવ્ય પર્યાયથી જુદું છે અને દ્રવ્યથી પર્યાય જુદા છે “તેમ નથી પણ” ઉત્પાદ, સ્થિતિ, નાશ એવા પર્યાયો વાળું દ્રવ્ય લક્ષણ જાણવું.”

હે ભગવંત ! આપના નયો સ્યાત્ પદે શોભે છે. જેમ રસથી સોનું બનેલ લોહઘાતુ ઇચ્છિત ફળ આપે છે. તેથી હિત વાંછક ઉત્તમપુરુષો આપને નમેલાં રહે છે. આચાર્યોએ સ્યાદ્વાદનું સ્વરૂપ ઘણું વિસ્તારથી કહ્યું છે. માટે અહીં વધુ કહેતા નથી. - X - X - જીવ દ્રવ્ય ગુણ ભેદે છે તે કહે છે—

[નિ.૧૭૧] જીવ સચોગિ વીર્યવાળો છે, છતાં દ્રવ્યપણે પ્રદેશ સંહાર વિસર્ગ વડે આધારના વશથી દીવાની માફક સંકોચ-વિકાસ પામે છે. આ જીવનો આત્મભૂત ગુણ છે. - X - X - તે જ ભવમાં સાત સમુદ્ઘાતના વશથી આત્મા સંકોચ-વિકાસ પામે છે. સમ્યક્ રીતે ચોતરફ જોરથી હણવું અને આત્મપ્રદેશોનું આમતેમ ફેંકવું તે સમુદ્ઘાત છે. તેના સાત ભેદો છે - કષાય, વેદના, મારણાંતિક, વૈક્રિય, તેજસ, આહારક, કેવલિ.

(૧) કષાય સમુદ્ઘાત - અનંતાનુબંધી ક્રોધાદિથી હણાયેલ ચિત્તવાળા દ્વારા પોતાના આત્મ પ્રદેશોને આમતેમ ફેંકવા તે. (૨) વેદના સમુદ્ઘાત - તીવ્રતર વેદનાથી

હણાયેલ દ્વારા તેમ કરવું. (૩) મારણાંતિક સમુદ્ઘાત - મૃત્યુ સમયે જીવ પછી ઉત્પન્ન થવાના પ્રદેશમાં લોકાંત સુધી આત્મપ્રદેશોને વારંવાર ફેંકે અને સંકોચે તે.

(૪) વૈક્રિય સમુદ્ઘાત - વૈક્રિય લબ્ધિવાળા વૈક્રિય શરીર બનાવવા આત્મપ્રદેશોને બહાર કાઢે. (૫) તૈજસ સમુદ્ઘાત- તૈજસ શરીર બનાવવા તથા તેજોલેશ્યા લબ્ધિવાળા તેજોલેશ્યા ફેંકવા માટે તેમ કરે. (૬) આહારક સમુદ્ઘાત - આહારક લબ્ધિવાળા ચૌદપૂર્વી આહારક શરીર બનાવી કોઈ સંદેહ દૂર કરવા બાહ્ય આત્મપ્રદેશોનો પ્રક્ષેપ કરે. (૭) કેવલિ સમુદ્ઘાત - સમસ્ત લોક વ્યાપી છે તેમાં બધાં જ સમુદ્ઘાત અંતવ્યાપી છે. નિર્યુક્તિકાર પણ કહે છે કે, તે ચૌદરાજ લોક પ્રમાણ આકાશ ખંડ વ્યાપી છે - X - કેવળજ્ઞાન થયા બાદ આયુષ્યની અલ્પતા જાણીને વેદનીયના પ્રાયુર્યને લીધે દંડાદિ ક્રમથી લોકપ્રમાણ આત્મપ્રદેશ વડે લોકને આપૂર્ણ કરે છે. તે દંડ, કપાટ, મંથનથી આંતરા પુરે તેમ કહ્યું છે

- હવે ક્ષેત્ર ગુણ વગેરે કહે છે -

[નિ.૧૭૨] ક્ષેત્ર ગુણ તે દેવકુરુ વગેરે યુગલીક ક્ષેત્ર. કાળગુણ - સુષમસુષમાદિ કાળ. ફળગુણ તે સિદ્ધિ ગતિ, પર્યવગુણ તેમાં નિશ્ચિત ભેદ છે. ગણના ગુણમાં બે, ત્રણ આદિ ગણના, કરણગુણમાં કળા કૌશલ્ય, અભ્યાસગુણમાં ભોજનાદિ, ગુણઅગુણમાં સરળતા, અગુણગુણમાં વક્તતા, ભવગુણ તે જીવના નારકાદિ ભવો, શીલગુણ તે જીવના ક્ષાંતિ આદિ ગુણ, ભાવગુણ જીવ-અજીવનો જાણવો.

હવે આ ગુણ વિશેષથી કહે છે-

(૧) ક્ષેત્રગુણ-દેવકુરુ, ઉત્તરકુરુ, હરિવર્ષ, રમ્યકુ, હૈમવત, હૈરણ્યવત, છપ્પન્ન અંતદ્વીપ, એ અકર્મભૂમિનામક ગુણ છે ત્યાં જન્મેલા મનુષ્યો દેવકુમાર જેવા, નિત્ય ચૌવનવંતા, નિરુપક્રમ આયુષ્યવાળા, મનોજ્ઞ શબ્દાદિ વિષય ભોગવનારા, સ્વભાવથી જ સરળ, કોમળ, પ્રકૃતિથી ભદ્રક ગુણવાળા, દેવલોકમાં જનારા હોય છે.

(૨) કાલગુણ - ભરત, ઐરવત આ બે ક્ષેત્રોમાં પ્રથમના ત્રણ આરામાં એકાંત સુખવાળા વખતમાં યુગલિકોની સ્થિતિ સદા અવસ્થિત ચૌવનવાળી હોય છે.

(૩) ફળગુણ - ફલ એ જ ગુણ. આ ફળ ક્રિયાને આશ્રીને છે. આવી ક્રિયા સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર વિના આ લોક પરલોકના માટે કરાય ત્યારે તે એકાંત અનંત સુખને આપનારી હોવાથી ફળગુણ મળવા છતાં અગુણ જેવી છે. પરંતુ સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર યુક્ત ક્રિયા એકાંત, અનંત, અવ્યાબાધ સુખ એવા મોક્ષફળ દેનારી છે. તેથી જ કહ્યું છે કે, “સમ્યગ્દર્શનાદિ ક્રિયા જ મોક્ષફળરૂપ ફળગુણ આપે છે. તે સિવાયની ક્રિયા સાંસારીક સુખફળના આભાસ રૂપ જ છે, માટે તે નિષ્ફળ છે.

(૪) પર્યાયગુણ - પર્યાય એ જ ગુણ. ગુણ અને પર્યાય એ બંનેને નયવાદના અંતરપણાથી અભેદ સ્વીકાર્યો છે. તે નિર્ભર્જનારૂપ છે. નિર્ભર્જના એટલે નિશ્ચિત ભાગ. જેમકે - સ્કંધ દ્રવ્ય છે, તેને દેશપ્રદેશ વડે ભેદ પાડતાં પરમાણું સુધી ભેદો છે. પરમાણું પણ એક ગુણ કાળો, બે ગુણ કાળા આદિ મેળવતાં અનંત ભેદવાળો

થાય છે.

(૫) ગણના ગુણ - બે વગેરે, ઘણી મોટી રાશિ હોય, તે ગણના ગુણ વડે નિશ્ચય કરાય છે કે આટલું તેનું પ્રમાણ છે.

(૬) કરણગુણ - એટલે કળા કૌશલ્ય. તે પાણી વગેરેમાં નહાવા, તરવા વગેરેની ક્રિયા કરાય છે. તે રૂપ કળા.

(૭) અભ્યાસગુણ - ભોજનાદિ સંબંધી છે. કેમકે તાજો જન્મેલ બાળક પણ ભવાંતરના અભ્યાસથી સ્તનાદિને મુખમાં લે છે; અને રોતો બંધ થાય છે. અભ્યાસથી અંધારું હોવા છતાં કોળીયો મુખમાં મૂકાય છે. આકુળચિત્તવાળો દુઃખને સ્થાને જ પંપાળે છે.

(૮) ગુણઅગુણ - ગુણ જ કોઈને અગુણરૂપે પરિણમે છે જેમકે કોઈનો સરળગુણ કપટીને અવગુણ કરનારો થાય છે. જેમકે શાહ્યં લજ્જામતિ ગણાય છે. વ્રતરુચિ-દંભરૂપ પવિત્રતા-મજ્જક રૂપ, સરળતા-ઘેલાપણું, પ્રિયભાષણ-દિનતારૂપ, તેજસ્વીતા-અહંકારરૂપ આદિ... ગણાય છે. કહે છે કે, વિદ્વાનોનો એવો કયો ગુણ છે, જેને દુર્જનો કલંકિત ન બનાવે ? હિતકારી વચન પણ નિર્ભાગ્યને અગુણરૂપ થાય છે.

(૯) અગુણગુણ - કોઈને અગુણ વચન પણ ગુણકારી થાય. જેમકે જેને કિણસ્કંધન થયો હોય તેવો ગળીયો બળદ સુખેથી જીવે છે.

(૧૦) ભવગુણ - નારકાદિ ભવવાળો જીવ તે તે સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થાય, ત્યાં તેને તેવાં તેવા ગુણ મળે. તે જીવનો વિષય છે. જેમકે નારકી જીવને તીવ્રતર વેદના, દુઃસહ્ય પીડા તીવ્ર શરીર કષ્ટ થાય છે તથા અવધિ કે વિભંગ જ્ઞાન હોય છે, તે તેનો ભાવગુણ છે. તિર્યચમાં ઉત્પન્ન થયેલાને ભવગુણ મુજબ સત્ અસત્ વિવેક નથી, છતાં આકાશગમન ગુણ હોય પણ છે. ગાય આદિને ઘાસ વગેરે શુભભાવે મળે છે. મનુષ્યના ભવગુણ મુજબ સર્વ કર્મક્ષયરૂપ મોક્ષ મળી શકે છે દેવોને સર્વ શુભાનુભવ હોય છે.

(૧૧) શીલગુણ - બીજાએ આક્રોશ કરવા છતાં સ્વભાવથી શાંત રહી જે ક્રોધ ન કરે, સારા કે માઠાં શબ્દાદિ વિષય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તત્ત્વજ્ઞ હોવાથી માધ્યસ્થ ભાવ રાખે તેને શીલગુણ કહેવાય.

(૧૨) ભાવગુણ - ઔદયિક આદિ ભાવનો ગુણ તે ભાવગુણ. તે જીવ, અજીવનો વિષય છે. જીવને આશ્રીને ઔદયિકાદિ છ ભાવ છે. તેમાં (૧) ઔદયિકના બે ભેદ-તીર્થકર અને આહારક સંબંધી પ્રશસ્ત અને શબ્દાદિ વિષયોપભોગ, હાસ્ય-રતિ આદિ અપ્રશસ્ત છે. (૨) ઔપશમિક - ઉપશમ શ્રેણિ અંતર્ગત આયુષ્યક્ષયે અનુત્તર વિમાન પ્રાપ્તિ અને સત્કર્મ અનુદય લક્ષણરૂપ છે. (૩) ક્ષાયિક ભાવગુણ ચાર પ્રકારે-ક્ષીણ સાત મોહનીય કર્મ પછી ફરી મિથ્યાત્વ ન આવવું, ક્ષીણ મોહનીય કર્મવાળાનાં અવશ્ય શેષ ઘાતીકર્મક્ષય, ક્ષીણ ઘાતીકર્મકના જ્ઞાન-દર્શન પ્રગટ થવા, સર્વે ઘાતી-અઘાતિ કર્મો દૂર થતાં પુનર્જન્મનો અભાવ અને મોક્ષ પ્રાપ્તિ.

(૪) ક્ષાયોપશમિકભાવ ગુણમાં ક્ષાયોપશમિક દર્શનાદિની પ્રાપ્તિ. (૫) પારિણામિક ભાવગુણ તે ભવ્ય-અભવ્યાદિ. (૬) સંનિપાતિક ભાવગુણને ઔદયિક આદિ પાંચભાવોનું સમકાળે મળવું. જેમકે - મનુષ્યગતિનો ઉદય તે ઔદયિકભાવ, સંપૂર્ણ પંચેન્દ્રિયની પ્રાપ્તિ તે ક્ષાયોપશમિક ભાવ, દર્શનસપ્તકનો ક્ષય તે ક્ષાયિક, ચારિત્ર મોહનીયનો ઉપશમ તે ઔપશમિક અને ભવ્યત્વ તે પારિણામિક.

એ રીતે જીવનો ભાવગુણ કહ્યો, હવે અજીવ ભાવગુણ કહે છે—

અજીવને ઔદયિક અને પારિણામિકનો સંભવ છે, બીજાનો નથી. અજીવ આશ્રિત ઔદયિક એટલે - કેટલીક પ્રકૃતિ પુદ્ગલ વિપાકી જ હોય જેમકે ઔદારિક આદિ પાંચ શરીર, છ સંસ્થાન, ત્રણ અંગોપાંગ, છ સંહનન, પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ, આઠ સ્પર્શ, અગુરુલઘુનામ, ઉપઘાતનામ, પરાઘાત નામ, ઉદ્યોત નામ, આતપનામ, નિર્માણનામ, પ્રત્યેકનામ, સાધારણનામ, સ્થિરનામ, અસ્થિરનામ, શુભનામ, અશુભનામ આ બધી પ્રકૃતિ પુદ્ગલ વિપાકી છે. જીવનો સંબંધ હોવા છતાં આ પુદ્ગલનો વિપાક છે. અજીવનો પારિણામિક ભાવગુણ બે ભેદે છે-અનાદિ પારિણામિક અને સાદિ પારિણામિક. અનાદિ પારિણામમાં ધર્મ-અધર્મ-આકાશ છે જે ગતિ, સ્થિતિ, અવગાહ લક્ષણ છે. આદિ પારિણામિક તે ઇન્દ્રિયોનું આદિનો દેખાવ છે તથા પરમાણુનું વર્ણાદિ ગુણાન્તર છે.

આ પ્રમાણે ગુણના નિક્ષેપા કહીને હવે મૂળના નિક્ષેપાને કહે છે—

[નિ.૧૭૩] ‘મૂળ’ના છ નિક્ષેપા છે - નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ. નામ, સ્થાપના જાણીતા છે. દ્રવ્યમૂળના ત્રણ ભેદ છે. - જ્ઞ શરીર, ભવ્ય શરીર, તદ્વ્યતિરિક્ત. આ વ્યતિરિક્તના ત્રણ ભેદ છે - (૧) વૃક્ષોના મૂળરૂપે પરિણત - તે ઔદયિકદ્રવ્યમૂળ. (૨) વૈધ રોગીને રોગ દૂર કરવા જે મૂળ ઉપદેશે તે ઉપદેશદ્રવ્ય મૂળ. જેમકે પિપરીમૂળ. (૩) વૃક્ષોના મૂળ ઉત્પત્તિનું કારણ તે આદિમૂળ. જેમકે મૂળનો નિર્વાહ કરનાર પુદ્ગલોના ઉદયથી કાર્મણ શરીર ઔદારિક શરીરપણે પરિણમતાં તે પહેલું કારણ છે.

ક્ષેત્રમૂળ - જે ક્ષેત્રમાં મૂળ ઉત્પન્ન થાય કે મૂળનું વર્ણન થાય તે.

કાળમૂળ - જે કાળમાં મૂળ ઉત્પન્ન થાય કે મૂળનું વર્ણન થાય તે.

ભાવમૂળ - ત્રણ પ્રકારે છે, તે હવે નિર્ચુકિત ગાથામાં જણાવે છે—

[નિ.૧૭૪] ઔદયિક ભાવમૂળ - તે વનસ્પતિકાયનું મૂળપણું અનુભવતો મૂળ જીવ. ઉપદેશભાવ મૂળ - તે ઉપદેશક આચાર્યો. આદિ મૂળ તે - જે કર્મથી પ્રાણી મૂળરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે તેનો મોક્ષ કે સંસાર તે આદિભાવ મૂળ - X - X - મોક્ષનું આદિ કારણ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ, ઔપચારિક એ પાંચ પ્રકારનો વિનય છે. તેનાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. કહ્યું છે કે, “વિનયથી જ્ઞાન, જ્ઞાનથી દર્શન, દર્શનથી ચારિત્ર, ચારિત્રથી મોક્ષ, મોક્ષથી બાધારહિત સુખ થાય છે.”

“વિનયનું ફળ ગુરુ સેવા છે, સેવાનું ફળ શ્રુતજ્ઞાન, જ્ઞાનનું ફળ વિરતિ, વિરતિનું ફળ આશ્રવ નિરોધ, તેથી સંવર, તેથી તપ, તપથી નિર્જરા, તેથી ક્રિયાનિવૃત્તિ,

તેથી અયોગીપણું યોગ નિરોધથી ભવસંતતિ ક્ષય, તેના વડે મોક્ષ થાય છે. બધાં કલ્યાણોનું મૂળ વિનય છે. સંસારનું મૂળ વિષય-કસાય છે.

આ રીતે મૂળનું વર્ણન કર્યું, હવે સ્થાનના પંદર ભેદે નિક્ષેપા કહે છે—

[નિ.૧૭૫] નામ, સ્થાપના સુગમ છે. (૩) દ્રવ્યના જ્ઞ શરીર, ભવ્ય શરીર, વ્યતિરિક્ત ત્રણ ભેદ છે. વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યમાં સચિત્ત, અચિત્ત, મિશ્ર સ્થાન લેવું. (૪) ક્ષેત્ર સ્થાનમાં ભરતાદિ ક્ષેત્ર કે ઉર્ધ્વ અધો તિર્છો લોક લેવો અથવા જે ક્ષેત્રમાં સ્થાનનું વ્યાખ્યાન થાય તે લેવું. (૫) અદ્ધા એટલે કાળ - તેનું સ્થાન બે પ્રકારે છે - ૧. કાયસ્થિતિ તે પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુનો અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળ અને વનસ્પતિનો અનંતકાળ છે. (૫-૨) ભવસ્થિતિ - તે આ પ્રમાણે છે—

પૃથ્વીની ૨૨,૦૦૦ વર્ષ, પાણીની ૭,૦૦૦, વાયુની ૩,૦૦૦, વનસ્પતિની ૧૦,૦૦૦ વર્ષ, અગ્નિકાયની ત્રણ રાત્રિદિવસ, બેઘન્દ્રિયની ૧૨ વર્ષ, તેઘન્દ્રિયની ૪૮ દિવસ, ચઉરિન્દ્રિયની છ માસ, પંચેન્દ્રિય તિર્યચ, મનુષ્યની ત્રણ પલ્લોપમ, દેવ-નારકની ૩૩ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ ભવ સ્થિતિ છે. દેવ-નારકની કાયસ્થિતિ નથી. જઘન્યથી બધાંની સ્થિતિ અંતમુહૂર્ત છે. દેવ-નારકની ૧૦,૦૦૦ વર્ષ છે.

અદ્ધા સ્થાનનો બીજો અર્થ સમય, આવલિકા, મુહૂર્ત, અહોરાત્ર, પદા, માસ, ઋતુ, અયન, સંવત્સર, યુગ, પલ્લોપમ, સાગરોપમ, ઉત્સર્પિણી, અવસર્પિણી, પુદ્ગલ પરાવર્ત, અતીત, અનાગત આદિ કાળ જણાવો.

(૬) ઉર્ધ્વસ્થાન - તે કાયોત્સર્ગાદિ. ઉપલક્ષણથી બેસવું પણ લેવું.

(૭) ઉપરતિસ્થાન - તે વિરતિ. તેનું સ્થાન તે શ્રાવક, સાધુપણું જાણવું.

(૮) વસતિસ્થાન - તે જે સ્થાનમાં ઘર વગેરેમાં રહેવાનું થાય તે.

(૯) સંયમસ્થાન - સામાયિક, છેદોપસ્થાપનીય, પરિહાર વિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસંપરાય અને યથાખ્યાત એ પાંચ, તે દરેકના સ્થાન અસંખ્યાત છે, આ અસંખ્યાતપણાને કહે છે - તે અતીન્દ્રિય હોવાથી માત્ર ઉપમા વડે જણાવે છે. એક સમયમાં સૂક્ષ્મ અગ્નિકાયના જીવો અસંખ્યેય લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ ઉત્પન્ન થાય છે. તેનાથી અસંખ્યેય ગુણ અગ્નિકાયપણે પરિણમેલ છે. તેનાથી તેની કાયસ્થિતિ અસંખ્યેયગણી છે. તેનાથી અનુભાગ બંધ અધ્યવસાય સ્થાન અસંખ્યેયગુણ છે. આટલા સંયમસ્થાન સામાન્યથી કહ્યા. વિશેષથી - સામાયિક, છેદોપસ્થાપનીય, પરિહાર વિશુદ્ધિ એ પ્રત્યેકના અસંખ્યેય લોકાકાશ પ્રદેશ તુલ્ય સંયમસ્થાન છે. સૂક્ષ્મ સંપરાયની અંતર મુહૂર્તપણાની સ્થિતિ હોવાથી અંતમુહૂર્ત સમય તુલ્ય અસંખ્યેય સંયમ સ્થાન છે. યથાખ્યાત ચારિત્રનું જઘન્યોત્કૃષ્ટ સિવાય એક જ સંયમ સ્થાન છે. અથવા સંયમ શ્રેણી અંતર્ગત સંયમ સ્થાનોને લેવા. તે આ ક્રમે છે—

અનંત ચારિત્ર પર્યાયથી બનેલું એક સંયમ સ્થાન છે. અસંખ્યેય સંયમ સ્થાનનું બનેલું કંડક છે. અસંખ્યાત કંડકનું એક ‘ષટ્સ્થાનક’ છે. તે અસંખ્યેય સ્થાનરૂપ શ્રેણિ છે.

(૧૦) પ્રગ્રહસ્થાન - પ્રકર્ષથી જેનું વચન ગ્રાહ્ય થાય તે પ્રગ્રહ. તે પ્રગ્રહ

વાક્યવાળો નેતા જાણવો. તેના બે ભેદ છે - (૧) લૌકિક - પ્રગ્રહસ્થાન પાંચ ભેદે છે - રાજા, યુવરાજ, મહત્તર, અમાત્ય અને રાજકુમાર. (૨) લોકોત્તર પ્રગ્રહસ્થાન પાંચ ભેદે - આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તક, સ્થવિર, ગણાવચ્છેદક.

(૧૧) યોગસ્થાન - પાંચ છે - આલીટ, પ્રત્યાલીટ, વૈશાખ, મંડલ, સમપાદ.

(૧૨) અચળસ્થાન ચાર ભેદે. ૧. સાદિ સપર્યવસાન - પરમાણુ આદિ દ્રવ્યનો એક પ્રદેશથી અવસ્થાન જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યેય કાળ, ૨. સાદિ અપર્યવસાન - સિદ્ધોનું ભવિષ્યકાળ રૂપ. ૩. અનાદિ સપર્યવસાન અતીત અહ્ધારૂપ શૈલેશી અવસ્થાના અંત સમયે ભવ્ય જીવોના કર્મણ, તેજસ શરીરને આશ્રીને. ૪. અનાદિ અપર્યવસાન - ધર્મ, અધર્મ, આકાશ સંબંધી.

(૧૩) ગણનાસ્થાન - એક, બે થી શીર્ષ પ્રહેલિકા સુધીની ગણના.

(૧૪-૧૫) સંધાનસ્થાન - બે ભેદે છે. (૧) દ્રવ્યથી; (૨) ભાવથી. દ્રવ્ય સંધાનના બે ભેદ ૧-છિન્ન, કંચુક આદિનું સાંધવું, ૨-અછિન્ન-કપડામાં તાણા-વાણા જોડાય તે. ભાવ સંધાનના બે ભેદ ૧-પ્રશસ્ત અછિન્ન ભાવ સંધાન ઉપશમ ક્ષપક શ્રેણિએ ચટતા મનુષ્યને અપૂર્વ સંયમસ્થાન અછિન્ન જ હોય અથવા શ્રેણિ સિવાય પ્રવર્ધમાન કંડકના લેવા. છિન્ન પ્રશસ્ત ભાવ સંધાન-ભાવથી ઔદયિક આદિ બીજા ભાવમાં જઈને પાછા શુદ્ધ પરિણામવાળા થઈને ત્યાં આવતા થાય છે.

અપ્રશસ્ત અછિન્ન ભાવ સંધાન ઉપશમ શ્રેણિથી પડતાં અવિશુદ્ધમાન પરિણામવાળા મનુષ્યને અનંતાનુબંધી મિથ્યાત્વના ઉદય સુધી જાણવું અથવા ઉપશમ શ્રેણિ સિવાય કષાયના વશથી બંધ અધ્યવસાય સ્થાનોને ચટતા અવગાહમાન કરનારાને હોય છે. અપ્રશસ્ત છિન્ન ભાવ સંધાન ઔદયિક ભાવથી ઔપશમિકાદિ ભાવાંતર સંક્રાન્તિ કરી પુનઃ તે જ ભાવમાં ગમન.

અહીં સંધાન અને ભાવસ્થાનનું જોડકું સાથે જ કહ્યું. તેમાં સંધાનસ્થાન દ્રવ્ય વિષયનું અને બીજું ભાવવિષયનું છે અથવા ભાવસ્થાન જે કષાયોનું સ્થાન છે તે અહીં લેવું કારણ કે તેઓને જ જીવવાપણાનો અધિકાર છે. તે શબ્દાદિ વિષયને આશ્રીને થાય છે, તે બતાવે છે—

[નિ.૧૭૬] કામ એટલે ઇચ્છા અનંગરૂપ. તેના ગુણોને આશ્રીને ચિત્તનો વિકાર છે તે દર્શાવે છે - તે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એ પાંચ છે. તે પાંચ વ્યસ્ત કે સમસ્ત વિષય સંબંધી જે જીવનું વિષય સુખ ઇચ્છાથી અપરમાર્થદર્શીનું સંસારપ્રેમી જીવને રાગ દ્વેષરૂપ તિમિરથી મનોજ્ઞ-અમનોજ્ઞ વિષય પ્રાપ્ત થતાં કષાયો ઉદ્ભવે છે, તે મૂળનું વૃક્ષ તે સંસારનો ઉદ્ભવ. તેથી શબ્દાદિ વિષયોથી ઉત્પન્ન કષાયો સંસારવિષયનું મૂળ સ્થાન છે. આ પ્રમાણે કહેવાય છે કે—

“રાગાદિ ડામાડોળ થયેલ ચિત્તવાળો જીવ પરમાર્થને ન જાણવાથી આત્માને તેની સાથે કંઈ સંબંધ નથી છતાં વિષયને આત્મરૂપ માની આંધળાથી પણ વધુ અંધ બની કામી જીવ રમણીય વિષયો જોઈને આનંદ પામે છે.” તેથી કહ્યું છે—

“અંધ જગતમાં દેશ્ય વસ્તુ જોતો નથી. પણ રાગાંધ આત્મા આત્મભાવને

છોડીને અનાત્મભાવને જુએ છે. કામી પુરુષ પ્રિય સ્ત્રીના શરીરને કુલ, કમળ, પૂર્ણ ચંદ્ર, કળશ... આદિ ગંદકીના ટગલાની ઉપમા આપી, તેમાં આનંદ માને છે અથવા કર્કશ શબ્દ સાંભળી તેમાં દ્વેષ કરે છે. તેથી મનોજ્ઞ-અમનોજ્ઞ શબ્દાદિ વિષયો કષાયોનું મૂળ સ્થાન છે. તે કષાયો સંસારોનું મૂળ છે.

જો શબ્દાદિ વિષયો કષાય છે તો તેનાથી સંસાર કઈ રીતે છે ?

કર્મ સ્થિતિનું મૂળ કષાય છે. કર્મસ્થિતિ એ સંસારનું મૂળ છે. સંસારીને અવશ્ય કષાયો હોય છે, તે હવે નિર્ચુક્તિ ગાથામાં કહે છે—

[નિ.૧૭૭] જેમ સર્વ વૃક્ષોના મૂળો પૃથ્વીમાં રહેલા છે, તેમ કર્મવૃક્ષના કષાયરૂપ મૂળો સંસારમાં રહેલા છે. પ્રશ્ન - કર્મનું મૂળ કષાય છે, તે કેમ મનાય ? તે કહે છે - મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય, યોગ એ બંધના હેતુ છે, કહ્યું છે કે—

“હે ભગવન્ ! જીવ કેટલાં સ્થાન વડે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે ? - હે ગૌતમ ! રાગ અને દ્વેષ બે સ્થાન વડે બાંધે. રાગ બે પ્રકારે છે - માયા અને લોભ, દ્વેષ બે ભેદે છે - ક્રોધ અને માન. આ ચાર સ્થાનો વડે વીર્યના જોડવાથી જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે. આ પ્રમાણે આઠે કર્મોમાં જાણવું. તે કષાયો મોહનીયના અંતર્વતી છે અને આઠ પ્રકારના કર્મોનું મૂળ છે. હવે કામગુણોનું મોહનીયપણું દર્શાવે છે.

[નિ.૧૭૮] પૂર્વે કહેલ કર્મવૃક્ષોના પ્રકારો કેટલા છે ?, કયા કારણવાળા છે ? આઠ પ્રકારના કર્મવૃક્ષો છે. તે બધાનું મૂળ મોહનીય છે. માત્ર કષાયો જ નહીં, કામગુણો પણ મોહનીય મૂળવાળા છે, જે ‘વેદ’ના ઉદયથી ‘કામ’થાય છે. ‘વેદ’ મોહનીય કર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિ જ છે. મોહનીય સંસારનું મૂળ કારણ છે. આ પ્રમાણે પરંપરાથી સંસાર, કષાય, કામોનું કારણ હોવાથી મોહનીય પ્રધાનભાવે છે. મોહનીયનો (સર્વથા) ક્ષય થવાથી સર્વે કર્મો અવશ્ય ક્ષય પામે છે. તેથી કહ્યું છે કે, “જેમ તાડના ઝાડના મસ્તકે રહેલ સૂઈનો નાશ થવાથી તાલવૃક્ષ નાશ પામે છે, તેમ મોહનીય કર્મ નાશ પામતાં બીજા સર્વે કર્મો નાશ પામે છે - હવે મોહનીય કર્મોના બે ભેદો બતાવે છે—

[નિ.૧૭૯] મોહનીય કર્મના બે ભેદ છે - દર્શનમોહનીય, ચારિત્ર મોહનીય અને બંધના હેતુનું બે પ્રકારપણું છે. તે બતાવે છે—

અરિહંત, સિદ્ધ, ચૈત્ય, તપ, શ્રુત, ગુરુ, સાધુ, સંઘના પ્રત્યનીકતા (શત્રુપણા)થી દર્શન મોહનીયકર્મ બંધાય છે, જેના વડે જીવ અનંતસંસાર સમુદ્રમાં પડે છે.

તીવ્ર કષાય, બહુ રાગ-દ્વેષ મોહથી અભિભૂત થઈને દેશ વિરતિ-સર્વવિરતિને હણનારો ચારિત્ર મોહનીય કર્મ બાંધે છે.

દર્શન મોહનીયના મિથ્યાત્વ, મિશ્ર અને સમ્યક્ત્વ એ ત્રણ ભેદો છે.

ચારિત્ર મોહનીય ૧૬-કષાય અને ૯-નોકષાય એ ૨૫-ભેદે છે. તેમાં ‘કામ’ એ શબ્દ વગેરે પાંચ વિષયો ચારિત્ર મોહ જાણવા. તેનો અહીં સૂત્રમાં અધિકાર છે. અહીં ચાલુ વિષયમાં કષાયોનું સ્થાન છે તે શબ્દાદિ પાંચ ગુણરૂપ છે.

ચારિત્રમોહનીયની ઉત્તર પ્રકૃતિ સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસક વેદ અને હાસ્ય, રતિ,

લોભથી આશ્રિત કામ આશ્રયવાળા કષાયો સંસારનું મૂળ અને કર્મનું પ્રધાન કારણ છે - તે બતાવવા કહે છે—

[નિ.૧૮૦-પૂર્વાર્ધ] સંસાર - નારક, તિર્યચ, મનુષ્ય, દેવ ગતિરૂપ ભ્રમણ-તેનું મૂળ કારણ આઠ પ્રકારના કર્મો છે. તે કર્મનું મૂળ કષાયો ક્રોધાદિ નિમિત્ત છે અને તે શબ્દાદિ સ્થાનોનું પ્રચુર સ્થાનપણું બતાવવા કહે છે—

[નિ.૧૮૦-ઉત્તરાર્ધ] પહેલા અને પછી પરિચયવાળાં માતા, પિતા, સાસુ, સસરાદિ સ્વજનો, નોકર આદિ પ્રેષ્ય, ધન-ધાન્ય, કુપ્ય, વાસ્તુ, રત્ન ભેદરૂપ અર્થ. આ સ્વજન, પ્રેષ્ય, અર્થ અંગે કષાયો વિષયપણે રહ્યા છે. આત્મામાં પ્રસન્ન ચંદ્ર માફક વિષયીપણે છે, તેમ એકેન્દ્રિયાદિને પણ કષાયો છે. આ પ્રમાણે કષાય સ્થાન બતાવવા વડે 'સૂત્રપદ' લીધું છે. હવે જીવતા યોગ્ય વિષયવાળા કષાય નિક્ષેપો કહે છે—

[નિ.૧૮૧] નામકષાય-સત્ય અર્થથી નિરપેક્ષ અભિધાન માત્ર. સ્થાપના કષાય-સદ્ભાવ કે અસદ્ભાવ રૂપ પ્રતિકૃતિ - જેમકે - ભયંકર ભ્રૂકુટિ ક્રોધથી ચટાવી કષાળમાં ત્રણ સળ પાડી ત્રીશૂળ સાથે મોટું તથા આંખ લાલ કરી હોઠ દાંત પીસતો પરસેવાના પાણી વગેરેથી સંપૂર્ણ ક્રોધનું ચિત્ર પુસ્તક કે અક્ષ વરાટકાદિમાં હોવું. દ્રવ્યકષાયમાં જ્ઞ શરીર, ભવ્યશરીરથી વ્યતિરિક્તના બે ભેદ કહે છે—

(૧) કર્મદ્રવ્યકષાય - પ્રથમ જે અનુદીર્ઘ કે ઉદીર્ઘ પુદ્ગલો દ્રવ્યના પ્રધાનત્વથી કર્મદ્રવ્ય કષાયો જાણવા. (૨) નોકર્મદ્રવ્યકષાય - નિભિતક આદિ. તથા ઉત્પત્તિ કષાયો શરીર, ઉપધિ, ક્ષેત્ર, વાસ્તુ, સ્થાણુ વગેરે - જેને આશ્રીને કષાયોની ઉત્પત્તિ થાય છે તે ઉત્પત્તિ કષાય. તેથી કહ્યું છે કે—

કોઈને હુંહું - કાંટો આદિ વાગે ત્યારે મૂઠ માણસ પોતાના પ્રમાદનો દોષ ન જોતાં તે જ હુંહા આદિ પર ક્રોધ કરે છે. તેથી વધુ કષ્ટદાયી બીજું શું છે ?

પ્રત્યયકષાય - કષાયોના જે બંધનાં કારણો છે - તે અહીં મનોજ્ઞ-અમનોજ્ઞ શબ્દાદિ લેવા. કેમકે તેનાથી જ ઉત્પત્તિ-પ્રત્યયના કાર્ય-કારણ ભેદો છે.

આદેશકષાય - કૃત્રિમ રીતે ભ્રમર આદિ ચટાવવા તે.

રસકષાય - કડવો, તીખો વગેરે પાંચ પ્રકારના રસને ગ્રહણ કરવા.

ભાવકષાય - શરીર, ઉપધિ, ક્ષેત્ર, વાસ્તુ, સ્વજન, પ્રેષ્ય, અર્થા વગેરે નિમિત્તે પ્રગટ થયેલા જે શબ્દાદિ કામગુણ કારણ-કાર્યભૂત કષાય કર્મોદયરૂપ આત્મપરિણામ વિશેષ તે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ જે એક-એક અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ તથા સંજવલન ભેદથી ગણતાં સોળ ભેદે ભાવકષાય છે. તેનું સ્વરૂપ તથા અનુબંધ ફળ ગાથાઓ વડે કહે છે—

પાણી, રેતી, પૃથ્વી, પર્વતની ફાટ જેવો ચાર પ્રકારનો ક્રોધ છે. તિનિશલતા, લાકડું, હાડકું, અસ્થિસ્થંભની ઉપમાવાળું માન છે. અવલેખી, ગોમુખિકા, ઘેંટાનું શીંગડું, વાંસના મૂળ સમાન માયા છે અને હળદર, કર્દમ, ખંજન, કૃમિરાગ જેવો લોભ છે. સંજવલન આદિ કષાયની સ્થિતિ અનુક્રમે પદ્મ, ચાર માસ, વર્ષ અને જાવજીવની છે. તેમની ગતિ અનુક્રમે દેવ, મનુષ્ય, તિર્યચ, નરક છે.

કષાયના નામાદિ આઠ નિક્ષેપ કહ્યા. હવે નય દૃષ્ટિ જણાવે છે—

(૧) નેગમનય - સામાન્ય - વિશેષ રૂપત્વથી અને એકગમપણાના અભાવે તેના અભિપ્રાયથી બધાં નય માને છે, (૨) સંગ્રહ અને વ્યવહારનય - કષાય સંબંધના અભાવથી આદેશ, સમુત્પત્તિ નિક્ષેપ નથી ઇચ્છતા, (૩) ઋજુસૂત્રનય વર્તમાન અર્થમાં હોય આદેશ, સમુત્પત્તિ, સ્થાપના નિક્ષેપો ઇચ્છતો નથી. (૪) શબ્દનય - નામ, ભાવ નિક્ષેપો ઇચ્છે છે. આ રીતે કષાયો કર્મના કારણરૂપે કહ્યા.

હવે સંસાર કેટલા પ્રકારે છે તે બતાવે છે—

[નિ.૧૮૨] સંસારના પાંચ ભેદ છે - દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ, ભાવ.

દ્રવ્યસંસારમાં તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય સંસારરૂપ સંસારણ લીધું. ક્ષેત્રસંસાર - તે જે ક્ષેત્રોમાં દ્રવ્ય સંસારે તે. કાળસંસાર - જે કાળે સંસારે, તે. ભવસંસાર - નરક આદિ ચાર ગતિના ઉદયરૂપ ભવાંતર ગમન. ભાવસંસાર - સંસારણ સ્વભાવ, તે ઔદયિક આદિ ભાવ પરિણતિરૂપ છે. તેમાં પ્રકૃતિ, સ્થિત, અનુભાગ, પ્રદેશ એમ ચાર પ્રકારના કર્મબંધના વિપાકનો અનુભાવ છે. એમ દ્રવ્યાદિ પાંચ ભેદે સંસાર છે.

અથવા સંસાર દ્રવ્યાદિ ચાર ભેદે છે. તે આ પ્રમાણે - અશ્વથી હાથી, ગામથી નગર, વસંતથી ગ્રીષ્મ અને ઔદયિકથી ઔપશમિક. આવા સંસારમાં કર્મવશ જીવો આમ તેમ ભમે છે - તેથી કર્મનું સ્વરૂપ બતાવે છે—

[નિ.૧૮૩,૧૮૪ પૂર્વાર્ધ] નામકર્મ એ કર્મ વિષયથી શૂન્ય એવું 'નામ' માત્ર છે. સ્થાપનાકર્મ પુસ્તક કે પત્ર વગેરેમાં કર્મ વર્ગણાની સદ્ભાવ - અસદ્ભાવ સ્થાપના રૂપે છે. દ્રવ્યકર્મમાં જ્ઞ શરીર, ભવ્ય શરીર સિવાયનું બે પ્રકારે છે (૧) દ્રવ્યકર્મ - કર્મ વર્ગણામાંના બંધ યોગ્ય, બંધાતા, બાંધેલા અને અનુદીર્ઘ કર્મો. (૨) નોદ્રવ્યકર્મ - ખેડૂત આદિના કર્મો જાણવા. હવે કર્મવર્ગણાનું સ્વરૂપ જણાવે છે—

સામાન્યથી આ વર્ગણા ચાર પ્રકારે છે - (૧) દ્રવ્યથી - એક, બે, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અનંત પ્રદેશિકા છે. (૨) ક્ષેત્રથી - દ્રવ્યના એક, બે થી અસંખ્ય પ્રદેશ રૂપ ક્ષેત્ર પ્રદેશો જેમાં રહેલા હોય તે. (૩) કાળથી - એક, બે થી અસંખ્યાત સમય સ્થિતિક વર્ગણા લેવી. (૪) ભાવથી રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ તથા તેના પેટા ભેદો રૂપ ભાવ વર્ગણા જાણવી. આ વર્ણન સામાન્યથી કર્યું. હવે વિશેષથી કહે છે—

પરમાણુઓની એક વર્ગણા છે. એ પ્રમાણે એક-એક પરમાણુની વૃદ્ધિથી સંખ્યેયપ્રદેશિક પ્રદેશિક સ્કંધોની સંખ્યેય અને અસંખ્યાતમક પ્રદેશિક અસંખ્યેય વર્ગણા જાણવી. આ વર્ગણા ઔદારિકાદિ પરિણામ ગ્રહણ માટે અયોગ્ય છે. અનંતપ્રદેશાત્મક અનંત વર્ગણા પણ ગ્રહણ યોગ્ય નથી. ઔદારિક ગ્રહણ યોગ્ય તો અનંતાનંત પ્રદેશિકા અનંત વર્ગણા જ છે. પૂર્વોક્ત અયોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણામાં એક-એકની વૃદ્ધિ કરવાથી ઔદારિક શરીર ગ્રહણ યોગ્ય જઘન્ય વર્ગણાઓ થાય. ફરી એક-એક પ્રદેશ વધારતા ઔદારિક યોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણા જ્યાં સુધી અનંતી થાય ત્યાં સુધી લેવી.

જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટમાં વિશેષ શું છે ? જઘન્યથી ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણા વિશેષાધિક

છે વિશેષ એ છે કે - ઔદારિક જઘન્ય વર્ગણાનો અનંતમો ભાગ છે, તેના અનંતા પરમાણુપણથી એક એક પ્રદેશના ઉપચયથી થયેલી ઔદારિક યોગ્ય વર્ગણાનો જઘન્યોત્કૃષ્ટ મધ્યવર્તીનું અનંતપણું છે. તેમાં ઔદારિક યોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણામાં એક રૂપ ઉમેરવાથી અયોગ્ય વર્ગણા જઘન્ય થાય છે. એ પ્રમાણે એક એક પ્રદેશ વધતાં ઉત્કૃષ્ટ અનંતવાળી અનંતી થાય છે.

જઘન્ય - ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણામાં શું વિશેષ છે ? જઘન્યથી અસંખ્યેયગણી ઉત્કૃષ્ટા છે અને તે બહુ પ્રદેશત્વથી અને અતિ સૂક્ષ્મ પરિણામત્વથી ઔદારિકની અનંત વર્ગણા અગ્રહણ યોગ્ય છે. અલ્પ પ્રદેશત્વ અને બાદર પરિણામત્વથી વૈક્રિયશરીર માટે પણ અયોગ્ય છે. આ પ્રમાણે જેમ જેમ પ્રદેશની વૃદ્ધિ થાય તેમ તેમ વિશ્રસા પરિણામ વશ વર્ગણાઓનું અતિ સૂક્ષ્મપણું જાણવું. તે જ ઉત્કૃષ્ટ ઉપર એકરૂપ પ્રક્ષેપથી યોગ્ય-અયોગ્ય આદિ વૈક્રિય શરીર વર્ગણાનું જઘન્યોત્કૃષ્ટ વિશેષ લક્ષણ જાણવું તથા વૈક્રિય-આહારક એ બંને મધ્યે રહેલ અયોગ્ય વર્ગણાઓનું જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ વિશેષ અસંખ્યેયગુણપણું છે. વળી અયોગ્ય વર્ગણા ઉપર એકના પ્રક્ષેપથી જઘન્ય આહારક શરીર યોગ્ય વર્ગણા થાય છે. તે પ્રદેશવૃદ્ધિથી વધતાં ઉત્કૃષ્ટ અનંત સુધી થાય છે.

[જઘન્યથી ઉત્કૃષ્ટનું અંતર, ઇત્યાદિ કેટલીક વિગતો વૃત્તિમાં છે. જેની નોંધ ચૂંટીકારે લીધી નથી. વૃત્તિમાં પણ વૃત્તિકારશ્રીએ છેલ્લે તો એ જ સૂચના આપી છે કે, “વર્ગણા સંદોષથી કહી-વિશેષથી જાણવા‘કર્મપ્રકૃતિ’ ગ્રંથ જોવો]

વર્ગણા વિષયક સામાન્ય નોંધ કરી, હવે ‘પ્રયોગકર્મ’ કહે છે—

પ્રયોગ એટલે - વીર્યતરાયના કાયોપશમથી પ્રગટ થયેલ વીર્ય આત્માથી પ્રકર્ષે કરીને યોજાય તે. તે મન, વચન, કાયાના લક્ષણથી પંદર ભેદે છે—

મનોયોગ સત્ય, અસત્ય, મિશ્ર, અસત્યાસત્ય એમ ચાર ભેદે છે. વચનયોગ પણ આ ચાર ભેદે છે. કાય યોગ સાત પ્રકારે છે ઔદારિક, ઔદારિક મિશ્ર, વૈક્રિય, વૈક્રિયમિશ્ર, આહારક, આહારકમિશ્ર અને કાર્મણકાયયોગ.

તેમાં મનોયોગ મન:પર્યાપ્તિથી પર્યાપ્ત મનુષ્યાદિને છે. વચનયોગ બેઘન્દ્રિયાદિ જીવોને છે. ઔદારિકયોગ તિર્યક તથા મનુષ્યને શરીર પર્યાપ્તિ પછીથી છે તે પૂર્વે મિશ્ર જાણવો અથવા તે કેવલીને સમુદ્ઘાત અવસ્થામાં બીજા, છટ્ટા, સાતમા સમયે હોય છે. વૈક્રિય કાયયોગ દેવ, નારક, બાદર વાયુકાયને છે અથવા વૈક્રિય લબ્ધિધરને છે. તેનો મિશ્ર યોગ દેવ-નારકને ઉત્પત્તિ સમયે છે અથવા નવું વૈક્રિય શરીર બનાવનારને હોય છે. આહારકયોગ ચૌદપૂર્વી સાધુને આહારકશરીરમાં સ્થિત હોય ત્યારે છે નિર્વર્તન કાળે મિશ્ર યોગ છે.

કાર્મણયોગ વિગ્રહગતિમાં કે કેવલી સમુદ્ઘાતમાં ત્રીજા, ચોથા, પાંચમાં સમયે છે. આ પ્રમાણે પંદર પ્રકારના યોગ વડે આત્મા આઠ પ્રદેશોને છોડીને સર્વ આત્મપ્રદેશો વડે આત્મપ્રદેશથી વ્યાપ્ત આકાશ ભાગમાં રહેલ કાર્મણ શરીર યોગ્ય જે કર્મલિલકને બાંધે છે, તેને પ્રયોગકર્મ કહે છે. કહ્યું છે કે, “જ્યાં સુધી આ જીવ હાલે છે, ચાલે

છે, ફરકે છે, ત્યાં સુધી આઠ કે સાત કે છ કે એક પ્રકારના કર્મનો બંધક હોય છે. પણ તે અબંધક હોતો જ નથી.

સમુદાન કર્મ - પ્રયોગ કર્મ વડે એક રૂપણે ગ્રહણ કરેલી કર્મ વર્ગણાઓની સમ્યગ્ મૂળ-ઉત્તર એવી, જે પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાવ અને પ્રદેશ બંધબેદ વડે મર્યાદાપૂર્વક દેશ-સર્વ ઉપધાતી રૂપ વડે તેમજ સ્પૃષ્ટ, નિઘત્ત, નિકાચિત એવી ત્રણ અવસ્થા વડે જે સ્વીકાર કરવો તે જ સમુદાન. તે કર્મ સમુદાનકર્મ.

તેમાં મૂળ પ્રકૃતિનો બંધ જ્ઞાનાવરણીય આદિ છે. ઉત્તર પ્રકૃતિ બંધ— જ્ઞાનાવરણીય પાંચ પ્રકારે - મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યવ, કેવલનું આવરણ. તેમાં કેવલજ્ઞાનનું આવરણ સર્વધાતી છે. બાકીના દેશ-સર્વધાતી છે.

દર્શનાવરણીય કર્મ નવ પ્રકારે - પાંચ પ્રકારની નિદ્રા, ચાર પ્રકારે દર્શન. તેમાં નિદ્રાપંચક પ્રાપ્ત દર્શન લબ્ધિ અને ઉપયોગને ઉપધાતકારી છે અને દર્શન ચતુષ્ટય તે દર્શનલબ્ધિની પ્રાપ્તિને આવરે છે. અહીં પણ કેવલ દર્શનાવરણ સર્વધાતિ છે અને બાકીના દેશધાતિ છે.

વેદનીય કર્મ સાતા-અસાતા એવા બે ભેદે છે.

મોહનીય કર્મ દર્શન - ચારિત્ર બે ભેદે છે. તેમાં દર્શન મોહનીય મિથ્યાત્વ આદિ ભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે. તેમાં બંધ એક પ્રકારે છે. ચારિત્ર મોહનીય સોળ કષાય અને નવ નોકષાય એમ પચ્ચીશ પ્રકારે છે. અહીં પણ મિથ્યાત્વ અને સંજવલનકષાય છોડીને બાર કષાયો સર્વધાતી છે, બાકીના દેશધાતી છે.

આયુષ્યકર્મ નારક આદિ ચાર ભેદથી છે.

નામકર્મ ગતિ આદિ ૪૨-ભેદે છે. ઉત્તર પ્રકૃતિ ભેદથી તેના ૯૩-ભેદ છે. તેમાં ગતિ-નારકાદિ ચાર છે, જાતિ એકેન્દ્રિયાદિ પાંચ છે, શરીર ઔદારિકાદિ પાંચ છે. ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક એમ ત્રણ ભેદે અંગોપાંગ છે, નિર્માણ નામ એક ભેદ છે. બંધન નામ ઔદારિકાદિ કર્મ વર્ગણાનું એકપણું કરનાર પાંચ પ્રકારે છે. સંઘાત નામ પાંચ પ્રકારે છે. - તે ઔદારિકાદિ કર્મવર્ગણાની રચના વિશેષ કરી સ્થાપે છે. સંસ્થાનનામ સમયતુરઝાદિ છ પ્રકારે છે. સંહનનામ વજ્રઘ્નભનારાચાદિ છ ભેદે છે. સ્પર્શના આઠ, રસના પાંચ, ગંધના બે, વર્ણના પાંચ ભેદ છે.

વિહાયોગતિ પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત બે ભેદે છે. અગુરુલઘુ, ઉપધાત, પરાધાત, આતપ, ઉદ્યોત, ઉચ્ચવાસ, પ્રત્યેક, સાધારણ, ખસ, સ્થાવર, શુભ, અશુભ, સુભગ, દુર્ભગ, સુસ્વર, દુ:સ્વર, સૂક્ષ્મ, બાદર, પર્યાપ્તક, અપર્યાપ્તક, સ્થિર, અસ્થિર, આદેય, અનાદેય, યશકીર્તિ, અયશકીર્તિ, તીર્થકરનામ આ બધી પ્રકૃતિ એક જ પ્રકારની કહી છે.

ગોત્રકર્મ ઉંચ અને નીચ એમ બે ભેદે છે.

અંતરાયકર્મ દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ, વીર્ય એમ પાંચ ભેદે છે.

આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ બંધ કહ્યો. હવે તેના કારણો બતાવે છે—

૧. તેનું શત્રુપણું, અંતરાય, ઉપધાત, પ્રદ્વેષ, નિન્હવપણું અને આશાતના

કરવાથી જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ કર્મ બંધાય છે.

૨. જીવોની દયા, વ્રત-યોગમાં ઉદમ, કામા, દાન, ગુરુ ભક્તિથી સાતા વેદનીય કર્મ બંધાય. તેનાથી વિપરીત વર્તતા અસાતા વેદનીય બંધાય.

૩. અરહંત, સિદ્ધ, ચૈત્ય, તપ, શ્રુત, ગુરુ, સાધુ, સંઘના શત્રુપણાથી દર્શન મોહનીય કર્મ બાંધે. તેનાથી અનંત સંસારી થાય.

૪. તીવ્ર કષાયી, બહુ મોહવાળો, રાગ-દ્વેષ યુક્ત જીવ ચારિત્ર ગુણના ઘાતક એવા બંને પ્રકારના ચારિત્રમોહને બાંધે છે.

૫. મિથ્યાદૃષ્ટિ, મહા આરંભ-પરિગ્રહી, ઘણો લોભી, શીલ વગરનો જીવ-પાપમતિ અને રૌદ્ર પરિણામી હોવાથી નરકનું આયુષ્ય બાંધે છે.

૬. ઉન્માર્ગ દેશક, માર્ગનાશક, ગૂઠ હૃદયી, કપટી, શઠતા કરનાર, શલ્યવાળો જીવ તિર્યચનું આયુષ્ય બાંધે.

૭. સ્વભાવથી પાતળા કષાયવાળો, દાન રક્ત, શીલ-સંયમમાં અલપતા, મધ્યમ ગુણયુક્ત જીવ મનુષ્યાયુ બાંધે.

૮. અણુવ્રતી-મહાવ્રતી, બાળતપસી, અકામ નિર્જરાવાળો, સમ્યગ્ દૃષ્ટિ જીવ મનુષ્યનું આયુષ્ય બાંધે.

૯. મન, વચન, કાયાથી વક્ર, અહંકાર યુક્ત, માયાવી અશુભ નામકર્મ બાંધે તેનાથી વિપરીત સરળ આદિ ગુણવાન્ શુભનામકર્મ બાંધે.

૧૦. અરિહંત આદિનો ભક્ત, સૂત્ર-રૂચિ, અલ્પમાની, ગુણદૃષ્ટિ જીવ ઉંચ ગોત્ર બાંધે, તેનાથી ઉલટા ગુણવાળો નીચ ગોત્ર બાંધે.

૧૧. પ્રાણવધાદિમાં રક્ત, જિનપૂજા અને મોક્ષ માર્ગમાં વિઘ્ન કર્તા જીવ અંતરાય કર્મ બાંધે. જેનાથી તે ઇચ્છિત વસ્તુને મેળવતો નથી.

હવે સ્થિતિબંધ કહે છે— તે જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બે ભેદે છે—

મૂળ પ્રકૃતિમાં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, અંતરાયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમ છે. મોહનીયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમ અને નામ તથા ગોત્રની ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમ છે. જેની જેટલી કોડાકોડી સ્થિતિ હોય, તેની તેટલા સેંકડો વર્ષની અબાધા જાણવી. પછી પ્રદેશથી કે વિપાકથી કર્મ ભોગવવું પડે. આયુકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૩ સાગરોપમ છે. તેમાં પૂર્વ કોડીનો ત્રીજો ભાગ અબાધાકાળ છે.

હવે જઘન્ય સ્થિતિ કહે છે - જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય, અંતરાય એ ચારની અંતર્મુહૂર્ત, નામ-ગોત્રની આઠ મુહૂર્ત, વેદનીયની બાર મુહૂર્ત, આયુષ્યની ક્ષુલ્લક ભવ - શ્વાસોચ્છવાસના ૧૭માં ભાગે છે.

હવે ઉત્તર પ્રકૃતિને આશ્રીને ઉત્કૃષ્ટ-જઘન્ય બંધને જણાવે છે—

મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનપર્યવ, કેવલ-આવરક, નિદ્રા પંચક અને ચક્ષુદર્શન ચતુષ્ક, અસાતા વેદનીય, દાનાદિ પાંચ અંતરાય આ વીશ ઉત્તરપ્રકૃતિની સ્થિતિ ૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમ છે. સ્ત્રીવેદ, સાતાવેદનીય, મનુષ્ય ગતિ અને અનુપૂર્વી એ

ચારની ૧૫ કોડાકોડી સાગરોપમ છે. મિથ્યાત્વ મોહનીયની ૭૦ અને ૧૬ કષાયની ૪૦ કોડાકોડી સાગરોપમ છે.

નપુંસક વેદ, અરતિ, શોક, ભય, જુગુપ્સા, નરકગતિ, તિર્યચ ગતિ, એકેન્દ્રિય, જાતિ, પંચેન્દ્રિય જાતિ, ઔદારિક-વૈક્રિય શરીર, બંનેના અંગોપાંગ, તૈજસ, કાર્મણ, હુંડક સંસ્થાન, છેલ્લું સંહનન, વર્ણ-ગંધ, રસ, સ્પર્શ, નરક-તિર્યચ અનુપૂર્વી, અગુરુલઘુ, ઉપઘાત, પરાઘાત, ઉચ્છ્વાસ, આતપ, ઉદ્યોગ, અપ્રશસ્તવિહાયોગતિ, ત્રસ, સ્થાવર, બાદર, પર્યાપ્તક, પ્રત્યેક, અસ્થિર, અશુભ, દુર્ભગ, દુઃસ્વર, અનાદેય, અચશકીર્તિ, નિર્માણ, નીચગોત્ર એ ૪૩ ઉત્તર પ્રકૃતિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમ છે.

પુરુષ વેદ, હાસ્ય, રતિ, દેવગતિ-આનુપૂર્વી બે, પહેલું સંસ્થાન-સંહનન, પ્રશસ્ત વિહાયોગતિ, સ્થિર, શુભ, સુભગ, સુસ્વર, આદેય, ચશકીર્તિ, ઉંચગોત્ર એ પંદર ઉત્તર પ્રકૃતિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૦-કોડાકોડી સાગરોપમ છે.

ત્રીજું સંસ્થાન અને નારાય સંહનનની ૧૪ - કુબ્જ સંસ્થાન અને અર્ધ નારાય સંહનનની ૧૬ - કોડાકોડી સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે.

વામન સંસ્થાન, કીલિકા સંહનન, બે, ત્રણ, ચાર ઇન્દ્રિયની જાતિ, સૂક્ષ્મ, અપર્યાપ્તક, સાધારણ એ આઠની ૧૮ કોડાકોડી સાગરોપમ સ્થિતિ.

આહારક શરીર-અંગોપાંગ, તીર્થકર નામ એ ત્રણની એક કોડાકોડી છે. આ બધાનો અબાધાકાળ ભિન્ન અંતર્મુહૂર્ત છે. દેવ, નારકીનું આયુ ૩૩-સાગરોપમ અને તિર્યચ, મનુષ્યાયુ ત્રણ પલ્લોપમ છે. પૂર્વકોડીનો ત્રીજો ભાગ અબાધાકાળ છે. ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધ કહ્યો. હવે જઘન્ય કહે છે—

મતિ આદિ પાંચ, ચક્ષુદર્શનાવરણાદિ ચાર, સંજવલન લોભ, દાનાદિ પાંચ અંતરાય એ પંદરનો સ્થિતિબંધ અને અબાધા બંને અંતર્મુહૂર્ત છે. નિદ્રા પંચક, અસાતા વેદનીયની ત્રણ સપ્તમાંશ સાગરોપમથી પલ્લોપમનો અસંખ્યેય ભાગ ઓછો એટલી જઘન્ય સ્થિતિ છે. સાતા વેદનીયનો કાળ ૧૨ મુહૂર્ત અને અબાધા અંતર્મુહૂર્તની છે. મિથ્યાત્વની સ્થિતિ પલ્લોપમનો અસંખ્યેય ભાગ ન્યૂન એક સાગરોપમ છે. પહેલા બાર કષાયની સ્થિતિ પલ્લોપમનો અસંખ્યેય ભાગ ન્યૂન ચાર સપ્તમાંશ સાગરોપમ છે. સંજવલન કોધની બે માસ, માનની એક માસ, માયાની ૧૫-દિન, પુંવેદ આઠ વર્ષ, અબાધા અંતર્મુહૂર્ત.

બાકીના કષાયો, મનુષ્ય-તિર્યચ ગતિ, પંચેન્દ્રિય જાતિ, ઔદારિક શરીર અંગોપાંગ, તૈજસ-કાર્મણ, છ સંસ્થાન, સંહનન, વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, તિર્યચ, મનુષ્ય આનુપૂર્વી, અગુરુલઘુ, ઉપઘાત, પરાઘાત, ઉચ્છ્વાસ, આતપ, ઉદ્યોત, પ્રશસ્ત, અપ્રશસ્ત વિહાયોગતિ, ચશકીર્તિ સિવાયની ત્રસાદિ ૨૦ પ્રકૃતિ, નિર્માણ, નીચ ગોત્ર, દેવગતિ-આનુપૂર્વી, નરકગતિ-આનુપૂર્વી, વૈક્રિયશરીર અંગોપાંગ એમ ૬૮ ઉત્તર પ્રકૃતિની સ્થિતિ પલ્લોપમનો અસંખ્યેય ભાગ ન્યૂન બે-તૃતીયાંશ સાગરોપમ અને અબાધાકાળ અંતર્મુહૂર્ત છે.

વૈકિયષ્ટકની પત્યોપમનો અસંખ્યેય ભાગ વ્યૂન ૨,૦૦૦ સાગરોપમના બે સપ્તમાંશ ભાગ છે અંતર્મુહૂર્ત અબાધા છે. આહારક શરીર - અંગોપાંગ. તીર્થકર નામની સાગરોપમ કોડાકોડી સ્થિતિ છે. ભિન્ન અંતર્મુહૂર્ત અબાધાકાળ છે.

ઉત્કૃષ્ટ સાથે જઘન્યનો ભેદ જણાવતા કહે છે- જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યેય ગુણહીન છે યશકીર્તિ, ઉચ્ચગોત્ર બંનેની સ્થિતિ આઠ મુહૂર્ત અને અંતર્મુહૂર્ત અબાધા છે. દેવ-નારકીનું આયુ ૧૦,૦૦૦ વર્ષ છે. અંતર્મુહૂર્ત અબાધા છે. તિર્યચ, મનુષ્યના આયુની સ્થિતિ ક્ષુલ્લક ભવ અને અંતર્મુહૂર્ત અબાધા છે. બંધન, સંઘાતનો ઉત્કૃષ્ટ જઘન્ય ભેદ ઔદારિક મધ્યે જાણવો.

હવે અનુભાવ બંધ કહે છે-શુભ-અશુભ કર્મથી ઉત્પન્ન પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, પ્રદેશરૂપ કર્મનું જે તીવ્ર-મંદ વેદન તે અનુભાવ [રસ] જાણવો. આ રસ એક, બે, ત્રણ, ચાર સ્થાન ભેદ વડે જાણવો. તેમાં અશુભ પ્રકૃતિનું અતિ કડવા રસ જેવું જાણવું. તેનો અડધો, ત્રીજો ભાગ, ચોથો ભાગ કડવાપણું - એ પ્રમાણે તીવ્ર અનુભાવ અનુક્રમે જાણવો. મંદ રસનો અનુભાવ તે જાઈ ફૂલના રસમાં એક, બે, ત્રણ, ચારગણું પાણી વધુ નાખવાથી થતો ભેદ જાણવો.

શુભ પ્રકૃતિનો રસ દૂધ, શેરડીરસના દેષ્ટાંતે જાણવો. અહીં પણ અશુભ પ્રકૃતિ માફક ભેદો સમજી લેવા. બંનેમાં એક-એક બિંદુ પાણી નાંખવાના દેષ્ટાંતે અનંત ભેદો જાણવા. અહીં આયુષ્યમાં ચાર પ્રકૃતિ ભવ વિપાકીની અને ચાર પ્રકૃતિ ક્ષેત્ર વિપાકીની છે.

શરીર, સંસ્થાન, અંગોપાંગ, સંઘાત, સંહનન, વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, અગુરુલઘુ, ઉપપાત, પરાઘાત, ઉદ્યોત, આતપ, નિર્માણ, પ્રત્યેક, સાધારણ, સ્થિર, અસ્થિર, શુભ તથા અશુભ રૂપવાળી છે. તે બધી પુદ્ગલ વિપાકીની છે. બાકીની જ્ઞાનાવરણાદિ જીવ વિપાકીની છે.

હવે પ્રદેશ બંધ કહે છે- તે એક પ્રકાર વગેરે બંધકની અપેક્ષાએ થાય છે. જો એક પ્રકારનું કર્મ બાંધે તો પ્રયોગ કર્મ વડે એક સમયમાં ગ્રહણ કરેલ પુદ્ગલો સાતાવેદનીયના ભાવ વડે પરિણમે છે. જો છ પ્રકારનું કર્મ બાંધે તો આયુ અને મોહનીય કર્મ છોડીને બાકીના બાંધે. જો સાત પ્રકારે કર્મ બાંધે તો આયુકર્મ સિવાયના સાત કર્મો બાંધે. આઠ પ્રકારના કર્મ બાંધનાર આઠે બાંધે. તેમાં પ્રથમ સમયે ગ્રહણ કરેલ પુદ્ગલો સમુદાન વડે, બીજા વગેરે સમયમાં અલ્પ બહુપ્રદેશપણે આ ક્રમે સ્થાપે. તેમાં આયુષ્યના પુદ્ગલો થોડાં, તેથી વિશેષાધિક નામ અને ગોત્રના પણ પરસ્પર તુલ્ય કર્મ બાંધે. તેથી વિશેષાધિક જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, અંતરાયના બાંધે તેથી વિશેષાધિક મોહનીય કર્મના બાંધે. તેથી અધિક વેદનીય બાંધે.

(અહીં વૃત્તિમાં ‘‘પંચમી વિભક્તિ’’ને બદલે ષષ્ઠી કે સપ્તમી કેમ નહીં? તેવા પ્રકારનો પ્રશ્ન અને તેનું સમાધાન છે. જે અહીં નોંધેલ નથી.)

હવે ઇર્ષ્યાક્રમ કહે છે - ‘ઈર્ષ’ ધાતુનો અર્થ ગતિ અને પ્રેરણા છે. તેને ભાવમાં ચ પ્રત્યય લાગી સ્ત્રીલિંગે ‘ઈર્ષ્યા’ શબ્દ બન્યો. તેનો પથ તે ‘ઈર્ષ્યાપિથ’ તેને

આશ્રીને ઇર્ષ્યાપિથિક બન્યું. આ ઇર્ષ્યાપિથ ઉભા રહેનારને પણ થાય. તે ઉપશાંત ક્ષીણ મોહ અને સયોગી કેવળીને હોય છે. કેમકે સયોગી કેવળી પણ નિશ્ચયથી સૂક્ષ્મ ગાત્રના સંચારવાળા હોય છે. કહ્યું છે કે-

હે ભગવન્ ! જે સમયે કેવળી જે આકાશપ્રદેશમાં હાથ કે પગ મૂકે, તે જ પ્રદેશથી તે રીતે પાછો લઈ લેવા સમર્થ છે ?

આ અર્થ સમર્થ નથી. કેમકે કેવળીના શરીરના ભાગો ચલાયમાન હોય છે. ત્યાંથી પાછો લેતા સહેજ પણ ચલાયમાન થઈ જતાં થોડો (પ્રદેશ) ફેર થઈ જાય. આ રીતે સૂક્ષ્મતર શરીર સંસારરૂપ યોગથી જે કર્મ બંધાય તે ઇર્ષ્યાપિથિક કે ઇર્ષ્યા હેતુક કહેવાય. તે બે સમયનું છે. પહેલા સમયે બાંધે, બીજા સમયે વેદે. તે કર્મની અપેક્ષાએ ત્રીજા સમયે અકર્મતા થાય છે. કઈ રીતે ?

પ્રકૃતિથી તે સાતાવેદનીય કર્મ છે. કષાયરહિત છે. સ્થિતિનો અભાવ છે. બંધાતા જ ખરી પડે છે. અનુભાવથી અનુતરે ઉત્પન્ન દેવ અતિ સુખ ભોગવે છે. પ્રદેશથી તે સ્થૂળ, રૂક્ષ, શુકલાદિ બહુ પ્રદેશવાળા છે. કહ્યું છે-

સ્થિતિથી અલ્પ, પરિણામથી બાદર, અનુભાવથી મૂઠુ, પ્રદેશથી બહુ, સ્પર્શ થકી રુક્ષ, વર્ણથી શુકલ, લેપથી મંદ છે. કરકરી ભૂકી મુઠી ભરીને પોલીસ કરેલ ભીંત પર નાંખતા અલ્પ માત્ર લેપ થાય, તે એક સમયમાં બધું જ દૂર થાય છે. સાતા વેદનીયના બહુપણથી અનુતરોપપાતિકના સુખનું અતિશયપણું છે.

હવે આધાકર્મ કહે છે- જે નિમિત્તને આશ્રીને પૂર્વોક્ત આઠ પ્રકારના કર્મ બંધાય તે આધાકર્મ છે. તે શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, રૂપ, ગંધાત્મક છે. જેમ શબ્દાદિ કામગુણ વિષયમાં આસક્ત, સુખની ઇચ્છાથી મોહ વડે હણાયેલ ચેતનાવાળો, પરમાર્થથી સુખ નથી તેમાં સુખ માનીને ભોગવે છે. કહ્યું છે-

દુઃખરૂપ વિષયોમાં સુખનું માન કરીને સુખરૂપ નિયમાદિમાં જેની દુઃખરૂપ બુદ્ધિ છે. તે કોતરેલા અક્ષર પદ શ્રેણિ માફક અન્યરૂપે છતાં તે રૂપવાળી વિપરીત ગતિના પ્રયોગથી તેને ખરાપણે માને છે - આ રીતે કર્મ નિમિત્તભૂત અમનોજ્ઞ શબ્દાદિ જ આધાકર્મ છે.

હવે તપોકર્મ કહે છે - આઠ પ્રકારના કર્મની બહુ, સ્પૃષ્ટ, નિઘત્ત, નિકાચીત અવસ્થા છતાં નિર્જરાના હેતુભૂત બાર ભેદે તપોકર્મ છે.

હવે કૃતિકર્મ કહે છે - તે જ આઠ પ્રકારના કર્મોને દૂર કરનાર અર્હત્, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય સંબંધી નમસ્કાર રૂપ તે કૃતિકર્મ.

હવે ભાવકર્મ કહે છે - અબાધાને ઉલ્લંઘીને પોતાના ઉદયથી કે ઉદયકરણ વડે ઉદીર્ણ પુદ્ગલો પ્રદેશ તથા વિપાક વડે ભવ, ક્ષેત્ર, પુદ્ગલ, જીવોમાં અનુભાવ કરાવે, તે ભાવકર્મ શબ્દ નામે ઓળખાય છે. આ રીતે નામાદિ દશભેદે કર્મનો નિક્ષેપ કર્યો. સમુદાનકર્મથી ગૃહિત અધિકાર કહે છે -

[નિ.૧૮૪-ઉત્તરાધી] આઠ પ્રકારના કર્મથી અહીં અધિકાર છે - x - x - હવે સૂત્રાનુગમમાં મૂળ સૂત્રને જણાવે છે-

● સૂત્ર-૬૩ :-

જે મૂળ [શબ્દાદિ વિષય] છે તે ગુણસ્થાન [સંસારનું કારણ] છે. જે મૂળસ્થાન છે, તે ગુણ છે. આ રીતે તે વિષયાર્થી અતિ પરિતાપથી પ્રમત્ત થઈને જીવન વિતાવે છે. તે આ પ્રમાણે - મારી માતા, મારા પિતા, મારો ભાઈ, મારી બહેન, પત્ની, પુત્ર, પુત્રી, પુત્રવધૂ, સખા, સ્વજન, સંબંધી છે. મારા વિવિધ કે પ્રચૂર ઉપકરણો, પરિવર્તન, ભોજન, વસ્ત્ર છે. આ પ્રમાણે મમત્વમાં આસક્ત થઈને પ્રમત્ત થઈને તેની સાથે નિવાસ કરે છે.

તે પુરુષ રાત-દિવસ ચિંતાદિથી આકુળ થઈ કાળે કે અકાળે પ્રયત્નશીલ રહે છે. તે સંયોગાર્થી, અર્થલોભી થઈ લુંટારો, દુઃસાહસી, વિનિવિષ્ટ ચિત્ત થઈ વારંવાર શસ્ત્રપ્રયોગ કરે [હિંસા] છે.

આ લોકમાં મનુષ્યનું આયુ ઘણું અલ્પ છે જેમકે -

● વિવેચન :-

આ સૂત્રનો પરંપર અને અનંતર સૂત્ર સંબંધ જાણવો. તે આ પ્રમાણે- અનંતર સંબંધ - તે મુનિ પરિજ્ઞાત કર્મા છે. જેને આ મૂળ ગુણાદિ મળેલ છે. પરસ્પર સૂત્ર સંબંધ - જે પોતાની બુદ્ધિ કે તીર્થંકર કે આચાર્યના ઉપદેશથી સાંભળીને જે જાણે અને વિચારે તે જે ગુણ છે, તે મૂળ સ્થાન છે. તેનો પહેલા સૂત્ર સાથે આ સંબંધ છે - સુયં મે આસક્તેણ ઘટ્યાદિ.

મેં શું સાંભળ્યું ? જે ગુણે સેં અહીં 'જે' સર્વનામ છે. 'ગુણ' એટલે જેના વડે દ્રવ્ય ગુણાય, બેદાય કે વિશેષિત થાય તે. અહીં તે શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શાદિ છે. 'સે' સર્વનામ છે 'મૂલ' એટલે નિમિત્ત, કારણ. પ્રત્યય તે પર્યાયો છે. તે જેમાં રહે તે 'ઠાણ' છે. મૂળનું સ્થાન તે મૂલસ્થાન તે વાક્યનું વિવેચન કરનાર છે. એ ન્યાયે શબ્દાદિક કામગુણ એ નારકાદિ ગતિમાં સંસારણરૂપ સંસાર છે તેનું મૂળ કારણ કષાયો છે. તે તેઓનું સ્થાન છે. તેથી અમનોજ્ઞ શબ્દાદિની પ્રાપ્તિથી કષાયનો ઉદય થાય છે અને તેથી જ સંસાર છે અથવા 'મૂલ' એટલે કારણ. તે આઠ પ્રકારના કર્મો જાણવા. તેનું સ્થાન તે કામગુણ છે.

- અથવા 'મૂળ' તે મોહનીય કર્મ. તેનો ભેદ કામ છે, તેનું સ્થાન શબ્દાદિ વિષય ગુણ છે. અથવા 'મૂલ' તે શબ્દાદિ વિષયગુણ. તેનું 'ઠાણ' ઇષ્ટ અનિષ્ટ વિષય ગુણના ભેદ વડે વ્યવસ્થામાં રહેલો ગુણરૂપ સંસાર જ છે. અથવા આત્મા પોતે શબ્દાદિ ઉપયોગથી એકપણે હોવાથી તે 'ગુણ' છે. અને - X - X - શબ્દાદિ વિષય તથા કષાયથી પરિણત આત્મા સંસારનું મૂલ છે. - X - X - આમ સર્વ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે જે ગુણ છે તે જ મૂળસ્થાન છે.

પ્રશ્ન - વર્તન ક્રિયાને સૂત્રમાં નથી લીધી, તો પ્રદોષ કેમ કરો છો ?

ઉત્તર - જ્યાં કોઈ વિશેષ ક્રિયા ન લીધી હોય ત્યાં પણ સામાન્ય ક્રિયા હોય છે. તેથી પહેલાની ક્રિયા લઈને વાક્ય સમાપ્ત કરાય છે - X - X - અથવા મૂલ તે આદ્ય કે પ્રધાન છે અને 'ઠાણ' તે કારણ છે. અહીં મૂલ અને કારણ નો કર્મધારક

સમાસ કરતા એવો અર્થ થાય કે - જે શબ્દાદિ ગુણ છે, તે જ મૂળ સ્થાન સંસારનું પ્રધાન કારણ છે બાકી પૂર્વવત્ જાણવું.

- X - X - ગુણ અને મૂલ સ્થાનનો કાર્ય-કારણ ભાવ સૂત્ર વડે જ બતાવે છે. સંસારનું મૂળ કે કર્મનું મૂળ કે કષાયોનું સ્થાન તે શબ્દાદિ ગુણ પણ આ જ છે. અથવા કષાય મૂળ શબ્દાદિનું જે સ્થાન છે, તે કર્મ સંસાર છે અને તે તે સ્વભાવની પ્રાપ્તિથી ગુણ પણ તે જ છે. અથવા શબ્દાદિ કષાય પરિણામ મૂળ જે સંસાર અથવા કર્મનું જે સ્થાન મોહનીય કર્મ છે, તે શબ્દાદિ કષાય પરિણત આત્મા છે, તેના ગુણની પ્રાપ્તિથી ગુણ પણ તે જ છે - X - X - X - આ રીતે જે ગુણ કે ગુણોમાં વર્તે છે તે મૂળ સ્થાન કે મૂળ સ્થાનોમાં વર્તે છે. જે મૂળ સ્થાન આદિમાં વર્તે છે, તે જ ગુણોમાં વર્તે છે.

જે જીવ પૂર્વ વર્ણિત શબ્દાદિ ગુણોમાં વર્તે, તે જ સંસાર મૂળ કષાયાદિ સ્થાન વગેરેમાં વર્તે છે - X - X - વળી આ પણ જાણો કે - જે ગુણ છે, તે જ મૂલ છે અને તે જ સ્થાન છે. જે મૂલ છે તે જ ગુણ અને સ્થાન પણ છે. જે સ્થાન છે તે જ ગુણ અને મૂળ પણ છે. આ પ્રમાણે બીજા વિકલ્પોમાં પણ યોજવું.

વિષય નિર્દેશમાં વિષયી પણ કહી દીધો. જે ગુણમાં વર્તે છે, તે જ મૂળ સ્થાનમાં વર્તે છે. આ પ્રમાણે બધે જાણવું. હવે સૂત્રના અનંત અર્થપણને કહે છે- અહીં કષાયાદિને મૂળ બતાવ્યું. કષાયો કોઠાદિ ચાર છે. અનંતાનુબંધી આદિ ચાર ભેદે કોષ છે. અનંતાનુબંધીના અસંખ્ય લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ બંધના અધ્યવસાય સ્થાન જાણવા. તેના પર્યાય પણ અનંતા છે. તેથી પ્રત્યેકને સ્થાન ગુણના નિરૂપણ વડે સૂત્રનું અનંત અર્થપણું થાય છે. - X - X - અહીં થોડામાં દિગ્દર્શન રૂપે બતાવ્યું છે - X - તિક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળાએ ગુણ સ્થાનોના પરસ્પર કાર્ય-કારણ ભાવની સંયોજના કરવી. - X - X -

હવે સૂત્રમાં 'ઇતિ' શબ્દ છે. તે હેતુના અર્થમાં છે. એટલે જે શબ્દાદિ ગુણથી વ્યાપ્ત આત્મા, તે કષાયના મૂલ સ્થાનમાં વર્તે છે. 'ગુણઢ્ઠી' બધાં પ્રાણીઓ ગુણના પ્રયોજનવાળા છે. ગુણાનુરાગી છે. તેથી ગુણની અપ્રાપ્તિ કે પ્રાપ્તનો નાશ થતાં ઇચ્છા અને શોક વડે તે પ્રાણી ઘણાં પરિતાપ વડે શરીર-મનના સંબંધી દુઃખોથી અભિભૂત થાય છે. થઈને વારંવાર તે-તે સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાં પ્રમત્ત બને છે. આ પ્રમાણે રાગ-દ્વેષ રૂપ છે. રાગ વિના પ્રાયઃ દ્વેષ ન થાય. રાગ પણ ઉત્પત્તિથી માંડીને અનાદિના અભ્યાસથી માતા-પિતાદિમાં થાય.

[તેથી સૂત્રમાં કહે છે] - માતા સંબંધી રાગ. સંસારના સ્વભાવથી ઉપકાર કરવાથી માતાનો રાગ થાય છે. તેથી 'મારી માતા ભૂખ, તરસથી ન પીડારો' માની પુત્ર ખેતી, વેપાર, નોકરી થકી પ્રાણિહિંસારૂપ ક્રિયા કરે છે. તે ઉપદાતકારી ક્રિયામાં વર્તતા કે માતાને અકાર્યમાં પ્રવર્તતા જાણી દ્વેષ કરે છે. જેમ - અનંતવીર્ય પ્રત્યે આસક્ત રેણુકા પ્રત્યે પરસુરામને દ્વેષ થયો.

એ જ પ્રમાણે પિતા નિમિત્તે રાગ-દ્વેષ થાય. જેમ પરસુરામે પિતાના રાગથી તેને

હણનાર પ્રત્યે દ્રેષ લાવીને સાત વાર ક્ષત્રિયોને મારી નાખ્યા. તેના કારણે સુભૂમ ચક્રવર્તીએ એકવીસ વાર બ્રાહ્મણોને મારી નાંખ્યા.

કોઈ બહેનના નિમિત્તે ક્લેશ પામે છે. જેમ ચાણક્યે બેન બનેવીથી અપમાનીત પત્નીની પ્રેરણાથી નંદરાજ પાસે દ્રવ્યાર્થે જતાં કોપથી નંદકુળનો ક્ષય કર્યો. કોઈ “પુત્ર જીવતા નથી” માનીને આરંભ કરે છે. કોઈ “મારી દીકરી દુઃખી છે” માની રાગદ્રેષથી મૂઠ બની પરમાર્થને ન જાણતો એવા કૃત્યો કરે છે, જેનાથી આલોક પરલોકમાં નવા દુઃખોને ભોગવે છે. જેમ જરાસંઘે જમાઈ કંસના મરણથી પોતાના લશ્કરના અહંકાર વડે વાસુદેવ કૃષ્ણ પર કોપ કર્યો, તો પોતાના વાહન અને સેના સહિત વિનાશ પામ્યો. કોઈ પુત્રવધૂ અર્થે આરંભ કરે.

કોઈ મિત્ર, સ્વજન, પરિચિત, પિતરાઈ, પૂર્વ સ્વજન માતા-પિતાઈ, પછીના સ્વજન શ્વસૂરાઈ. હાલ દુઃખી છે માનીને શોક કરે.

વિવિત્ત - [ચૂંદિમાં વિવિત્ત પાઠ પણ છે] જુદા જુદા - શોભન કે પ્રચુર એવા હાથી, ઘોડા, રથ, આસન, પલંગાઈ ઉપકરણો. તેનાથી બમણાં, ત્રણ ગણાં રાખીને બદલે તે ‘પરિવર્તન.’ તથા ભોજન, આસ્થાદન આઈ નષ્ટ થશે માનીને રાગદ્રેષ કરે. આ પ્રમાણે અર્થમાં આસક્ત લોક તે માતા, પિતા આઈના રાગાઈ નિમિત્ત સ્થાનોમાં આમરણ પ્રમત બની આ મારા કે હું તેમનો સ્વામી કે પોષક છું માનીને મોહિત મનવાળો થઈને રહે છે. કહ્યું છે કે—

મારા પુત્રો, મારા ભાઈ, મારા સ્વજન, મારા ઘર-સ્ત્રી વર્ગ છે. એમ પશુની માફક મે-મે બોલતા માણસને મૃત્યુ હરી જાય છે. પુત્ર, પત્નીના પરિગ્રહ-મમત્વથી માણસ નાશ પામે છે. જેમ કોશેટો બનાવનાર કીડો કોશેટાના પરિગ્રહથી દુઃખને-મરણને પામે છે. નિર્યુક્તિકાર આ વાતને કહે છે—

[નિર્યુક્તિ-૧૮૫,૧૮૬] નારકાઈ ચતુર્ગતિ સંસાર કે માતા પિતા પત્નીના સ્નેહ લક્ષણ રૂપ સંસાર મૂળથી છેદવા ઇચ્છનાર આઠ પ્રકારના કર્મોને મૂળથી ઉખેડી નાંખે છે. તે ઉખેડવા માટે તેના કારણભૂત કષાયોનો છેદ કરવો. કષાય છેદ માટે માતા-પિતાનો સ્નેહ ત્યાગે. જો તેમ ન કરે તો - X - X - જન્મ, જરા, મરણાઈના દુઃખ ભોગવે છે. આ રીતે કષાય, ઇન્દ્રિયાઈમાં પ્રમત માતા-પિતાઈ માટે ધન મેળવવા અને તેનું રક્ષણ કરવા ફક્ત દુઃખ જ ભોગવે છે. આ જ વાત સૂત્રકારશ્રી એ પણ આ સૂત્રમાં કહી છે. કહ્યું છે—

આ સાર્થ ક્યારે જશે ? માલ શું છે ? ક્યાં જવું છે ? ક્ય-વિક્રયનો કયો કાળ છે ? ક્યાં, કોના વડે કાર્ય સિદ્ધ થશે ? ઇત્યાઈ ચિંતામાં બળતો રહે છે.

કાળ-કર્તવ્ય અવસર, અકાળ-અયોગ્ય સમય. કાળનું કામ અકાળે કરે, અકાળનું કામ કાળે કરે, બંનેમાં કામ કરે કે ન કરે. એ રીતે અન્યમનસ્ક બની કાળ-અકાળના વિવેક વગરનો રહે. જેમ ચંડપ્રદ્યોત રાજાએ વિધવા બનેલ મૃગાવતીના કહેવાથી મોહીત બની જે કાળે કીલ્લો લેવાનો હતો તે કાળે ન લેતાં કિલ્લાને નવો કરાવ્યો, પછી તે જીતી ન શક્યો. પણ જે યોગ્ય કાળે ક્રિયા કરે છે તે બાદ

રહિતપણે સર્વ ક્રિયા કરે છે.

આઠ માસમાં તથા આયુષ્યની પૂર્વ વયમાં મનુષ્યે તે કર્તવ્ય કરી લેવું જોઈએ કે જેથી અંતે - પશ્ચાત્ કાળમાં સુખને પામે.

મૃત્યુની માફક ધર્માનુષ્ઠાનમાં કોઈ અકાળ હોતો નથી. તો પછી શા માટે કાળ-અકાળનો સમુત્થાચી થાય છે. તેથી કહે છે - જેને પ્રયોજન છે, તે તેને માટે [સંજોગોને માટે] કરે છે. તેમાં ધન, ધાન્ય, સોનું, દ્રિપદ, ચતુષ્પદ, રાજ્ય, સ્ત્રી આઈ જે સંયોગ. તે માટે અથવા શબ્દાઈ વિષય સંયોગ કે માતાપિતાઈ સંયોગને લીધે, તેના અર્થી કાળ-અકાળ સમુત્થાચી થાય છે.

અટ્ટલોભી - અર્થ એટલે રત્નકુપ્યાઈ. તેમાં અત્યંત લોભ જેને હોય તે મમ્મણ વલિગ્ માફક કાલ-અકાલ સમુત્થાચી થાય છે. આ વલિક અતિ ધન હોવા છતાં ચૌવનવયમાં સુખનો ભોગ છોડીને, દેશ-વિદેશમાં વેપાર કર્યો. ભર ચોમાસે મૂશળધાર વરસાદમાં પણ પુરમાં તણાઈને આવેલા લાકડાં લેવા ગયો. ધનનો ઉપભોગ ન કર્યો. શુભ પરિણામ છોડી ફક્ત ધન ઉપાર્જન રત જ રહ્યો. કહ્યું છે કે, “ધન લોભી ખનન, ઉત્ખનન, હિંસા કરે છે. રાત્રે સુવે નહીં દિવસે સાશંક રહે છે. કર્મથી લેપાય છે, પડી રહે છે. લજ્જાસ્પદ કૃત્ય કરે છે. ખાવા કહે તો પણ વ્યાપારથી નિવૃત્ત થયા પહેલો ખાતો નથી, નહાતો નથી, ઘેર રહેતો નથી, “બહુ કામ છે હજી” તેમ બોલે છે. લોભીના અશુભ વેપાર—

આલુંપ - લોભથી હણાયેલા અંતઃકરણ વાળો, કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય વિવેક રહિત, અર્થ-લોભમાં જ દૈષ્ટિવાળો, આ લોક પરલોકમાં દુઃખ આપનારી ગળા કાપવા આઈ ક્રિયા કરનાર એવો લોભી હોય છે.

સહસક્રાર - પૂર્વા પર દોષ વિચાર્યા વિના એકદમ કાર્ય કરનારો. જેમકે લોભાંધકારથી આસ્થાઈત દૈષ્ટિવાળો, ધનમાં જ વૃત્તિવાળો, ‘શકુંત’ પક્ષી માફક લોભી માત્ર ધનમાં લુબ્ધ મનવાળો હોય છે, પણ વિપાકને જોતો નથી.

વિણિવિટ્વચિત્ત - અનેક પ્રકારે અર્થ ઉપાર્જનમાં જ જેનું ચિત્ત છે તે. જેનું ચિત્ત માતાપિતાના રાગમાં કે શબ્દાઈ વિષયોપભોગમાં છે તે તથા જો ચિત્ત નું ચિદ્ર પાઠાંતર લઈએ તો વિશેષ કરીને કાય, વચન, મનના ચંચળત્વથી ધન પેદા કરવામાં જ રાતદિવસ ચિત્ત રાખનાર.

આવો સંયોગાર્થી, અર્થલોભી, આલુંપ, સહસકાર, વિનિવિષ્ટ ચિત્તવાળો હવે પછીથી શું શું કરે ? - અહીં માતા-પિતાઈમાં કે શબ્દાઈ વિષય સંયોગમાં વિનિવિષ્ટ ચિત્તવાળો પૃથ્વીકાયાઈ જંતુની હિંસામાં પુનઃ પુનઃ પ્રવર્તે છે અને વારંવાર શસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. આ શસ્ત્ર સ્વકાય-પરકાય ભેદે છે.

एत्थ सत्थे नुं एत्थ सत्ते पाठांतर છે. તે મુજબ - માતા, પિતા, શબ્દાઈ સંયોગમાં લોભાર્થી થઈ, ગૃહ બનીને વારંવાર તેમાં એકચિત્ત થઈને ધર્મકર્મ લોપીને, વિચાર્યા વિના, કાળ-અકાળને ન જોતો પાપમાં પ્રવર્તે છે.

જો હાલના જીવોને અજરામરત્વ કે દીધાર્યુ હોય, પણ તે બંને નથી તેથી કહે

છે - અપ્પ એટલે થોડું, ચ - અધિક વચન છે, खलु - નિશ્ચયાર્થે છે, आयु એટલે ભવસ્થિતિ હેતુ કર્મ પુદ્ગલો 'इह' એટલે સંસાર કે મનુષ્યભવમાં, एगेहिं એટલે કોઈક, 'मानवाणं' એટલે મનુષ્યોના. હવે વાક્યાર્થ-

આ સંસારમાં કેટલાંક મનુષ્યનું અંતમુહૂર્ત માત્ર આયુ છે, તે ત્રણ પલ્લોપમ સુધી પણ હોય. તેમાં સાધુપણું અલ્પકાળ છે. તથા અંતમુહૂર્તથી કિંચિત્ ન્યૂન કરોડ પૂર્વનું આયુષ્ય છે. જેમાં સાધુપણું ઉદયમાં આવે છે - X - X - કહ્યું છે કે, ઉત્કૃષ્ટ યોગમાં બંધ અધ્યવસાય સ્થાનમાં આયુષ્યનો જે બંધ કાળ છે, તે ઉત્કૃષ્ટ કાળ બાંધીને, જે દેવ-કુરુ આદિમાં જન્મે, તે જલ્દી બધુ આયુ છોડીને તિર્યચ અને મનુષ્યમાં અપવર્તન થાય છે. તે અપર્યાપ્ત અંતમુહૂર્તનું અંતર જાણવું, ત્યારપછી અપવર્તન થાય છે.

સામાન્યથી સોપકમવાળાને સોપકમ અને નિરૂપકમવાળાને નિરૂપકમ આયુષ્ય હોય છે જ્યારે જીવને પોતાનું આયુષ્ય ત્રીજે ભાગે કે ત્રીજાના ત્રીજા ભાગે બાકી રહે. અથવા જઘન્યથી એક, બે કે ઉત્કૃષ્ટથી સાત, આઠ વર્ષે કે અંતકાળે અંતમુહૂર્ત કાળ પ્રમાણથી પોતાના આત્મપ્રદેશોને નાડિકાના અંતરમાં રહેલા આયુષ્ય કર્મ વર્ગણના પુદ્ગલોને પ્રયત્ન વિશેષથી રચના કરે છે. તે વખતે નિરૂપકમ આયુષ્યવાળો થાય છે અન્યદા સોપકમ આયુષ્ય થાય.

ઉપકમ ઉપકમના કારણથી થાય. તે આ પ્રમાણે - દંડ, કસ, શાસ્ત્ર, દોરી, અગ્નિ, પાણી, પડવું, ઝેર, સાપ, શીત, ઉષ્ણ, અરતિ, ભય, ભુખ, તરસ, રોગ, મૂન-મળ નિરોધ, જીર્ણ-અજીર્ણમાં ઘણું ભોજન, ઘર્ષણ, ઘોલણ, પીડન આ બધાં આયુષ્યના ઉપકમના કારણો છે. કહ્યું છે કે-

મનુષ્યો સ્વ-પરથી આમતેમ દોડતી આવતી આપતિવાળા છે. તેમાં તેમની નિપુણતા જુઓ કે ક્ષણ માત્ર અહીં જે જીવે છે. મોટામાં ફળ છે, ઘણી ભૂખ છે, સ-રસ અને થોડું ભોજન છે. તે કેટલો કાળ ચવાઇને દાંતમાં રહેશે ? ઉચ્ચવાસની મર્યાદાવાળા પ્રાણ છે. તે ઉચ્ચવાસ પોતે પવન છે. પવનથી વધુ કોઈ ચંચળ નથી, તો પણ ક્ષણિક આયુમાં મોહ કરે છે.

વળી જેઓ દીર્ઘાયુ છે. તેઓ પણ ઉપકમના કારણાભાવે આયુ ભોગવે છે. મરણથી અધિક પીડાદાયી વૃદ્ધત્વથી પીડાયેલા જઘન્યતમ અવસ્થાને અનુભવે છે. તે હવે સૂત્રકારશ્રી બતાવે છે -

● સૂત્ર-૬૪ :-

શ્રોત્ર, યક્ષુ, ઘ્રાણ, રસ અને સ્પર્શના પ્રજ્ઞાનના પરિહીન [સર્વથા દુર્બળ] થતાં, ચૌવનને જલ્દીથી જતું જોઈને તે એકદા મૂટભાવ પામે છે.

● વિવેચન :-

ભાષારૂપે પરિણામેલા પુદ્ગલોને સાંભળે તે શ્રોત્ર એટલે કાન, દ્રવ્યથી તે કદંબ પુષ્પાકાર છે. ભાવથી ભાષા દ્રવ્ય ગ્રહણ લબ્ધિ ઉપયોગ સ્વભાવ જાણવો. આ કાન વડે ચોતરફથી થતું શબ્દાદિ જ્ઞાન તે પરિજ્ઞાન. આ પરિજ્ઞાનમાં વૃદ્ધત્વ કે રોગ-

ઉદયથી શ્રવણ શક્તિ હીન થતાં મૂટતા પામે છે. કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનું અજ્ઞાનપણું ઇન્દ્રિયશક્તિ-ક્ષતિથી આવે છે. હિતા-હિતનો વિવેક નાશ પામે છે. - X - X - જે કાનના વિષયમાં કહ્યું તે યક્ષુ આદિમાં પણ સમજવું.

પ્રશ્ન - આત્મા સાથે કાનની જેમ આંખનો પણ સંબંધ છે. તો કાનથી કેમ દેખાતું નથી ? - ઉત્તર - તેમ થવું અશક્ય છે. તેના વિનાશમાં તેની સ્મૃતિનો અભાવ થાય છે અને એવું દેખાય પણ છે કે ઇન્દ્રિયના ઉપઘાતમાં પણ તેના ઉપલબ્ધ અર્થનું સ્મરણ થાય છે. જેમકે બારીમાંથી દેખાયેલો પદાર્થ કોઈ બારી બંધ કરે પછી પણ જોયેલ પદાર્થ યાદ આવે છે. તેમ કાન કે આંખ વડે મંદ અર્થની ઉપલબ્ધિ રહે છે. તેથી આત્મા સાથે દરેક ઇન્દ્રિયનો સંબંધ છે.

પ્રશ્ન - જો એમ છે તો બીજી ઇન્દ્રિયો કેમ ન લીધી ? જેમકે - X - X - જીભ, હાથ, પગ, મળદ્વાર, મૂત્રદ્વાર, મન આ છ ઇન્દ્રિયો કેમ ન લીધી ? આ છ ઇન્દ્રિયો પણ આત્માને ઉપકાર કરે છે. તો તમે અગિયાર ઇન્દ્રિયોને બદલે સ્પર્શાદિ પાંચ ઇન્દ્રિયો જ કેમ બતાવો છો ?

ઉત્તર - આચાર્ય કહે છે એમાં કંઈ દોષ નથી. કેમકે આત્માના વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં વિશેષ ઉપકારકને જ કરણપણે લેવાથી પાંચ જ ઇન્દ્રિયો છે. - X - X - જો કંઈપણ ક્રિયાનું ઉપકારપણું જ કરણ માનીએ તો પાંપણ, પેટ વગેરે પણ લેવા પડે. વળી ઇન્દ્રિયો પોતાના વિષયમાં નિયત હોવાથી એકનું કામ બીજી કરવાને શક્તિમાન નથી. જેમ રૂપ જોવા આંખ કામ લાગે. આંખના અભાવે કાન વગેરે કામ ન લાગે. જે રસ વગેરે પ્રાપ્ત થતા ઠંડો વગેરે સ્પર્શનો લાભ થાય છે ત્યાં સ્પર્શનું સર્વવ્યાપિત્વ છે. ત્યાં શંકા ન કરવી કે જીભ, જીભ સિવાય સ્પર્શ ઇન્દ્રિયનું પણ કામ કરે છે. હાથ વડે વસ્તુ લેવાય છે. તે હાથ કપાય જાય તો દાંત વડે પણ વસ્તુ લેવાય, ત્યાં એમ ન કહેવાય કે દાંત હાથનું કામ કરે છે. મનનું સર્વ ઇન્દ્રિય પર ઉપકારપણું અમે પણ માનીએ છીએ. - X - X - માત્ર તેને જુદું નથી લીધું. કેમકે જે ઇન્દ્રિય સાથે મન જોડાય છે, તે જ પોતાનો વિષયગુણ ગ્રહણ કરવા માટે વર્તે છે.

પ્રશ્ન - તલપાપડી ખાવામાં પાંચે ઇન્દ્રિયોનો જ્ઞાનાનુભાવ થાય તે કેમ ?

ઉત્તર - તેમ નથી. કેમકે કેવલીને પણ બે ઉપયોગ સાથે ન હોય. તો પછી અલ્પજ્ઞાનીને પાંચ ઉપયોગ કઈ રીતે હોય ? જે સાથે અનુભવનો આભાસ થાય છે, તે મનના જલ્દી દોડવાનું વૃત્તિપણું છે. કહ્યું છે કે-

આત્મા મન સાથે, મન ઇન્દ્રિય સાથે અને ઇન્દ્રિય ઇચ્છિત પદાર્થમાં જાય છે. તે ક્રમ શીઘ્ર બને છે. શું આ મનનો યોગ અજાણ્યો છે કે જેમાં મન જાય છે, ત્યાં આત્મા ગયેલો જ છે ? અહીં આ આત્મા ઇન્દ્રિયોની લબ્ધિવાળો જન્મોત્પત્તિ સ્થાને આરંભે એક સમયમાં આહાર પર્યાપ્તિ નિપજાવે છે. પછી અંતર્ મુહૂર્તમાં શરીર, ઇન્દ્રિયાદિ પર્યાપ્તિ નીપજાવે છે. તે પાંચ ઇન્દ્રિય તે સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ, યક્ષુ, શ્રોત્ર. તેના પણ દ્રવ્ય, ભાવ બે ભેદ. દ્રવ્યેન્દ્રિયના નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ બે ભેદ, નિર્વૃત્તિના અંતર્ અને બાહ્ય બે ભેદ છે.

- X - X - ઉત્સેધ અંગુલના અસંખ્યેય ભાગ જેટલા શુદ્ધ આત્મપ્રદેશના પ્રતિનિયત ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોના સંસ્થાન વડે અંદર રહેલ વૃત્તિ તે અંતર નિર્વૃત્તિ અને - X - X - નિર્માણનામકર્મ જન્ય બાહ્ય વિભાગ તે બાહ્ય નિર્વૃત્તિ. આ બંને નિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિય વડે જેના ઉપર ઉપકાર કરાય તે ઉપકરણ છે, તે ઇન્દ્રિયોના કાર્યોમાં સમર્થ છે. વળી - X - X - નિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિયમાં ઉપઘાત થાય અંદર આત્માની શક્તિ છતાં તેની જોવા વગેરેની ક્રિયા થતી નથી.

ઉપકરણ ઇન્દ્રિય પણ નિર્વૃત્તિ માફક બે પ્રકારે છે. તેમાં આંખની અંદરનું કાળુ, ઘોળું, મંડલ છે અને બહાર પાંદડા આકારે પાંપણ આદિ છે આ પ્રમાણે બીજી ઇન્દ્રિયોમાં પણ જાણી લેવું.

બાવેન્દ્રિય પણ લબ્ધિ-ઉપયોગ બે ભેદે છે. લબ્ધિ એ જ્ઞાન-દર્શન આવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમરૂપ છે. જેના સંનિધાનથી આત્મા દ્રવ્યેન્દ્રિય નિર્વૃત્તિ તરફ જાય છે. તે નિમિત્તે આત્મા મન વડે પદાર્થ ગ્રહણ કરે છે જે ઉપયોગ કહેવાય. - X - X - હવે બધી ઇન્દ્રિયોના આકાર જણાવે છે -

આકારથી કાન કર્દબપુષ્પ જેવા, આંખ મશુર જેવી, નાક કલંબુકા પુષ્પ જેવું. જીભ ક્ષુર જેવી અને સ્પર્શનેન્દ્રિયનો આકાર વિવિધ પ્રકારનો છે.

વિષય પરિમાણ - કાન બાર યોજનથી આવેલા શબ્દને ગ્રહણ કરે, આંખ ૨૧-લાખ યોજનથી કંઈક દૂરની વસ્તુ ને જુઓ, પ્રકાશક વસ્તુ સાતિરેક એક લાખ યોજન હોય તો તેવા રૂપને ગ્રહણ કરે. બાકીની ઇન્દ્રિયો નવ યોજન દૂરના વિષયને ગ્રહણ કરે. જદ્યનથી તો બધી ઇન્દ્રિયનો વિષય અંગુલનો અસંખ્યેય ભાગ માત્ર છે.

મૂળ સૂત્રમાં શ્રોત્ર (કાન)ના પરિજ્ઞાનની હાનિ થતાં શું ? તે બતાવેલ છે. તેનો પરમાર્થ એ છે કે - અહીં સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવને ઉપદેશ-દાનનો અધિકાર છે. જે કાનનો વિષય છે. તેથી તેની પર્યાપ્તિમાં બધી ઇન્દ્રિયોની પર્યાપ્તિ સૂચવી છે. શ્રોત્ર આદિનું વિજ્ઞાન ઉંમર વધતા ઘટે છે. તેથી સૂત્રમાં અભિકંતં ચ આદિ કહ્યું છે-

પ્રાણીઓની કાળકૃત શરીરાવસ્થા યૌવન આદિ વય છે. તે વૃદ્ધાવસ્થા કે મૃત્યુ સામે જતાં ઘટે છે. શરીરની ચાર અવસ્થા છે - કુમાર, યૌવન, મધ્યમ, વૃદ્ધત્વ. કહ્યું છે કે, પહેલી વયમાં વિદ્યા ન ભણ્યો, બીજીમાં ધન ન મેળવ્યું, ત્રીજીમાં તપ ન કર્યો તે વૃદ્ધત્વ-ચોથીમાં શું કરશે ? પહેલી બે અવસ્થા જતાં વૃદ્ધાવસ્થા પ્રતિ વય જાય છે. અથવા અવસ્થા બીજી ત્રણ રીતે છે - કુમાર, યૌવન, વૃદ્ધત્વ. કહ્યું છે-

કુમાર વયમાં પિતા રક્ષા કરે છે, યૌવનમાં પતિ અને વૃદ્ધત્વમાં પુત્રો રક્ષા કરે છે. પણ સ્ત્રી કોઈ અવસ્થામાં સ્વાતંત્ર્ય યોગ્ય નથી.

અથવા બીજી રીતે ત્રણ અવસ્થા છે. બાળ, મધ્ય, વૃદ્ધત્વ. કહ્યું છે કે, દૂધ અને અન્ન ખાનારને સોળ વર્ષ સુધી બાળક કહેવો. સીતેર વર્ષ સુધી મધ્ય અને પછી વૃદ્ધ કહેવો. આ બધી અવસ્થામાં પણ ઉપચયવાળી અવસ્થામાં પણ ઉપચયવાળી અવસ્થા છોડીને આગળ વધેલો અતિકાંત વયવાળો જાણવો.

અહીં માત્ર શ્રોત્ર આદિ પાંચના જ્ઞાનની વાત ન લેવી. પણ તેની સાથે શરીરની બીજી શક્તિઓ પણ નાશ થતાં મૂઢત્વ આવે છે. તેથી વય ઓળંગતા તે પ્રાણી નિશ્ચયથી વધુ મૂઢપણું પામે છે. તેથી ઇન્દ્રિયોના જ્ઞાનની હાનિ કે વય વધતા પ્રાણી મૂઢતા-આત્મવિવેક અભાવ પામે છે, આ પ્રમાણે વૃદ્ધત્વમાં મૂઢ ભાવ પામી, પ્રાયઃ લોકમાં તીરસ્કાર યોગ્ય બને છે તે વાત સૂત્રમાં કહે છે-

● સૂત્ર-૬૫ :-

તે જેમની સાથે રહે છે, તે સ્વજન આદિ તેને અપમાનજનક વચનો કહે છે. પછી તે પણ સ્વજનોની નિંદા કરે છે. તેઓ તારી રક્ષા કરવા કે શરણ આપવા સમર્થ નથી. તું પણ તેની રક્ષા કરવા કે શરણ આપવા અસમર્થ છે. તે વૃદ્ધ હાસ્ય, ક્રિડા, રતિ કે શ્રૃંગારને યોગ્ય રહેતો નથી.

● વિવેચન :-

બીજા લોકો તો ઠીક, પણ જેની સાથે ઘરમાં રહે છે તે પોતાના સ્ત્રી, પુત્રાદિ પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં કે જેને પોતે સમર્થ હતો ત્યારે પોષ્યા હતા, તે તેની અવજ્ઞા કરે છે. કહે છે કે, આ મરતો નથી અને માંચો મુકતો નથી અથવા પરાભવ કરે કે “હવે આ ડોસો શું કામનો છે ?” તેમ કહે. એટલું જ નહીં, પોતે પણ પોતાને નિંદવા યોગ્ય થાય છે તે બતાવે છે - કડયલી પડી છે, હાડકાં જ રહ્યા છે, ટીલાં પડેલા સ્નાયુ ધારણ કર્યા છે. તે જોઈને પોતે જ પોતાના શરીરની જુગુપ્સા કરે છે, તો સુંદર શરીરવાળી સ્ત્રી નિંદા કરે તેમાં શું નવાઈ ?

- X - X - આ વાત દૈષ્ટાંતથી બતાવે છે - કૌસાંબી નગરીમાં ધનવાન્ અને ઘણાં પુત્રોવાળો ધન સાર્થવાહ હતો. એકલાએ સ્વપ્રયત્નથી ઘણું ધન મેળવેલું. તેના દુઃખી એવા બધાં સ્વજનાદિ માટે તે ધનનો ઉપયોગ કરેલો. ઉંમર વધતાં તે શેઠ વૃદ્ધ થયા. હોશીયાર પુત્રોને બધો કાર્યભાર સોંપી દીધો. પુત્રો પણ તેમનો ઉપકાર માનતા કુળ અનુરૂપ સજ્જનતા ધારણ કરીને રહ્યા. તેમની પત્નીઓ પણ તે વૃદ્ધ શેઠને તેલમર્દન, સ્નાન, ભોજનાદિથી યોગ્ય કાર્ય સંતોષ પમાડતી હતી. કેટલાક કાળ પછી ઘરમાં પુત્ર-પરિવાર, માલ-મિલ્કત વધતાં સ્ત્રીઓ ઘમંડી બની ત્યાં સુધીમાં ધન શેઠ વૃદ્ધ અને પરવશ થઈ ગયો, તેનું શરીર કંપવા લાગ્યું, બધાં દ્વારો ગળવા લાગ્યા. ઘરની સ્ત્રીઓ ઉપચારમાં પ્રમાદી બની.

આ ડોશો પણ સેવાને ઓછી થતી જોઈ ક્રમશઃ દુઃખમાં ડૂબીને પુત્રવધૂની ફરિયાદ પુત્રોને કરવા લાગ્યો. તેણી બધી પણ પતિના ઠપકાથી ખેદવાળી બનીને થોડી પણ સેવા કરતી બંધ થઈ. બધી ભેગી મળીને પોત-પોતાના પતિને કહેવા લાગી કે આ બુડ્ડાની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ છે, તેને અમારી સેવાની કદર નથી, જેના પર વિશ્વાસ હોય તેને આ કામ સોંપી દો. - X - X - કાળ ક્રમે પુત્રો પણ ઉપેક્ષા કરવા લાગ્યા. બીજા પાસે ડોશાની નિંદા કરતા થયા. પુત્ર-પુત્રવધૂથી પરાજિત, નોકરોથી અપમાનીત અને અનાદર પામેલો તે દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો.

આ પ્રમાણે વૃદ્ધાવસ્થાથી અશક્ત થયેલ શરીરવાળા બીજા પણ અસમર્થ થઈ

લોકોમાં પરાભવ પામે છે. કહ્યું છે કે, શરીર સંકોચાવુ, પગ લથળે, દાંત પડી જાય, આંખો તેજહીન બને, લાળો પડવા લાગે, કોઈ કંઈ માને નહીં, પત્ની કે બંધુ પણ સાંભળે નહીં, આ વૃદ્ધાવસ્થાને ખરેખર ! ધિક્કાર થાયો.

આ રીતે વૃદ્ધત્વથી હારેલાને સ્વજનો નિંદે છે, તે પણ ગભરાયેલો બનીને બીજા પાસે ઘરનાને નિંદે છે. સૂત્રમાં પણ 'સો વા' શબ્દથી નિર્દેશ કર્યો છે કે સ્વજનો તેની નિંદા કરે છે અથવા વૃદ્ધ દુઃખી થઈને પોતાના સ્વજનોને નિંદે છે અથવા પોતે ખેદયુક્ત થઈને સ્વજનોનું અપમાન કરે છે. કદાચ કોઈ પૂર્વકૃત્ ધર્મી તેનું અપમાન ન કરે, તો પણ તેનું દુઃખ દૂર કરવાને સમર્થ થતા નથી. સૂત્રમાં પણ કહ્યું કે તારા પુત્ર, સ્ત્રી આદિ તારાં રક્ષણ કરવા કે શરણ આપવા સમર્થ નથી.

બ્રાણ એટલે આપતિમાં તારવાને સમર્થ. જેમ પાણીના પૂરમાં નાવિકના ભરોસે પાર ઉતરીએ તે બ્રાણ કહેવાય. શરણ એટલે જેનો આધાર લઈ નિર્ભય રહેવાય તે. જેમકે કિલ્લો, પર્વત આદિ. કહ્યું છે કે, જન્મ, જરા, મરણના ભયથી પીડાયેલા અને રોગવેદના ગ્રસ્ત પુરુષને જિનવચનથી બીજું કંઈ શરણ લોકમાં નથી.

તે વૃદ્ધ પણ કોઈની હાંસી કરી શકતો નથી, તે પોતે જ હાંસીપાત્ર થયો હોવાથી બીજાની હાંસી કરી હર્ષ પામતો નથી. તે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ લોકો વડે હાંસીપાત્ર બને છે. તે કુદવા, તાળી પાળવા આદિ ક્રિડાને યોગ્ય પણ રહેતો નથી. રતિસુખ પણ માણી નથી શકતો. તેનું રૂપ સ્ત્રીઓને ગમતું નથી, ઉલટું તેની નિંદા કરતા સ્ત્રીઓ કહે છે - શરમાતો નથી, તારી જાતને જો - માથે ઘોળા આવ્યા, તારી દિકરી જેવી મને પકડવા ઇચ્છે છે આવા વચનો સાંભળી તેને રતિ થતી નથી. તે વિભૂષા યોગ્ય પણ રહેતો નથી કેમકે વળી ગયેલ ચામળીવાળો તે શ્રંગાર શોભા પામતો નથી. કહ્યું છે—

તેને શ્રંગાર યોગ્ય નથી, હર્ષ નથી, સ્ત્રીને ખુશ કરવાની ચેષ્ટા હોય જ ક્યાંથી ? છતાં તેમ કરવા જાય તો નિશ્ચે અપમાનને પામે છે. યુવાની જતાં જે કંઈ કરે તે શોભતું નથી. ધર્મ છોડીને સ્ત્રીને ખુશ કરવા જે કંઈ કરે તે બધું નિરર્થક છે.

અપ્રશસ્ત મૂલઠાણ કહ્યું, હવે પ્રશસ્ત મૂલસ્થાન કહે છે—

● સૂત્ર-૬૬ :-

આ પ્રકારે ચિંતન કરતો મનુષ્ય સંયમ પાલનમાં ક્ષણમાત્ર પણ પ્રમાદ ન કરે આ જીવનને અવસર સમજી ધીરપુરુષ ઉદમ કરે. કેમકે વય અને ચૌવન [બાલ્ય વય પણ] વીતી રહી છે.

● વિવેચન :-

અથવા જે કારણથી તે સ્નેહીઓ રક્ષણ કરવા કે શરણ આપવા સમર્થ નથી. એવું શાસ્ત્રોપદેશથી સમજાય તેણે શું કરવું તે કહે છે—

અપ્રશસ્ત મૂળ ગુણસ્થાનમાં વર્તતા જીવને વૃદ્ધત્વથી પરાજિત થઈને હાસ્ય, ક્રીડા, રતિ અને વિભૂષા માટે યોગ્યતા નથી. તેથી સુખ-દુઃખ એ પ્રાણીને શુભાશુભ કર્મનું ફળ છે, તેમ જાણીને “શસ્ત્રપરિજ્ઞા” અધ્યયનમાં કહેલ મહાવ્રતોમાં સ્થિર

રહી વિચારે કે - શાસ્ત્રમાં કહેલ સંયમ અનુષ્ઠાનમાં યોગ્ય રીતે વિહરવામાં તત્પર બની પ્રમાદ ન કરે તથા વિચારે કે - આર્યક્ષેત્ર, ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પત્તિ, બોધિ લાભ અને સર્વવિરતિનો અવસર મને મળેલ છે. તેથી તપ, સંયમમાં જરા પણ ખેદ ન પામતાં, ઉક્ત આર્યક્ષેત્રાદિ પ્રાપ્તિથી હર્ષિત થઈ સમજે કે આ યોગ્ય અવસર છે. અનાદિ સંસારમાં ભ્રમણ કરતા ધર્મની પ્રાપ્તિ થવી દુર્લભ છે. તેથી 'ધીર' થઈને એક મુહૂર્ત પણ પ્રમાદ ન કરે - X - એક ક્ષણ પણ પ્રમાદ ન કરે. કહ્યું છે કે—

“મનુષ્યપણું પામી, સંસારની અસારતા સમજીને, પ્રમાદથી કેમ બચતો નથી અને શાંતિના માટે કેમ પ્રયત્ન કરતો નથી ?” તું જોતો નથી કે આ અતિદુર્લભ સંસાર સમુદ્રમાં ભ્રષ્ટ થયેલ મનુષ્યને સંસારી સુખ વિજળી જેવું છે.

પ્રમાદ શા માટે ન કરવો ? તે કહે છે - ઉંમર વીતતી જાય છે, જુવાની જઈ રહી છે. જો કે વય અને ચૌવન એક છે, છતાં ચૌવનની પ્રધાનતા જણાવવા જુદું કહ્યું, ચૌવનમાં ધર્મ, અર્થ, કામ ત્રણે સઘાય છે. તે જલ્દી વીતી જાય છે. કહ્યું છે—

જીવિત નદીના વેગ સમાન ચપળ છે. ચૌવન પુષ્પ જેવું છે. સુખ અનિત્ય છે. તેથી આ ત્રણે શીઘ્ર ભોગવવા. [નહીં તો ત્રણે વીતી જશે] એમ માનીને સંયમ વિહાર કરવો એ જ શ્રેય છે. પણ જે સંસારના રાગી, અસંયમી જીવનને સુખકારી માને છે, તેમની દશા શું થાય ? તે સૂત્રકાર કહે છે—

● સૂત્ર-૬૭ :-

જે આ જીવન પ્રતિ પ્રમત છે, તે હનન, છેદન, ભેદન, લુંટ, ઘાડ, ઉપદ્રવ, ત્રાસ આપવો આદિ કરતો એમ માને છે કે, કોઈએ ન કર્યું હોય તેવું કામ કરીશ. જે સ્વજનાદિ સાથે વસે છે તેઓએ પૂર્વે મારું પોષણ કરેલ. પછી તું તારા સ્વજનોને પોષે છે. તો પણ તે સ્વજનો તને ત્રાણ કે શરણ થતાં નથી. તેમજ તું પણ તેને ત્રાણ કે શરણ દેવા સમર્થ નથી.

● વિવેચન :-

જેઓ પોતાની વય વીતે છે, તેને જાણતા નથી તેઓ વિષય-કષાયમાં પ્રમાદી થાય છે. રાત-દિવસ ક્લેશ પામતા કાળ-અકાળમાં ઉદમ કરી જીવોને ઉપઘાત કરનારી ક્રિયા કરે છે. અપ્રમતગુણ મૂલ સ્થાનમાં રહીને વિષય અભિલાષે પ્રમાદી થઈ સ્થાવર-જંગમ જીવોના ઘાતક બને છે. - X - કાન, નાક આદિને છેદનારા, માથું, આંખ, પેટને ભેદનારા, ગાંઠ વગેરે છોડી ચોરી કરનારા, ગ્રામઘાત આદિ વડે તથા વિષ-શસ્ત્રાદિથી પ્રાણ લેનારા, ટેખાળાદિ મારીને ત્રાસ દેનાર હોય છે. હવે આવી પીડા બીજાને કેમ આપે છે ? તે જણાવે છે—

જે બીજા નથી કરી શકતા તે હું કરી શકું છું એવા અભિમાનથી ધનપ્રાપ્તિ માટે હનન આદિમાં પ્રવર્તે છે. આવા અતિ ક્રૂર કર્મો કરનારો તે સમુદ્ર ઓળંગવાની ક્રિયા કરતો પાપના ઉદયે સર્વસ્વ ગુમાવે છે. - X - જે માતા પિતા આદિ સાથે તે રહે છે - X - જેનું તેણે પૂર્વે પોષણ કર્યું છે - X - તેઓ આપતિમાં આવી પડેલ તેને રક્ષણ આપતા નથી, શરણરૂપ થતાં નથી.

આ રીતે સ્વજનો આપત્તિમાં રક્ષણ કરવા કે નિર્ભયસ્થિતિ આપવા સમર્થ નથી એમ સિદ્ધ કર્યું. મેળવેલ ધન પણ રક્ષણ આપતું નથી તે કહે છે—

● સૂત્ર-૬૮ :-

[મનુષ્ય] ઉપભોગ પછી બચેલી કે સંચિત કરી રાખેલી વસ્તુ બીજાને ઉપયોગી થશે તેમ માની રાખી મૂકે છે. પછી કોઈ વખતે તેને રોગની પીડા ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે જે સ્વજનાદિ સાથે તે વસે છે. તેઓ જ તેને પહેલા છોડી દે છે. પછી તે પણ પોતાના સ્વજન-સ્નેહીઓને છોડી દે છે, ન તો તે તારી રક્ષા કરવા કે શરણ આપવા સમર્થ છે. ન તું તેની રક્ષા કે શરણ માટે સમર્થ છે.

● વિવેચન :-

ઝવણિ એટલે ઉપભુક્ત-ખાધું, ઘણું ખાધું, થોડું બાકી છે, જે નથી ભોગવ્યું તેનો તું સંચય કરે છે અથવા ઉપભોગને માટે સારી રીતે કે પ્રચુર સુખ માટે દ્રવ્યનો સંચય કરે છે. તે આ સંસારમાં અસંચય કે વેશધારી માત્રના ઉપભોગ માટે જ દ્રવ્યસંચય કરે છે. પરંતુ અંતરાયનો ઉદય થતાં તારી સંપત્તિ તને સહાયક થતી નથી અથવા - X - દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવના નિમિત્તથી અસાતા વેદનીય કર્મોદયથી રોગ આવતા તું તાવ આદિથી પીડાય છે, ત્યારે [તે ધન કે સ્નેહી તને કંઈ કામ આવતા નથી.]

તે પાપી જ્યારે પાપના ઉદયથી કોટ, ક્ષય આદિથી પીડાય, નાક, ઝરે, હાથપગ લથળે, હાંફવા લાગે ત્યારે જે માતા, પિતાદિ સાથે તે વસે છે તેઓ જ તેને રોગ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે છોડી દે છે. અથવા તેમની ઉપેક્ષાથી પરાભવ પામી તે જ માતા, પિતાદિને છોડી દે છે. કદાચ રોગોત્પત્તિ કાળે તે સ્વજનો તેનો ત્યાગ કરે કે ન કરે, તો પણ તેને રોગથી બચાવવા કે શરણ આપવા સમર્થ થતા નથી. ત્યારે તે રોગીએ શું કરવું ? તે સૂત્રકારશ્રી જણાવે છે—

● સૂત્ર-૬૯ :-

પ્રત્યેક પ્રાણીના સુખ, દુઃખ પોતાના છે તેમ જાણીને...

● વિવેચન :-

પ્રત્યેક પ્રાણીના સુખ કે દુઃખ જાણીને અદીન મનથી જવર આદિ વેદના ઉત્પત્તિ કાળે એમ વિચારે કે પોતાના કર્મોનું ફળ અવશ્ય ભોગવવું પડે માટે હાયહોય કરવી નહીં. કહ્યું છે કે, “હે શરીર ! તું દુઃખનો વિચાર ન કર. સ્વવશતા પણ ફરી તને દુર્લભ છે, જે તું હાય-હોય કરીશ તો પરભવે ઘણાં દુઃખ ભોગવવા પડશે. ત્યાં પરવશતાથી તને વિશેષ લાભ નથી. તેથી જ્યાં સુધી કાન વગેરેની શક્તિ ન હણાય, વૃદ્ધત્વને સ્વજનો નિંદે નહીં, દયા ખાઈને તારું પોષણ કરવાનો વખત ન આવે, રોગી થવાથી ઘરમાંથી કાઢી ન મૂકે ત્યાં સુધી તારો આત્માર્થ સાધી લે - આ વાત બતાવે છે—

● સૂત્ર-૭૦ :-

વીતી ગઈ નથી તેવી ઉંમરને જોઈને [યુવાનીમાં] આત્મહિત કર.

● વિવેચન :-

સૂત્રમાં ‘ચ’ શબ્દ વિશેષણ માટે છે ખલ્લુ શબ્દ ‘પુનઃ’ અર્થમાં છે. વીતતી

જતી ઉંમરને જોઈને સંસારી જીવ મૂઠ ભાવ ધારણ કરે છે એમ સિદ્ધ કર્યું. તેથી યુવાનીમાં આત્મહિત સાધવું જોઈએ. માત્ર યુવાનીમાં જ આત્મહિત સાધવું તેમ નહીં, જ્યારે અવસર મળે ત્યારે આત્મહિત સાધવું તે બતાવે છે—

● સૂત્ર-૭૧ :-

હે પંડિત ! [હે જીવ !] તું ક્ષણને [અવસરને] ઓળખ.

● વિવેચન :-

ક્ષણ એટલે ધર્માનુષ્ઠાનનો અવસર. તે આર્યક્ષેત્ર, ઉત્તમ કુલ આદિ છે. તિરસ્કાર, પોષણ અને પરિહાર દોષથી દુષ્ટ એવા વૃદ્ધત્વ, બાલભાવ કે રોગ ન હોય ત્યારે હે આત્મજ્ઞ ! તું ક્ષણ ને ઓળખ અથવા ખેદ પામતા શિષ્યને કહે, હે અનતિકાન્ત યૌવન ! પરિવાદાદિ ત્રણ દોષથી મુક્ત, હે આત્મજ્ઞ ! દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવભેદથી ભિન્ન અવસરને તું જાણ, બોધ પામ.

દ્રવ્ય ક્ષણ - એટલે તું જંગમપણું, પંચેન્દ્રિયત્વ, વિશિષ્ટ જાતિ-કુળ-રૂપ-બળ-આરોગ્ય - આયુ આદિ પામ્યો છે. આવો ઉત્તમ મનુષ્યભવ પામીને સંસારથી પાર ઉતારનાર સમર્થ ચારિત્ર પ્રાપ્તિ યોગ્ય અવસર મળ્યો છે. અનાદિસંસારમાં ભમતા જીવને આ અવસર મળવો દુર્લભ છે. બીજે આ ચારિત્ર મળતું નથી. દેવ, નારક ભવમાં સમ્યક્ત્વ અને શ્રુત સામાયિક જ છે. કોઈક તિર્યક દેશવિરતિ પામે છે.

ક્ષેત્રક્ષણ - જે ક્ષેત્રમાં ચારિત્ર મળે તે, સર્વવિરતિ અધોલોકના ગામો અને તિર્ણલોકમાં જ છે. તિર્ણલોકમાં પણ અઢીઢીપમાં પંદર કર્મભૂમિમાં અને ભરતક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સાડાપચીશ જનપદમાં જ છે. આ રીતે ક્ષેત્રરૂપ અવસર જાણવો. બીજા ક્ષેત્રોમાં પહેલા બે સામાયિક જ છે.

કાલક્ષણ - કાળરૂપ અવસર. આ અવસર્પિણીમાં સુષમદુષમ, દુષમસુષમ, દુઃષમ એ ત્રણ આરા અને ઉત્સર્પિણીમાં ત્રીજા, ચોથા આરામાં સર્વવિરતિ સામાયિકની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ નવો ધર્મ પામતા જીવને આશ્રીને કહ્યું. પૂર્વે ધર્મ પામેલા તો તિર્યક્, ઉર્ધ્વ, અધો લોકમાં તથા બધા આરામાં જાણવા.

ભાવક્ષણ - બે પ્રકારે - કર્મભાવક્ષણ, નોકર્મભાવ ક્ષણ. કર્મભાવક્ષણ તે કર્મનો ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષયમાંથી કોઈપણ પ્રાપ્ત અવસર. તેમાં ઉપશમ શ્રેણીમાં ચારિત્ર મોહનીય ઉપશમ થતા અંતર્મુહૂર્ત કાળ ઔપશમીક ચારિત્ર ક્ષણ છે, તેનો ક્ષય થતાં અંતર્મુહૂર્તની જ છદ્મસ્ય યથાપચાત ચારિત્ર ક્ષણ થાય. તેના ક્ષયોપશમ વડે ક્ષયોપશમિક ચારિત્ર અવસર જાણવો કે જે ઉત્કૃષ્ટથી કિંચિત્ વ્યૂન પૂર્વકોટિવર્ષ છે.

સમ્યક્ત્વ ક્ષણ અજઘન્યોત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં વર્તતા આયુવાળાને છે. બીજા કર્મોનું પત્યોપમના અસંખ્યેયભાગ વ્યૂન સાગરોપમ કોડાકોડિ સ્થિતિવાળા જીવને છે. તેનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે—

ગ્રંથિવાળા અભવ્ય જીવોથી અનંતગુણ શુદ્ધિથી શુદ્ધ થયેલ મતિ, શ્રુત વિભંગમાંના કોઈ જ્ઞાનમાંથી કોઈપણ સાકાર ઉપયોગવાળા, ત્રણમાંની કોઈ શુભ લેશ્યાવાળા અશુભ કર્મ પ્રકૃતિના ચાર ઠાણીયા રસને બે ઠાણીઓ કરીને અને

શુભપ્રકૃતિના બે ઠાણીયા રસને ચાર ઠાણીઓ કરી બાંધતો તથા ધ્રુવ પ્રકૃતિને પરિવર્તમાન કરતો ભાવપ્રાયોગ્ય બાંધતો જીવ જાણવો.

હવે ધ્રુવકર્મ પ્રકૃતિ બતાવે છે - પાંચ જ્ઞાનાવરણીય, નવ દર્શનાવરણીય, મિથ્યાત્વ, સોળ કષાય, ભય, જુગુપ્સા, તેજસ-કાર્મણ શરીરો, વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, અગુરુલઘુ, ઉપઘાત, નિર્માણ, પાંચ અંતરાય; આ ૪૭ પ્રકૃતિ હંમેશા બંધાતી હોવાથી તે ધ્રુવ પ્રકૃતિ છે.

મનુષ્ય કે તિર્યચ પ્રથમ સમ્યક્ત્વ મેળવે ત્યારે આ ૨૧ પરિવર્તમાન પ્રકૃતિ બાંધે છે - દેવગતિ, દેવાનુપૂર્વી, પંચેન્દ્રિય જાતિ, વૈક્રિય શરીર - અંગોપાંગ, સમયતુરમ્પ્ર સંસ્થાન, પરાઘાત, ઉચ્ચવાસ, પ્રશસ્ત વિહાયોગતિ, પ્રશસ્ત ત્રસદશક, શાતા વેદનીય, ઉચ્ચગોત્ર. દેવ અને નારક જીવ મનુષ્ય ગતિ - આનુપૂર્વી, ઔદારિક શરીર - અંગોપાંગ, પહેલું સંઘયણ સહિત શુભ પ્રકૃતિ બાંધે. તમસ્તમા નારકી તિર્યચગતિ - આનુપૂર્વી તથા નીચગોત્ર સહિત પ્રકૃતિ બાંધે છે.

આ અધ્યવસાય ઉત્પન્ન થતા આયુષ્ય ન બાંધતો યથાપ્રવૃત્તકરણ વડે ગ્રંથિને મેળવીને અપૂર્વકરણ વડે મિથ્યાત્વને ભેદીને અંતરકરણ કરીને અનિવૃત્તિકરણ વડે સમ્યક્ત્વ પામે છે. પછી ઉર્ધ્વ ક્રમથી કર્મ ક્ષીણ થતા વૃદ્ધિ પામતા શુદ્ધ કંડકમાં દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિનો અવસર આવે છે.

નોકર્મભાવદાણ તે આળસ, મોહ, અવર્ણવાદ, માન આદિના અભાવે સમ્યક્ત્વ આદિ પ્રાપ્તિનો અવસર છે. કેમકે આળસ આદિથી હણાયેલો સંસારથી છુટવા સક્ષમ મનુષ્યભવ પામીને પણ બોધિ આદિ ન પામે.

આળસ, મોહ, અવર્ણ, સ્તંભ, ક્રોધ, પ્રમાદ, કૃપણતા, ભય, શોક, અજ્ઞાન, વિક્ષેપ, કુતુહલ, રમણ આ તેર કારણે સુદુર્લભ મનુષ્યપણું પામવા છતાં સંસાર પાર ઉતારનાર હિતકર વાણીને જીવ પામતો નથી.

આ રીતે ચાર પ્રકારે 'દાણ' કહી. તેમાં દ્રવ્યદાણમાં જંગમત્વ આદિ વિશિષ્ટ મનુષ્ય જન્મ, ક્ષેત્ર દાણમાં આર્યક્ષેત્ર, કાળદાણમાં ધર્મચરણકાળ અને ભાવ દાણ ક્ષયોપશમાદિરૂપ છે. આ પ્રમાણે અવસર પામી ધર્મ આરાધવો.

● સૂત્ર-૭૨ :-

જ્યાં સુધી શ્રોત્ર, નેત્ર, ઘ્રાણ, જીભ, સ્પર્શ [પાંચે] પરિજ્ઞાન પરિપૂર્ણ છે [ત્યાં સુધી] આ વિવિધ પરિજ્ઞાન પરિપૂર્ણ હોય ત્યાં સુધીમાં આત્મહિતને માટે સમ્યક્ પ્રકારે પ્રયત્નશીલ બન - તેમ હું કહું છું.

● વિવેચન :-

જ્યાં સુધી નાશશીલ, જુગુપ્સનીય કાયાનું શ્રોત્રવિજ્ઞાન વૃદ્ધત્વ કે રોગને કારણે ઓછું ન થાય, આંખ, કાન, જીભ, સ્પર્શ વિજ્ઞાન વિષયગ્રહણમાં મંદતા ન પામે [ત્યાં સુધી ધર્મ કરી લેવો] આવા ઇષ્ટ-અનિષ્ટરૂપ વિવિધરૂપ વડે પ્રકૃષ્ટ જ્ઞાન ક્ષીણતા ન પામે ત્યાં સુધીમાં આત્માર્થ કે જે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાત્મક છે તે સાધી લેવું. બાકી બધું અર્થહીન જ છે અથવા આત્મા માટેનું પ્રયોજન આત્માર્થ છે, તે ચારિત્ર અનુષ્ઠાન

જ છે અથવા 'આયત' તે અપર્યવસાનતાથી મોક્ષ જ છે. આ મોક્ષરૂપ અર્થને સાધી લે. અથવા મોક્ષ જ જેનું પ્રયોજન છે એવા દર્શનાદિ ત્રણમાં નિવાસ કર અર્થાત આ અનુષ્ઠાનને આરાધી લે. પછી ચૌવન વીત્યુ નથી જાણીને અવસર પામીને શ્રોત્રાદિ વિજ્ઞાન ઓછું થતું જાણી આત્માર્થને આત્મામાં ધારણ કરજે અથવા આત્માર્થ વડે - જ્ઞાનાદિ આત્માને રંજીત કરજે.

આયતાર્થ જે મોક્ષ છે, તે સંસારમાં ફરી આવવું ન પડે તે માટે શાસ્ત્રોક્ત વિધિઓ અનુષ્ઠાન વડે આત્માને સ્થાપજે. આ પ્રમાણે સુધર્મસ્વામી જંબૂસ્વામીને કહે છે કે જે મેં ભગવંત વર્ધમાન સ્વામી પાસે અર્થથી સાંભળેલ છે, તે જ હું સૂત્રચર્યાના વડે કહું છું.

અધ્યયન-૨ લોકવિજયના ઉદ્દેશક-૧ "સ્વજન"નો મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ ટીકા સહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❧ અધ્યયન-૨ ઉદ્દેશક-૨ “અટંટતા” ❧

● ભૂમિકા :-

પહેલો ઉદ્દેશો કહ્યો, હવે બીજાની વ્યાખ્યા કરે છે. તેનો સંબંધ આ પ્રમાણે છે - આ વિષય, કષાય, માતા, પિતા રૂપ લોકના વિજય વડે મોક્ષ પ્રાપ્તિના હેતુભૂત ચારિત્રને જેમ સંપૂર્ણભાવ અનુભવે છે તે રૂપ આ અધ્યયનનો અર્થાધિકાર પૂર્વે કહ્યો છે. તેમાં માતાપિતાદિ લોકનો વિજય કરવાથી રોગ અને વૃદ્ધત્વથી જ્યાં સુધી અશક્ત ન થાય તે પૂર્વે સંયમ-આત્માર્થ આરાધવો. એમ પહેલા ઉદ્દેશમાં કહ્યું. અહીં તે સંયમમાં વર્તતા જીવને કદાચ મોહનીયના ઉદયથી અરતિ થાય કે અજ્ઞાન કર્મ અથવા લોભના ઉદયથી પૂર્વકર્મના દોષને કારણે સંયમમાં દંટતા ન રહે તો અરતિ આદિને દૂર કરીને સંયમમાં દંટતા થાય તેમ કરવું. તે આ ઉદ્દેશમાં બતાવ્યું છે. અથવા આઠ પ્રકારના કર્મ જેમ દૂર થાય તેમ આ અધ્યયનના અર્થાધિકારમાં કહ્યું છે. તે કર્મ કઈ રીતે ક્ષય પામે તે બતાવે છે—

● સૂત્ર-૭૩ :-

અરતિથી નિવૃત્ત થયેલ બુદ્ધિમાન સાધક ક્ષણભરમાં મુક્ત થાય છે.

● વિવેચન :-

પૂર્વસૂત્ર સાથેનો સંબંધ આ પ્રમાણે - આત્માર્થે સંયમને સારી રીતે પાળે. તેમાં જો અરતિ થાય તો અરતિ ન કરે. પરંપર સૂત્ર સંબંધ આ પ્રમાણે - ચારિત્રનો અવસર પામી અરતિ ન કરે તથા પ્રથમ સૂત્ર સાથે આ સંબંધ છે - સુઅં મેઠ ઇત્યાદિ. - X - રમણં એટલે રતિ. તેનો અભાવ તે ‘અરતિ’. તે પાંચ પ્રકારના આચારમાં મોહના ઉદયથી કષાય તથા માતાપિતાદિની આસક્તિથી થાય છે. તે સમયે સંસારનો સ્વભાવ જાણેલા બુદ્ધિમાને તે મોહને દૂર કરવો. જો તેમ કરે તો સંયમી થાય. તેમ ન કરે તો કંડરીકની માફક નરકે જાય. જો વિષયાસક્તિમાં રતિ દૂર કરીને દશવિધ ચક્રવાલ સામાચારીમાં રતિ પામે તો પુંડરીકની માફક સંયમમાં રતિ થાય. તેથી કહ્યું—

સંયમમાં રતિ કરવી જેથી કોઈ પ્રકારે બાધા ન આવે તથા આ સિવાય બીજું કોઈ સુખ છે તેવું મનમાં પણ ન લાવે. કહ્યું છે કે, પૃથ્વીતલે શયન, ભીક્ષાનું ભોજન, સહજ અપમાન કે નીચ પુરુષોના દુર્ભાવ છતાં ઉત્તમ સાધુ મોક્ષ માટે નિત્ય ઉદમ કરે તેને મનમાં કે શરીરમાં કોઈ દુઃખ ઉત્પન્ન ન થાય. તૃણ સંચારે રહેલો મુનિ જેણે રાગ, મદ, મોહ ત્યજ્યા છે, તે જે મુક્તિસુખ પામે તે સુખ ચક્રવર્તી ન પામે.

અહીં ચારિત્ર મોહનીયના ક્ષયોપશમથી ચારિત્ર પામનારને ફરી મોહના ઉદયે પાછો જવાની ઇચ્છા થાય તેને આ સૂત્ર વડે ઉપદેશ આપે છે. જે કારણથી સંયમથી પાછો ફરવા ઇચ્છે તેને નિર્યુક્તિકાર અહીં કહે છે—

[નિર્યુક્તિ-૧૯૭] ઉદ્દેશા-૧માં નિર્યુક્તિની ઘણી ગાથા કહી, અહીં એક જ કહી છે. તેથી મંદબુદ્ધિના શિષ્યને શંકા થાય કે આ ગાથા પણ ઉદ્દેશા-૧ ની હશે. તેમ ન થાય માટે ગાથામાં “ઉદ્દેશક-૨” શબ્દ મુક્યો. કોઈ કંડરીક જેવા સાધુને

૧૭ ભેદે સંયમમાં મોહનીયના ઉદયથી અરતિ થાય, તેથી સંયમમાં શિથિલતા આવે છે. આ મોહનીયનો ઉદય અજ્ઞાન, લોભ આદિ અંદરના દોષોથી થાય છે. અહીં ‘આદિ’ શબ્દથી ઇચ્છા, મદન, કામ આદિ લેવા - X - અહીં શિષ્ય શંકા કરે છે કે—

અરતિવાળા બુદ્ધિમાનને આ સૂત્રમાં ઉપદેશ આપ્યો કે સંયમમાં અરતિ ન કરવી. પરંતુ “સંસારના સ્વભાવથી જ્ઞાત” એમ કહો તેને અરતિ થાય નહીં. અરતિવાળો થાય તો તે બુદ્ધિમાન ન કહેવાય. એક સ્થાને છાયા અને તાપ જેવો આ વિરોધ કેમ ? કહ્યું છે કે, જેના ઉદયથી રાગસમૂહ ઉત્પન્ન થાય તે જ્ઞાન જ નથી. કેમકે જ્યાં સૂર્યના કિરણો પ્રકાશિત હોય ત્યાં અંધકાર કેમ રહે ? જે અજ્ઞાની મોહથી હણાયેલ ચિત્ત હોય તે વિષયરાગથી સંયમના સર્વે દ્રવ્ય શત્રુઓમાં રતિ કરે છે. કહ્યું છે કે, અજ્ઞાનથી અંધ થયેલ, સુંદર સ્ત્રીઓના ઉપાંગોથી વિદ્વિપ્ત કામમાં પ્રીતિ કરે છે અથવા વૈભવનો વિસ્તાર ઇચ્છે છે પણ વિદ્વાનોનું ચિત્ત મોક્ષ માર્ગે લીન રહે છે. કેમકે શ્રેષ્ઠ હાથી પાતળા થડવાળા ઝાડની સાથે પોતાનું શરીર ઘસતો નથી.

સમાધાન - અમે તેને જુદું કહેતા નથી કેમકે ચારિત્ર પામેલાને આ ઉપદેશ છે. જ્ઞાન વિના ચારિત્ર નથી. કારણ જ્ઞાન છે, કાર્ય ચારિત્ર છે. જ્ઞાનનો વિરોધ અરતિ નથી પણ રતિનો વિરોધ અરતિ છે. તેથી સંયમમાં રતિવાળાને અરતિ બાધારૂપ છે. જ્ઞાનીને પણ ચારિત્ર મોહનીયના ઉદયથી સંયમમાં અરતિ થાય છે. કેમકે જ્ઞાન પણ અજ્ઞાનનું જ બાધક છે, સંયમની અરતિનું બાધક નથી. કહ્યું છે કે—

યથાવસ્તુ વિષયક જ્ઞાન અજ્ઞાનનું બાધક છે. રાગનો શત્રુ ‘શમ’ માટે બીજા હેતુને સ્વયં જોડતો નથી. જેમ દીવો પોતે અંધારામાં રૂપને પ્રગટ કરે જ છે - આદિ - X - તમે આ સાંભળ્યું નથી કે ઇન્દ્રિય સમૂહ બળવાનું છે તેમાં પંડિતો પણ મુંઝાય છે - X - X - આ ઉપદેશ સંયમ વિષયમાં બુદ્ધિમાનને કહેવાય છે કે સંયમમાં અરતિ ન કરવી. સંયમમાં અરતિ દૂર કરનાર “ખણં સિ મુક્તે” કહ્યું.

બારીક કાળને ક્ષણ કહે છે - X - તે અતિ સૂક્ષ્મ છે. આઠ પ્રકારના કર્મ કે સંસાર બંધનથી ભરતની જેમ વિષય, રતિ, સ્નેહાદિથી મુક્ત થઈ મોક્ષ પામે છે અને જે ઉપદેશ ન માને તે કંડરીક માફક ચાર ગતિરૂપ સંસારમાં દુઃખી થાય છે. તે કહે છે—

● સૂત્ર-૭૪ :-

આજ્ઞારહિત આચરણ કર્તા સંયમથી નિવૃત્ત થાય છે. તે મંદબુદ્ધિ મોહથી આવૃત્ત રહે છે. “અમે અપરિગ્રહી થઈશું” એમ કહેવા છતાં પ્રાપ્ત થતાં કામભોગોને સેવે છે અને આજ્ઞાથી વિપરીત વર્તી મુનિવેશ લજવે છે આવા મોહની પુનઃ પુનઃ સંજ્ઞાથી તે આ પાર કે પેલે પાર જઈ શકતા નથી.

● વિવેચન :-

હિતનું ગ્રહણ અને અહિતનો ત્યાગ તે જિનાજ્ઞા છે. તેનાથી વિરુદ્ધ તે અનાજ્ઞા છે. જેઓ આજ્ઞા બહાર થઈને પરીષદ અને ઉપસર્ગથી કંટાળીને અથવા મોહનીયના ઉદયથી કંડરીક આદિની જેમ સંયમથી ભ્રષ્ટ થાય છે, તે જડ પુરુષો કે

જે કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય વિવેકથી રહિત છે તેઓ મિથ્યાત્વ કે અજ્ઞાનથી ઘેરાયેલા છે. કહ્યું છે કે, ખરેખર ! કોઈદિ સર્વ પાપોથી પણ અજ્ઞાન મોટું કષ્ટ છે. તેનાથી ઘેરાયેલો પોતાના હિત-અહિતને જાણતો નથી. એ રીતે ચારિત્ર પામ્યા છતાં કર્મના ઉદયથી પરિષદના ઉદયે અંગીકૃત ચારિત્રનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છે છે. બીજા સંયમીઓ પોતાની રૂચી પ્રમાણે વૃત્તિ કરીને વિવિધ ઉપાયો વડે લોકો પાસેથી ધન ગ્રહણ કરવા છતાં કહે છે કે અમે સંસારથી ખેદ પામ્યા છીએ. મોક્ષના ઇચ્છુક છીએ તો પણ આરંભ અને વિષયમાં વર્તે છે—

પરિગ્રહ એટલે મન, વચન, કાયાના કર્મ વડે ઘેરાયેલા. તે પરિગ્રહ જેમનામાં નથી તે અપરિગ્રહી અમે થઈશું. એવું શાક્યાદિ મતવાળા માને છે અથવા સ્વમતવાળા પણ સાધુવેશ પહેરી પ્રાપ્ત ભોગોને ભોગવે છે. અહીં પરિગ્રહ ત્યાગની સાથે બીજા મહાવ્રતો પણ ગ્રહણ કરવા. - X - આ રીતે ઠગની માફક જુદું બોલતા પણ જુદુ કરતા એવા કામને અર્થે જ તે-તે પ્રવ્રજ્યા વિશેષને ધારણ કરે છે કહ્યું છે કે—

પોતાની ઇચ્છા મુજબ શાસ્ત્રથી પ્રવ્રજ્યા વેશધારી ક્ષુદ્રો વિવિધ ઉપાયોથી લોકને લુંટે છે. આ વેશધારી સાધુઓ મેળવેલા ભોગ ભોગવે છે અને તેના લાભને માટે તેના ઉપાયોમાં પ્રવર્તે છે. તે કહે છે - આજ્ઞા વિરુદ્ધ સ્વબુદ્ધિએ મુનિવેશને લજવનારા કામભોગના ઉપાયમાં વારંવાર આરંભમાં પ્રવર્તે છે. કાદવમાં ખુંચેલા ઠાથીની માફક પોતાને તેમાંથી બહાર કાઢી શકતા નથી. જેમ મહાનદીના પૂર મધ્યે ડૂબેલો આ પાર કે પેલે પાર જવા સમર્થ નથી તેમ ઘર, સ્ત્રી... આદિ છોડી આર્કિંચન્ય ધારણ કરેલો, ગૃહવાસ ત્યાગી - X - X - ફરી સંસારમાં જવા ઇચ્છે ત્યારે સંયમ કે ગૃહવાસ એકે પામતો નથી. મુક્તોલી માફક ઉભયથી બ્રષ્ટ થાય છે. કહ્યું છે કે, જેણે ઇન્દ્રિયો ગોપવી નથી, ઇચ્છાનુસાર વિષયસુખ પામ્યો નથી તેણે દુર્લભ મનુષ્યત્વ પામીને પણ કંઈ ભોગવ્યુ નહીં કે કંઈ ત્યજ્યુ નહીં. હવે અપ્રશસ્ત રતિથી નિવૃત્ત, પ્રશસ્ત રતિવાળાને બતાવે છે—

● સૂત્ર-૭૫ :-

જે મનુષ્ય ‘પારગામી’ છે તે જ ખરેખર ‘વિમુક્ત’ છે.

અલોભથી લોભને પરાજિત કરનારો કામભોગ પ્રાપ્ત થાય તો પણ ન સેવે.

● વિવેચન :-

વિવિધ એટલે અનેક પ્રકાર. દ્રવ્યથી ધન, સ્વજનના પ્રેમથી મુકાયેલા અને ભાવથી - વિષયકષાયથી પ્રત્યેક સમયે મૂકાતા - X - આવા વિમુક્ત પુરુષો સર્વ પ્રાણીને સમાનભાવે ગણી નિર્મમત્વ બની પારગામી બને છે.

‘પાર’ એટલે મોક્ષ. સંસાર સમુદ્રતટે જવાની વૃત્તિના કારણો જ્ઞાન, દર્શન ચારિત્ર પણ ‘પાર’ કહેવાય છે. જેમ સારો વરસાદ ચોખાનો વરસાદ કહેવાય છે તેમ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રને પાર જવાનો જેમનો આચાર છે તેઓ પૂર્વસંબંધથી મુક્ત થાય છે તેઓ કેવી રીતે સંપૂર્ણ પારગામી થાય ? તે કહે છે—

જો કે આ લોકમાં લોભ બધાને તજવો દુર્લભ છે. જેમ ક્ષપક શ્રેણિમાં શેષ

કષાયો દૂર થયા પછી ઓછો થતા થતા જરા પણ લોભ રહે છે. આવા લોભને અલોભ વડે નિંદતો - પરિહરતો ઇચ્છિત કામભોગ પ્રાપ્ત થાય તો પણ તેને સેવે નહીં. જે પોતાના શરીરમાં પણ મમત્વરહિત છે, તે કામરાગમાં લુબ્ધ ન થાય. અહીં બ્રહ્મદત્ત આમંત્રિત ચિત્રમુનિનું દેષ્ટાંત જાણવું.

પ્રધાન અંત્ય લોભના ત્યાગથી બીજું પણ ત્યાગેલું જાણવું. તે આ પ્રમાણે - ક્ષમાથી ક્રોધને, માર્દવતાથી માનને, આર્જવતાથી માયાને નિંદીને ત્યાગે છે. સૂત્રમાં ‘લોભ’નું ગ્રહણ સર્વ કષાયોમાં તેની મુખ્યતા બતાવે છે તે લોભમાં પ્રવૃત્ત સાધ્ય-અસાધ્યના વિવેકથી શૂન્ય અને કાર્ય-અકાર્યના વિચારથી રહિત થઈ ધનમાં જ દેષ્ટિ રાખનારો પાપના મૂળમાં રહી સર્વ ક્રિયાઓ કરે છે. કહ્યું છે—

“ધનલોભી પહાડ ચડે, સમુદ્ર તરે, પહાડની ઝાડીમાં ભમે, બંધુને પણ મારે. તે ઘણું ભટકે, ઘણો ભાર વહે, ભૂખ સહે, પાપ આચરે, કુળ-શીલ-જાતિ-વિશ્વાસ-દૃષ્ટિને લોભથી પીડાયેલો ત્યજે છે.” તેથી કોઈ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થતા લાલચ થાય તો પણ લોભનો ત્યાગ કરવો. બીજા લોભ વિના પણ દીક્ષા લે તે કહે છે—

● સૂત્ર-૭૬ :-

જે લોભથી નિવૃત્ત થઈ પ્રવ્રજ્યા લે છે, તે કર્મરહિત થઈ બધું જાણે છે, જુએ છે. જે ‘પ્રતિલેખના’ કરી, આકાંક્ષા કરતા નથી, તે અણગાર કહેવાય છે.

લોભી રાતદિન દુઃખ પામતો, કાળ-અકાળમાં [ધન માટે] ઉદમ કરતો સંજોગાર્થી, અર્થલોભી, લુંટારો, સહસાકાર્ય કરનાર, વ્યાકુળ ચિત્ત થઈ પુનઃ પુનઃ શસ્ત્ર પ્રયોગ કરે છે.

તે આત્મબળ, જ્ઞાતિબળ, મિત્રબળ, પ્રેત્યબળ, દેવબળ, સખબળ, ચોરબળ, અતિથિબળ, કૃપણબળ, શ્રમણબળના સંગ્રહ માટે વિવિધ કાર્યો દ્વારા અપેક્ષાથી, ભયથી, પાપમુક્તિની ભાવનાથી કે લાલસાથી દંડ પ્રયોગ કરે છે.

● વિવેચન :-

[યૂર્ણિમાં સૂત્રમાં કોચિ પુણ વિળા વિ લોભેણ નિક્ષમઙ્ગ જહા ભરહો રાયા એવો વિશેષ પાઠ છે.] ભરત ચક્રી આદિ કોઈ લોભના કારણ વિના પણ દીક્ષા લઈને અથવા સંજવલન લોભને મૂળથી દૂર કરીને ઘાતીકર્મ ચતુષ્ટયને દૂર કરીને આવરણરહિત જ્ઞાન પામી વિશેષથી જાણે છે, સામાન્યથી જુએ છે. કહ્યું છે કે, આવો લોભ છે, તેનો ક્ષય થતાં મોહનીયકર્મ ક્ષય પામતાં અવશ્ય ઘાતીકર્મ ક્ષય થાય છે. તેથી નિર્મળ જ્ઞાન પ્રગટે છે. તેથી ભવોપગ્રાહી કર્મ પણ દૂર થાય છે. આ રીતે લોભ દૂર થતા ‘અકર્મા’ થાય તેમ કહ્યું.

આ રીતે લોભ ત્યાગ દુર્લભ છે. તેના ત્યાગથી અવશ્ય કર્મક્ષય થાય છે. તેથી પ્રત્યુપેક્ષણ અર્થાત્ ગુણ-દોષના વિચારથી અથવા લોભનો વિપાક વિચારી તેના અભાવમાં ગુણને ચાહીને લોભનો ત્યાગ કરે. જે અજ્ઞાનથી મનમાં મુંઝાયેલ છે તે અપ્રશસ્ત મૂળગુણ સ્થાનમાં રહી વિષય-કષાયોથી દુઃખ પામે છે. એ બધું સારા સાધુ યાદ કરે કે - X - X - લોભ ગૃહ્ણ સકર્મા કંઈ જાણતો કે જોતો નથી. ન જોવાથી

વિવેકરહિત બનીને ભોગોની ઇચ્છા કરે છે અને ઉદ્દેશ-૧માં “અપ્રશસ્ત મૂલગુણ સ્થાનમાં બતાવ્યું, તે અહીં જાણવું.

[ઉત્તમ સાધુ વિચારે કે-] લોભી રાત-દિન દુઃખ પામતો, અકાળે ઉઠતો, ભોગ વાંછુક, અર્થલોભી, લુંટારો, વિચાર વગરનો, વ્યાકુળ બની, પૃથ્વી વગેરે જીવોનો ઉપઘાત કરી વારંવાર આરંભમાં વર્તે છે. વળી તે શરીર શક્તિ વધારવા વિવિધ ઉપાયો વડે આલોક-પરલોકના સુખની નાશક ક્રિયા કરે છે. તે માટે - માંસથી માંસ પોષાય એમ કરી પંચેન્દ્રિય જીવોને હણે છે. ચોરી આદિ કરે છે. એ જ પ્રમાણે સગા અને મિત્રોને પુષ્ટ કરે છે જેથી તે આપત્તિમાં હોય તો તેઓ કામ લાગે. પ્રેત્યબળ વધારવા ઘેટાને હણે છે. દેવબળ માટે નૈવેદ્ય કરે છે. રાજબળ માટે રાજને સેવે છે. ચોર ગામે વસતિ કે ચોર ભાગ માટે ચોરને પોષે છે. અતિથિબળ વધારવા તેને ચાહે છે. જો કે અતિથિ નિસ્પૃહ કહેવાય છે. કહ્યું છે—

જે મહાત્માએ તિથિપર્વોત્સવો તજ્યા છે, તે અતિથિ કહેવાય. બાકીના બધાં અભ્યાગત જાણવા. તેને માટે પણ પ્રાણીને દંડ ન આપવો. એ પ્રમાણે કૃપણ શ્રમણ આદિ માટે પણ જાણવું. આ રીતે પૂર્વોક્ત વિવિધ પિંડદાનાદિ કાર્યો વડે જીવોને દુઃખ આપે છે. તેને અલ્પલાભને બદલે મહાદુઃખ જાણીને મારે તે પાપ ન કરવું જોઈએ. છતાં અજ્ઞાન કે ભયથી તેવા પાપો કરે છે.

આ પ્રમાણે આ ભવને આશ્રીને દંડસમાધાનના કારણો કહ્યા. હવે ભાવિને માટે પરમાર્થ ન જાણતો કેવા દંડ સમાધાન કરે તે બતાવે છે - પાપના મોક્ષ માટે દંડસમાધાનમાં પ્રવર્તતો તે છકાય જીવના ઘાતક શસ્ત્ર એવા અગ્નિમાં પીપળા આદિના લાકડાને હોમે છે. વિવિધ ઉપાયોથી પ્રાણિઘાત કરતા પાપ નાશ થાય તેમ માને છે. વળી પિતા આદિના શ્રાદ્ધને માટે ઘેટા વગેરેનું માંસ રાંધીને બ્રાહ્મણો જમાડી વધેલું પોતે ખાય છે. આ પ્રમાણે અજ્ઞાનથી હણાયેલ બુદ્ધિવાળો તે વિવિધ ઉપાયો વડે પાપથી છુટવાના બહાને દંડ ઉપાદાન રૂપ પ્રાણીઓને દુઃખ આપનારી તે-તે ક્રિયાઓ કરે છે અને અનેક શત કરોડ ભવે ન છુટાય તેવા ઘોર પાપ કરી નવા પાપ બાંધે છે અથવા અપ્રાપ્ત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી દંડ સમાધાન-પ્રાણિ હિંસા કરે છે. તે આ પ્રમાણે—

આ મને પરલોકમાં કે આલોકમાં પછીથી કંઈક ઉચ્ચ પદ અપાવશે એવી ઇચ્છાથી પાપકાર્યમાં પ્રવર્તે છે. અથવા ધનની આશાથી રાજને સેવે છે. કહ્યું છે કે, રાજને ખુશ કરી પછી ધન મેળવશું જેથી સતત સુખ ભોગવીએ. આવી આશાથી ધનમાં મોહિત માનસથી આખી જીંદગીનો કાળ વીતી જાય છે. ધનના અર્થીઓ ‘સૌનું પડે અને મન જડે’ એ આશાએ કીડા કરે છે.

આ પ્રમાણે જાણીને [ઉત્તમ સાધુએ] શું કરવું તે કહે છે—

● સૂત્ર-૭૭ :-

આ જાણીને મેઘાવી પુરુષ સ્વયં હિંસા કરે નહીં, બીજા પાસે હિંસા કરાવે નહીં, હિંસા કરતા બીજાને અનુમોદે નહીં. આ માર્ગ આર્યપુરુષોએ બતાવ્યો છે,

તેથી કુશળ પુરુષો દંડ સમારંભ-હિંસામાં લેપાય નહીં. તેમ હું કહું છું.

● વિવેચન :-

અધ્યયન-૧ “શસ્ત્રપરિજ્ઞામાં સ્વકાય-પરકાયાદિ ભેદથી શસ્ત્ર કહ્યા છે. આ અથવા વિષય, કષાય, માતા, પિતાદિ અપ્રશસ્તગુણ મૂલસ્થાન કહ્યા તે તથા કાળ-અકાળ સમુત્થાન ક્ષણ પરિજ્ઞાન શ્રોત્રાદિ વિજ્ઞાન જાણીને, તેમજ આત્મબળ આદિને અર્થે પાપનો બંધ જા પરિજ્ઞા વડે જાણીને મેઘાવી-મર્યાદાવર્તી પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞાથી ત્યાગ કરે. હેય-ઉપાદેય જાણીને શું કરે તે કહે છે—

પોતે જાતે શરીર શક્તિ વધારવાનાં કે બીજા કૃત્યો ઉપસ્થિત થાય તો જીવોને દુઃખ ન આપે. બીજા પાસે પણ હિંસા, જૂઠ આદિ પાપ કૃત્યો ન કરાવે, હિંસા કરતા અન્યને પણ મન, વચન, કાયાથી અનુમોદે નહીં.

આવો ઉપદેશ તીર્થકરો એ આપ્યો છે, તેમ સુધર્માસ્વામી જંબૂસ્વામીને કહે છે તે દર્શાવે છે. જ્ઞાનાદિયુક્ત ભાવમાર્ગ જાણી જેનાથી કોઈપણ દંડ કે પાપ લાગે તેને ત્રણ યોગ અને ત્રણ કરણથી ત્યાગ કરે. સર્વે હેય [પાપ] ધર્મો છોડે તે આર્ય. તેઓ સંસાર સમુદ્રથી કિનારે પહોંચેલા અને ઘાતીકર્મોને સર્વથા ક્ષીણ કરનારા, સંસારમાં રહેલા સર્વે ભાવોને જાણનારા તીર્થકરોએ દેવ-મનુષ્યની પર્યાયામાં બધાં સમજે તેવી અને સર્વેના સંશયોને છેદનારી વાણી વડે આ માર્ગ કહ્યો છે.

આ માર્ગને જાણીને ઉત્તમ પુરુષ ઉક્ત હિંસા કાર્યોને છોડી દેવા જોઈએ. તત્ત્વના જાણકારે પોતાનો આત્મા પાપમાં ન લેપાય તેમ કરવું - X - તેમ હું કહું છું.

અધ્યયન-૨ “લોકવિજય”ના ઉદ્દેશક-૨ “અદંટતા”નો મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ ટીકા સહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

- X - X - X - X - X - X -

❧ અધ્યયન-૨ ઉદ્દેશક-૩ “મદનિષેધ” ❧

● ભૂમિકા :-

બીજો ઉદ્દેશો કહ્યો. હવે ત્રીજાનો આરંભ કરે છે. તેનો સંબંધ આ પ્રમાણે છે. ગયા ઉદ્દેશમાં કહ્યું કે, સંયમમાં દંડતા કરવી અને અસંયમમાં ઉપેક્ષા કરવી. તે બંને કષાયો દૂર કરવાથી થાય. તેમાં પણ માન ઉત્પત્તિના આરંભથી ઉચ્ચ ગોત્રનો ઉત્પાદક થાય. તેથી તેને દૂર કરવા આ કહે છે. અનંતર સૂત્રનો સંબંધ આ રીતે - નિપુણ સાધુ ઉચ્ચ ગોત્રના અભિમાનમાં આત્મા ન લેપાય તેમ માનીને મદ ન કરે. તે જણાવે છે—

● સૂત્ર-૭૮ :-

આ આત્મા અનેકવાર ઉચ્ચગોત્ર અને નીચગોત્રને પ્રાપ્ત થયો છે. તેથી કોઈ નીચ નથી કે ઉચ્ચ નથી. એ જાણીને ઉચ્ચગોત્રની સ્પૃહા ન કરે.

આ જાણીને કોણ ગોત્રવાદી થશે ? કોણ માનવાદી થશે ? કોણ કોઈ એક ગોત્રમાં આસક્ત થશે ? તેથી બુદ્ધિમાને હર્ષ કે રોષ ન કરવો.

પ્રત્યેક જીવને સુખ ધિય છે તે તું જાણ.

● વિવેચન :-

સંસારી જીવ અનેકવાર માન સત્કાર યોગ્ય ઉચ્ચ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયો. અનેક વાર લોક નિર્દિત નીચ ગોત્રમાં જન્મ્યો. નીચ ગોત્રકર્મના ઉદયથી અનંતકાળ તિર્યચ ગતિમાં રહ્યો. તેમાં ભમતો જીવ નામકર્મની ૮૨ ઉત્તર પ્રકૃતિરૂપ સત્કર્મા થઈ તેવા અધ્યવસાયે ઉત્પન્ન થયેલો આહારક શરીર, તેનું સંઘાત, બંધન, અંગોપાંગ, દેવગતિ તથા આનુપૂર્વી, નરકગતિ અને આનુપૂર્વી, વૈકિચ ચતુષ્ક એ બાર પ્રકૃતિને દૂર કરીને બાકીની ૮૦ પ્રકૃતિવાળો બની તેઉં અને વાયુકાયમાં ઉત્પન્ન થઈ મનુષ્યગતિ અને આનુપૂર્વીને દૂર કરીને ઉચ્ચ ગોત્રને પત્યોપમના અસંખ્યેય ભાગ વડે ઉદ્વલ કરે છે. એથી તેજસ વાયુકાયનો પહેલો ભાંગો થયો. તે આ પ્રમાણે- નીચગોત્રનો બંધ, ઉદય અને તે જ કર્મની સકર્મતા છે.

ત્યાંથી નીકળીને બીજી કાયના એકેન્દ્રિયમાં આવીને ઉપજે. તે જ ભાંગો થયો. ત્રસકાયમાં પણ અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં પણ તે જ ભાંગો થયો. ઇત્યાદિ [અહીં કર્મપ્રકૃતિ આશ્રિત વિવરણ છે. તે ટીકામાં જોઈ શકો છો. પણ તેને સમજવા માટે માત્ર અનુવાદ અપર્યાપ્ત છે. તે કર્મપ્રકૃતિ ગ્રંથ વડે જ સમજવું. આ ઉપરાંત પુદ્ગલ પરાવર્ત અને તેના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ એ ચાર ભેદે પણ ટીકામાં વિવરણ છે. તે પણ કોઈ વિદ્વાન પાસે જ સમજી શકાય તેવું છે તેથી અમે તેના અનુવાદ અહીં આપેલો નથી. ટીકાનો સાર એ છે કે—]

આ પ્રમાણે ઉચ્ચ ગોત્રમાં રહેલા જીવે અહંકાર ન કરવો અને નીચગોત્રમાં રહેલા જીવે દીનતા ન કરવી. ઉચ્ચ અને નીચ બંને ગોત્રનો બંધ અધ્યવસાય સ્થાનના કંડકો સમાન છે તે બતાવે છે - જેટલા ઉચ્ચ ગોત્રના અનુભાવ બંધના અધ્યવસાય સ્થાન કંડક છે, તેટલા જ નીચ ગોત્રના છે તે સર્વે અનાદિ સંસારમાં આ જીવે વારંવાર અનુભવેલા છે. તેથી ઉચ્ચ કે નીચ ગોત્રના કંડકના અર્થપણે જીવ દીન પણ નથી, તેમ વિશેષ પણ નથી. - X - X - ઉચ્ચ ગોત્ર કંડકવાળો એક ભવિક કે અનેક

ભવિકથી નીચ ગોત્રના કંડકો ઓછા કે વધારે નથી. એમ સમજીને અહંકાર કે દીનતા ન કરવી.

ઉચ્ચ કે નીચ સ્થાનમાં કર્મના વશથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે બળ, રૂપ, લાભ આદિ મદ સ્થાનોની અસ્થિરતા સમજીને [સાધુઓ] જાતિ વગેરે કોઈ મદ ન કરવો કે તેવી ઈચ્છા પણ ન કરવી. કેમકે ઉચ્ચ-નીચ સ્થાનમાં આ જીવ ઘણી વખત ઉત્પન્ન થયો. - X - એવું સમજીને કોણ ગોત્રનો કે માનનો અભિલાષી થાય ? મારું ઉચ્ચ ગોત્ર બધાં લોકોને માનનીય છે, તેવું બીજાનું નથી એવું કયો બુદ્ધિમાન માને ?

મેં અને બીજા જીવોએ ઉચ્ચ-નીચ બધાં સ્થાનોને પૂર્વે અનેકવાર અનુભવ્યા છે. તે જ પ્રમાણે ગોત્રના નિમિત્તે માનવાદી કોણ થાય ? અર્થાત્ સંસારના સ્વરૂપને સારી રીતે જાણે છે, તે અહંકારી ન થાય. વળી તે સ્થાનો પૂર્વે અનેક વાર અનુભવેલો જીવ એકાદ ઉચ્ચ ગોત્ર આદિ અસ્થિર સ્થાનકમાં આવતાં રાગ આદિના વિરહથી ગીતાર્થ થયેલ કોણ મમત્વ કરે ? અર્થાત્ કર્મના પરિણામનો જાણકાર મુનિ જે તેણે પૂર્વે આ સ્થાન પ્રાપ્ત ન કર્યું હોય તો જ તેમાં ગૃહ્ણ થાય. - X - X - ઘણી વખત ઉચ્ચ ગોત્રાદિ મેળવેલ તેમાં અહંકાર કે દીનતા ન કરે. - X - કહ્યું છે કે, “આ સંસારમાં ભમતાં મેં બધાં સુખો મેળવ્યા છે. ઉચ્ચ સ્થાન પણ પામ્યો. તેથી હવે મને તેમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી. જો કે નિર્જરા માટે ઉચ્ચગોત્ર મદનો નિષેધ કર્યો છે, તો પણ માનનું મથન કરનારા સાધુઓ પ્રયત્ન વડે બીજાં મદસ્થાનો પણ ત્યજી દેવા.

તે જ પ્રમાણે નિંદનીય સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થઈને દીનતા ન કરવી. સૂત્રમાં પણ તે માટે નો કૃપ્તે કહ્યું. કદાચ લોકમાં અસંમત જાતિ, કુળ, રૂપ આદિમાં ઓછાપણું પામીને સાધુઓ ક્રોધ ન કરવો પણ વિચારવું કે, મારે નીચ સ્થાન કે બીજાના હલકા શબ્દો સાંભળી દુઃખી ન થવું કે ઉદ્દેગ ન પામવો. કહ્યું છે - “અપમાન, નીચદશા, વધ, બંધ કે ધનદાયથી ખેદ ન કરવો કેમકે પૂર્વે આ જીવે રોગ, શોક આદિ જુદી જુદી જાતિમાં સેંકડો વાર ભોગવ્યા છે. પંડિતજને પ્રાપ્તિ કે અપ્રાપ્તિમાં આશ્ચર્ય ન માનવું. વૃદ્ધની માફક હૃદય સ્થિર કરી સુખદુઃખને સહેવા. ચક્રવર્તી કે પૃથ્વીપતિ નિર્મળ શ્વેત છત્રધારી થઈને તે જ નામ ભોગવી અનાયશાળામાં પણ રહેનારો બને છે. એક જન્મમાં પણ કર્મવશ ઉચ્ચ-નીચ અવસ્થા પામે છે.

તેથી ઉચ્ચ-નીચ ગોત્રની કલ્પના મનમાંથી દૂર કરીને, બીજા પણ વિકલ્પો છોડી દઈને શું કરવું તે કહે છે - જીવોને આ સંસારમાં ઉચ્ચ-નીચ પદ થયા છે, થાય છે અને થવાના છે. એમ વિચારી કુશાગ્ર બુદ્ધિથી તું જાણ કે સુખ અને દુઃખ આવે અને જાય છે, તેના કારણો તું જાણ. વળી પ્રાણીઓ સતત સુખને ઇચ્છે છે - X - અને દુઃખને ધિક્કારે છે. શુભ પ્રકૃતિના ઉદયે સુખ મળે છે.

બધાં પ્રાણી શુભ નામ, ગોત્ર, આયુ આદિને ઇચ્છે છે અને અશુભને નિંદે છે. આ પ્રમાણે છે તો શું કરવું તે સૂત્રકાર બતાવે છે—

● સૂત્ર-૭૯ :-

આ તું સમ્યક્ પ્રકારે જો કે - અંધત્વ, બધિરત્વ, મૂકત્વ, કાણત્વ, લુલાપણું,

કુભાસપણું, કાળાપણું, કુષ્ટાદિ રોગત્વ આદિ પોતાના પ્રમાદથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રમાદથી જ વિવિધ પ્રકારની યોનિમાં જાય છે અને વિવિધ વેદના અનુભવે છે.

● વિવેચન :-

અથવા જીવોમાં શુભ-અશુભરૂપ કર્મો જોઈને તે જીવોને અપ્રિય હોય તેવું કૃત્ય ન કરવું. “નાગાર્જુનીયા” પણ કહે છે - જીવ દુઃખને કાઢવા અને સુખને મેળવવા ઇચ્છે છે. અહીં ‘શસ્ત્રપરિણા’ અધ્યયનમાં કહ્યા મુજબ જીવની પ્રરૂપણા કરવી. આ જીવો દુઃખને છોડવા અને સુખને મેળવવા ઇચ્છે છે. પોતાના આત્મા જેવા આ જીવોને જાણીને તે જીવોના ઉપમર્દનરૂપ હિંસાદિ સ્થાનોને પરિહરતો આત્મા પોતાને પંચ મહાવ્રતમાં સ્થાપે. તેના પાલન માટે ઉત્તરગુણોને પણ પાળવા જોઈએ. કહે છે—

પાંચ સમિતિથી સમિત થયેલો હવે કહેવાનાર શુભાશુભ કર્મોને જાણીને અંધત્વ આદિ કર્મના જ ફળ છે તે જીવોમાં સાક્ષાત્ જોઈ પોતે સમજે. આ સમિતિ પાંચ પ્રકારે કહેલી છે - ઈર્ષ્યા, ભાષા, એષણા, આદાનનિક્ષેપ અને ઉત્સર્ગ. તેમાં ઈર્ષ્યાસમિતિ-અહિંસા વ્રતના પાલન માટે છે, ભાષા સમિતિ અસત્ અભિધાન નિયમને માટે છે. એષણા સમિતિ અસ્તેય વ્રતના પાલનને માટે છે. બાકીની બે સમિતિઓ સમસ્ત વ્રતમાં પ્રકૃષ્ટ એવા અહિંસા વ્રતની સિદ્ધિને માટે છે. આ પ્રમાણે પાંચ મહાવ્રતો સહિત પાંચ સમિતિ પાળતા સાધુને બીજા જીવોનું સુખ વગેરે દેખાય છે. તે કહે છે—

સંસારમાં ભમતા પ્રાણી અંધત્વ આદિ અવસ્થા ઘણીવાર ભોગવે છે. આ અંધત્વ દ્રવ્યથી અને ભાવથી છે - તેમાં એકેન્દ્રિય, બેઘન્દ્રિય, તેઘન્દ્રિય એ દ્રવ્યભાવ અંધ છે. ચઉરિન્દ્રિય આદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ ભાવઅંધ છે. કહ્યું છે કે, નિર્મળ ચક્ષુ સમાન સ્વાભાવિક વિવેક છે. વિવેક સહ બીજું નેત્ર છે. આ બંને ચક્ષુ જેમને નથી તે તત્ત્વતઃ અંધ કુમાર્ગે જાય તો ખરેખર શો અપરાધ છે ?

જે સમ્યગ્ દૃષ્ટિ પણ નેત્રથી હીન છે તે દ્રવ્ય અંધ છે. જે દ્રવ્યથી પણ અંધ નથી અને ભાવથી પણ અંધ નથી તે જ ખરેખર દેખતા કહેવાય. દ્રવ્યથી અને ભાવથી બંને પ્રકારે અંધત્વ છે તે એકાંતે દુઃખ આપનારું છે. કહ્યું છે કે, જીવતા જ મરેલા જેવો આંખથી અંધ છે કેમકે તે બધી ક્રિયામાં પરતંત્ર છે. ચક્ષુ વિનાના સૂર્ય સદા અસ્ત છે અને પોતે અંધકાર સમુદ્રમાં ડૂબેલો છે.

બંને લોકમાં દુઃખાગ્નિથી બળતા અંગવાળા તથા પારકી લાકડીથી દોરાતા દુઃખી અંધને જોઈને કોણ ખેદ ન પામે ? ભયોત્પાદક ઉગ્ર કાળા સાપને જોઈને જેવો ભય લાગે તેમ અંધત્વની ગર્તા જોઈને કોને ભય ન લાગે ? આ પ્રમાણે બહેરાપણાનું દુઃખ પણ જાણવું. સારા-માઠાંના વિવેકના ભાનથી રહિત જીવ આલોક-પરલોકના સારા ફળને આપનારી ક્રિયા કરવાને અશક્ત છે. કહ્યું છે કે, “ધર્મશ્રુતિના શ્રવણ મંગળથી વર્જિત, લોકશ્રુતિ શ્રવણ વ્યવહારથી બાહ્ય આ દુનિયામાં કેમ જીવે છે ? કે જેને શબ્દો સ્વપ્નમાં મળેલા ઘનની જેમ નિષ્ફળ જાય છે.

પોતાની સ્ત્રી તથા બાળપુત્રનાં મધુર વચન શ્રવણથી વિમુખ બહેરાનું જીવન જીવતા છતાં મરેલાની જેમ નકામું છે. હવે મુંગાનું દુઃખ કહે છે - દુઃખકર, અકીર્તકર,

સર્વલોકમાં નિંદાપાત્ર મુંગાપણું છે. મૂટો આ કૃતકર્મ ફળ કેમ જોતા નથી ?

કાણાનું દુઃખ કહે છે - વિષમસ્થાને ડૂબેલો, એકદૃષ્ટિક, વૈરાગ્યોત્પાદનમાં સમર્થ અને જન્મદુઃખી, પોતે કોઈને પણ વહાલો લાગતો નથી. આલેખવા યોગ કર્મથી લખાયો છતાં જે બીજાને વહાલો લાગતો નથી, તેના સ્વરૂપનું શું મહત્ત્વ ? આ પ્રમાણે વાકાં હાથ-પગ, ઠીંગાણાપણું, ખુંધાપણું, કાળો વર્ણ, શબલપણું આવા સ્વાભાવિક ક્ષેત્રમાં શરીરવાળો કે પછીથી કર્મવશ થયેલ ઘણો દુઃખી થાય છે.

વળી વિષયકીડાના કારણે ધર્મમાં પ્રમાદ કરવાથી સંકટ, વિકટ, શીત, ઉષ્ણ આદિ યોનીઓમાં ભમે છે. અથવા ચોર્યાશી લાખ યોનીઓમાં ભ્રમણ કરે છે. નવા નવા આયુષ્ય બાંધીને તેમાં જાય છે. તે યોનીઓમાં વિવિધ દુઃખોને અનુભવે છે. તે જ પ્રમાણે ઉચ્ચગોત્રના અહંકારથી હણાયેલ ચિત્તવાળો તથા નીચગોત્રના કારણે દીન બનેલો અથવા અંધ-બહેરો થવા છતાં અજ્ઞાની જીવ પોતાનું કર્તવ્ય નથી જાણતો તેમજ આ પોતાના કર્મનો વિપાક છે તે જાણતો નથી. સંસારની બુરી દશાને ભૂલી જાય છે. હિતાહિતને અવગણે છે. ઔચિત્યને અવગણતો, તત્ત્વને ભૂલેલો, મૂટ બનેલો જ ઉચ્ચગોત્રાદિમાં અહંકાર કરે છે.

● સૂત્ર-૮૦ :-

તે જોઈ ન પામેલ જીવ રોગાદિથી પીડિત થઈ જન્મ-મરણના ચક્રમાં વારંવાર ભટકે છે. ક્ષેત્ર-વાસ્તુ આદિમાં મમત્ત્વ રાખનારને અસંચિત જીવન જ પ્રિય લાગે છે. તે રંગ-બેરંગી મણિ, કુંડલ, સોનું, ચાંદી, સ્ત્રીઓમાં અનુરક્ત રહે છે. તેનામાં તપ, ઈન્દ્રિય દમન કે નિયમ દેખાતા નથી. તે અજ્ઞાની જીવો અસંચમી જીવનની કામના કરનાર, ભોગ લાલસાથી વિપરીત પ્રવૃત્તિને પ્રાપ્ત કરે છે.

● વિવેચન :-

ઉચ્ચ ગોત્રના અભિમાની અથવા અંધ, બહેરાં આદિ દુઃખ ભોગવતો કર્મવિપાક ન જાણતો હત-ઉપહત થાય છે. વિવિધ રોગથી શરીરે પીડાતો ‘હત’ અને સમસ્ત લોકમાં પરાભવ પામવાથી ઉપહત થાય અથવા ઉચ્ચગોત્રના ગર્વથી ઉચિત કાર્યને છોડવાથી વિદ્વાનોના મુખે તેનો અપયશ થતા ‘હત’ અને અભિમાનથી અનેક ભવમાં અશુભકર્મ બાંધીને નીચગોત્રના ઉદયથી ઉપહત થાય. તે દુઃખથી મૂટ બને.

તે જ પ્રમાણે જન્મ અને મરણ બંનેને પાણી કાઢવાની રેંટના ન્યારે પુનઃ જન્મ-મરણના દુઃખ સંસારમાં રહીને અથવા ઢાણે ઢાણે ઢાયરૂપ આવીચીમરણથી જન્મ અને વિનાશને અનુભવતો દુઃખસાગરમાં ડૂબેલો, નાશવંતને નિત્ય માનીને, હિતને અહિત માનીને વિમુખ થાય છે. કહે છે કે, આયુષ્ય નિત્ય માનવું કે અસંચમ જીવિત દેરેક પ્રાણીને વધુ વહાલું છે. તેથી આ સંસારમાં અજ્ઞાનથી હણાયેલા ચિત્તવાળા મનુષ્ય તથા બીજા પ્રાણીઓ દીર્ઘજીવન માટે રસાયણ ક્રિયા કરે છે, જે બીજા જીવોને દુઃખ આપનારી છે તથા ખેતર, ઘર આદિને આ મારા છે તેમ માનીને તેના પર વધુ પ્રેમ રાખે છે.

વળી થોડા કે વધુ રંગેલા વસ્ત્રો તથા રત્નો, કુંડલ, સોના સહિત સ્ત્રીને મેળવીને તે ક્ષેત્ર-ધર આદિ સર્વેમાં ગૃહ્ણ થયેલા તે મૂટપુરુષો દુઃખ આવતા ગભરાય

છે અને જોતે છે કે, “આ અનશનાદિ તપ, ઇન્દ્રિયાદિ ઉપશમન અને અહિંસા વ્રત લક્ષણાદિ નિયમનું કોઈ ફળ દેખાતું નથી. તપ નિયમ ધારણ કરેલાને કાયકલેશ અને ભોગોથી દૂર રહેવા સિવાય કોઈ ફળ મળતું નથી. વળી જન્માંતરે ફળશે એ પણ ગુરુએ કહેલો ભ્રમ છે. કેમકે છતું ભોગવવું નથી અને નહીં જોયેલા સુખની કલ્પના કરવી છે.” આવું માનતા અને વર્તમાન સુખમાં જ લક્ષવાળા, કેવળ ભોગસંગમાં જ પુરુષાર્થની બુદ્ધિવાળા, અવસાર પ્રાપ્ત ભોગો ભોગવતા અજ્ઞાની જીવો દીર્ઘઆયુષ્યની લાલસાથી ભોગોને માટે અતિ લવારો કરી વચનદંડ કરે છે.

અહીં તપ, દમન, નિયમ ફળતા નથી એમ જોલનારો મૂઠ, તત્ત્વને ન જાણતો હૃત-ઉપહૃત થઈ નવા નવા જન્મ મરણ કરતો જીવિત, ક્ષેત્ર, સ્ત્રી આદિમાં લોલુપ બની, તત્ત્વમાં અતત્ત્વ અને અતત્ત્વમાં તત્ત્વ માનીને હિતાહિતમાં સર્વત્ર વિપરીત ચાલે છે. કહ્યું છે - સ્ત્રી અપમાનને કરનારી, બંધુજન બંધન સમાન તથા વિષયો વિષ સમાન છે. છતાં માણસને આ કેવો મોહ છે ? શત્રુ પાસે મૈત્રીની આશા રાખે છે. જેઓ શુભ કર્મ ઉપાર્જન કરી મોક્ષની ઇચ્છાવાળા છે તે કેવા છે ? તે કહે છે—

● સૂત્ર-૮૧, ૮૨ :-

જે પુરુષ ધ્રુવચારી-મોક્ષ પ્રતિ ગતિશીલ છે. તે આવા અસંયમી જીવનની ઇચ્છા કરતા નથી. જન્મ-મરણના સ્વરૂપને જાણીને ચારિત્રમાં દેટ થઈને વિચરે છે.

મૃત્યુ માટે કોઈ અકાળ નથી, સર્વે પ્રાણીને આયુષ્ય પ્રિય છે, સુખ ગમે છે, દુઃખ પ્રતિકૂળ લાગે છે, બધાંને જીવન પ્રિય છે. સૌ જીવવા ઇચ્છે છે.

પરિગ્રહમાં આસક્ત પ્રાણી દ્વિપદ, ચતુષ્પદને કામમાં જોડીને ધન સંચય કરે છે. પોતાના, બીજાના, ઉભયના માટે તેમાં મત બની અલ્પ કે ઘણું ધન ભેગું કરી તેમાં ગૃહ્ણ થઈને રહે છે. વિવિધ ભોગ બાદ બચેલ સંપત્તિથી તે મહાન્ ઉપકરણવાળો બને છે. પછી એક વખત તે સંપત્તિને સ્વજનો વહેંચી લે છે, ચોરો ચોરી લે છે કે રાજા લૂંટી લે છે. અથવા તે નાશ-વિનાશ પામે છે, આગ લાગવાથી બળી જાય છે.

આ રીતે તે અજ્ઞાની બીજાને માટે કૂર કર્મો કરતો તે દુઃખથી મૂઠ બનીને વિપયાસિને પામે છે. સર્વજ્ઞોએ આ પ્રમાણે બતાવેલ છે. આવો મનુષ્ય સંસાર તરવાને સમર્થ નથી, પાર પહોંચતો નથી, કિનારે પહોંચતો નથી. સત્ય માર્ગને પામીને પણ તે માર્ગે સ્થિર થતો નથી. મિથ્યા ઉપદેશ પામીને અસંયમમાં રહે છે.

● વિવેચન :-

જેઓ ધ્રુવચારિ અર્થાત્ મોક્ષનું કારણ જ્ઞાનાદિ છે, તેને આચરવાના સ્વભાવવાળા છે, તેઓ પૂર્વોક્ત જીવિત, ક્ષેત્ર, ધન, સ્ત્રી વગેરેને ચાહતા નથી. અથવા ધૂત તે ચારિત્ર. તેમાં રમણતા કરનારા છે. તેઓ જન્મમરણના દુઃખને જાણીને તેવા પુરુષે સંકમણ [ચારિત્ર] માં રમણતા કરવી. વિશ્રોતસિકારહિત અથવા પરીષદ ઉપસર્ગમાં ચલિત ન થવું. અથવા શંકારહિત મનવાળા થઈ સંયમમાં રહે એટલે શિષ્યે તપ, દમ, નિયમની નિષ્ફળતાની આશંકારહિત આસ્થા રાખે અને તપ-નિયમાદિમાં પ્રવર્તે. તેના

પ્રભાવથી જ રાજા-મહારાજાની પૂજા-પ્રશંસાને યોગ્ય થાય છે. તે તપસ્વીએ બધા ઢબ્બોને દૂર કરીને અહીં જે સમભાવ મેળવ્યો છે - “ઔપશમિક સુખ” ફળ મેળવેલ છે, તેવા પુરુષને કદાચ પરલોક ન હોય તો પણ કંઈ બગડતું નથી. કહ્યું છે કે—

પરલોક છે કે નહીં ? એવી શંકાવાળા લોકમાં પંડિતજને પાપને છોડવું જ જોઈએ. પરલોક જો નથી તો તેનું શું બગડવાનું ? છે તો પણ શું બગડવાનું ? એથી પરલોક ન માનનારો નાસ્તિક હણાયો. તેથી તમારે સ્વાચત સંયમસુખમાં દેટ રહેવું. પણ એમ ન વિચારવું કે, વૃદ્ધાવસ્થામાં કે પછીથી ધર્મ કરીશ. કારણ કે મૃત્યુનું આવવું અનિશ્ચિત છે. સોપકમ આયુષ્વાળાને એવી કોઈ અવસ્થા નથી કે અગ્નિમાં પડનારા લાખના ગોળા માફક જીવ પીગળી ન જાય. કહ્યું છે—

“બાળક-જુવાન, કઠોર-કોમળ, મૂર્ખ-પંડિત, ધીર-અધીર, માની-અમાની, ગુણરહિત, ઘણાં ગુણવાળો, સાધુ-અસાધુ, પ્રકાશવાળો-તિમિરવાળો, અચેતન-સચેતન આ બધાં દિવસે કે રાત્રે, સંધ્યાકાળે કે ગમે ત્યારે નાશ પામે છે. તેથી મૃત્યુને અવધારીને અહિંસાદિમાં સાવધાન થવું જોઈએ.

સૂત્રમાં કહ્યું કે, બધાં જીવોને પોતાનું આયુષ્ય પ્રિય છે. અહીં ‘પાણ’ શબ્દ વાપર્યો છે તેથી પ્રાણ ધારણ કર્તા સંસારી જીવ જ લેવા. અહીં ‘પિયાચ્યા’ ને બદલે ચૂર્ણિમાં ‘પિયાચ્યા’ અને વૃત્તિમાં પિયાચ્યા પાઠાંતર પણ છે. અહીં ‘આયષ્’ ને બદલે ‘આચત’ શબ્દ છે. તેનો અર્થ આત્મા છે. તે અનાદિ અનંત છે, બધાંને પોતાનો આત્મા પ્રિય છે. આ પ્રિયાત્મતા સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખના પરિહારથી થાય છે. કહ્યું છે કે, “આનંદરૂપ સુખનો આસ્વાદ - સુખ ભોગી કે સુખને ઇચ્છતા અને અસાતા તે દુઃખ તેના દ્રેષી જાણવા.” તથા કોઈ પોતાનો ઘાત કરે તો પોતે તેને અપ્રિય માને છે અને અસંયમી જીવિતને પ્રિય માને છે. તેથી દીર્ઘાયુને ઇચ્છે છે. તે કારણે દુઃખમાં પીડાઈને પણ અન્ત્યદશામાં જીવવા ઇચ્છે છે—

કહ્યું છે કે, વૈભવવાળો વિશેષ વૈભવ ઇચ્છે છે, અલ્પ સ્થિતિવાળો વિસ્તારને ઇચ્છે છે, નિર્ઘન શરીરને સંભાળે છે, રોગી પણ જીવિતમાં કૃતાર્થ માને છે. આ રીતે બધાં પ્રાણી સુખજીવિતના અભિલાષી છે. સંસાર નિર્વાહ આરંભ વિના થતો નથી. આરંભ પ્રાણિ ઉપદાતકારી છે. પ્રાણીને જીવિત અતિ પ્રિય છે. તેથી વારંવાર ઉપદેશ આપતા કહે છે—

બધાંને અસંયમજીવિત પ્રિય છે તેથી અસંયમી જીવિતને આશ્રીને ને પગવાળા દાસ-દાસી અને ચાર પગવાળા ગાય-ઘોડા આદિને ઉપભોગમાં લઈને વ્યાપાર દ્વારા ધનસંચય કરે છે. તે યોગ અને કરણ ત્રિક વડે જીવનને પરમાર્થમાં ગુજારવાને બદલે આરંભમાં રોકીને વ્યર્થ કરે છે. - X - તે વખતે અર્થમાં ગૃહ્ણ થયેલો પોતાના ક્લેશને ગણતો નથી, ધનના રક્ષણના પરિશ્રમને વિચારતો નથી, ધનની ચંચળતાને ધ્યાનમાં લેતો નથી. કહ્યું છે કે, “કૃમિ સમૂહથી વ્યાપ્ત અને લાળથી ભરેલ, દુર્ગંધી, નિંદનીય એવું માંસ રહિત હાડકું સુસતો, અધિક સ્વાદ માનતો કુતરો પાસે ઉભેલા ઇન્દ્રને પણ શંકાથી જુએ છે. આ રીતે ક્ષુદ્ર પ્રાણી પરિગ્રહની અસારતાને જાણતો નથી.

તે ઘનને શા માટે ચાહે છે. તે કહે છે—ઉપભોગને માટે તેવી તેવી ક્રિયામાં વર્તે છે. બીજાનો આશરો લેવા વગેરે ક્રિયા કરે છે. તેમાં લાભાંતરાય કર્મના ક્ષયોપશમમાં જુદી જુદી જાતનું મળેલું અને વાપરતાં બચેલું સાચવવા - X - મહાન્ ઉપકરણ ભેગાં કરે છે અર્થાત્ દ્રવ્યસંચય કરે છે તે કદાચિત્ લાભના ઉદયે થાય છે. તે પણ અંતરાયના ઉદયે તેના ઉપભોગમાં આવતું નથી.

ઘનની ઇચ્છાએ તે સમુદ્ર ઓળંગે, પહાડ ચડે, ખાણ ખોદે, ગુફામાં પ્રવેશે, રસ વડે સુવર્ણ સિદ્ધિ કરે, રાજાનો આશ્રય લે, ખેતી કરે. આ બધામાં પોતાને અને બીજાને દુઃખ આપી પોતાના સુખ માટે મેળવેલ ઘન કષ્ટથી પ્રાપ્ત કર્યું હોય તો પણ ભાગ્ય ક્ષય થતાં પીતરાઈઓ તેમાં ભાગ પડાવે છે કે લઈ લે છે, ચોરો ચોરે છે, રાજા લઈ લે છે, તે જાતે ભયથી નાસી જાય છે, ઘન વિનાશ પામે છે, ઘર બળી જાય છે. અર્થ નાશના કેટલા કારણો કહેવા, તેથી ઉપદેશ આપે છે—

અર્થ-ઘન પ્રાપ્તિ માટે બીજાના ગળા કાપવાદિ કર્મ કરતો તે અજ્ઞાની કર્મના વિપાકના ઉદયથી અસાતા ઉદય થતા મૂઠ બનીને વિવેકરહિત થઈ કાર્ય-અકાર્યને માનતો નથી તે તેની વિરૂપતા છે. કહ્યું છે કે, “રાગદ્વેષથી અભિભૂત થવાથી કાર્ય-અકાર્યથી પરાંગમુખ, વિપરીત કાર્ય કરનારને મૂઠ જાણવો.

આ રીતે મૂઠતાના અંધકારથી છવાયેલો, આલોકના માર્ગના જ્ઞાનથી રહિત સુખના અર્થી દુઃખને પામે છે એમ જાણીને સર્વજ્ઞ વચનરૂપ દીવાથી બધાં પદાર્થનું ખરું સ્વરૂપ બતાવનાર જાણીને ગુરૂ કહે છે, હે મુનિઓ ! તમે તેનો આશ્રય લો. સુધર્માસ્વામી જંબૂસ્વામીને કહે છે, મેં મારી બુદ્ધિથી નથી કહ્યું. તો કોણે કહ્યું ?

મુનિ એટલે ત્રણે કાળમાં જગત્ વિદ્યમાન છે એવું જે માને તે. તે ત્રણે કાળનું જ્ઞાન જેને છે તે તીર્થંકર. તેમણે કહ્યું છે. અનેકવાર ઉચ્ચ ગોત્ર મેળવેલ, પ્રકર્ષથી કે પહેલેથી બધા પોતાની ભાષામાં સમજે તેવી વાણીથી તેમણે ઉપદેશ કર્યો છે ને કહે છે, ઓઘ બે પ્રકારે છે - દ્રવ્ય ઓઘ તે નદીનું પૂર વગેરે. ભાવ ઓઘ તે આઠ પ્રકારનું કર્મ કે સંસાર. તે કર્મોથી પ્રાણી અનંત કાળ ભમે છે. તે ઓઘને જ્ઞાનદર્શન ચારિત્ર બોધિવાળા તરે છે. જે નથી તરતા તે અનોઘંતરા છે. જે કુતીર્થિકો કે પાર્શ્વસ્થાદિ જ્ઞાનાદિ યાનરહિત છે, તેઓ પણ તરવાનો ઉદ્યમ તો કરે છે, પણ સમ્યક્ ઉપાયના અભાવે તેઓ તરી શકતા નથી.

અતીરંગમા - તીર એટલે સંસારનો પાર, તેની પાસે જવું તે તીરંગમ, જે તીરંગમ નથી તે અતીરંગમ. કુતીર્થિકાદી અતીરંગમ છે. તીર ગમનનો ઉદ્યમ કરવા છતાં સર્વજ્ઞના કહેલા સન્માર્ગથી દૂર હોવાથી કિનારો પામતા નથી.

અપારંગમા-પાર એટલે સામેનો તટ. ત્યાં જાય તે પારંગમ અને ‘પારંગમ’ નથી તે અપારંગમ. પારંગતના ઉપદેશના અભાવે તે અપારંગત જાણવા. - X - X - તેઓ અનંતકાળ પણ સંસારમાં રહે છે. જો કે તેઓ પાર જવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ સર્વજ્ઞ ઉપદેશરહિત અને સ્વરુચિથી વિરચિત શાસ્ત્ર પ્રવૃત્તિથી સંસારને પાર જવામાં સફળ થતા નથી. હવે તીર અને પાર માં શું ભેદ ?—

તીર એટલે મોહનીય કર્મ ક્ષય. પાર એટલે શેષ ઘાતીકર્મ ક્ષય અથવા તીર એટલે ઘાતીકર્મનો ક્ષય અને પાર એટલે ભવોપગ્રાહીકર્મ ક્ષય.

કુતીર્થિક અને વેશધારી કેમ મોક્ષમાં ન જાય ? જેનાથી સર્વે ભાવો ગ્રહણ થાય તે આદાનીય અર્થાત્ શ્રુત. શ્રુતમાં કહેલા સંચય સ્થાને ન રહે તે અથવા ભોગના અંગ એવા દ્વિપદ, ચતુષ્પદ, ઘન, ઘાન્યાદિને ગ્રહણ કરે તે અથવા મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય, યોગથી કર્મો ગ્રહણ કરે તે. તેઓ જ્ઞાનાદિમય મોક્ષમાર્ગમાં સમ્યક્ ઉપદેશે કે પ્રશસ્ત ગુણ સ્થાને આત્માને રાખતા નથી. વળી તેઓ - X - વિપરીત અનુષ્ઠાનકર્તા હોય છે તે કહે છે—

વિતથ અર્થાત્ અસત્ વચન કે જે દુર્ગતિનો હેતુ છે, તે ઉપદેશ પામીને અકુશળ-ખેદજ્ઞ અસંચય સ્થાનમાં વર્તે છે. - X - તે જ અસંચયસ્થાનમાં આસક્ત થાય છે. જ્યારે વિતથ એટલે ભોગ સ્થાન વ્યતિરિક્ત સંચય સ્થાનને પામીને ખેદજ્ઞ-નિપુણ તે સ્થાને ‘આદાનીય’ને હણીને રહે છે. સર્વજ્ઞની આજ્ઞામાં આત્માને સ્થાપે છે. આ ઉપદેશ તત્ત્વને ન જાણનાર શિષ્યને સુમાર્ગમાં વર્તવા અપાય છે. હેય ઉપાદેયના જ્ઞાનથી તે મેઘાવી અવસર મુજબ યોગ્ય રીતે વર્તે. તે કહે છે—

● સૂત્ર-૮૩ :-

દૃષ્ટા [સત્યદર્શી] માટે ઉપદેશની જરૂર નથી. પણ અજ્ઞાની જે સ્નેહ અને કામમાં આસક્ત છે, અસમિત છે. તે દુઃખી થઈ દુઃખના આવર્તમાં ભ્રમણ કરે છે [તેને ઉપદેશની જરૂર છે] તેમ હું કહું છું.

● વિવેચન :-

ઉદ્દેશ એટલે ઉપદેશ, સત્-અસત્ કર્તવ્ય આદેશ. તેને જાણે તે પશ્યક—દૃષ્ટા છે. તે પોતે જ્ઞાતા હોવાથી તેને ઉપદેશની જરૂર નથી. અથવા પશ્યક એટલે સર્વજ્ઞ કે તેના ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલનાર. જે કહેવાય તે ઉદ્દેશો-નારક આદિ ગતિ, ઉચ્ચ-નીચ ગોત્રાદિનો ઉપદેશ તેમના માટે નથી. કેમકે તે જલ્દી મોક્ષે જનાર છે. તેથી ઉપદેશની આવશ્યકતા કોને છે ? તે કહે છે—

જે રાગાદિથી મોહિત છે, કષાયો-કર્મો, પરીષદ ઉપસર્ગો વડે હણાયેલ છે તેવા અજ્ઞાનીને જેનાથી સ્નેહ થાય તેવો સ્નેહી કે રાગી જાણવો. તે મનોજ્ઞ કામભોગની ઇચ્છાવાળો કે સ્નેહના અનુબંધથી કામને સેવતો - X - વિષયની ઇચ્છા શાંત ન પડવાથી તેના દુઃખથી દુઃખી બનેલો શારીરિક-માનસિક દુઃખોથી પીડાતો રહે છે. કાંટા, શસ્ત્ર, ગુમડું આદિથી શારીરિક દુઃખ ભોગવે છે. પ્રિયવિયોગ, અપ્રિયસંયોગ, ઇચ્છિતનો અલાભ, દારિદ્ર્ય, દૌર્ભાગ્ય, દૌર્ભનસ્ય આદિ માનસિક પીડા ભોગવે છે. આવા દુઃખોથી દુઃખી થઈ - X - વારંવાર દુઃખના આવર્તમાં ભમે છે. [જે તેમ ન કરે તે મોક્ષે જાય છે.] તેમ હું કહું છું.

અધ્યયન-૨ ‘લોકવિજય’ના ઉદ્દેશ-૩ ‘મદનિષેધ’નો મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

卐 અધ્યયન-૨ ઉદ્દેશો-૪ “ભોગાસક્તિ” 卐

● ભૂમિકા :-

ત્રીજો ઉદ્દેશો કહ્યો, હવે ચોથા ઉદ્દેશની વ્યાખ્યા કરે છે. આ ઉદ્દેશમાં - ભોગોમાં આસક્ત ન થવા કહે છે. તે માટે ભોગીને યતાં દુઃખોને વણવે છે. પૂર્વે પણ તે જ કહ્યું છે. તે અહીં સૂત્રમાં કહે છે—

● સૂત્ર-૮૪ :-

પછી તેને કોઈ વખતે રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. જેની સાથે તે રહે છે તે જ સ્વજન કોઈ વખતે તેનો તિરસ્કાર - નિંદા કરે છે. પછી તે પણ તેઓનો તિરસ્કાર-નિંદા કરે છે. [હે પુરુષ !] તે તને શરણ આપવા કે રક્ષણ કરવા સમર્થ નથી. તું પણ તેને શરણ આપવા કે રક્ષણ કરવા સમર્થ નથી. સુખ-દુઃખ પ્રત્યેકના પોતાના જાણીને [ઇન્દ્રિય વિજય કર] કેટલાંક મનુષ્યો, જે ઇન્દ્રિય વિજય નથી કરી શકતા તે વારંવાર ભોગોના વિષયમાં જ વિચરતા રહે છે.

● વિવેચન :-

પૂર્વે કહ્યું છે કે, સંસારમાં વિષયી જીવ પરિભ્રમણ કરે છે. તે જીવ આ દુઃખોને પણ ભોગવે છે. આ પ્રમાણે અનંતર સૂત્ર સંબંધ છે. પરસ્પર સૂત્ર સંબંધ આ પ્રમાણે - બાળ જીવ સ્નેહમાં પડી કામ ભોગ કરે છે, તે કામ જ દુઃખરૂપ છે. તેમાં આસક્ત જીવને વીર્યક્ષય, ભગંદર આદિ રોગો થાય છે. તેથી કહે છે, કામાસક્તિથી અશુભ કર્મ બાંધી, મૃત્યુ પામી, નરકે જાય છે. નરકેથી નીકળી કલલ-અર્બુદ, પેશીરૂપ ગર્ભપ્રસવાદિ દુઃખ ભોગવે છે. તેને પછી અશાતા વેદનીયના વિપાકથી માચું-પેટ આદિ શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે. રોગને કારણે એકદા તેના સગા તેની અવજ્ઞા કરે છે, પછી તે તેના સગાને અવગણે છે. તેઓ તારા ત્રાણ કે શરણ થતા નથી, તું પણ તેને ત્રાણ કે શરણ થતો નથી.

આ પ્રમાણે જાણીને જે કંઈ સુખ-દુઃખ છે તે પ્રાણીના પોતાનાં જ કર્મોનું ફળ છે, તેમ માની રોગ ઉત્પત્તિમાં દીનતા ન લાવવી. ભોગોને યાદ ન કરવા. સૂત્રમાં પણ કહ્યું કે, શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શના વિષયની અભિલાષા ન કરવી. - X - X - પૂર્વે યુવાનીમાં તેનો આનંદ ન લીધો, તે યાદ ન કરવું, જે કે આવા અધ્યવસાયો કોઈકને જ થાય તે કહે છે - સંસારમાં વિષયરસના કડવાં ફળ જાણ્યા નથી તેવા બ્રહ્મદત્ત આદિને ભોગની ઇચ્છા થાય, પણ સનત્કુમાર આદિ જેવાને ન થાય.

તેથી - બ્રહ્મદત્ત મારણાંતિક રોગ વેદનાથી અભિભૂત, સંતાપના અતિશયથી પ્રિય સ્ત્રીને સ્પર્શ કરવા માફક વિશ્વાસ ભૂમિમાં મૂછાને પામેલો તેને બહુમાનતો - X - વિષમતાથી વિષયી બનેલો, ગ્લાની યુક્ત, દુઃખથી ઘવાયેલો, કાળથી પીડિત, નિયતિએ દુર્દશામાં મૂકેલો, દેવે ભાગ્યહીન બનાવેલો, છેવટના શ્વાસમાં પહોંચેલ, - X - વાચાથી વિહ્વળ, શરીરમાં નિર્બળ, પ્રચૂર પ્રલાપ કરતો ઇત્યાદિ અવસ્થા અનુભવતો મહા મોહોદયથી ભોગનો ઇચ્છુક થઈ પાસે બેઠેલી પત્ની કે જે પતિના દુઃખે દુઃખી

થયેલી છે તેને કુરુમતી ! કુરુમતી ! પોકારતો તેણીના દેખતા સાતમી નરકે ગયો.

ત્યાં પણ અતીશય વેદના ભોગવતો છતાં વેદનાને ન ગણકારતો કુરુમતિને બોલાવે છે. આ પ્રમાણે ભોગાસક્તિ ત્યાગ કેટલાકને દુષ્કર છે. ઉદાર સત્વશાળી મહાપુરુષોને તે દુષ્કર નથી કે જેમણે આત્માથી શરીરને જુદું જાણેલ છે. જેમ-સનત્કુમાર આદિએ ભયંકર રોગના ઉદયમાં પણ એમ વિચાર્યું કે આ મારા જ પૂર્વકૃત્ કર્મોનું ફળ છે. એવા નિશ્ચયપૂર્વક કર્મ સમૂહને છેદવા ઉદ્યત થયેલાને મનમાં જરા પણ પીડા થતી નથી. કહ્યું છે કે—

[ઉત્તમપુરુષો પોતાના આત્માને સમજાવે છે—] જે મોહરૂપી પાણીવાળો અને અશુભ જન્મરૂપી ‘આલવાલ’વાળો છે, રાગ-દ્વેષ, કષાયરૂપી સંતતિ વડે નિર્વિઘ્નપણે મોટું બીજ તો રોપ્યું છે, તે રોગ વડે અંકુરિત થયું છે, વિપદા તેના ફૂલો છે. એવું કર્મરૂપી વૃક્ષ તે કર્યું છે. હવે જો તેને સારી રીતે સહન નહીં કરે તો અધોગતિના દુઃખવાળા ફળોને પામીશ. આ દુઃખો ફરીથી પણ તારે ભોગવવા પડશે. કેમકે સંચિત કર્મોનો નાશ નિશ્ચે થતો નથી. આ સમજીને જે દુઃખ આવે તે સહન કર. તે જ વિવેક છે. બીજો કોઈ વિવેક નથી.

ભોગોના મુખ્ય કારણરૂપ ધનને સૂત્રકાર જણાવે છે—

● સૂત્ર-૮૫ :-

ત્રણ પ્રકારે [સ્વ, પર કે ઉભય] તેની પાસે થોડી કે ઘણી મિલકત થાય છે. તેમાં ભોગી આસક્ત બનીને રહે છે. એ રીતે કોઈ વખતે તેની પાસે ભોગવ્યા પછી બચેલી સંપત્તિ એકઠી થાય છે. તેને પણ કોઈ વખતે સ્વજનો વહેંચી લે છે, ચોરો ચોરી લે છે, રાજા લુંટી લે છે, નાશ કે વિનાશ પામે છે. આગ લાગવાથી તે બળી જાય છે.

તે અજ્ઞાની બીજાને માટે કૂર કર્મો કરતો મૂઠ થઈ વિપરીત ભાવ પામે છે [અથવા દુઃખથી મૂઠ બની વિપરીત પ્રવૃત્તિ કરે છે.]

● વિવેચન :-

ત્રણ પ્રકારે તેની પાસે થોડી કે ઘણી ધનસંપત્તિ થાય છે. તે તેમાં જ આસક્ત થઈને રહે છે. તે માને છે કે આ ધન ભવિષ્યમાં ભોગવી શકાશે. તે કોઈ વખતે તે માટે મોટા ઉપકરણો રાખે છે. તો પણ તે ધન નાશ પામે છે. સ્વજનો વહેંચી લે, ચોરો હરી લે, રાજા લુંટી લે, નાશ પામે કે ઘર બળી જાય. આ ધનને માટે કુર કર્મ કરતો અજ્ઞાની જીવ તેના દુઃખ વડે મૂઠ બને છે. એ બધું પૂર્વે વ્યાખ્યા કર્યા મુજબ સમજી લેવું. આ પ્રમાણે દુઃખવિપાકી ભોગોને જાણીને શું કરવું ? તે કહે છે—

● સૂત્ર-૮૬ :-

હે ધીર પુરુષ ! તું ભોગની આશા અને સંકલ્પ છોડી દે - આ ભોગશલ્યનું સર્જન તો જ કર્યું છે. જે ભોગથી સુખ છે, તેનાથી જ દુઃખ પણ છે. આ વાત મોહથી આવૃત મનુષ્ય સમજી શકતો નથી.

આ સંસાર સ્ત્રીઓ દ્વારા પરાજિત છે. હે પુરુષ ! તે લોકો કહે છે કે આ

સ્ત્રીઓ ભોગની સામગ્રી છે, આ કથન દુઃખ, મોહ, મૃત્યુ, નરક તથા નરક અને તિર્યચગતિને માટે થાય છે. સતત મૂઠ જીવ ધર્મને જાણતો નથી.

ભગવંત મહાવીરે કહ્યું છે, મહામોહથી અપ્રમત રહેવું. બુદ્ધિમાને પ્રમાદથી બચવું જોઈએ. શાંતિ-મરણને અને નાશવંત શરીરને જોઈને પ્રમાદ ન કરવો. વિષયભોગથી તૃપ્તિ થતી નથી. [તેથી તેમાં આસક્તિ ન કરે.]

● વિવેચન :-

તું ભોગની આશા અને અભિલાષને છોડ. જે બુદ્ધિ વડે શોભે તે ધીર. હે ધીર ! ભોગમાં દુઃખ જ છે, તેમાં સુખ પ્રાપ્તિ નથી. આ પ્રમાણે શિષ્યને ગુરુ ઉપદેશ આપે છે અથવા આત્માને સમજાવે છે - તું ભોગની આશા આદિ શત્કોને છોડી પરમ શુભ સંયમનું સેવન કર. જે ધન વગેરે ઉપાયોથી ભોગોપભોગ થાય છે, તે ધન આદિ વડે ભોગાદિ નથી પણ મળતા. તે માટે જ સૂત્રમાં જેણે સિઆં આદિ કહ્યું. જેના વડે ભોગો મળે તે જ ધન વગેરેથી કર્મની વિચિત્ર પરિણતિથી ભોગ ન પણ મળે અથવા જેના વડે કર્મબંધ થાય તે કૃત્ય ન કરવું જોઈએ. અથવા જેના વડે રાજનો ઉપભોગ આદિ કર્મબંધ છે. તે ન કરવું, જેનાથી મોક્ષ મળે તે સાધુપણું પણ ભોગના પરિણામથી સંસાર વધારે છે.

આ પ્રમાણે અનુભવથી નિશ્ચય કરેલું છતાં મોહથી હારેલા જીવો સત્યને સમજતા નથી. આ જ હેતુ વૈચિત્ર્ય છે કે, જે પુરુષો તીર્થકરના ઉપદેશથી રહિત છે, તેઓનું મોહ, અજ્ઞાન કે મિથ્યાત્વ ઉદયથી તત્ત્વ સંબંધી જ્ઞાન ટંકાયેલું છે. મોહનીય કર્મોદયથી મૂઠ બનેલા તેઓને સ્ત્રી ભોગનું મુખ્ય કારણ છે તે બતાવે છે -

સ્ત્રીઓના નેત્ર કટાક્ષાદિથી આ લોક આશા, અભિલાષથી હારેલા જીવો કૂર કર્મો કરી નરક વિપાકરૂપ શત્ય મેળવીને તેના ફળને ભૂલીને મોહથી છાદિત અંતરઆત્માવાળો પ્રકર્ષથી વ્યથિત થઈ પરાજિત બને છે. તેઓ જાતે જ વિનાશ પામતા નથી, પણ બીજાઓને પણ વારંવાર ખોટો ઉપદેશ આપીને દુર્ગતિમાં લઈ જાય છે-તે કહે છે, સ્ત્રીઓ વગેરે ઉપભોગને માટે છે. તેમના વિના શરીરની સ્થિતિ જ ન થાય. તે ઉપદેશ તેઓના દુઃખ માટે થાય છે - શરીર અને મનના દુઃખો ભોગવવા પડે છે અથવા અજ્ઞાનથી મોહનીય કર્મ બંધાય છે. મરીને નરકમાં જાય છે. નરકમાંથી તિર્યચ ગતિમાં જાય છે. આ બધાનું મૂળ કારણ સ્ત્રીનો મોહ છે.

આ પ્રમાણે સ્ત્રીના હાવભાવથી તેના અંગ જોવામાં આસક્ત બનેલો ઉક્ત યોનિમાં ભટકવા છતાં આત્મહિતને જાણતો નથી. નિરંતર દુઃખથી અભિભૂત બનેલો તે મૂઠ ક્ષમાદિ લક્ષણ સાધુધર્મને જાણતો નથી. તે ધર્મ દુર્ગતિને રોકનાર છે, તે જાણતો નથી. આ કથન તીર્થકરનું છે તે વાત જણાવે છે - સંસારનો ભય વિસારનાર વીર પ્રભુ કહે છે-

હે શિષ્યો ! તમારે સ્ત્રીમાં આસક્ત ન થવું કેમકે તે મહામોહનું કારણ છે, તેથી તે વિષયમાં પ્રમાદ ન કરવો. નિપુણ બુદ્ધિવાળા શિષ્ય માટે આટલું વચન બસ છે. મદ્ય, વિષય, કષાય, નિદ્રા, વિકથા એ પાંચ પ્રકારનો પ્રમાદ દુઃખ આપનાર છે

માટે તેનાથી દૂર રહેવું.

શું આધાર લઈને પ્રમાદ છોડવો ? શાંતિ આદિ. શમન એટલે શાંતિ. બધા કર્મનો નાશ થવાથી મોક્ષ જ શાંતિ છે. પ્રાણીઓ વારંવાર ચાર ગતિરૂપ સંસારમાં જેના વડે મરણ પામે છે તે સંસાર. આ સંસાર અને મરણને વિચારીને પ્રમાદ છોડવો. પ્રમાદીને જન્મમરણનું દુઃખ છે, અપ્રમાદીને તેના પરિત્યાગથી મોક્ષ છે, એમ વિચારી કુશળ શિષ્યે વિષય, કષાય, પ્રમાદ ન કરવો અથવા ઉપશમ વડે મરણ સુધી જે ફલ થાય છે, તે વિચારી પ્રમાદ ન કરવો.

વળી વિષય-કષાય આસક્તિરૂપ જે પ્રમાદ છે, તે શરીરમાં રહેલો છે. તે શરીર નાશ પામનારું છે, તે નાશવંતપણાને વિચારીને પ્રમાદ ન કરવો. આ ભોગો ભોગવવા છતાં તૃપ્તિ થતી નથી. ભોગ અભિલાષ પણ શાંત થઈ શકતો નથી. તેથી હે શિષ્ય ! આ પ્રમાદમય દુઃખ કારણ સ્વભાવ વિષયના ઉપભોગ વડે વારંવાર ભોગવવા છતાં ઉપશમ થતો નથી.

કહ્યું છે કે, આ લોકમાં ઘઉં, જવ, સોનું, પશુ, સ્ત્રીઓ વગેરે બધું એક માણસની તૃપ્તિ માટે સમર્થ નથી, એમ સમજી તેનો મોહ છોડ. ઉપભોગના ઉપાયમાં તત્પર થઈ જે વિષય-તૃષ્ણા શાંત કરવા ઇચ્છે છે, તો ફરી તે તૃષ્ણા આક્રમણ કરે છે. તેથી ભોગ લાલચુને તેની પ્રાપ્તિ કે અપ્રાપ્તિમાં દુઃખ જ મળે છે, તે સૂત્ર દ્વારા બતાવે છે-

● સૂત્ર-૮૭ :-

હે મુનિ ! આ ભોગોને મહાભયરૂપ સમજ. કોઈના પ્રાણની હિંસા ન કરો, જે સંયમથી ઉદ્ધેગ ન પામે તે વીર પ્રશંસાને પામે છે. કોઈ કંઈ ન આપે તો કોપ ન કરે, અલ્પ પ્રાપ્ત થાય તો નિંદા ન કરે, ગૃહસ્થ ના પાડે ત્યારે ત્યાંથી પાછા ફરી જવું જોઈએ. મુનિ આ મુનિધર્મનું સમ્યક્ પાલન કરે. તેમ કહ્યું છું.

● વિવેચન :-

હે મુનિ ! ભોગની આશારૂપ તાપથી ઘેરાયેલ કામદશા અવસ્થાના મહા ભયને તું પ્રત્યક્ષ જો. દુઃખ જ મહાભય છે. મરણનું કારણ હોવાથી તે મહા કહેવાય છે. તેથી આ લોક અને પરલોકમાં ભય આપનાર ભોગોને તું જાણ. તે માટે શું કરવું ? તે જણાવે છે - X - કોઈ જીવને દુઃખ ન આપીશ. એ રીતે પાંચે પાપને છોડજે. ભોગોને છોડીને પ્રાણાતિપાત આદિ વ્રત-આરૂઢને કયા ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે ? તે બતાવે છે - તે ભોગની આશા-તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરનાર અપ્રમત પંચ મહાવ્રતના ભારથી નમેલ સ્કંધવાળો વીર કર્મ વિદારણ કરવાથી ઇન્દ્રાદિ વડે સ્તવાય છે. કોણ આ વીર છે ? જેની સ્તુતિ કરાય છે ? તે કહે છે - X - X -

જે આત્મા ગ્રાહ્ય તત્ત્વને ગ્રહણ કરે છે એટલે બધાં આવરક કર્મો ક્ષય થતાં સમસ્ત વસ્તુગ્રાહી જ્ઞાનથી અવ્યાબાધ સુખ મળે છે. જેના મુખ્ય કારણરૂપ સંયમાનુષ્ઠાનની તે જુગુપ્સા કરતો નથી અથવા રેતીના કોળીયા ખાવા જેવા મુશ્કેલ સંયમ પાળતા આહારાદિ ન મળે તો ખેદ પામતો નથી આ ગૃહસ્થ પાસે વસ્તુ છે છતાં

ન આપે તો તેના પર કોપ કરતો નથી, પણ મારા આ અલાભકર્મનો ઉદય છે, તેમ માની ન મળવાથી મને તપનો લાભ થશે તેમ વિચારે. કોઈ થોડું આપે કે તુચ્છ અન્ન આપે તો પણ તેને ન નિંદે. - X - કોઈ ના પાડે તો પણ રીસાયા વિના ત્યાંથી ખસી જાય, ક્ષણ માત્ર ત્યાં ન રહે, ન દીનતા લાવે, ન દાતાને કટુ વચન કહે.

કહ્યું છે કે, “હે ઉદારમતિ સ્ત્રી ! તને જોઈ, તારો અનુભવ કર્યો, તારું જ પાણી પીધું, તારું નામ સારું, પણ દર્શન નહીં સારું.” આવું ન બોલે.

ભિક્ષાદિ પ્રાપ્ત થાય તો ચાલતા થવું, પણ ત્યાં રહી ઊંચા-નીચા વચન વડે સ્તુતિ-નિંદા ન કરે. ભાટની જેમ તેની ભાટાઈ ન કરે.

ઉપસંહાર કરતા કહે છે - પ્રવ્રજ્યાના નિર્વેદરૂપ અદાનથી કોપે નહીં, થોડું આપે તો નિંદે નહીં, ના પાડે તો રોકાય નહીં - તે મોક્ષાર્થી સાધુનું આચરણ છે. તું પણ અનેક ભવ કોટિએ મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત સંયમને પામીને સારી રીતે પાળજે. આ પ્રમાણે ગુરુ શિષ્યને કહે અથવા આત્માને સમજાવે. - X -

અધ્યયન-૨ ‘લોકવિજય’ના ઉદ્દેશ-૪ ‘ભોગાસક્તિ’નો મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

- X - X - X - X - X - X -

❧ અધ્યયન-૨ ઉદ્દેશો-૫ “લોકનિશ્રા” ❧

● ભૂમિકા :-

ચોથો ઉદ્દેશો કહ્યો. હવે પાંચમાંની વ્યાખ્યા કહે છે. તેનો સંબંધ આ રીતે છે - આ ભોગોનો ત્યાગ કરી ‘લોકનિશ્રા’એ સંયમદેહ પાળવાને માટે વિહરવું ચુકત છે. તે આ ઉદ્દેશમાં બતાવે છે. આ લોકમાં સંસારથી ખેદ પામેલા, ભોગનો અભિલાષ તજેલા મુમુક્ષોએ ગૃહિત પાંચ મહાવ્રતભાર વડે નિરવધ અનુષ્ઠાન કરનારે દીર્ઘસંયમ યાત્રાર્થે દેહપરિપાલન માટે લોકનિશ્રા વડે વિહરવું જોઈએ. કેમકે આશ્રય વિના દેહસાધના ન થાય. દેહ વિના ધર્મ ન થાય.

ધર્મમાં વિચરતા સાધુને લોકમાં પાંચ નિશ્રા પદો છે. રાજા, ગૃહસ્થ, છકાય, સાધુગણ અને શરીર, વસ્ત્ર, પાત્ર, અન્ન, આસન, શયનાદિ સાધનો છે. તેમાં પણ પ્રાયઃ નિરંતર આહારનો મુખ્ય ઉપયોગ છે. તે લોકમાંથી જ શોધવાનો છે. લોકો વિવિધ ઉપાયોથી પોતાના પુત્ર, સ્ત્રી આદિ માટે આરંભમાં પ્રવર્તેલા છે. તેમને ત્યાં સાધુએ સંયમ દેહના નિર્વાહ માટે આજીવિકા શોધવી જોઈએ. તે-

● સૂત્ર-૮૮ :-

ગૃહસ્થો જે આ વિવિધ શસ્ત્રો વડે લોકમાં કર્મ સમારંભ કરે છે. તે આ પ્રમાણે - તે પોતાના પુત્રો, પુત્રી, પુત્રવધૂ, કુંટુભી, ઘાઈ, રાજા, દાસ, દાસી, કર્મચારી, કર્મચારીણી, મહેમાન આદિને માટે, વિવિધ લોકોને દેવા માટે, સાંજ-સવારના ભોજન માટે - આ પ્રકારે સંનિધિ અને સંનિયય કરે છે.

● વિવેચન :-

તત્ત્વને ન જાણનારે સુખ પ્રાપ્તિ અને દુઃખ છોડવા માટે વિવિધ પ્રકારના શસ્ત્રો વડે પ્રાણીને દુઃખ આપનારા બે પ્રકારના શસ્ત્રો બતાવ્યા છે. તે દ્રવ્ય અને ભાવ બે ભેદે છે. તેના વડે પોતાના શરીર, પુત્ર, પુત્રી, પુત્રવધૂ આદિને માટે કર્મો - આરંભ સમારંભો કરે છે તે કહે છે-

સુખ મેળવવું, દુઃખ છોડવું, તે માટે કાયિક, અધિકરણિકી, પ્રાદેષિકી, પારિતાપનિકી અને પ્રાણાતિપાત રૂપ ક્રિયા અથવા કૃષિ, વાણિજ્યાદિરૂપ સંરંભ, સમારંભ અને આરંભ કરે છે. તેમાં સંરંભ એટલે ઘટ પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટ ત્યાગ માટે પ્રાણાતિપાતાદિ સંકલ્પનો આવેશ જાણવો.

સમારંભ એટલે સંકલ્પના સાધનો ભેગા કરવા માટે કાયા અને વાણીના વ્યાપાર જનિત પરિતાપનાદિ લક્ષણ પ્રવૃત્તિ. આરંભ એટલે ત્રણ દંડના વ્યાપારથી મેળવેલ તથા ઉપયોગમાં લીધેલ પ્રાણાતિપાતાદિ ક્રિયા. અથવા આઠ પ્રકારના કર્મનો સમારંભ એટલે વસ્તુ મેળવવાના ઉપાયો કરવા.

સૂત્રમાં કહેલ ‘લોક’ કયો છે ? જેના માટે આરંભાદિ કરાય છે તે કહે છે- તં જહા અપ્પણોઁ આદિ. જે હેતુથી લોક વિવિધ શસ્ત્ર વડે કર્મસમારંભ કરે છે, તે લોકમાં સાધુ આજીવિકા મેળવે. - X - આત્મા એટલે શરીર તેને માટે રાંધવું વગેરે

કર્મ સમારંભ કરે છે. - X - પરમાર્થથી જ્ઞાનદર્શન ચારિત્રરૂપ આત્મ તત્ત્વને છોડીને બાકીનું શરીર પારકું જ છે. તેથી કહ્યું છે - બહારના પુદ્ગલનું બનેલું અચેતનરૂપ કર્મના વિપાકરૂપ પાંચ શરીરો છે. તેથી શરીર કે આત્મા શબ્દ 'લોક' શબ્દ વડે કહ્યો છે તેથી કોઈ શરીર માટે પાપક્રિયા કરે છે બીજા કોઈ પુત્ર, પુત્રાદિ...માટે કર્મ સમારંભ કરે છે. [જે સૂત્રાર્થમાં બતાવેલ છે] કોઈ રાત્રિમાં કે સવારે ખાવા માટે રાંધતા સમારંભ કરે છે.

વિશેષાર્થે કહે છે - 'સંનિધિ' વિનાશી દ્રવ્ય એવા દહીં, ભાત વગેરે સ્થાપી રાખે તથા ઘણો કાળ રહી શકે તેવા સાકર, દ્રાક્ષ વગેરેનો સંચય કરે તે 'સંનિચય' આ સંનિધિ, સંનિચય પરિગ્રહ સંજ્ઞાને કારણે કે આજીવિકા અભ્યાસથી કરે છે અથવા ઘન, ઘાન્ય, સોનુ આદિ સંગ્રહ કરે છે. આ બધું આ લોકમાં પરમાર્થ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યોના ઉપભોગ માટે કરે છે. કોઈ સ્વાર્થ માટે, કોઈ પુત્રાદિ અર્થે વિવિધ શસ્ત્રો વડે કર્મ સમારંભમાં પ્રવૃત્ત લોક રાત્રિમાં કે પ્રભાતમાં ભોજન માટે કરે છે. આ રીતે આ લોક સંનિધિ અને સંનિચય માટે ઉદ્યત હોય ત્યારે સાધુએ શું કરવું? તે કહે છે—

● સૂત્ર-૮૯ :-

સંચયમાં ઉદ્યત, આર્ય, આર્યપ્રજા, આર્યદર્શી અણગાર અવસરજા, તત્ત્વજા સદોષ આહાર ગ્રહણ કરે નહીં, કરાવે નહીં, અનુમોદે નહીં તે સર્વે પ્રકારના દૂષણો રહિત નિર્દોષપણે સંચય પાળે-ભિક્ષાયરી કરે.

● વિવેચન :-

સમુદ્વિત એટલે સમ્યક્ રીતે સતત કે સંગત સંચય અનુષ્ઠાને પ્રવૃત્ત, વિવિધ શસ્ત્ર કર્મ સમારંભથી મુક્ત. અગાર એટલે ઘર વગરના - પુત્ર, પુત્રી, પુત્રવધૂ, જ્ઞાતિજન, ધાત્રિ આદિ રહિતને અણગાર કહે છે.

આર્ય એટલે બધાં પાપકર્મોથી દૂર-ચારિત્ર પાલન યોગ્ય. જેની બુદ્ધિ ઉત્તમ છે તે આર્યપ્રજા - શ્રુત વિશેષથી ખીલેલ બુદ્ધિવાળો. જે ન્યાયયુક્ત થઈને જુએ છે એવે તે આર્યદર્શી છે. તેથી તે રાત્રિભોજનાદિથી રહિત છે.

અયંસંધિ એટલે પોતાના દરેક કાર્યો યોગ્ય વખતે કરનાર. [આચારંગ સૂત્રિમાં સંધિના બે અર્થ છે - (૧) ભિક્ષા કાળ, (૨) જ્ઞાનદર્શનચારિત્રરૂપ ભાવસંધિ] જે કાળનું જે કર્તવ્ય હોય તે - તે કાળે કરે. જેમકે - પડિલેહણ, ઉપયોગ, સ્વાધ્યાય, ભિક્ષાયર્યા, પ્રતિક્રમણાદિ ક્રિયા એકબીજાને બાધા વિના સમયે સમયે કરે. તે જ પરમાર્થને જોનારો જાણવો. આવા ગુણવાળો મુનિ જ અદ્વક્ષુ છે. - X - પૂર્વોક્ત વિશેષણયુક્ત સાધુ કર્તવ્યકાળને જાણે છે, તેથી પરસ્પર બાધારહિત હિતપ્રાપ્તિ, અહિત ત્યાગ વગેરે અવસરને જાણે છે - વર્તે છે તે જ પરમાર્થ જ્ઞાતા છે.

અથવા ભાવસંધિ-જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની વૃદ્ધિ. તે શરીર વિના ન થાય. તે શરીર નિર્વાહ આધાર કારણ વિના ન થાય. તેમાં સાવધ ત્યાગ કરવા કહે છે, તે ભિક્ષુ અકલ્પ્ય ન લે. બીજા પાસે લેવડાવે નહીં, કોઈ લેનારને અનુમોદે નહીં. અથવા

ઇંગાલ કે ધુમ્ર દોષ ન લગાડે. બીજા પાસે તેવા દોષો ન લાગવા સર્વ આમ-ગંધ અર્થાત્ અશુદ્ધ આહારને છોડે. ગંધ શબ્દથી 'પૂતિ' અર્થ લીધો. - X - અહીં પૂતિ શબ્દથી આધાકર્મોદિ અશુદ્ધિ કોટિ બતાવી છે. આ દોષ મોટો હોવાથી તેનું પ્રધાનપણું બતાવવા ફરી કહ્યું છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. ગંધ શબ્દ લેવાથી—

આધાકર્મ, ઔદેશિક ત્રિક, પૂતિકર્મ, મિશ્રજાત, બાદર પ્રાભૃતિકા, અધ્યવપૂરક, એમ છ ઉદ્ગમ દોષ અવિશુદ્ધ કોટિમાં રહેલા છે. બાકીના વિશુદ્ધકોટિમાં છે તે 'આમ' શબ્દ વડે બતાવ્યા છે.

'સર્વ' શબ્દ બધા પ્રકારોને સૂચવે છે. તેથી કોઈ પ્રકારે અપરિશુદ્ધ કે પૂતિ દોષ હોય તે જ્ઞ-પરિજ્ઞા વડે જાણીને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા વડે નિરામગંધવાળો બને. તેથી જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર નામક મોક્ષમાર્ગમાં સારી રીતે વર્તે અને સંચય અનુષ્ઠાનને પાળે.

'આમ' શબ્દમાં ગ્રહણ કરેલ છતાં અલ્પસત્ત્વવાળા માટે કહે છે—

● સૂત્ર-૯૦ :-

મુનિ ક્ય-વિક્રયથી દૂર રહે. તે ક્ય-વિક્રય સ્વયં ન કરે, ન કરાવે, કે કરનારને અનુમોદે નહીં. તે ભિક્ષુ કાલજા, બલજા, માત્રજા, ક્ષેત્રજા, ક્ષણજા, વિનયજા, સ્વસમય-પરસમયજા અને ભાવજા છે. પરિગ્રહનું મમત્ત્વ ન રાખનાર, યથાકાળ અનુષ્ઠાન કરનાર, અપતિજા છે.

● વિવેચન :-

ક્ય-વિક્રય એટલે લેવું-વેવું. તેનાથી અદેશ્ય. સાધુના નિમિત્તે થયેલ વસ્તુ ન ભોગવે અથવા ક્ય-વિક્રય ન કરે. તે મુમુક્ષુ ધર્મોપકરણ પણ ન ખરીદે. બીજા પાસે ન ખરીદાવે. ખરીદનારની અનુમોદના ન કરે. અથવા નિરામગંધવાળો બની સાધુપણું પાળે. અહીં આમ શબ્દના ગ્રહણથી હનનકોટિત્રિક અને ગંધ શબ્દ ગ્રહણથી પચનકોટિત્રિક લેવી. ક્યણકોટિત્રિક પોતાના સ્વરૂપ બતાવનાર શબ્દથી લીધી છે.

એથી નવકોટિ પરિશુદ્ધ આહાર અંગાર, ધૂમદોષ રહિત ભોગવે. આવા ગુણ વિશિષ્ટ સાધુ - (૧) કાલજા-કર્તવ્ય સામર્થ્યને જાણે, (૨) બલજા-બલનો જ્ઞાતા-આત્મબલ સામર્થ્યને જાણે, યથાશક્તિ અનુષ્ઠાન કરે - બળ વીર્ય ન ગોપવે, (૩) માત્રજા-દ્રવ્યની ઉપયોગિતાની માત્રા જાણે, (૪) ખેદજા - અભ્યાસ વડે જાણનાર અથવા સંસાર ભ્રમણ જનિત શ્રમને જાણે. કહ્યું છે કે, વૃદ્ધત્વ, મરણ, દુર્ગતિ, રોગ, પીડા તો દૂર રહો, ધીરપુરુષને વારંવાર જન્મ લેવો તે પણ નિંદનીક માને અથવા ખેદજા એટલે ક્ષેત્રજા - સંસકત, વિરુદ્ધ દ્રવ્ય, પરિહાર્ય, કુળ આદિ ક્ષેત્રનો જાણનાર, (૫) ક્ષણજા - ભિક્ષાર્થગમન અવસરનો જ્ઞાતા.

(૬) વિનયજા - જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, ઉપચારરૂપ વિનયને જાણે, (૭) સ્વ સમય - પરસમયજા - જૈન તથા અન્ય સિદ્ધાંતને જાણે - સ્વસમયથી ગૌરવી ગયેલો સુખેથી ભિક્ષાદોષને જાણે. તે આ પ્રમાણે—

સોળ દોષ ઉદ્ગમના - આધાકર્મ, ઔદેશિક, પૂતિકર્મ, મિશ્રજાત, સ્થાપના,

પ્રાભૃતિકા, પ્રકાશકરણ, કીત, ઉદ્યતક, પરિવર્તિત, અભ્યાહત, ઉદ્ભિભજ્ઞ, માલાપહત, આચ્છેદ, અનિસૃષ્ટ અને અધ્યવપૂરક.

સોળ દોષ ઉત્પાદના - ઘાત્રી, દૂતી, નિમિત્ત, આજીવક, વનીપક, ચિકિત્સા, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, પૂર્વસંસ્તવ, પશ્ચાતસંસ્તવ, વિદ્યા, મંત્ર, યૂર્ણયોગ અને મૂલકર્મ એ સોળ પિંડ.

દશ દોષ એષણાના - શંકિત, પ્રક્ષિત, નિક્ષિપ્ત, પિહિત, સંહત, દાયક, ઉન્મિશ્ર, અપરિણત, લિપ્ત અને ઉજિગત.

આ દોષોમાં ઉદ્ગમ દોષો દાતાને કારણે થાય છે, ઉત્પાદન દોષો સાધુને લીધે થાય છે અને એષણ દોષો દાતા અને સાધુ બંનેને લીધે થાય છે.

પર સમયજ્ઞ હોવાથી ઉનાળાના બપોરે તીવ્ર તાપમાં સૂરજના કિરણોથી પરસેવાના બિંદુ ટપકતા સાધુના મેલા શરીરને જોઈને કોઈ અન્ય ગૃહસ્થે પૂછ્યું કે, સર્વજનોએ આચરીત સ્નાન કેમ નથી કરતા ? સાધુએ કહ્યું કે, સર્વે યતીઓને કામના અંગરૂપ જળ સ્નાન નિષેધ છે. આર્ષ વચન છે કે, “સ્નાન મદદર્પકર છે. કામનું પ્રથમ અંગ છે. તેથી કામને ત્યાગીને, દમનમાં રક્ત બની સ્નાન ન કરે.” આ રીતે ઉભયજ્ઞ ઉત્તર દેવામાં કુશળ હોય.

(૮) ભાવજ્ઞ - દાતા કે શ્રોતાના ચિત્તના અભિપ્રાયને જાણે તે. (૯) પરિગ્રહ અમમત્વી - સંયમના ઉપકરણ વધુ ન રાખે, ન ઘચ્છા કરે તે. (૧૦) કાલાનુસ્થાયી એટલે આવા બિદ્ધુ કાલજ્ઞ, બલજ્ઞ આદિ હોય તે પરિગ્રહમાં મમત્વ ન કરીને યોગ્ય સમયે યોગ્ય ક્રિયાને કરનારો બને છે. પૂર્વે કાળજ્ઞ શબ્દમાં આ વાત કહી છે પણ ત્યાં ‘જ્ઞપરિજ્ઞા’ છે. અહીં આસેવના પરિજ્ઞા છે. તે કર્તવ્યકાળે કાર્ય કરવી.

(૧૧) અપ્રતિજ્ઞા - કોઈપણ જાતનું નિયાણું ન કરે અથવા પ્રતિજ્ઞા એટલે અભિગ્રહ અથવા કષાયના ઉદયથી અવિરતિ. [તે માટે વૃત્તિમાં અપાયેલા દૈર્ઘ્યનો અંગે સંદેપ રજૂ કરેલ છે.] ક્રોધના ઉદયથી સ્કંદક આચાર્ય એ ઘાણીમાં પીલાતા શિષ્યોને જોઈને નિયાણું કરી, દેવ થઈ નગરનો નાશ કર્યો. માનના ઉદયથી બાહુબલીએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે કેવળજ્ઞાની નાના ભાઈઓને હું કેમ વંદન કરું ? માયાના ઉદયથી મલ્લિનાથે પૂર્વભવમાં તપ કર્યું. લોભના ઉદયે વેશધારી યતિ માસદામણની પ્રતિજ્ઞા કરી વર્તમાનનો લાભ જુએ છે. અથવા અપ્રતિજ્ઞા એટલે વસુદેવ માફક નિયાણું ન કરે અથવા ગૌચરી ગયેલો એવી પ્રતિજ્ઞા ન કરે કે મને આવી જ ગૌચરી મળે.

અથવા સ્યાદ્વાદની પ્રધાનતાથી જિન આગમમાં એકાંત પક્ષ ગ્રહણ ન કરે તે અપ્રતિજ્ઞા જાણવો. જેમકે - મૈથુન વિષય છોડીને કોઈપણ સ્થાને નિયમવાળી પ્રતિજ્ઞા ન કરે. કહ્યું છે - જિનેશ્વરે કંઈ અકલ્પનીયની આજ્ઞા નથી આપી કે કારણે કોઈપણ નિષેધ નથી કર્યો. - X - X -

જેના વડે દોષો દૂર થાય અને જેના વડે પૂર્વના કર્મો ક્ષય થાય. તે તે મોક્ષના ઉપાયો છે. જેમ રોગમાં ઉચિત ઔષધ એ ઉપાય છે.

જેટલા હેતુ ભવભ્રમણના છે. તેટલા જ હેતુઓ મોક્ષના છે. તે ગણી શકાય

તેવા નથી, પણ બંને પૂર્ણપણે તુલ્ય છે - ઇત્યાદિ.

સૂત્રમાં અયંસંધિ થી શરૂ કરીને અગિયાર પિંડેષણા બતાવી છે. જ્યારે ‘અપ્રતિજ્ઞા’ શબ્દથી પ્રતિજ્ઞા ન કરવી તેવું સિદ્ધ થાય છે. શાસ્ત્રમાં આવે છે કે જુદા જુદા અભિગ્રહો કરવા તો સાચું શું ? તે સૂત્રમાં બતાવે છે—

● સૂત્ર-૯૧ :-

રાગ-દ્રેષને છેદી મોક્ષમાર્ગે આગળ વધે, વસ્ત્ર, પાત્ર, કંબલ, પાદપ્રોંછનક, અવગ્રહ, શય્યા અને આસનની યાચના કરે.

● વિવેચન :-

રાગ-દ્રેષ વડે થતી પ્રતિજ્ઞાને છેદીને નિશ્ચયથી જે કરે તે નિયાતી એટલે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર નામક મોક્ષમાર્ગ કે સંયમ અનુષ્ઠાન કે ભિક્ષાદિ અર્થે પ્રતિજ્ઞા કરે. રાગદ્રેષ રહિત પ્રતિજ્ઞા ગુણવાળી છે - X - તે આવા ભિક્ષુ - X - વસ્ત્ર, પાત્ર આદિ નિર્દોષ જાણી ગ્રહણ કરે. તે માટે પૂર્વે કહ્યા મુજબ જેઓ પુત્રાદિ માટે આરંભમાં પ્રવૃત્ત છે, સંનિધિ - સંનિયમ કરવામાં ઉદ્યત છે, ત્યાં જઈ શુદ્ધ-અશુદ્ધપણની પરીક્ષા કરી શુદ્ધ ગ્રહણ કરે - અશુદ્ધનો ત્યાગ કરે.

સૂત્રમાં ‘વસ્ત્ર’ શબ્દથી વસ્ત્ર એષણા [શુદ્ધિ] બતાવી. ‘પાત્ર’ શબ્દથી પાત્રએષણા બતાવી. ‘કંબલ’ શબ્દથી આવિક - પાત્ર નિયોગ અને કલ્પ બતાવ્યો. ‘પાદપ્રોંછનક’ શબ્દથી રજોહરણ જાણવું. આ સૂત્ર વડે ઔદિક, ઔપગ્રહિક ઉપધિ બતાવી છે. તથા વસ્ત્રેષણા, પાત્રેષણાનું સૂચન કર્યું છે.

જેની આજ્ઞા લેવાય તે સ્થાન એટલે અવગ્રહ. તે પાંચ પ્રકારે છે - (૧) દેવેન્દ્ર અવગ્રહ, (૨) રાજનો અવગ્રહ, (૩) ગૃહપતિ-અવગ્રહ, (૪) શય્યાતર-અવગ્રહ, (૫) સાધર્મિક અવગ્રહ. આના વડે અવગ્રહની પ્રતિજ્ઞા કહી છે. તેથી તેનું પણ સમર્થન કર્યું અને અવગ્રહ કલ્પનું વર્ણન કહે છે—

‘કટ’ શબ્દથી ‘સંચારો’ લીધો. ‘આસન’ શબ્દથી આસંદક આદિ આસન જાણવા. જેમાં બેસાય તે ‘આસન’ તે જ શય્યા છે. તેથી આસનગ્રહણથી શય્યા પણ જાણવી. - X - આ બધાં વસ્ત્રાદિ, આહારાદિના આરંભમાં પ્રવર્તેલને ગૃહસ્થ જાણવા. તેમાં આમગંધ [દોષિત] છોડીને નિર્દોષ જેમ મળે તેમ લેવું. આવી રીતે ગૃહસ્થોને ત્યાં જતા જે પ્રાપ્ત થાય તે ગ્રહણ કરે. તે ગ્રહણ કરવામાં જે નિયમ એટલે મર્યાદા છે તેને સૂત્રમાં કહે છે—

● સૂત્ર-૯૨ :-

આહાર પ્રાપ્તિ સમયે સાધુને પ્રમાણ-માત્રાનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. એમ ભગવંતે ફરમાવેલ છે. આહાર પ્રાપ્ત થતા મદ ન કરે, ન મળે તો શોક ન કરે. અધિક માત્રામાં મળે તો સંગ્રહ ન કરે, પરિગ્રહથી પોતાને દૂર રાખે.

● વિવેચન :-

સાધુને આહાર પ્રાપ્ત થતા, આહારના ઉપલક્ષણથી વસ્ત્ર, ઔષધ આદિ પ્રાપ્ત થતા સાધુ તેના પ્રમાણને જાણે. તે એટલું જ લે જેથી ગૃહસ્થે ફરી આરંભ ન કરવો

પડે, સાધુની પોતાની જરૂરિયાત પૂર્ણ થાય. - X - આ હું મારી બુદ્ધિથી નથી કહેતો, પણ જિનેશ્વરે આ ઉદ્દેશથી માંડીને કહ્યું છે તે કહે છે, તે જિનેશ્વરે ઐશ્વર્યાદિ ગુણ યુક્ત અર્ધમાગધી ભાષામાં, બધાં પોતાની ભાષામાં સમજે તે રીતે દેવ-માનવની પર્ષદામાં કેવલજ્ઞાનરૂપી યક્ષુ વડે જોઈને કહ્યું છે, એમ સુધર્માસ્વામી જંબૂસ્વામીને કહે છે.

વસ્તુ, આહાર મળતા હું લબ્ધિમાન છું તેમ અહંકાર ન કરે, ન મળે તો શોક ન કરે. દીનતાથી એવો ખેદ ન કરે કે, મને ધિક્કાર થાઓ, હું મંદભાગ્ય છું, બધાંને બધી વસ્તુ આપનાર દાતા છે પણ મને નથી મળતું. લાભાલાભમાં માધ્યસ્થતા રાખે. કહ્યું છે - મળે તો સારું, ન મળે તો પણ સારું. ન મળે તો તપો વૃદ્ધિ થશે અને મળે તો પ્રાણ ધારણ થશે.

આ રીતે પિંડ, પાત્ર, વસ્ત્રની ઓષણ બતાવી છે. હવે સંનિધિ પ્રતિષેધ માટે કહે છે - ઘણું મળે તો સંગ્રહ ન કરે. - X - X - આહારની માફક સંયમ ઉપકરણમાં વસ્ત્ર, પાત્રાદિ પણ વધુ ન લે. - X - ધર્મોપગરણથી વધુ જેટલું લેવું તે પરિગ્રહ છે, માટે તે ન લે. તેમાં મૂર્છા પણ ન કરે - X - X - શંકા કરે છે કે પરિગ્રહ પણ રાગદ્વેષનું કારણ છે તો ધર્મોપગરણને પરિગ્રહ કેમ ન માનવો ? વળી કહ્યું છે કે, આ મારું છે એવો અભિમાનરૂપ દાહ જવર જ્યાં સુધી છે. ત્યાં સુધી જમના મુખમાં જવાનું છે તેમ ત્યાં શાંતિ નથી, ઉન્નતિ પણ નથી, માટે યશ અને સુખ વાંછુકોએ અનર્થ જાણી મમતાને દૂર કરવી.

આચાર્ય ઉત્તર આપે છે - આ દોષ નથી. ધર્મોપકરણમાં આ મારું છે એમ સાધુને પરિગ્રહનો આગ્રહ નથી. આગમમાં પણ કહ્યું છે, જે મુનિને પોતાના શરીરમાં મમત્વ નથી, તે બીજામાં મમત્વ કઈ રીતે કરે ? જે કર્મ બંધને માટે લેવાય તે પરીગ્રહ છે, કર્મનિર્જરાર્થે હોય તે પરીગ્રહ નથી.

● સૂત્ર-૯૩ :-

આ પ્રકારે જોઈને-વિચારીને પરિગ્રહનો ત્યાગ કરે. આ માર્ગ તીર્થકરોએ બતાવેલ છે. જેથી કુશલપુરુષ પરિગ્રહમાં ન લેપાય. તેમ હું કહું છું.

● વિવેચન :-

આ પ્રકારે દેખતો બનીને [વિચારીને] પરિગ્રહ છોડે. પરમાર્થને ન જાણતા ગૃહસ્થો પરીગ્રહને સુખના સાધનરૂપે જુએ છે, સાધુ ન જુએ. તેનો આશય આ છે - આ ઉપકરણ આચાર્યનું છે, મારુ નથી. રાગદ્વેષનું મૂળ છે તે પરિગ્રહનો અહીં નિષેધ છે, ધર્મોપકરણનો નિષેધ નથી, તેના વિના સંસાર સમુદ્રથી પાર જવાય નહીં. કહ્યું છે કે, “કોઈ નાનું કાર્ય ગમે તેમ સાધી લેવાય પણ મોટું કાર્ય તેમ સિદ્ધ ન થાય. ખાનોચીયું કુદી જવાય પણ નાવ વિના સમુદ્ર પાર ન થાય. જો કે પરીગ્રહ વિષયમાં દિગંબર સાથે મતભેદ છે, તેથી સૂત્રમાં કહ્યું કે, આ “માર્ગ” તીર્થકરે કહ્યો છે - ધર્મોપકરણ પરીગ્રહને માટે નથી.

સર્વ પાપરૂપ ‘હેય’ ધર્મથી જે દૂર છે, તે આર્યો-તીર્થકરો છે. પણ જેઓ

ધર્મોપકરણને પરીગ્રહ કહે છે, તે પણ કુંડિકા આદિ રાખે જ છે. તેમણે સ્વરૂપિ મુજબ ઉપકરણ રાખવાનો માર્ગ શોધી કાઢેલ છે - X - X - આ જ પ્રમાણે કોઈ ધર્મોપકરણને પરીગ્રહ કહે તો તેને સમજાવવા.

આ પ્રમાણે સ્વસિદ્ધાંતના ગૌરવ માટે તીર્થકરે પ્રરૂપણા કરી તે યુક્ત જ છે. તેથી ઉત્તમ સાધુએ જિનેશ્વરના માર્ગમાં ઉદમવંત થવું. કર્મભૂમિ પ્રાપ્ત કરીને, મોક્ષવૃક્ષના બીજ સમાન બોધિ તથા સર્વ સંવરરૂપ ચારિત્ર પામીને - X - કર્મમાં જેમ લેપ ન થાય, નવા કર્મ ન બંધાય તેમ ઉત્તમ માર્ગમાં વર્તવું - તે વિદિત વેદ [પંડિત] જાણવો. જો તે માર્ગ ઉલ્લંઘીને યથોક્ત ધર્મનુષ્ઠાન ન કરે તો કર્મબંધ થાય. આ સત્પુરુષોનો માર્ગ છે. તેથી ગૃહિત પ્રતિજ્ઞા અંત સુધી પાળવી જોઈએ. કહ્યું છે કે, ગુણ સમૂહની માતા તથા અત્યંત શુદ્ધ હૃદય બનાવનારી જે લજ્જા છે તેને શ્રેષ્ઠ માતા માની સાધુઓ સુખેથી પોતાના પ્રાણ ત્યજે પણ સત્ય સ્થિતિને ચાહનારા પોતાની પ્રતિજ્ઞા ન ભાંગે.

‘તિભેમિ’ - પૂર્વવત્ જાણવું. પરિગ્રહથી આત્માને દૂર કરવા કહ્યું તે નિદાન-છેદ વિના ન થાય. નિદાન [વાસના] શબ્દાદિ પાંચ ગુણના અનુગામી ‘કામ’ છે. કામભોગનો ત્યાગ મુશ્કેલ છે તે જણાવે છે—

● સૂત્ર-૯૪ :-

કામભોગનો ત્યાગ ઘણો મુશ્કેલ છે. જીવનને લંબાવી શકાતું નથી. આ પુરુષ કામભોગની કામના રાખે છે. પછી તે શોક કરે છે, વિલાપ કરે છે, નિમર્યાદ બનીને અને પરિતાપથી દુઃખી થાય છે.

● વિવેચન :-

કામના બે ભેદ છે - ઇચ્છાકામ, મદનકામ. હાસ્ય અને રતિમોહનીય કર્મથી ઇચ્છાકામ ઉદ્ભવે છે અને વેદ મોહનીય કર્મોદયથી મદનકામ થાય છે બંને કામનું કારણ મોહનીય છે. તેના સદ્ભાવમાં કામનો ઉચ્છેદ મુશ્કેલ છે માટે તેનો વિનાશ દુઃખે કરી થાય છે. તેથી કહ્યું કે, તેમાં પ્રમાદી થવું નહીં, જીવિતમાં પણ પ્રમાદ ન કરવો. ઢાણે ઢાણે ઓછાં થતા આયુની વૃદ્ધિ થવાની નથી. અથવા સંયમ-જીવિતનો સંસારી વાસનામાં પડતા દુઃખે કરીને નિર્વાહ થાય છે અર્થાત્ સંયમ-પાલન મુશ્કેલ થાય છે.

કહ્યું છે કે, આકાશે ગંગા નદીનો પ્રવાહ છે, તેની સામે જઈને તરવું મુશ્કેલ છે અથવા મહાસાગર હાથ વડે તરવો મુશ્કેલ છે. રેતીના કોળીયાની જેમ તથા લોટાના જવ ચાવવાની જેમ સંયમપાલન મુશ્કેલ છે. ઇત્યાદિ અભિપ્રાય મુજબ ‘કામ’ તજવો મુશ્કેલ છે, તે બતાવ્યું છતાં કહે છે - કામકામી, વિષયલાલસુ જીવ શરીર અને મન સંબંધી ઘણાં દુઃખોને ભોગવે છે, તે બતાવે છે—

તે કામકામી ઇચ્છિત વસ્તુ ન મળતાં કે તેનો વિયોગ થતાં તેનો શોક કરીને કે તાવ ચટ્ટેલા માણસની જેમ પ્રલાપ કરે છે, કહ્યું છે - પ્રેમ બંધન નાશ પામતાં, પ્રણય-બહુમાન ઓછું થતાં, સદ્ભાવ ઓછો થતાં જતો રહેતો પ્રેમ જોઈને કોઈ સ્ત્રી

સખીને કહે છે, તે ગત દિવસોને જ્યારે યાદ કરું છું ત્યારે જાણતી નથી કે કયો હેતુ મને સો પ્રકારે દુઃખ આપે છે ?

તથા હૃદયથી ઝુરે છે - હે હૃદય ! પહેલા એ વિચાર કે તારો પ્રેમી પ્રેમ કરીને દૂર થયો છે. હે હૃદય ! આશારહિત ! નાપુંસક ! કેમ ખેદ કરે છે ? પાણી ગયા પછી પાળ બાંધવી નકામી છે.

તિષ્ણ ઓટલે મર્યાદાથી ભ્રષ્ટ થઈ નિર્મયાદિ થાય તથા શરીર અને મનના દુઃખોથી પીડાય છે. 'પરિતપ્પઙ્ગ-પરિ' ઓટલે બાહ્ય અને અંદર ચારે તરફથી, તપે છે અર્થાત્ પશ્ચાત્તાપ કરે છે. જેમકે - ઇષ્ટ પુત્ર, પત્ની આદિના ક્રોધથી, નાસી જાય ત્યારે તે મને અનુસરતા નથી એમ પરિતાપ પામે. આ બધાં શોક આદિ વિષય-વિષયી ક્ષોભિત અંતઃકરણની દુઃખ અવસ્થાના સૂચક છે. અથવા શોચત ઓટલે ચૌવન, ધન, મદ, મોહથી ઘેરાયેલા મનવાળો વિરુદ્ધ કૃત્ય કરીને વૃદ્ધાવસ્થામાં મૃત્યુકાલે કે મોહ દૂર થતાં પસ્તાય છે કે મંદબાગ્ય વડે મેં પૂર્વે શ્રેષ્ઠ પુરુષોએ આચરેલો સુગતિગમન અને દુર્ગતિ દ્વાર નિષેધ ધર્મ ન આચર્યો આ પ્રમાણે વિચારે છે. કહ્યું છે કે—

નિશ્ચયથી જીવો ભાવિ અવસ્થા વિચાર્યા વિના મેં યુવાનીમાં જે જે અશુદ્ધ કૃત્યો કર્યા છે તે. પરલોકગમન વખતે બુઢાપાથી જીર્ણ થયેલ શરીરવાળા પુરુષને ખેદ પમાડે છે. તથા જૂરતિ આદિ સ્વબુદ્ધિએ યોજવા. કહ્યું છે કે, ગુણવાળું કે અવગુણવાળું કાર્ય કરતા પહેલા પંડિતે પ્રયત્નથી વિચારવું કે એનું પરિણામ શું આવશે. ઉતાવળે કરેલ કાર્યનું ફળ ભોગવતાં હૃદયને બાળનારો શલ્ય સમાન પશ્ચાત્તાપ વિપત્તિને માટે થાય છે.

આવું કોણ ન શોચે [વિચારે] તે સૂત્રમાં કહે છે—

● સૂત્ર-૯૫ :-

દીર્ઘદર્શી લોકદર્શી હોય છે. તે લોકના અધોભાગને, ઉર્ધ્વભાગને, તિર્છાભાગને જાણે છે. વિષયાસક્ત લોક સંસારમાં વારંવાર પરિભ્રમણ કરે છે. જે 'સંધિ'ને જાણીને વિષયોથી દૂર રહે તે વીર છે, પ્રશંસનીય છે. જે બદ્ધને મુક્ત કરે છે. જેવું અંદર છે તેવું બહાર છે, જેવું બહાર છે તેવું અંદર છે આ શરીરની અંદર-અંદર અશુદ્ધિ ભરી છે તે જુએ. આ શરીરમાંથી નીકળતી અશુદ્ધિને જોઈને બુદ્ધિમાન શરીરના યથાર્થ સ્વરૂપને સમજે.

● વિવેચન :-

આયત ઓટલે દીર્ઘ, આ લોક પરલોકના દુઃખ જોનાર, ચક્ષુ ઓટલે જ્ઞાન. આવો દીર્ઘદર્શી એકાંત અનર્થક જાણીને ત્યાગ કરે અને “શમ-સુખ”ને અનુભવે છે. સંસારી લોકો જે વિષયરસમાં પડીને અતિ દુઃખી છે તથા ‘કામ’ને છોડીને પ્રશમ સુખને પામે છે. - X - એ રીતે જોનાર ‘લોકવિદર્શી’ છે. અથવા લોકના ઉર્ધ્વ, અધો, તિર્છાભાગની ગતિ, કારણ, આયુ, સુખ-દુઃખ વિશેષને જુએ છે, તે બતાવે છે—

લોકના-ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાયથી વ્યાપ્ત આકાશામંડના અધોભાગના સ્વરૂપને જાણે છે અર્થાત્ જીવો જે કર્મો વડે ત્યાં ઉત્પન્ન થાય છે તથા ત્યાં સુખદુઃખના

વિપાક કેવો છે તેને જાણે છે. આ પ્રમાણે ઉર્ધ્વ અને તિર્છા ભાગ વિશે પણ જાણવું અથવા લોકવિદર્શી ઓટલે ‘કામ’ અર્થે ધન મેળવવામાં પ્રસક્ત ગૃહ્ણ બનેલા લોકને જુએ છે. આ જ બતાવવા કહે છે—

જે કામાસક્તિ કે તેના ઉપાયમાં અનુવર્તે છે તેને વારંવાર તે જ આચરણ કે તદ્ જનિત કર્મો વડે સંસાર ચક્રમાં ભમતા જોઈને ‘દીર્ઘદર્શી’ કામના અભિલાષથી દૂર થવા કેમ સમર્થ ન થાય ? સંસારના ભોગોમાં રાચતા અને તેથી દુઃખી થતાં જીવોને તું જો. એવો ઉપદેશ છે.

વળી આ મનુષ્યલોકમાં જે જ્ઞાનાદિ ભાવસંધિ છે, તે મનુષ્યલોકમાં જ સંપૂર્ણ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી તેને જાણીને જે વિષયકષાયોને ત્યાગે છે, તે જ વીર છે - તે દર્શાવે છે - જે આયતચક્ષુ, યથાવસ્થિતલોક વિભાગ સ્વભાવદર્શી, ભાવસંધિ જ્ઞાતા, વિષય તૃષ્ણા ત્યાગી કર્મને વિદારવાથી ‘વીર’ છે. તત્ત્વજ્ઞાતા પુરુષથી પ્રશંસા પામેલ છે.

આ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞ બની તે દ્રવ્ય-ભાવ બંધનથી બદ્ધને પોતે મુક્ત બની તેમને પણ મુક્ત કરાવે છે - X - X - જેમ અંદરના ભાવબંધનરૂપ આઠ પ્રકારની કર્મ-કેદથી છોડાવે છે, તેમ પુત્ર-પત્ની આદિ બાહ્ય બંધનથી પણ છોડાવે છે. જેમ તે બાહ્ય બંધુ-બંધનથી છોડાવે છે તેમ મોક્ષ ગમનમાં વિઘ્નકર્તા કારણોથી પણ છોડાવે છે. તે પોતાના વિશાળ જ્ઞાન વડે તત્ત્વનો પ્રકાશ કરી બોધ આપવા વડે છોડાવે છે - X - X -

બોધ આપતા તે કહે છે, આ કાયા વિષ્ટા, મૂત્ર, માંસ, લોહી, પૃથ્વી આદિ અશુદ્ધિથી ભરેલ અસાર છે, બાહ્યથી પણ અસાર છે - X - એ જ રીતે જેવી બાહ્ય અસારતા છે તેવી અંદર પણ છે. વળી જેમ શરીરની અંદર-અંદર તપાસે તેમ વિશેષ અશુદ્ધિ-માંસ, લોહી, મેદ આદિ જણાય છે. - X - તથા કોટ, રક્તપિત આદિ રોગો બહાર આવતા અશુદ્ધિ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.

અથવા શરીરના નવે દ્વારોથી ઝરતી અશુદ્ધિ છે. કાન, આંખનો મેલ, બળખો, લાળ, મૂત્ર, મળ આદિ તથા બીજી વ્યાધિ વિશેષથી પૃથ્વી આદિની અશુદ્ધિ પણ છે. આ પ્રમાણે જોઈને પંડિત પુરુષ યથાવસ્થિત તેના સ્વરૂપને જાણે. કહ્યું છે કે, માંસ, હાડકાં, લોહી, સ્નાયુથી બદ્ધ અને મલિન મેદ મજ્જા આદિથી વ્યાપ્ત અને અસુદ્ધિથી બિભત્સ એવા દુર્ગંધિવાળા ચામડાના કોથળારૂપ કાયામાં તથા મળ-મૂત્ર ઝરનારા ચંબ્રવાળા પરસેવાથી ભરેલા શરીરમાં જ્યાં અશુદ્ધિનો હેતુ છે, તેમાં રાગનું કારણ કઈ રીતે થાય ?

આ રીતે દેહની અશુદ્ધિ જોઈને શું કરવું જોઈએ તે કહે છે—

● સૂત્ર-૯૬ :-

તે મતિમાન ઉક્ત વિષય જાણીને વમન કરેલા ભોગોને પુનઃ ન સેવે. પોતાને તિર્છા [વિપરીત] માર્ગમાં ન ફસાવે. આવો કામાસક્ત પુરુષ મેં કર્યું, હું કરીશ એવા વિચારોથી ઘણી માયા કરીને મૂઢ બને છે. પછી તે લોભ કરીને પોતાના વૈર વધારે છે, તેથી એમ કહેવાય છે કે ભોગાસક્ત પુરુષ ક્ષણભંગુર

શરીરને પુષ્ટ બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે, જાણે કે તે અજર-અમર હોય તેવી શ્રદ્ધા રાખે છે. તું જો કે, “તે પીડિત-દુઃખી છે. અજ્ઞાનતાથી તે રૂદન કરે છે.”

● વિવેચન :-

પૂર્વોક્ત બુદ્ધિમાન્ સાધુ જેની શ્રુત વડે સંસ્કારિત બુદ્ધિ થઈ છે તે દેહ અને કામના સ્વરૂપને બે પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા વડે જાણીને શું કરે ? કહે છે—

હે સાધુ ! તું લાળ ઝરતા બળખાવાળા મોટાનો અભિલાષી ન થઈશ. જેમ બાળક પોતાની પડતી લાળને વિવેકના અભાવે ચાટે છે, તેમ તું વમેલા ભોગોનો પાછો અભિલાષ ન કરીશ. વળી સંસારભ્રમણ કરાવનાર અજ્ઞાન, અવિરતિ, મિથ્યાદર્શન વગેરે તિરછી ગતિ કે પ્રતિકૂળ ઉપાય વડે ઉલંઘી જા. નિર્વાણના શ્રોતરૂપ જ્ઞાનાદિની અનુકૂળતા કર. આત્માને ડુબાડીશ નહીં. જ્ઞાનાદિકાર્યમાં પ્રતિકૂળતા ન કરીશ. તેને અપ્રમત્ત થઈ સાધજે. પ્રમાદીને શાંતિ મળતી નથી.

જે જ્ઞાનાદિથી વિમુખ થઈ ભોગનો અભિલાષી બને તે પુરુષ હંમેશા શું કરવું તે વિચારે આકુળ બની મેં આ કર્યું, હું આ કરીશ એવી ભોગાભિલાષ તૃષ્ણામાં વ્યાકુળ બની ચિત્ત શાંતિ ન અનુભવે. - X - X - કહ્યું છે કે—

“આ હમણાં કરું છું, બીજું સવારમાં કરીશ એમ કાર્યોને વિચારતા તેને પરલોક માટે કંઈ ધર્મકૃત્ય સૂઝતું નથી.” અહીં દહીંના ઘડાવાળા ગરીબના દેહાંતનો સંક્ષેપ રજૂ કરેલ છે - કોઈ ગરીબ માણસને ક્યાંક દહીં મળતા વિચાર્યું કે આનું ઘી કરીશ, ઘન કમાઈ લગ્ન કરીશ, પુત્ર થશે, તેને પ્રહાર કરીશ. તેમ કરતા ઘડો ફૂટી ગયો બધાં તરંગો દૂર થઈ ગયા. ન ખાધું - ન પુન્ય થયું.

આ પ્રમાણે બીજા પણ કર્તવ્યમૂટ બનીને આરંભ નિષ્ફળ કરે છે અથવા જેમાં કષાય તે કાસ-સંસાર છે, તેની સન્મુખ જાય. તે જ્ઞાનાદિમાં પ્રમાદવાન્ છે, તે કહે છે, સંસાર ભ્રમણ કષાયથી છે. માયાના ગ્રહણથી તેનું પણ ગ્રહણ થાય છે, તેથી બહુમાયી તે કોઠી, માની, લોભી પણ જાણવો. તે અશુભકૃત્યથી મૂટ બનેલો સુખની ઇચ્છામાં દુઃખ ભોગવે છે. કહ્યું છે કે—

“ચંચળ માણસ શયનકાળે સુવાનું, સ્નાન કાલે ન્હાવાનું, ભોજન કાળે જમવાનું કાર્ય કરી શકતો નથી.” અહીં મમ્મણ શેઠનું દેહાંત જાણવું. તેના જેવા ‘કાસંકષ’ બહુમાયાથી મૂટ જે કરે તેનાથી વૈરનો પ્રસંગ થાય છે. માયાવી કપટબુદ્ધિથી જે લોભાનુષ્ઠાન કરે તેનાથી વૈર વધે છે. અથવા લોભથી કર્મ બાંધીને સેંકડો નવા ભવના વૈર વધારે છે. કહ્યું છે—

“દુઃખથી પીડાયેલો કામ ભોગને સેવે છે અને પરિણામે તે દુઃખ આપે છે. તેથી તને જો દુઃખ પ્રિય ન હોય તો તે ભોગોનો સ્વાદને તું છોડ.”

જીવ કઈ રીતે વૈર વધારે છે ? આ નાશવંત શરીરની પુષ્ટિ માટે જીવહિંસાદિ કરે છે. તેથી ઉપહત પ્રાણી ફરી સેંકડો વાર હણાય, તેથી મરેલ જીવ સાથે વૈર બંધાય છે - X - બહુ કપટથી વૈર વધે છે, તેથી જ [ગુરુ કહે છે કે] હું વારંવાર ઉપદેશ એટલા માટે જ આપું છું કે સંસારમાં વૈર વધે છે, તેથી સંયમની જ પુષ્ટિ

કરવી તે સારું છે.

હવે બીજું કહે છે, જે દેવ નહીં છતાં દેવ માફક દ્રવ્ય-ચૌવન, સ્વામીપણું, રૂપ વગેરેથી યુક્ત હોય, અમર માફક રહે તે અમરાય. તે મહાશ્રદ્ધી જેને ભોગ અને તેના ઉપાયોમાં ઘણી લાલસા હોય તે. અહીં વૃત્તિકારે મગધસેના ગણિકા અને ધનસાર્થવાહનું દેહાંત આપેલ છે. દેહાંતનો સાર એ છે કે, ભોગોની ઇચ્છા ન કરવી. - X - X - ફરી ભોગમાં શ્રદ્ધાળુનું સ્વરૂપ કહે છે - કામનું સ્વરૂપ કે તેના વિપાકને ન જાણીને તેમાં જ એક ચિત્ત કામ સ્વરૂપની અજ્ઞાનતાથી ભોગ પ્રાપ્ત ન થાય કે નાશ પામે ત્યારે શોકને અનુભવે છે. કહ્યું છે—

નાશ પામે તો ચિંતા થાય, પાસે હોય તો ગભરામણ થાય, ત્યાગે તો ઇચ્છા થાય, ભોગવતાં અતૃપ્તિ થાય. પત્ની બીજાને વશ વર્તે તો દ્રેષથી બળવા લાગે તેથી સ્ત્રીને પતિથી કદી સુખ પ્રાપ્તિ ન થાય. ઇત્યાદિ.

આ રીતે કામના અનેક વિપાક બતાવી સારાંશ કહે છે—

● સૂત્ર-૯૭ :-

તું તેને જાણ, જે હું કહું છું. પોતાને ચિકિત્સા પંડિત બતાવતા અનેક જીવોનું હનન, છેદન, ભેદન, લુંપન, વિલુંપન અને પ્રાણવધ કરે છે. જે પૂર્વે કોઈએ નથી કર્યું એવું હું કરીશ એવું માનીને [જીવ-વધ કરે છે.] તે જેની ચિકિત્સા કરે છે [તે પણ જીવ વધમાં સહભાગી થાય છે.] તેથી આવા અજ્ઞાની અને ચિકિત્સકની સંગતિથી શો લાભ ? જે ચિકિત્સા કરાવે તે પણ બાલઅજ્ઞાની છે. અણગાર આવી ચિકિત્સા ન કરાવે. તેમ હું કહું છું.

● વિવેચન :-

જેથી કામના અભિલાષો દુઃખના જ હેતુઓ છે. તેથી તે જાણો જે હું કહું છું અર્થાત્ કામત્યાગ વિષયનો મારો ઉપદેશ કાને ધરો.

અહીં ‘કામનિગ્રહ’ કહ્યો તે બીજાના ઉપદેશથી પણ સિદ્ધ થાત - એ શંકા નિવારવા ‘તેદ્વચ્ચં’ કહ્યું. કામ ચિકિત્સામાં પંડિત-અભિમાની પોતે તેવા વચન બોલતો, વ્યાધિની ચિકિત્સાનો ઉપદેશ કરતો અન્યતીર્થિક જીવ વધમાં વર્તે છે, તેથી ‘સે હંતા’ આદિ કહ્યું. અવિદિતતત્ત્વ કામચિકિત્સા ઉપદેશક પ્રાણીને હણનાર, દંડ આદિથી છેદનાર, કાન વગેરે ભેદનાર, શૂળ આદિથી લુંપનકર્તા, ગ્રંથિ છેદાદિથી લુંટનાર - X - પ્રાણ વધ કરે છે.

કારણ કામ ચિકિત્સા કે વ્યાધિ ચિકિત્સા જીવ હિંસા સિવાય ન થાય. વળી કોઈ માને છે કે જે કામ કે વ્યાધિ ચિકિત્સા જે બીજાએ ન કરી તે હું કરીશ. એમ માની હણવા આદિ ક્રિયા કરે છે, તેથી કર્મબંધ થાય છે. તેથી જે આવો ઉપદેશ આપે, જે ઉપદેશ લે તે બંને પાપક્રિયાના ભાગી છે. જે ચિકિત્સા કરે છે કે કરાવે છે તે બંને જીવ હત્યાદિ ક્રિયા કરે છે. તેથી આવા અજ્ઞાની સાથે કર્મબંધના હેતુભૂત ક્રિયાથી દૂર રહેવું સારું. - X -

સંસારના સ્વભાવથી જ્ઞાત સાધુએ આવી પ્રાણી-હત્યારૂપ ચિકિત્સા ઉપદેશ કે

પ્રવૃત્તિ ન કરવી જોઈએ. જે કામ કે વ્યાધિ ચિકિત્સા જીવહત્યા વડે સિદ્ધ કરે છે તે તત્ત્વ જ્ઞાનથી રહિત છે. તેનું વચન સાધુએ સાંભળવું નહીં. એ પ્રમાણે હું કહું છું.

અધ્યયન-૨ 'લોકવિજય'ના ઉદ્દેશ-૫ 'લોકનિશ્રા'નો મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ ટીકા સહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

卐 અધ્યયન-૨ ઉદ્દેશો-૬ “અમમત્વ” 卐

● ભૂમિકા :-

પાંચમો ઉદ્દેશો કહ્યો. હવે છઠ્ઠો આરંભ કરે છે. તેનો સંબંધ આ પ્રમાણે - સંયમ દેહ યાત્રાવે લોકમાં જતા સાધુએ લોકમાં મમત્વ ન કરવું. તે આ ઉદ્દેશનો અર્થાધિકાર છે. તે હવે પ્રતિપાદિત કરે છે - આનો અનંતર સૂત્ર સંબંધ કહે છે - 'અણગારને આ ન કલ્પે' તે અહીં સિદ્ધ કરે છે-

● સૂત્ર-૯૮ :-

તે [સાધક પૂર્વોક્ત વિષયને] સમ્યક્ પ્રકારે જાણીને જ્ઞાનાદિ સાધનામાં સમુદય થઈ સ્વયં પાપકર્મ ન કરે, બીજા પાસે ન કરાવે.

● વિવેચન :-

જેને પૂર્વોક્ત ચિકિત્સાદિ ન હોય તે અણગાર. તે જીવઘાતક ચિકિત્સા ઉપદેશ દાન કે પ્રવૃત્તિને પાપ છે તેમ સમજે, જાપરિજ્ઞા વડે જાણીને તેને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા વડે પરિહરે અને આદાનીય જે પરમાર્થથી જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર છે તેને ગ્રહણ કરે અથવા તે અણગાર જ્ઞાન આદિ મોક્ષનું સાચું કારણ છે એમ જાણીને સમ્યક્ સંયમ અનુષ્ઠાનમાં સાવધ થઈને સર્વ સાવધ કૃત્યો મારે ન કરવા એવી પ્રતિજ્ઞારૂપ પર્વત પર ચડીને-

આ સાવધ આરંભની નિવૃત્તિરૂપ સંયમ લીધો છે. તેથી પાપહેતુ રૂપ કર્મની ક્રિયા ન કરે, મનથી પણ ન ઈચ્છે - ન અનુમોદે. બીજા પાસે પણ ન કરાવે અર્થાત્ નોકર આદિને પાપસમારંભ કરવા ન પ્રેરે.

પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ આદિ જે અટાર પ્રકારના મન, વચન, કાયાથી પાપકર્મો પોતે કરે નહીં, બીજા પાસે કરાવે નહીં, કરનારની પ્રશંસા ન કરે. અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે એક પાપ કરે ત્યારે બીજા પાપ લાગે કે નહીં ? કહે છે-

● સૂત્ર-૯૯ :-

કદાચ કોઈ એકનો સમારંભ કરે તો છ એ કાયાના જીવોનો સમારંભ કરે છે. સુખનો અર્થી સુખ માટે દોડધામ કરતો જીવ સ્વકૃત્ દુઃખથી મૂટ બની વિશેષ દુઃખી થાય છે. તે પોતાના પ્રમાદને કારણે વ્રતોનો ભંગ કરે છે. જે દશામાં પ્રાણી અત્યંત દુઃખી થાય છે. એ જાણીને તેના સંકલ્પનો ત્યાગ કરે. આ જ પરિજ્ઞા/વિવેક કહેવાય છે. તેનાથી જ કર્મો શાંત થાય છે.

● વિવેચન :-

કોઈ પાપારંભમાં પૃથ્વીકાય આદિનો સમારંભ કરે છે અથવા કોઈ એક આશ્રવ દ્વાર આરંભે છે, તે છ એ કાયાના આરંભમાં વર્તે છે - X - અર્થાત્ કોઈ એકને હણવાની પ્રવૃત્તિમાં સંબંધથી સર્વેનો ઘાત થાય છે.

પ્રશ્ન - એક કાયાને હણવા આરંભ કરે ત્યારે છ એનો આરંભ કેમ ?

ઉત્તર - કુંભારની શાળામાં પાણી પાવાના દેષ્ટાંતથી જાણવું કે એક કાયાનો સમારંભક બીજા કાયાનો સમારંભક થાય છે અથવા પ્રાણાતિપાત આશ્રવદ્વારમાં વર્તવાથી એક જીવની હિંસા કે એક કાયાના આરંભથી બીજા જીવોનો ઘાત પણ જાણવો. પ્રતિજ્ઞા લોપથી જૂઠનું પાપ બાંધે છે. જીવહિંસાની આજ્ઞા તીર્થકરે કે તે જીવે આપી નથી તેથી ચોરીનું પાપ લાગે. સાવધના ગ્રહણથી પરિગ્રહવાળો પણ થાય. પરિગ્રહથી મૈથુન અને રાત્રિભોજન પણ ગ્રહણ કર્યું કેમકે પરિગ્રહ વિના સ્ત્રી ન ભોગવાય. એમ એકના આરંભે બધાંનો આરંભ થાય. અથવા ચાર આશ્રવદ્વાર રોક્યા વિના ચોથું-છઠ્ઠું વ્રત કેમ ટકે ?

આ રીતે એક કાયારંભમાં પ્રવર્તતા બધાંમાં પ્રવૃત્ત થાય અથવા એક પાપનો આરંભ કરનાર બીજા છ એ ના આરંભને યોગ્ય થાય છે અથવા જે એક પણ પાપારંભ કરે છે તે આઠે પ્રકારના કર્મો ગ્રહણ કરી અન્ય છ એ કાયા સમારંભમાં વારંવાર પ્રવર્તે છે આવા પાપકર્મો શા માટે કરે ?

સુખનો અર્થી વારંવાર અચુકત બોલે છે, કાયાથી દોડવા-કુદવાની ક્રિયા કરે છે, મનથી તેના સાધનોના ઉપાયો વિચારે છે. ખેતી આદિ કરીને પૃથ્વીનો આરંભ કરે છે, સ્નાન માટે પાણી, તાપ માટે અગ્નિ, ગરમી દૂર કરવા વાયુ, આહાર માટે વનસ્પતિ કે ત્રસકાયનો આરંભ કરે છે. આવો અસંયત કે સંયત રસને માટે સચિત વનસ્પતિ આદિ ગ્રહણ કરે છે તથા બીજી વસ્તુ પણ વાપરે છે તે સમજી લેવું.

આવો લોલુપ જીવ બીજા નવા જન્મના દુઃખરૂપ વૃક્ષને વાવે છે, તે કારણ-વૃક્ષનું કાર્ય અહીં પોતે કરે છે, પછી સ્વકૃત્ કર્મોના ઉદયથી તે મૂટ પરમાર્થને ન જાણવાથી સુખને માટે જીવ ઘાતક કૃત્યો કરે છે. પછી સુખને બદલે દુઃખ પામે છે. કહ્યું છે કે, “દુઃખનો દ્રેષી, સુખનો ચાહક, મોહથી અંધ થવાથી ગુણ દોષને ન જાણનારો જે - જે ચોષ્ટા કરે તેથી દુઃખ પામે છે.”

અથવા તે મૂટ-હિતપ્રાપ્તિ અહિતત્યાગરહિત ઉલટો ચાલે છે. હિતને અહિત તથા અહિતને હિત માને છે. કાર્યને અકાર્ય, પથ્યને અપથ્ય, વાચ્યને અવાચ્ય આદિ સમજે છે. તેથી મોહ તે અજ્ઞાન કે મોહનીયનો ભેદ છે. તે બંને પ્રકારે મોહથી મૂટ બનેલો અલ્પ સુખ માટે તે - તે આરંભ કરે છે, જેથી શરીર અને મનના દુઃખ પામીને અનંતકાળ સંસાર પાત્રતાને પામે છે.

વળી મૂટની બીજી અનર્થ પરંપરા બતાવે છે - સ્વકૃત્ પ્રમાદ વડે - મદ્ય, વિષય, કષાય, વિક્રયા, નિદ્રા વડે - વિવિધ પાપ કરે છે અથવા વચ એટલે સંસાર જેમાં સ્વકર્મથી જીવો ભ્રમણ કરે છે. એક-એક કાયામાં દીર્ઘકાળ રહે છે. અથવા

કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીએ તો પોતાના વિવિધ પ્રમાણથી બંધાયેલા કર્મો વડે અવસ્થા વિશેષને ભોગવે છે. જેમકે-એકેન્દ્રિયાદિ, કલલ આદિથી જન્મેલા બાળક પર્યન્તની. તેમાં વ્યાધિ, દારિદ્ર, દૌભાગ્ય આદિને ભોગવે છે.

તે સંસારમાં કે ઉક્ત અવસ્થામાં પ્રાણીઓ પીડાય છે તે કહે છે - પોતાના કરેલ પ્રમાણથી જનિત કર્મો વડે ચારગતિ-સંસારમાં એકેન્દ્રિયાદિ અવસ્થામાં પ્રાણીઓ પીડાય છે. સુખને માટે આરંભમાં પ્રવૃત્ત થઈ મોહથી ધર્મને બદલે અધર્મ કરીને ગૃહસ્થ, પાપંડી કે વેશધારી પીડાય છે.

આ રીતે પાપથી પીડાતા પ્રાણીને જોઈને શું કરવું ? આ સંસાર ભ્રમણમાં સ્વકૃત કર્મફળ ભોગવતા, ગૃહસ્થ વડે કે પરસ્પર પીડા આપતા-કર્મનાં ફળ ભોગવતા પ્રાણીને જોઈને પંડિત સાધુએ નિશ્ચયથી તેનો ત્યાગ કરવો અર્થાત્ નિશ્ચયથી પ્રાણીને જુદા જુદા દુઃખોની અવસ્થા જેમાં થાય તે નિકરણ અને તે જ અશુભકર્મ શરીર-મનના દુઃખનું ઉત્પાદક છે, તે કર્મને સાધુ ન કરે - જેથી પ્રાણીને પીડા થાય. તેથી શું થાય ? - કહે છે-

આ જે સાવધ વેપારની નિવૃત્તિરૂપ-પરિજ્ઞા છે તે જ પ્રકર્ષથી પરિજ્ઞાન છે. પણ 'શૈલુષ'ની માફક મોક્ષફળ રહિત જ્ઞાન નથી. આ પ્રમાણે 'જ્ઞ' અને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા વડે પ્રાણી હિંસા ત્યાગ વડે સાધુને કર્મો ઉપશાંત થાય, સંસારવૃદ્ધાના બીજરૂપ રાગ-દ્રેષ નાશ પામે. જે જીવ હિંસા ક્રિયાની નિવૃત્તિથી થાય છે. હવે કર્મક્ષયમાં વિઘ્નરૂપ - X - મમત્વ દૂર કરવા કહે છે-

● સૂત્ર-૧૦૦,૧૦૧ :-

જે મમત્વ બુદ્ધિનો ત્યાગ કરે છે, તે મમત્વનો ત્યાગ કરે છે. તે જ મોક્ષમાર્ગને જોનાર મુનિ છે, જેને મમત્વ નથી. એવું જાણીને મેઘાવી લોકસ્વરૂપને જાણે, લોકસંજ્ઞા ત્યાગ કરી સંયમમાં પુરુષાર્થ કરે - એમ હું કહું છું.

વીર સાધક અરતીને સહન કરતો નથી. રતિને પણ સહન કરતો નથી. તે વીર બંનેમાં અવિમનસ્ક-સ્થિર થઈ રતિ-અરતિમાં રાગ ન કરે.

● વિવેચન :-

પરિગ્રહના વિપાકનો જ્ઞાતા સાધુ મારાપણાં-‘મમત્વ’ની મતિને છોડે છે. આ પરિગ્રહના દ્રવ્યથી, ભાવથી બે ભેદ છે. પરિગ્રહની બુદ્ધિ છોડવાથી ભાવ પરિગ્રહનો નિષેધ કર્યો. પરિગ્રહબુદ્ધિ વિષયના પ્રતિષેધથી બાહ્ય દ્રવ્યપરિગ્રહ પણ ત્યાગ થયો અથવા પરિગ્રહના વિચારનું મતિન જ્ઞાન છોડે, તે જ પરમાર્થથી બાહ્ય અભ્યંતર પરિગ્રહ છોડે છે.

અહીં ભાવ એવો છે કે, જેમ સાધુ નગરમાં રહે કે પૃથ્વી પર બેસે છતાં જ્વિનકલ્પીકને નિષ્પરિગ્રહતા જ છે. જો એમ હોય તો શું ? તે કહે છે, જે મુનિ જાણે છે કે, મોક્ષમાં વિઘ્નનો હેતુ અને સંસારભ્રમણનું કારણ હોવાથી પરિગ્રહ-મમત્વથી છુટવાના અધ્યવસાયવાળા મુનિ જ દેખતા છે. તેણે જ જ્ઞાનાદિ મોક્ષપથ જોયો છે તે ‘દૃષ્ટપથ’ છે.

અથવા ‘દૃષ્ટભય’ લઈએ તો શરીરાદિના મમત્વથી જે સાત પ્રકારનો ભય સાક્ષાત્ દેખાય છે અથવા વિચારતા પરંપરાએ જણાય છે તેથી પરિગ્રહ ત્યાગથી ‘જ્ઞાતભયત્વ’ થાય છે. આ વાત સ્પષ્ટ કરતા કહે છે, જેને પરિગ્રહ મમત્વ નથી તે દૃષ્ટભાવ મુનિ છે. આ પરિગ્રહને બંને પરિજ્ઞાથી જાણીને મેઘાવી મુનિ પરિગ્રહ-આગ્રહી એકેન્દ્રિયાદિ જીવ લોકને દુઃખી જાણીને પ્રાણીગણની દશ પ્રકારની સંજ્ઞાને ત્યાગે. તે મુનિ સત્-અસત્ વિવેકજ્ઞ છે. તેને ગુરુ કહે છે - તું સંયમ અનુષ્ઠાનમાં યોગ્ય ઉદ્યમ કર.

અથવા આઠ પ્રકારના કર્મના મૂળ રાગદ્રેષાદિ છ શત્રુ વર્ગને કે વિષયકષાયને જીતવા પરાક્રમ કર. એવું હું કહું છું.

તે મુનિ સંયમ અનુષ્ઠાનમાં પરાક્રમ કરનારો, પરિગ્રહ આગ્રહને છોડનાર મુનિ કેવો થાય છે ? તે કહે છે - તે ઘર, સ્ત્રી, ધન, સોનુ આદિ પરિગ્રહ છોડનાર સંયમ અનુષ્ઠાન કરતા સાધુ કદાચિત્ મોહનીય ઉદયથી અરતિ થાય, તો પણ સંયમ સંબંધી અરતિને ન સહે. વધુ વૈરાગ્યથી આઠ પ્રકારના કર્મશત્રુને પ્રેરીને શક્તિમાન બનેલ વીર અસંયમમાં કે વિષયપરિગ્રહમાં રતિ ન કરે. સંયમમાં અરતિ કે વિષયમાં રતિથી ‘વિ-મન થઈ શબ્દાદિમાં રાગ ન કરે. તેથી રતિ-અરતિના ત્યાગથી ખેદવાળો ન થાય તેમ તેમાં રાગ પણ ન કરે તે બતાવે છે-

જેણે રતિ-અરતિમાં મન ન લગાડ્યું તે વીર છે. જે વીર છે તે શબ્દાદિ ઇન્દ્રિય વિષયમાં આસક્તિ ન કરે. તો શું કરે ? કહે છે-

● સૂત્ર-૧૦૨,૧૦૩ :-

મુનિ શબ્દ (યાવત્) સ્પર્શને સહન કરે છે. આ અસંયમ જીવિતના આનંદથી વિરત થાય છે. મુનિ મૌનને ગ્રહણ કરી કર્મ શરીરને દૂર કરે.

તે સમત્વદર્શી વીર સાધક લુખા-મુકા આહારનું સેવન કરે. તે સમદર્શી મુનિ તીર્ણ, મુક્ત, વિરત કહેવાય છે. તેમ હું કહું છું.

● વિવેચન :-

જેથી સાધુ રતિ અરતિને ત્યાગી મનોજ્ઞ શબ્દાદિમાં રાગ ન કરે, અમનોજ્ઞમાં દ્રેષ ન કરે. તેથી મનોજ્ઞ-અમનોજ્ઞ શબ્દ, સ્પર્શને સમ્યક્ રીતે સહન કરે - X - શબ્દ અને સ્પર્શના ગ્રહણથી રૂપ, રસ, ગંધ પણ ગ્રહણ કરવા. કહું છે કે, પ્રિય અપ્રિય શબ્દો સાંભળી સાધુ ખુશ કે નાખુશ ન થવું. - X - શબ્દાદિ વિષયમાં મધ્યસ્થતા રાખનાર શું કરે ? વિનેય-શિષ્યને કે મુમુક્ષુને આ ઉપદેશ છે.

એશ્વર્ય, વૈભવથી થતી મનો પ્રસન્નતા દૂર કર. આ લોકમાં અસંયમ જીવિતને ત્યજી દે. મને આવી ઉત્તમ સમૃદ્ધિ મળી છે - મળશે એવા વિકલ્પ જનિત આનંદને નિંદ. પાપના કારણરૂપ અસ્થિર સમૃદ્ધિથી શું લાભ ? કહું છે કે વૈભવનો મદ શા માટે ? વૈભવ જતાં ખેદ કેમ ? રિદ્ધિ તો હાથમાં રમવાના દડા માફક પડે અને ઉછળે. રૂપમદમાં સનત્કુમારને જાણ.

અથવા પાંચ અતિચારને નિંદ-રોક-અટકાવ. મુનિ ત્રિકાળ-વેદી છે. મુનિનું

મૌન તે સંયમ છે. અથવા મુનિનો ભાવ તે મૌન અને વચનનો સંયમ છે અને તે પ્રમાણે કાયા અને મનનું પણ જાણવું. સર્વથા સંયમને આદરીને કર્મશરીર કે ઔદારિક શરીરને આત્માથી જુદું કર-મમત્વ છોડ. તે મમત્વ કેવી રીતે મૂકાય ? રસ રહિત તથા ઘી આદિ રહિત લુપ્ત બોજન કર. દ્રવ્ય અને ભાવથી - પ્રાંત એટલે 'ધુમ' રહિત, રૂક્ષ એટલે 'અંગાર' રહિત વીર સાધુઓ ગૌયરી કરે છે.

તે સાધુઓ રાગદ્વેષરહિત કે સમ્યક્ત્વદર્શી-પરમાર્થ દૃષ્ટિવાળા છે તેઓ જાણે છે કે, આ શરીર કૃતઘ્ન, નિરૂપકારી છે. એના માટે પ્રાણીઓ આલોક-પરલોકમાં કલેશ પામે છે. - X - તેથી પ્રાંત રૂક્ષ આહાર સેવનથી સમત્વદર્શી કર્માદિ શરીર છોડીને ભાવથી ભવસમુદ્ર તરે છે અથવા ઉત્તમ ક્રિયાથી ભવ સમુદ્રને તરે છે. જે બાહ્ય અભ્યંતર પરિગ્રહ રહિત છે તે મુક્ત છે. જે ભાવથી શબ્દાદિ વિષયનો રાગ તજે તે પરિગ્રહમુક્ત છે. જે મુક્તતા, વિરતતાથી વિખ્યાત છે તે જ મુનિ ભવસમુદ્રને તરે છે તીર્ણ છે. તેમ હું કહું છું.

જે મુક્તત્વ-વિરતતાથી વિખ્યાત ન થયો તે કેવો થાય ?

● સૂત્ર-૧૦૪ :-

જિન આજ્ઞા ન માનનાર મુનિ 'દુર્વસુ' છે. તે ધર્મકથનમાં ગ્લાનિ પામે છે કેમકે તે તુચ્છ છે. જ્યારે તે 'વીર' પ્રશસ્ય છે જે લોક સંજોગનો ત્યાગ કરે છે. તીર્થંકર દ્વારા પ્રરૂપિત આ જ ન્યાય્ય માર્ગ છે.

● વિવેચન :-

વસુ-દ્રવ્ય છે. ભવ્ય અર્થમાં ઉત્પન્ન થયું છે. ભવ્ય એટલે મુક્તિગમન યોગ્ય. આ ભવ્યદ્રવ્ય તે વસુ. દુર્વસુ એટલે મોક્ષગમન અયોગ્ય. તે તીર્થંકરના ઉપદેશથી રહિત કે સ્વેચ્છાચારથી દુર્વસુ થાય છે તે સ્વચ્છંદી કેમ બને છે ? - X - મિથ્યાત્વ મોહિત લોકમાં બોધ દુષ્કર છે. પ્રતોમાં આત્માને રોકવો, રતિઅરતિ નિગ્રહ, શબ્દાદિ વિષયમાં મધ્યસ્થતા, પ્રાંત-રૂક્ષ બોજન. એવી તીર્થંકર આજ્ઞા તલવારની ધાર પર ચાલવાની જેમ દુષ્કર છે. અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગો સહેવા કઠણ છે. સ્વભાવથી દુઃખમાં બીકણ, સુખનો પ્રિય અને અતીતકાળ સુખની ભાવનાથી વીતરાગ આજ્ઞામાં વસવું મુશ્કેલ છે.

આજ્ઞામાં ન વસવાથી તુચ્છ-દ્રવ્યથી નિર્ઘન, જલરહિત અને ભાવથી જ્ઞાનાદિ રહિત થાય. તેથી કોઈ પૂછે ત્યારે બોલવામાં ગ્લાની પામે અથવા જ્ઞાનવાળો પણ ચારિત્રભ્રષ્ટ હોય તો - X - ગ્લાનિ પામે. ઇત્યાદિ - X -

જે કષાયરૂપી મહાવિષ ટાળનાર, ભગવદ્ આજ્ઞા પાલક છે તે 'સુવસુ' મુનિ છે. તે યથાવસ્થિત વસ્તુના પરિજ્ઞાન અને અનુષ્ઠાનથી બોલવામાં ગ્લાની ન પામે, રિક્ત પણ ન હોય. સુવસુ મુનિ જ્ઞાનાદિથી ભરેલ અને યોગ્ય માર્ગ પ્રરૂપક છે, કર્મ વિદારવાથી વીર છે. વિદ્યાન્ દ્વારા પ્રશંસિત છે. વળી ભગવંતની આજ્ઞાને અનુસરનારો વીરપુરુષ અસંયત લોકથી થતા મમત્વને ત્યજે છે. તે લોક બે પ્રકારે છે - (૧) બાહ્ય - ઘન, સુવર્ણ, માતા-પિતાદિ (૨) અંતરરાગદ્વેષાદિ અથવા તેનાથી બંધાતા આઠ પ્રકારના કર્મ. તે બંનેનું મમત્વ-તેના સંયોગને ઉલ્લંઘે છે. અર્થાત્ મમત્વ ત્યાગે છે.

આ લોક મમત્વનું ઉલ્લંઘન તે સન્માર્ગ છે - મુમુક્ષુનો આચાર છે અથવા જે લોકનો સંયોગ ત્યજે છે, તે જ શ્રેષ્ઠ આત્માનો મોક્ષનો ન્યાય છે - સદુપદેશથી મોક્ષ મેળવનાર કહેવાય છે - હવે તે ઉપદેશ કેવો છે તે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૦૫ :-

અહીં મનુષ્યોના જે દુઃખો બતાવ્યા છે. કુશળ પુરુષો આ દુઃખોની પરિજ્ઞા-વિવેક બતાવે છે. આ કર્મોને જાણીને સર્વ પ્રકારે [નિવૃત્તિ કરવી.]

જે અનન્યને જુઓ છે, તે અનન્યમાં રમણ કરે છે, જે અનન્યમાં રમણ કરે છે તે અનન્યને જુઓ છે.

જેમ પુણ્યવાન્ને ઉપદેશ કહે છે, તેમ તુચ્છને પણ કહે છે અને જેમ તુચ્છને ઉપદેશ કરે છે, તેમ પુણ્યવાન્ને પણ કરે છે.

● વિવેચન :-

જે દુઃખ, દુઃખનું કારણ કે લોકમમત્વથી બંધાતું કર્મ છે, તે તીર્થંકરોએ બતાવેલ છે. આ સંસારમાં જીવોને આવાં દુઃખો છે. આ અસાતાવક્ષણ કર્મને ધર્મકથા લબ્ધિસંપન્ન, સ્વસમય-પરસમયના જાણ, ઉદ્યુક્ત વિહારી, બોલે તેવું પાળનારા, જિતનિદ્ર, જિતેન્દ્રિય, દેશકાલાદિ કમજા એવા સાધુઓ આવી પરિજ્ઞા બતાવે છે કે - દુઃખોનું કારણ અને તેને રોકવાના કારણો જાણીને જ્ઞા પરિજ્ઞા અને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા વડે પાપને ત્યાગે. વળી મનુષ્યોનું જે દુઃખ કહ્યું, જે દુઃખની પરિજ્ઞા કુશલપુરુષોએ બતાવી. તે દુઃખ કર્મકૃત્ છે. તે કર્મો જાણીને તેના આશ્રવદ્વારો જાણવા—

તે આશ્રવદ્વાર આ પ્રમાણે - જ્ઞાન પ્રત્યનીકતાથી જ્ઞાનાવરણીય આદિ. પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞાથી તે પાપને ત્યાગવા. તે આશ્રવોમાં યોગબિંક અને કરણબિંકથી ન પ્રવર્તવું. અથવા સર્વથા પરિજ્ઞાન તે કેવલી, ગણધર અને ચૌદપૂર્વીને હોય છે. અથવા 'સર્વથા'થી આદોપણિ આદિ ચાર ધર્મકથા લેવી.

જૈન સિવાયના તત્ત્વને માને તે અન્યદર્શી. યથાવસ્થિત પદાર્થનો દ્રષ્ટા તે અનન્યદર્શી. તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જિન પ્રવચનના તત્ત્વાર્થને જ માને છે. આવો અનન્ય દૃષ્ટિ મોક્ષમાર્ગ સિવાય બીજે રમણતા ન કરે. - X - જે ભગવત્ના ઉપદેશથી અન્યત્ર ન રમે તે અનન્યદર્શી અને જે અનન્યદર્શી તે બીજે રમે નહીં.

કહ્યું છે કે, વૈશેષિક તથા જૈનોના રચેલા કુશારોનું ભવું થાઓ કેમકે તેમનામાં વિસંવાદ જોઈને જિનવચનમાં અમારું મન રંજિત થાય છે.

આ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વ સ્વરૂપ કહ્યું છે તે કહેનાર રાગદ્વેષ દૂર કરનારો થાય છે તે બતાવે છે - તીર્થંકર, ગણધર, આચાર્યાદિ જે પ્રકારે ઇન્દ્ર, ચક્રવર્તી, માંડલિકાદિને ઉપદેશ આપે છે, તે જ રીતે કઠીયારાદિ તુચ્છને પણ આપે છે. અથવા જાતિ-કુળથી પુણ્યવંત કે તુચ્છ છે, વિજ્ઞાનવાળો પૂર્ણ અને અન્ય તુચ્છ છે. તે દરેકને સમાનભાવે ઉપદેશ આપે છે.

કહ્યું છે કે, જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય, ઘનવાળો, જાતિ-વંશબલી, તેજસ્વી-મતિમાન્ ખ્યાત એ બધાં પૂર્ણ છે અને તેથી વિપરીત તે તુચ્છ છે. પરમાર્થ એ કે જેમ તુચ્છને

અનુગ્રહ બુદ્ધિથી ઉપદેશ કરે છે તેમ ચક્રવર્તી આદિને પણ ઉપદેશ કરે છે અથવા ચક્રવર્તી માફક તુચ્છને પણ ઉપદેશ કરે છે - X - જે કે એવો નિયમ નથી કે બધાંને સમાન રીતે કહેવું, જેને જેમ બોધ થાય તેમ તેને કહેવું. બુદ્ધિમાનને સૂક્ષ્મ વાત કહેવી અન્યને સ્થૂળ વાત કહેવી.

રાજાને ઉપદેશ આપે તો તે રાજા અન્યદર્શીની, મધ્યસ્થ બુદ્ધિ કે સંશયવાન આદિ કેવો છે તે જાણીને કહેવું. - X - X - તેને સાંભળીને ક્રોધ થાય તેવી રીતે ઉપદેશ ન આપવો. વળી તેની ભક્તિ રુદ્ર વગેરે દેવતા પરત્વે હોય, તે દેવનું ચરિત્ર સાંભળતા તે દ્રેષી થાય તો તે શું કરે ? તે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૦૬ :-

અનાદર થવાથી (શ્રોતા) મારવા લાગે, તેથી એ જાણે કે અહીં ધર્મકથા કરવી શ્રેય નથી. [પહેલા એ જાણવું જોઈએ કે-] શ્રોતા કોણ છે ? કોને માને છે ?

તે 'વીર' પ્રશંસા યોગ્ય છે જે [ધર્મકથા વડે] બદ્ધ મનુષ્યોને મુક્ત કરાવે. તે સાધક ઉર્ધ્વ-અધો-તિર્છીદિશામાં સર્વ પ્રકારે સમગ્ર પરિજ્ઞા સાથે ચાલે છે અને હિંસા સ્થાનથી લિપ્ત થતા નથી. તે મેઘાવી છે જે અનુદ્ધાત-અહિંસાના સ્વરૂપને જાણે છે, બંધનથી મુક્ત થવાની અન્વેષણા કરે છે.

કુશળ પુરુષો બદ્ધ કે મુક્ત હોતા નથી.

● વિવેચન :-

[કોઠિત થયેલ રાજા] વાણીથી અપમાન કરે, અનાદર થવાથી મારવા લાગે. લાકડી કે ચાબુકથી મારે. કહ્યું છે - “કુદ્ધ થયેલ પકડે, બાંધે, કાઢી મૂકે, સેના પાસે મરાવે, પ્રવેશ નિષેધ કરે, સંઘને દુઃખ આપે.” તથા બુદ્ધ ઉપાસક નંદબળની કથાથી, શીવ ઉપાસક સત્યકીની કથાથી આદિ - દ્રેષ પામે છે અથવા ભીખારી, ખોડવાળો તેને ઉદ્દેશીને કથા કહેતા દ્રેષ પામે છે. આ રીતે અવિધિથી કહેતા આવી બાધા થાય છે. તથા પરલોકમાં તેનો કંઈ લાભ નથી.

જો કે મુમુક્ષુને પરહિતને માટે ધર્મકથા કહેતાં પુન્ય છે, પણ કહેનાર જો સભાને ન ઓળખે તો દ્રેષનું કારણ બને. અથવા રાજાનું અપમાન થતાં ધર્મકથા કહેનારને હણે. જો તે પશુવધ યજ્ઞાદિને ધર્મ માનતો હોય ત્યારે સાધુ, “તેમાં ધર્મ નથી” કહે તો પણ રાજા તેને હણશે. અવિધિએ કહેવામાં પણ શ્રેય નથી. જેમકે - સાક્ષરો મધ્યે પક્ષ-હેતુ છોડી પ્રાકૃતમાં કહેવું, તે પણ અવિધિ છે. આ રીતે પ્રવચનની હીલના જ છે અને કેવળ કર્મબંધ થાય છે. પણ કલ્યાણ થતું નથી. વિધિ ન જાણનારને મૌન જ શ્રેય છે.

કહ્યું છે કે, “સાવધ-નિરવધ વચનથી અજાણને બોલવાનો પણ અધિકાર નથી, તો ઉપદેશ અધિકાર કયાંથી હોય ?”

તેથી ધર્મકથા કઈ રીતે કરવી ? તે હવે કહે છે - જેને ઇન્દ્રિયો વશ વર્તે છે, વિષયથી પરાંગમુખ છે, સંસારથી ઉદ્દેગ મનવાળો છે, વૈરાગ્ય હૃદયી છે તેવો ધર્મ

પૂછે, ત્યારે ધર્મકથા વિચારે કે આ પુરુષ કેવો છે ? મિથ્યા દંષ્ટિ કે ભદ્રક ? કેવા હેતુથી પૂછે છે, તેના ઈષ્ટ દેવ કોણ છે ?, કયા મતને માને છે ? વગેરે વિચારી યોગ્ય કાળે યોગ્ય ઉત્તર આપવો. તેનો સાર એ કે - X - ધર્મકથા વિધિએ - X - દ્રવ્ય - X - ક્ષેત્ર - X - કાળ - X - ભાવ - X - વગેરે વિચારીને જે રીતે તે બોધ પામે તે રીતે ધર્મકથા કરવી. ઉક્ત ગુણવાળો ધર્મકથાને યોગ્ય છે, બીજાને અધિકાર નથી. કહ્યું છે કે—

“જે હેતુવાદ પદ્ધતિમાં હેતુને અને આગમમાં આગમને બતાવનાર છે. તે સ્વ સિદ્ધાંતનો પ્રજ્ઞાપક છે, બીજો સિદ્ધાંત વિરાધક છે.” - જે આ પ્રમાણે ધર્મકથાનો વિધિજ્ઞ છે તે જ પ્રશસ્ત છે. તથા જે પુન્યવાન અને પુન્યહીનને ધર્મકથામાં સમદંષ્ટિ વિધિએ જાણે છે, શ્રોતૃ વિવેચક છે, તેવા ગુણવાળો કર્મવિદારક સાધુ ઉત્તમ પુરુષોથી પ્રશંસિત છે.

જે આઠ પ્રકારના કર્મ કે સ્નેહથી બદ્ધ પ્રાણીને ધર્મકથાદિ વડે મૂકાવે છે, તે તીર્થંકર, ગણધર, આચાર્યાદિ યથોક્ત ધર્મકથા વિધિજ્ઞ છે. તેઓ ઉર્ધ્વ દિશાના જ્યોત્સ્નાદિને, અધોદિશાના ભવનપતિ આદિને તથા તિર્છી દિશામાં મનુષ્યાદિને [કર્મથી] મૂકાવે છે. બીજાને મૂકાવનાર તે 'વીર' હંમેશા બંને પરિજ્ઞા આચરે છે, વિશિષ્ટ જ્ઞાને અથવા સર્વ સંવર-ચારિત્ર યુક્ત હોય છે. તે કયા ગુણોને મેળવે છે તે કહે છે—

તે પ્રાણી હિંસાથી લેપાતો નથી. તે વીર છે, મેઘાવી છે, જેના વડે જીવો ચારગતિમાં ભમે તે કર્મ. તેનો ઘાત કરે; તે ખેદને જાણનાર મુનિ છે. એટલે તે કર્મનો ક્ષય કરવાને ઉદ્યત મુમુક્ષુના કર્મક્ષયનો વિધિજ્ઞ એવો તે મેઘાવી, કુશળ, વીરમુનિ છે. તથા જે પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ, પ્રદેશ એમ ચાર પ્રકારના બંધનોથી મોક્ષ કરાવે કે તેનો ઉપાય બતાવે તે અન્વેષી [શોધક] પણ છે. જે આવો છે તે મેઘાવી આદિ છે.

જે જીવહત્યાના ખેદને જાણે, તે મૂળ-ઉત્તર પ્રકૃતિ ભેદો વડે ભિન્ન તથા યોગ નિમિત્તે આવતી કષાયની સ્થિતિવાળી કર્મની બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ-નિઘત-નિકાચિત રૂપ અવસ્થાને દૂર કરવાનો ઉપાય જાણે છે. - X - X - જે ઉક્ત ગુણવાળા છે તે સાધુ છન્નસ્થ હોય કે કેવલી ?

કેવળીને ઉક્ત વિશેષણ ન ઘટે, માટે છન્નસ્થ લેવા. કેવળીની તો વાત જ શું કરવી ? તે કહે છે, કુશળ - એટલે ઘાતિકર્મનો સંપૂર્ણ ક્ષય કરનાર તીર્થંકર કે સામાન્ય કેવલી. જ્યારે છન્નસ્થ ઘાતિકર્મથી બદ્ધ મોક્ષાર્થી છે - તેના ઉપાયને શોધનારો છે. પરંતુ કેવલી ઘાતિકર્મ ક્ષય થવાથી બદ્ધ નથી અને ભવોપગ્રાહી કર્મના સદ્ભાવથી મુક્ત પણ નથી.

અથવા તેને છન્નસ્થ જ કહીએ તો 'કુશલ' એટલે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરનાર, મિથ્યાત્વ અને બાર કષાયોનો ઉપશમ કર્યો હોવાથી - તેનો ઉદય ન હોવાથી તે બદ્ધ નથી, કર્મોના સદ્ભાવથી મુક્ત પણ નથી. આવા ગુણવાનું કુશળ હોય છે, પછી તે કેવલી હોય કે છન્નસ્થ. - X - બીજા પણ મોક્ષાભિલાષીએ તેમ વર્તવું તે બતાવે છે—

● સૂત્ર-૧૦૭ :-

તે કુશલ સાધક જે આરંભ કરે અને જે આરંભ ન કરે. અનાચીર્ણનો આરંભ ન કરે. હિંસા અને હિંસાના કારણો જાણી લોકસંજ્ઞા સર્વથા ત્યાગે.

● વિવેચન :-

કુશલ જે સંયમ અનુષ્ઠાનને સંપૂર્ણ ક્ષય માટે આદરે તે મિથ્યાત્વ અવિરતિ આદિ સંસારના કારણોને ન આરંભે. એટલે સાધુપણું આરાધે અને સંસારીપણું છોડે. સંસારના કારણરૂપ - X - અઠાર પ્રકારના પાપોને એકાંતે દૂર કરે. તે છોડીને સંયમ અનુષ્ઠાનના સામર્થ્યથી મોક્ષ પામે. તેમજ કેવલી કે વિશિષ્ટ મુનિએ જેને અનાચીર્ણ કહ્યું છે, તે ન કરે. પણ મોક્ષ અનુષ્ઠાનને આચરે.

ભગવંતે જે ત્યાગવા કહ્યું છે - તે હિંસા છે. તે હિંસાના કારણોને જાણીને - જ્ઞા પરિજ્ઞા એ જાણીને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા વડે ત્યાગે.

જો 'ક્ષણ' નો અર્થ હિંસાને બદલે 'અવસર' લઈએ તો જ્ઞા પરિજ્ઞા વડે અવસરને જાણીને આસેવન પરિજ્ઞા વડે આચરે.

લોકસંજ્ઞા - લોક એટલે ગૃહસ્થ, સંજ્ઞા એટલે વિષયસુખની ઇચ્છા કે પરિગ્રહ સંજ્ઞા. આવી સંજ્ઞા જાણીને નિયમ વડે ત્યાગે. આવો ત્યાગ યોગત્રિક-કરણત્રિકથી સર્વથા કરે. આવા ઉક્ત ગુણવાળો, ધર્મકથા વિદિજ્ઞ, બદ્ધપ્રતિભોચક, કર્મછેદન કુશળ, બંધમોક્ષાન્વેષી સુમાર્ગે ચાલનાર, કુમાર્ગ રોકનાર, લોકસંજ્ઞા જ્ઞાતને શું થાય ?

● સૂત્ર-૧૦૮ :-

દ્રષ્ટાને માટે કોઈ ઉદ્દેશ નથી. અજ્ઞાની વારંવાર વિષયોમાં સ્નેહ કરે છે. તેથી તે દુઃખોનું શમન કરી શકતો નથી. દુઃખોથી દુઃખી બનેલો તે દુઃખોના આવર્તમાં જ પરિભ્રમણ કરે છે. તેમ હું કહું છું.

● વિવેચન :-

જેનાથી નારકાદિ ગતિ થાય તે ઉદ્દેશ છે. જે પરમાર્થ દ્રષ્ટા છે તેને ત્રીજા ઉદ્દેશથી લઈને આ ઉદ્દેશના અંત સુધી જે વ્યાખ્યા કરી તે જ અર્થને જાણવો. તથા આ બાળ, સંસારપ્રેમી, સ્નેહ કરીને કામની ઇચ્છાથી દુઃખોનું શમન ન કરીને દુઃખી થઈ દુઃખના આવર્તમાં વારંવાર ભમે છે. 'તેમ હું કહું છું' આદિ પૂર્વવત્.

અધ્યયન-૨ 'લોકવિજય'ના ઉદ્દેશ-૬ "અમમત્ત્વ"નો મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

સૂત્ર અનુગમ તથા સૂત્રાલાપક નિષ્પન્ન નિક્ષેપો સૂત્ર સ્પર્શ નિર્યુક્તિ સહિત પૂરો થયો. નૈગમાદિનય વર્ણન અન્યત્ર કહ્યું છે. અહીં સંક્ષેપમાં જ્ઞાન-ક્રિયાનયનું પ્રધાનપણું જાણવું. એકાંત જ્ઞાન કે એકાંત ક્રિયા ગ્રહણ તે મિથ્યાત્વ છે. બંનેને અપેક્ષાપૂર્વક સમજી બંનેને આરાધવા.

આચારાંગ સૂત્ર-શ્રુતસ્કંધ-૧ના અધ્યયન-૨નો મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

શ્રુતસ્કંધ-૧ શ્રુ

અધ્યયન-૩ શીતોષ્ણીય

● ભૂમિકા :-

બીજું અધ્યયન કહ્યું. હવે ત્રીજું કહે છે. તેનો સંબંધ આ પ્રમાણે - 'શસ્ત્રપરિજ્ઞા'માં આ અધ્યયનનો અર્થાધિકાર કહ્યો - શીત અને ઉષ્ણનો અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિષદ સહન કરવો. તે હવે કહે છે-

અધ્યયન સંબંધ-શસ્ત્રપરિજ્ઞામાં કહેલ મહાવ્રતસંપન્ન અને લોકવિજય અધ્યયન પ્રસિદ્ધ સંયમપાલક કષાયાદિ વિજેતા મુમુક્ષુને જો અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિષદ આવે તો મન નિર્મળ રાખીને સમભાવે સહે. એ પ્રમાણે સંબંધથી આ અધ્યયન છે. એના ઉપક્રમાદિ ચાર અનુયોગદ્વાર છે. તેમાં ઉપક્રમમાં અર્થાધિકાર બે ભેદ છે. તેમાં અર્થાધિકાર પૂર્વે કહ્યો. ઉદ્દેશનો અર્થાધિકાર બતાવવા નિર્યુક્તિકાર કહે છે-

[નિ.૧૯૮,૧૯૯] પહેલા ઉદ્દેશમાં કહે છે - ભાવનિદ્રામાં સુતેલા સમ્યક્ વિવેકરહિત છે, તે ગૃહસ્થો છે. તે ભાવસુપ્તના દોષો કહે છે, જાગતાંના ગુણો કહે છે. તે આ પ્રમાણે - જરામચ્ચું સૂત્ર-૧૧૨માં જુઓ.

ત્રીજા ઉદ્દેશમાં તે ગૃહસ્થો ભાવનિદ્રા સંપન્ન દુઃખ અનુભવે છે તે કહે છે. તે આ પ્રમાણે કામેસુ ગિન્દ્વાં સૂત્ર-૧૧૬માં જુઓ.

ત્રીજામાં ફક્ત દુઃખ સહન કરવાથી સંયમાનુષ્ઠાન વિના શ્રમણ ન કહેવાય. તે સૂત્ર-૧૩૩માં સહિષ્ણુ દુઃખ થી જણાવેલ છે.

ચોથા-ઉદ્દેશમાં કષાયોનું વમન કરવું, પાપકર્મથી વિરતિ તે પંડિત સાધુનો સંયમ છે તે બતાવ્યું. ક્ષાયક્રોધિ ક્રમથી કેવળજ્ઞાન, ભવોપગ્રાહી કર્મક્ષયથી મોક્ષ થાય છે. હવે નામનિષ્પન્ન નિક્ષેપામાં શીતોષ્ણીય અધ્યયન છે માટે શીત અને ઉષ્ણ બંનેના નિક્ષેપાને કહે છે-

[નિ.૨૦૦] નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ભાવ એમ ચાર પ્રકારે શીત અને ઉષ્ણના નિક્ષેપા છે. નામ-સ્થાપના ગૌણ હોવાથી દ્રવ્ય શીત-ઉષ્ણને કહે છે.

[નિ.૨૦૧] જા શરીર, ભવ્ય શરીર છોડી વ્યતિરિક્તમાં ગુણ ગુણીના અભેદપણાથી અથવા શીતકારણથી જે દ્રવ્ય દ્રવ્ય પ્રાધાન્યથી શીતલદ્રવ્ય જ દ્રવ્યશીત છે - હિમ, તુષાર, કરા વગેરે. એ જ પ્રમાણે દ્રવ્ય ઉષ્ણ જાણવું.

ભાવથી બે ભેદ છે - પુદ્ગલાશ્રિત, જીવાશ્રિત. તેમાં પુદ્ગલનો શીતગુણ ગુણની પ્રધાન વિવક્ષાથી ભાવશીત છે. એ પ્રમાણે ભાવઉષ્ણ જાણવું.

જીવને આશ્રીને શીત-ઉષ્ણરૂપ અનેકવિધ ગુણ છે. જેમકે ઔદયિક આદિ છ ભાવો. તેમાં ઔદયિક તે કર્મના ઉદયથી પ્રગટ નારકાદિ ભવમાં કષાય ઉત્પત્તિ રૂપ ઉષ્ણ ભાવ છે. ઔપશમિક તે કર્મના ઉપશમથી પ્રાપ્ત સમ્યક્ત્વ વિરતિ રૂપ શીત ભાવ છે. ક્ષાયિક પણ શીતભાવ છે. કેમકે તે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ચારિત્રરૂપ છે અથવા

બધાં કર્મનો દાહ તે સિવાય ઉત્પન્ન ન થાય માટે ઉષ્ણભાવ છે. બીજા ભાવો પણ બંને રૂપે છે.

જીવના ભાવગુણનું શીત-ઉષ્ણરૂપ નિર્યુક્તિકાર કહે છે—

[નિ.૨૦૨] ભાવશીત અહીં જીવ-પરિણામરૂપે ગ્રહણ કરે છે. તે આ પરિણામ છે - માર્ગમાંથી ન પડતા સાધુએ નિર્જરા માટે પરીષહો સહવા. કાર્ય શિથિલતા-વિહારમાં પ્રમાદ ન કરે. મોહનીયનો ઉપશમ કરે - તે સમ્યક્ત્વ, દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ લક્ષણ અથવા ઉપશમ શ્રેણિ આશ્રિત કે તેના ક્ષય રૂપ છે. પ્રાણાતિપાતાદિથી અટકવું તે વિરતિ છે. જે ૧૭ પ્રકારના સંયમરૂપ છે. સાતાવેદનીયનો વિપાક તે સુખ છે.

આ પરીષહાદિ બધુ શીત-ઉષ્ણ છે. પરિષહ પૂર્વે કહ્યો. યથાશક્તિ બાર પ્રકારે તપ કરવો. ક્રોધાદિ કષાયો છે. ઘટ અપ્રાપ્તિ કે નાશ તે શોક છે. સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસક ત્રણ વેદ છે. મોહનીય વિપાકથી ચિત્તમાં મલિનતા તે અરતિ છે. અસાતા વેદનીય ઉદય આદિ દુઃખ છે. આ પરિષહ આદિ પીડાકારી હોવાથી ઉષ્ણ છે. તેમ ટૂંકમાં કહ્યું. વિસ્તારથી નિર્યુક્તિકાર પોતે કહે છે. તેમાં પરિષહ શીત-ઉષ્ણ બંને છે, જેનો મંદબુદ્ધિ માટે ખુલાસો કરે છે—

[નિ.૨૦૩] સ્ત્રી અને સત્કાર પરીષહ શીત છે કેમકે ભાવમનને તે ગમે છે. બાકીના વીશ પરીષહો મનને પ્રતિકૂળ હોઈ ઉષ્ણ જાણવા - અથવા -

[નિ.૨૦૪] જેમાં દુઃસહ પરિણામ છે તે પરીષહો ઉષ્ણ છે. મંદ પરિણામ તે શીત છે. કહે છે કે, શરીરમાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારા અને સહેલાઈથી સહન ન થાય તેવા તીવ્ર પરિણામવાળા હોવાથી ઉષ્ણ છે. જે ફક્ત શારીરિક દુઃખ આપે પણ સત્ત્વશાળીને મનોદુઃખ ન આપે તે મંદ પરિણામ છે. અથવા ઘણાં જોરમાં આવે તે ઉષ્ણ, જે મંદ પરિણામ છે તે શીત જાણવા.

પરિષહ પછી લીધેલ પ્રમાદપદ અને તપોદમની શીતોષ્ણતા કહે છે—

[નિ.૨૦૫] શ્રમણધર્મમાં જે પ્રમાદ કરે અથવા ધન ધાન્ય હિરણ્યાદિ માટે જે ઉપાય કરે તે શીત કહેવાય છે. સંયમમાં ઉદમ તે ઉષ્ણ કહેવાય છે.

હવે ઉપશમ પદની વ્યાખ્યા કરે છે—

[નિ.૨૦૬] ક્રોધાદિ ઉદયનો અભાવ તે ઉપશમ. તેથી કષાય અગ્નિ ઠંડો પડે માટે શીત છે. ક્રોધાદિ જવાળા બુઝે ત્યારે તે પરિનિવૃત્ત થાય છે. રાગ, દ્વેષ, અગ્નિના ઉપશમથી ઉપશાંત છે. તથા ક્રોધાદિ પરિતાપ દૂર થતા આત્મા સુખી થાય છે. કેમકે જેના કષાયો શાંત છે તે જ સુખી છે. તેથી ઉપશાંત કષાય શીત છે - X - X - X - હવે વિરતિ પદ કહે છે.

[નિ.૨૦૭] જીવોને અભય દેવું તે શીત-સુખ છે. સત્તર ભેદે સંયમ તે શીત છે. કેમકે તેમાં બધાં દુઃખના હેતુરૂપ દ્રવ્ય દૂર થાય છે. તેથી ઉલટો અસંયમ તે ઉષ્ણ છે. આ શીત-ઉષ્ણ લક્ષણ સંયમ-અસંયમનો અન્ય પર્યાય સુખ-દુઃખ વિવક્ષાથી થાય છે. હવે ‘સુખપદ’ કહે છે.

[નિ.૨૦૮] સુખ શીત છે. તે રાગ-દ્વેષના દૂર થવાથી આત્યંતિક, એકાંત બાધારહિત લક્ષણવાળું, નિરૂપાધિક, પરમાર્થથી મોક્ષ સુખ જ છે, બીજું કોઈ સુખ નથી. તે સર્વે કર્મોના તાપના અભાવથી શીત છે. નિર્વાણ - બધાં કર્મોના ક્ષયથી પ્રાપ્ત સિદ્ધિ સ્થાન. ત્યાં જે સુખ તે નિર્વાણ સુખ. અહીં સાતા, શીતીભૂત, અનાબાધપદ એ ત્રણેનો અર્થ નિર્વાણ સુખ છે. આ સંસારમાં સાતા વેદનીય વિપાકથી ઉત્પન્ન સુખ મનને આનંદ આપવાથી શીત છે, તેનાથી ઉલટું તે દુઃખ તે ઉષ્ણ છે. હવે કષાય પદ કહે છે—

[નિ.૨૦૯] ઘણાં પ્રમાણવાળા વિપાક અનુભવ રૂપ કષાયો જેને ઉદયમાં આવે તે બળે છે. કેવલ કષાય અગ્નિવાળો જીવ જ નથી બળતો પણ ઘટવિયોગ જનિત શોકથી મૂઠ બની શુભ વ્યાપારને ભૂલનાર પણ બળે છે. તથા વેદના ઉદયવાળો સ્ત્રીને ઈચ્છે છે, સ્ત્રી પુરુષને અને નપુંસક બંનેને ઈચ્છે છે, તે પ્રાપ્ત ન થતા અરતિના દાહથી બળે છે અને શબ્દાદિ ઈચ્છાકામ પ્રાપ્ત ન થતાં અરતિના દાહથી બળે છે. આ પ્રમાણે કષાયો, શોક અને વેદોદય બાળનાર હોવાથી ઉષ્ણ છે. સર્વે મોહનીય કે આઠે પ્રકારનું કર્મ ઉષ્ણ છે. તેથી પણ વધુ દાહકતાથી તપ ઉષ્ણતર કહ્યું, કેમકે તપ ઉષ્ણકષાયને પણ તપાવે છે. કષાયની જેમ શોક અને વેદને પણ તપ બાળે છે.

હવે પરિષહ, પ્રમાદ, ઉદમના શીતોષ્ણપણાનો અભિપ્રાય કહે છે.

[નિ.૨૧૦] શીત અને ઉષ્ણ બંને સ્પર્શને સહે. શીત-ઉષ્ણ સ્પર્શજનિત વેદના અનુભવતો આર્તધ્યાન ન કરે. શરીર-મનને અનુકૂળ તે સુખ તેથી ઉલટું તે દુઃખ તથા પરીષહ, શોક, કષાય, વેદ જે શીત-ઉષ્ણ રૂપ છે તેને સહે. સાધુ આ રીતે શીત-ઉષ્ણને સહેવામાં તથા તપ-સંયમ ઉપશમમાં ઉદમ કરે.

હવે ઉપસંહાર કરતા “શીત-ઉષ્ણને ઘણાં સહેવા” તે બતાવે છે.

[નિ.૨૧૧] પરીષહ, પ્રમાદ, ઉપશમ, વિરતિ સુખરૂપ પદો શીત કહ્યા તથા પરીષહ, તપ, ઉદમ, કષાય, શોક, વેદ, અરતિ ઉષ્ણ કહ્યા. તે બધાંને મુમુક્ષુએ સહેવા જોઈએ. સુખમાં હર્ષ કે દુઃખમાં શોક ન કરવો. કામ પરિત્યાગી સમ્યક્દષ્ટિ જીવ તેને સહન કરી શકે છે. માટે કામોનું સેવન ન કરવું.

‡ અધ્યયન-૩ ‘શીતોષ્ણીય’ ઉદ્દેશો-૧ “ભાવસુપ્ત” ‡ અધ્યયન-૩નો નામ નિષ્પન્ન નિક્ષેપો કહ્યો. હવે સૂત્ર અનુગમમાં અસ્ખલિતાદિ ગુણવાળું નિર્દોષ વચન કહેવું. તે આ પ્રમાણે—

● સૂત્ર-૧૦૯ :-

અમુનિ [અજ્ઞાની] સદા સુતેલા છે. મુનિ [જ્ઞાની] સદા જાગે છે.

● વિવેચન :-

પૂર્વસૂત્ર સાથે આનો સંબંધ આ પ્રમાણે-દુઃખોના ચકરાવામાં જે ભમે તે દુઃખી છે. એટલે આ લોકમાં ભાવસુપ્ત, અજ્ઞાની જીવો દુઃખોના ચકરાવામાં ભમતા હોઈ દુઃખી છે. કહ્યું છે કે, “આ જગત્માં અજ્ઞાનરૂપી મહારોગ સર્વે જીવોને દુઃખે કરીને

દૂર થાય તેવો અસાધ્ય છે. તેનાથી બીજું દુઃખનું કારણ હું માનતો નથી. અહીં સુતેલા બે પ્રકારે છે - દ્રવ્યથી, ભાવથી. તેમાં નિદ્રા-પ્રમાદવાળા દ્રવ્યથી સુતેલા છે, મિથ્યાત્વ અને અજ્ઞાનરૂપ નિદ્રાથી મૂઠ બનેલા મિથ્યાદૃષ્ટિ-અમુનિ સમ્યક્જ્ઞાન-કિચારહિત નિરંતર ભાવથી સુતેલા છે. નિદ્રામાં પડેલા મિથ્યાદૃષ્ટિ કે સમ્યક્દૃષ્ટિ પણ હોય.

મુનિઓ - સદ્બોધ યુક્ત છે અને મોક્ષમાર્ગથી ચલિત થતાં નથી. તેઓ સતત હિતપ્રાપ્તિ, અહિત ત્યાગ માટે જાગૃત રહે છે. દ્રવ્યનિદ્રા પ્રાપ્ત થાય તો પણ તેઓ બીજી પૌરુષિમાં સતત જાગે છે. તે સંબંધે નિર્ચુકિતમાં કહે છે—

[નિ.૨૧૨] સુતેલા બે ભેદે છે - દ્રવ્યથી, ભાવથી. તેમાં નિદ્રાથી દ્રવ્યસુપ્ત ગાથાને અંતે કહેશે. ભાવસુપ્ત જે અમુનિ-ગૃહસ્થ મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાનથી આવૃત અને હિંસાદિ આશ્રવદ્વારમાં સદા પ્રવૃત્ત છે. મુનિઓ મિથ્યાત્વાદિ નિદ્રા દૂર થવાથી સમ્યક્ત્વાદિ બોધ પામીને ભાવથી જાગતા જ હોય છે.

જો કે આચાર્યની આજ્ઞાથી મુનિ બીજી પોરિસિ આદિમાં દીર્ઘસંયમ માટે શરીર આધારરૂપ હોવાથી સુવે, તો પણ સદા જાગતા જ રહે છે. આ પ્રમાણે ધર્મીને આશ્રીને સુતા-જાગતા બતાવ્યા. દ્રવ્યનિદ્રા સુપ્તને ધર્મ હોય કે ન પણ હોય. જે ભાવથી જાગે છે તે નિદ્રાવશને પણ ધર્મ છે જ. જો ભાવથી જાગતો હોય પણ નિદ્રા-પ્રમાદમાં તેનું ધ્યાન હોય તેને ધર્મ ન હોય. જે દ્રવ્યભાવ બંનેથી સુતા હોય તેને ધર્મ ન જ હોય. તે 'ભજના'નો અર્થ છે.

દ્રવ્યસુપ્તને ધર્મ કેમ ન હોય ? કહે છે. દ્રવ્યસુપ્તને જ નિદ્રા હોય છે. તે દુઃખથી દૂર થાય છે. કેમકે થીણદ્વિત્રિકના ઉદયમાં ભવસિદ્ધિક જીવોને પણ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેનો બંધ મિથ્યાદૃષ્ટિ અને સાર્વાદનની સાથે અનંતાનુબંધી બંધ સહિત હોય છે. તેનો ક્ષય અનિવૃત્તિ બાદર ગુણસ્થાન કાળના સંખ્યેય ભાગના કેટલાક ભાગ જાય ત્યાં સુધી હોય, તે જ પ્રમાણે નિદ્રા અને પ્રચલાના ઉદયમાં પૂર્વવત્ છે.

બંધનો ઉપરમ અપૂર્વકરણ કાળના અસંખ્યેય ભાગને અંતે થાય અને ક્ષય ક્ષીણકષાયના દ્વીયરમ સમયમાં થાય છે અને ઉદય ઉપશમક અને ઉપશાંત મોહવાળા મુનિને હોય માટે નિદ્રા પ્રમાદને દુરંત કહ્યો.

દ્રવ્યસુપ્ત માફક ભાવસુપ્ત પણ દુઃખ પામે છે- તે કહે છે—

[નિ.૨૧૩] નિદ્રામાં સુતેલો, દારુ વડે ઉન્મત, ગાટ મર્મપ્રહારથી મૂર્છિત અને વાયુ આદિ દોષોથી ચક્રી આવતાં પરવશ થયેલો બહુ દુઃખ પામે છતાં તેનો પ્રતિકાર કરી ન શકે. તે રીતે ભાવસુપ્ત અર્થાત્ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાયાદિમાં રહેલો જીવસમૂહ નરકાદિ ભવના દુઃખો ભોગવે છે. હવે બીજી રીતે ઉલટા દેષ્ટાંતથી ઉપદેશ દેવા કહે છે—

[નિ.૨૧૪] ઉક્ત ઉપદેશ જે વિવેક-અવિવેક જનિત છે. જેમ બુદ્ધિમાન વિવેકી આગ લાગતા ત્યાંથી નીકળીને સુખી થાય છે. વિદ્યનયુક્ત કે રહિત માર્ગનું જેને જ્ઞાન છે તે સુખે પાર પહોંચે છે. ચોર આદિના ભયમાં વિવેકી સુખેથી તે વિદ્યન

દૂર કરી સુખી થાય. એ પ્રમાણે સાધુ પણ ભાવથી સદા વિવેકી હોવાથી જાગૃત અવસ્થામાં રહી બધાં કલ્યાણને પામે છે.

અહીં સુતા-જાગતા સંબંધી ગાથા કહે છે, જાગતા માણસની બુદ્ધિ વધે છે માટે હે માણસો ! જાગો. સુનાર ધન્ય નથી, જાગે છે તે ધન્ય છે. ઘણું સુતા પ્રમાદીને શ્રુત શંકિત કે સ્ખલિત થાય છે. અપ્રમાદી જાગતાને શ્રુત સ્થિરપરિચિત્ત થાય. આજ્ઞાસુને સુખ ન હોય, નિદ્રા સાથે વિદ્યા ન હોય, પ્રમાદ સાથે વૈરાગ્ય ન હોય, આરંભીને દયા ન હોય. ધર્મીનું જાગવું સારું અધર્મીનું સુવું સારું તેમ ભગવંતે જ્યંતિ શ્રાવિકાને કહેલું. અજગરની માફક સુનારનું અમૃતરૂપ શ્રુત નાશ પામે અને ગળિયા બળદ માફક અપમાન પામે.

આ રીતે દર્શનાવરણીય કર્મોદયથી સુતો હોય તો પણ સંવિગ્ન અને જયણાવંત સાધુ દર્શનમોહનીય રૂપ નિદ્રા દૂર કરવાથી જાગતો જ છે. સુતેલા અજ્ઞાનના ઉદયવાળા થાય છે. અજ્ઞાન મહાદુઃખ છે. આ દુઃખ પ્રાણીના અહિતને માટે થાય છે. તે બતાવે છે —

● સૂત્ર-૧૧૦ :-

લોકમાં અજ્ઞાન-દુઃખ અહિતને માટે થાય છે. લોકના આ આચારને જાણીને હિંસાદિ શસ્ત્રોથી દૂર રહેવું. જેણે આ શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શને યથાર્થપણે જાણી લીધા છે. [તે..... જુઓ સૂત્ર-૧૧૧]

● વિવેચન :-

છ જીવનિકાય સંબંધી દુઃખને તું જાણ. તે દુઃખ, અજ્ઞાન કે મોહનીય તેને નરકાદિ ભવ દુઃખ આપનાર છે. અથવા તેને અહીં બંધ, વધ, શારીરિક અને માનસિક પીડાને માટે થાય છે. તે તું જાણ. તે જાણવાનું ફળ આ છે - દ્રવ્ય-ભાવસુપ્તને અજ્ઞાન રૂપ દુઃખ છે માટે તેનાથી દૂર રહેવું.

વળી 'સમય' એટલે આચારનું અનુષ્ઠાન તેને અને જીવસમૂહને જાણીને શસ્ત્રથી વિરમવું. આ પ્રમાણે સૂત્ર સંબંધ છે. સંસારી જીવો ભોગની ઇચ્છાથી જીવહિંસાદિ કષાયહેતુક કર્મો બાંધીને નરકાદિ પીડા સ્થાને ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાંથી ક્યારેક નીકળીને બધાં દુઃખોનું નાશક અને ધર્મના કારણરૂપ આર્યક્ષેત્રાદિમાં મનુષ્ય જન્મ પામે. વળી ત્યાં પણ મહામોહની મતિથી અધોગતિમાં જાય તેવા-તેવા આરંભ કરે છે. સંસારથી પાર પામતા નથી.

આ લોકાચારને જાણીને અથવા સમભાવને જાણીને શત્રુ-મિત્રમાં, સ્વ-પરમાં સમતા રાખે. અથવા એકેન્દ્રિયાદિ બધા જીવો સ્વ ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં રમણી ઇચ્છાવાળા છે, મરણથી ડરે છે, સુખના ચાહક, દુઃખના દ્વેષી છે. આવા સમભાવને જાણીને સાધુ આ છ કાય લોકમાં દ્રવ્ય-ભાવ શસ્ત્રથી દૂર રહી ધર્મજાગરણથી જાગે. અથવા જે જે સંયમશસ્ત્ર છે તે હિંસાદિ આશ્રવદ્વાર અથવા શબ્દાદિ પાંચ કામગુણોનો રાગ છે. તેનાથી જે દૂર રહે તે મુનિ.

સૂત્રકાર કહે છે, જે મુનિને સ્વઆત્મા વેદિત બધાં પ્રાણીની પ્રવૃત્તિના વિષયભૂત

મનોહ-અમનોહ શબ્દાદિ છે તે સામે આવતા અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ લાગે છે; તેવું જે મુનિ જાણે તે લોકને જાણે છે, તેથી કહે છે કે ઇષ્ટ વિષયમાં રાગ ન કરે, અનિષ્ટમાં દ્રેષ ન કરે. તે જ તેનું ખરી રીતે જાણવાપણું છે, પણ બીજું નથી. અથવા આ લોકમાં જ શબ્દાદિ દુઃખને માટે થાય છે, તો પરલોકનું તો શું કહેવું ? કહ્યું છે કે—

હરણ શબ્દમાં રક્ત થઈને, હાથી સ્પર્શમાં, માછલું રસમાં, પતંગીયું રૂપમાં, સાપ સુગંધમાં રક્ત થઈને ખરેખર નાશ પામ્યા છે. આ રીતે પાંચમાંથી એકમાં રક્ત થયેલ પરમાર્થથી અજાણ તે પાંચે નાશ પામ્યા છે. તેમ મૂર્ખ એકલો પાંચેમાં રક્ત બની નાશ પામે છે અથવા શબ્દમાં ભદ્રા, રૂપમાં અર્જુન ચોર, ગંધમાં ગંધપ્રિયકુમાર, રસમાં સૌદાસ અને સ્પર્શમાં સત્યકી આદિ નાશ પામ્યા. પરભવમાં નારકાદિ યાતના ભય રહે છે.

આ પ્રમાણે શબ્દાદિ વિષયને દુઃખદાયી સમજી તજી કેવા ગુણ પામે ?

● સૂત્ર-૧૧૧ :-

તે આત્મવાન્, જ્ઞાનવાન્, વેદવાન્, ધર્મવાન્, બ્રહ્મવાન્ પ્રજ્ઞા વડે લોકને જાણે છે; તે મુનિ કહેવાય છે. તે ધર્મવિદ્, ઋષુ હોય છે. સંગને આવર્ત શ્રોતરૂપે જાણી લે છે.

● વિવેચન :-

જે મુનિ મોહનિદ્રામાં સુતેલા લોકમાં દુઃખ-અહિતને જાણે તે લોક સમયદર્શી છે. તે શસ્ત્રથી દૂર રહી શબ્દાદિ કામગુણોને દુઃખના હેતુરૂપે જાણી વડે જાણે પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા વડે ત્યાગે. તે મુમુક્ષુ આત્મવાન્ છે. જ્ઞાનાદિકવાળો આત્મવાન્ છે. શબ્દાદિ ત્યાગથી આત્મા રક્ષિત થાય છે. અન્યથા નારકાદિમાં ઉત્પન્ન થતાં આત્મા મોક્ષ કાર્ય ન કરીને આત્મા કઈ રીતે ગણાય ? પાઠાંતરથી તેને જ જ્ઞાનવાન્ જાણવો.

આત્માને નરકાદિમાં પડતા અટકાવે તે આત્મવિદ્. યથાવસ્થિત પદાર્થને જાણે તે જ્ઞાનવિદ્. જીવાદિ સ્વરૂપ જેના વડે જાણે તે વેદ-આગમ જાણે તે વેદવિદ્. સ્વર્ગ-મોક્ષમાર્ગ ધર્મને જાણે તે ધર્મવિદ્. કર્મરૂપ મળથી રહિત યોગીના સુખને જાણે તે બ્રહ્મવિદ્ છે. - X - આ પ્રમાણે પ્રકર્ષથી જ્ઞેય પદાર્થો જાણે તે 'પ્રજ્ઞાન' છે. તે મતિ આદિ છે જેના વડે યથાવસ્થિત જીવલોક કે તેના આધારરૂપ ક્ષેત્રને જાણે છે. તે જ શબ્દાદિ વિષય સંગનો પરિહર્તા યથાવસ્થિત લોક સ્વરૂપનો જ્ઞાતા છે.

મુનિ એટલે ઉક્ત આત્મવાન્ આદિ ગુણવાળો. જગતની ત્રણે કાળની અવસ્થાને માને કે જાણે તે મુનિ. 'ધર્મ' એટલે ચેતન-અચેતન દ્રવ્યના સ્વભાવરૂપ અથવા શ્રુત-ચારિત્રરૂપ. તેને જાણે તે ધર્મવિદ્.

જ્ઞાનાદિ મોક્ષમાર્ગના અનુષ્ઠાનથી અકુટિલ તે ઋષુ અથવા યથાવસ્થિત પદાર્થ સ્વરૂપ જ્ઞાનથી ઋષુ છે. - X - ધર્મવિદ્ ઋષુ મુનિ જન્મ, જરા, મરણ, રોગ, શોકવાળા સંસાર રૂપ ભાવાવર્ત જાણીને ત્યાગે. કહ્યું છે, રાગ-દ્રેષ વશ મિથ્યાદર્શનથી જગત્ દુસ્તર અને જન્માવર્તે દિપ્ત છે. પ્રમાદથી તેમાં જીવો ઘણું ભમ્યા છે. ભાવશ્રોત-

શબ્દાદિનો અભિલાષ છે.

ઉક્ત આવર્ત-શ્રોતમાં રાગદ્રેષથી સંગંધ થાય છે તેને જાણીને - X - X - ત્યાગે. તે જ આવર્ત શ્રોતના સંગનો ખરો જાણનાર છે. - X -

● સૂત્ર-૧૧૨ :-

તે નિર્ગ્રન્થ શીત-ઉષ્ણ [સુખ-દુઃખ] ના ત્યાગી છે, અરતિ-રતિ સહન કરે છે. 'સ્પર્શ'ને વેદતા નથી. જાગૃત અને વૈરથી ઉપરત છે. હે વીર ! એ રીતે દુઃખથી મુક્તિ પામીશ. વૃદ્ધત્વ અને મૃત્યુ વશ મનુષ્ય સતત મૂઢ રહે છે તે ધર્મને જાણી શકતો નથી.

● વિવેચન :-

તે બાહ્ય-અંતર્ ગ્રંથરહિત થઈ શીત-ઉષ્ણ ત્યાગી સુખ-દુઃખને ન ગણનાર શીત-ઉષ્ણરૂપ પરીષહને સમભાવે સહેતો સંયમમાં રતિ અસંયમમાં અરતિયુક્ત થઈ પરીષહ-ઉપસર્ગોની કઠોર પીડા સહે અથવા કર્મ જપાવવા ઉદ્યત બની તે પીડાને અવગણે. જે સંયમ કે તપથી શરીર પીડાથી કઠોરતા આવે અથવા કર્મતેપ દૂર થતાં સંસારથી ઉદ્દેગ પામી મુમુક્ષુ નિરાબાધ સુખનો ચાહક બની સંયમ-તપનો ખેદ સહે.

અસંયમ નિદ્રા દૂર થતાં જાગે છે. અભિમાનથી થતી અદેખાઈ, બીજાનું બગાડવાનો વિચાર તે વૈર છે તે વૈરથી દૂર હોવાથી જાગર અને વૈર ઉપરત ગુણવાળો વીર બને છે તે કર્મશત્રુ દૂર કરવાની શક્તિવાળો છે. હે વીર ! તું આવો બની પોતાને કે બીજાને દુઃખ-દુઃખના કારણોથી બચાવીશ.

ઉક્ત ગુણરહિત દુઃખના પ્રવાહમાં સંગ કરીને ઉંધતો રહીને જરામૃત્યુને વશ થઈને - X - મૂઢ બની સ્વર્ગ-મોક્ષદાયી ધર્મને જાણતો નથી. સંસારમાં જીવને એવું કોઈ સ્થાન નથી જ્યાં જરા-મૃત્યુ ન હોય. દેવતામાં પણ જરાનો સદ્ભાવ છે. આગમમાં પણ કહ્યું છે કે દેવો સમાન રૂપવાળા નથી. - X - X - માળા કરમાવી આદિ - X - દેવની જરાના લક્ષણો છે.

બધાં જીવો જરા-મૃત્યુવશ છે, તે જાણી પંડિત મુનિ શું કરે ?

● સૂત્ર-૧૧૩ :-

મનુષ્યને દુઃખથી આતુર જોઈને અપ્રમત્ત થઈ વિચરે. હે મતિમાન્ ! મનન કરી તું દુઃખીને જો. આ દુઃખ હિંસા જનિત છે. માયી-પ્રમાદી વારંવાર જન્મ લે છે. શબ્દ-રૂપની ઉપેક્ષા કરનાર ઋષુ અને 'મારાભિશંકી' મૃત્યુથી મુક્ત થાય છે. જે કામ પ્રત્યે અપ્રમત્ત છે, પાપકર્મોથી દૂર છે, તે વીર, આત્મગુપ્ત અને ખેદજ્ઞ છે. જે પર્યાયનિમિત્ત શસ્ત્રના ખેદને જાણે છે, જે અશસ્ત્ર-સંયમનો ખેદજ્ઞ છે, તે અસંયમનો ખેદજ્ઞ છે. કર્મમુક્તને કોઈ વ્યવહાર હોતો નથી કર્મોથી ઉપાધિ થાય છે. તે કર્મોનું સારી રીતે પ્રતિલેખન કર.

● વિવેચન :-

તે ભાવ જાગૃત મુનિ ભાવનિદ્રા જનિત શરીર-મનના દુઃખોથી આતુર

કિંકર્તવ્યમૂઠ, દુઃખ સાગરમાં ડુબેલા પ્રાણીને જોઈને અપ્રમત બની સંયમ અનુષ્ઠાનને આદરે. હે બુદ્ધિમાન ! સશ્રુતિક ! તું ભાવસુપ્ત દુઃખીને જો. જાગતાના ગુણ અને સુતાના દોષ જાણીને સુવાની મતિ ન કર. વળી પાપ ક્રિયા અનુષ્ઠાન, તેના આરંભ જ દુઃખ કે દુઃખના કારણ કર્મો તું પ્રત્યક્ષ જો. સર્વ કર્મના આરંભમાં પ્રવૃત્ત જીવોને થતી શિક્ષાને જો. તે જાણીને આરંભરહિત બની આત્મહિતમાં જાગૃત થા.

પણ જે વિષયકષાયથી મલીન ચિત્તવાળો અને પ્રમાદી છે. તે શું મેળવે ? તે કોઠાદિ કષાયવાળો મધ આદિ પ્રમાદવાળો નારકીના દુઃખ અનુભવીને પાછો તિર્યચમાં જાય છે. પણ જે અકષાયી અને પ્રમાદરહિત છે તે કેવા થાય ? શબ્દરૂપાદિમાં જે રાગદ્વેષ તેને ન કરતો ઋજુ-ચતિ થાય છે. પરમાર્થથી ચતિ ઋજુ હોય અને ગૃહસ્થ સ્ત્રી આદિ પદાર્થ ગ્રહણ કરવાથી વક્ર બને છે.

વળી તે સરળ સાધુ શબ્દાદિની ઉપેક્ષા કરતો મૃત્યુ વિશે સતર્ક રહીને પોતે મરણથી બચે છે. કામભોગમાં અપ્રમાદી રહે છે. જે કામ ચેષ્ટાના પાપોથી દૂર રહે છે, તે જ મન, વચન, કાયાના પાપથી બચેલો છે. તે વીર છે ગુપ્ત આત્મા છે અને ખેદજ્ઞ છે. તે ખેદજ્ઞ સાધુ શબ્દાદિ વિષયોના પર્યાયો તે નિમિત્તના શસ્ત્ર તે “પર્યવજાત શસ્ત્ર.” અર્થાત્ પ્રાણિ ઉપઘાતકારિ અનુષ્ઠાન તેમાં લીન ન થતા ‘ખેદજ્ઞ’ સાધુ નિરવધ અનુષ્ઠાનરૂપ સંયમ આદરે. જે સંયમનો ખેદજ્ઞ છે તે પર્યવજાતશસ્ત્રનો ખેદજ્ઞ છે અર્થાત્ સાધુ ઇષ્ટ-અનિષ્ટ શબ્દાદિ પર્યાયોની પ્રાપ્તિ કે ત્યાગ બીજા જીવોને દુઃખરૂપ છે તેમ જાણે છે. આવો [મધ્યસ્થ ભાવ] અપીડાકર હોવાથી જે અશસ્ત્રરૂપ-સંયમ છે તે પોતાને અને બીજાને ઉપકાર કરનારો છે, એવું જાણે છે.

આ પ્રમાણે જાણીને શસ્ત્રને છોડે અને અશસ્ત્રને ગ્રહણ કરે એ જ્ઞાનનું ફળ છે. અથવા શબ્દાદિ પર્યાય કે તદ્જનિત રાગદ્વેષ પર્યાયથી જે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બંધાય તેને બાળનાર હોવાથી તપ તે શસ્ત્ર છે. તે તપના ખેદને જાણનાર તેના જ્ઞાન-અનુષ્ઠાનથી અશસ્ત્ર-સંયમનો પણ ખેદજ્ઞ છે અને અશસ્ત્ર-સંયમનો ખેદજ્ઞ તે પર્યવજાત-શસ્ત્રનો પણ ખેદજ્ઞ છે અને તે સંયમ-તપ ખેદજ્ઞ આશ્રવનિરોધાદિથી પૂર્વ ભવના સંચિત કર્મનો ક્ષય કરે છે. કર્મક્ષયથી જે થાય છે તેને હવે જણાવે છે—

અકમ્મ - આઠમાંથી એક પણ કર્મ જેને નથી તે. તેને નારક આદિ કોઈ ગતિમાં ભ્રમણ કરવાનો વ્યવહાર નથી. પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત કે બાલકુમારાદિ અવસ્થા નથી. જે સકર્મ છે તેને નારકાદિ વ્યપદેશ હોય છે. તથા તે કર્મની ઉપાધી વડે-જ્ઞાનાવરણીયાદિ વડે જે પામે તે કહે છે—

તે (૧) મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યાય જ્ઞાનવાળો, મંદબુદ્ધિ, તીક્ષ્ણબુદ્ધિ આદિ, (૨) ચક્ષુદર્શની, અચક્ષુદર્શની, નિદ્રાણુ આદિ, (૩) સુખી-દુઃખી, (૪) મિથ્યા દૈષ્ટિ-મિશ્રદૈષ્ટિ, સ્ત્રી-પુરુષ-નપુંસક, કષાયી આદિ, (૫) સોપકમ-નિરૂપકમ-અત્યાયુ આદિ, (૬) નારક, તિર્યચયોનિક એકેન્દ્રિય બેઘન્દ્રિય પર્યાપ્તક-અપર્યાપ્તક આદિ,

સુભગ-દુર્ભગ આદિ, (૭) ઉચ-નીચ ગોત્રવાળો, (૮) કૃપણ-ત્યાગી નિરૂપભોગ, નિર્વિચર આ પ્રમાણે આઠ કર્મને લીધે સંસારી જીવ ઓળખાય છે.

તેથી જ્ઞાનાવરણીયાદિને વિચારીને કે પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાવ, પ્રદેશરૂપે તેના બંધની આલોચના કરીને તેની સત્તા અને વિપાકને પામેલા પ્રાણીઓ જે રીતે ભાવનિદ્રામાં સુષ્પે છે તે જાણીને કર્મ દૂર કરવા ભાવ જાગરણમાં સાધુએ ઉદ્યમ કરવો. તે કર્મનો અભાવ આ રીતે થાય —

આઠ કર્મવાળો અપૂર્વ આદિ કરણ વડે ક્ષાય શ્રેણિથી મોહનીયક્ષય કરી સાત કર્મોવાળો થઈ બાકીના ત્રણ ઘાતિકર્મોનો ક્ષય કરી ભવોપગ્રાહી ચાર કર્મોવાળો થાય. તે ક્ષય કરી શૈલીશીકરણ કરી અકર્મા બને.

હવે ઉત્તર પ્રકૃતિનું હોવાપણું - ન હોવાપણું બતાવે છે - [આ વિષય કર્મગ્રંથના જ્ઞાનથી સમજાય તેવો છે, માટે અહીં વૃત્તિનો સંદેપમાં અર્થ જ રજૂ કરીએ છીએ—] જ્ઞાનાવરણીય અને અંતરાયની પાંચ-પાંચ પ્રકૃતિ બારમાં ગુણસ્થાન સુધી હોય છે, દર્શનાવરણીય કર્મનું હોવાપણું ત્રણ સ્થાનમાં છે - ૧. નિદ્રાદિ નવે પ્રકૃતિ અનિવૃત્તિ બાદરકાળના સંખ્યેય ભાગ સુધી, ૨. સંખ્યેયભાગના અંતે થીણદ્વિ નિદ્રાબિન્ધુ ક્ષય થતા છ કર્મવાળું સ્થાન, ૩. ક્ષીણકષાયના અંત સમયમાં નિદ્રા-પ્રયત્નાના ક્ષયથી ચારકર્મવાળું સ્થાન. વેદનીયકર્મના સત્તાસ્થાન બે છે. સાતા અને અસાતા.

મોહનીય કર્મના સત્તા સ્થાન પંદર છે. [જે કર્મગ્રંથના સત્તા પ્રકરણથી જાણવા-સમજવા] આચુચના સામાન્યથી બે સત્તા સ્થાન છે. નામકર્મની પ્રકૃતિના બાર સત્તા સ્થાન છે. તે આ પ્રમાણે - (૧) ૯૩, (૨) ૯૨, (૩) ૯૧, (૪) ૮૮, (૫) ૮૬, (૬) ૮૦, (૭) ૭૯, (૮) ૭૮, (૯) ૭૬, (૧૦) ૭૫, (૧૧) ૯, (૧૨) ૮. આ સંખ્યા મુજબના ક્રમમાં નામકર્મની ઉત્તરપ્રકૃતિની સત્તા હોય છે. [તેના વિવેચન અને સમજ માટે કર્મગ્રંથમાં સત્તા પ્રકરણ જોવું.] અહીં માત્ર ૯૩ ઉત્તરપ્રકૃતિનો નામ નિર્દેશ કરેલ છે. જેમકે—

૪-ગતિ, ૫-જાતિ, ૫-શરીર, ૫-સંઘાત, ૫-બંધન, ૬-સંસ્થાન, ૩-અંગોપાંગ, ૬-સંહનન, ૫-વર્ણ, ૨-ગંધ, ૫-રસ, ૮-સ્પર્શ, ૪-આનુપૂર્વી, ૬-અગુરુલઘુ, ઉપઘાત, પરાઘાત, ઉચ્છ્વાસ, આતપ, ઉદ્યોત, ૨-વિહાયોગતિ, ૧૦-શુભ-પ્રત્યેકશરીર ત્રસ શુભ સુભગ સુસ્વર સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત સ્થિર આદેય અને યશ, ૧૦-અશુભ-પ્રત્યેક આદિથી વિપરીત, ૧-નિર્માણ, ૧-તીર્થકર એમ કુલ ૯૩ પ્રકૃતિ કહી છે.

ગોત્રકર્મના સામાન્યથી બે સત્તા સ્થાન છે...

આ પ્રમાણે કર્મોની સત્તા જાણીને સાધુએ તે દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો. વળી [આ વાત બીજી રીતે કહે છે—]

● સૂત્ર-૧૧૪ :-

કર્મનું મૂળ જાણીને હિંસાનું નિરીક્ષણ કરી સર્વ [ઉપદેશ] ગ્રહણ કરીને રાગ-દ્વેષરૂપ બે છેડાથી દૂર રહે. મેઘાવી તે [રાગ-દ્વેષને] જાણીને લોકને જાણે અને લોકસંજ્ઞા ત્યાગ કરી સંયમમાં પરાક્રમ કરે - તેમ કહું છું.

● વિવેચન :-

કર્મનું મૂળ-કારણ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય, યોગ છે. તેને સમજીને જે 'ક્ષણ' અર્થાત્ જે પ્રાણિ-હિંસા તેને કર્મનું મૂળ સમજીને છોડે. પાઠાંતરમાં કમ્પમૂલને સ્થાને કમ્પમાહૂય છે. તેનો અર્થ છે - જે આ કર્મની ઉપાદાન ક્ષણ છે તે ક્ષણ 'કર્મ' છે. તે ક્ષણથી નિવૃત્તિ કરે. તેનો અર્થ એ છે કે - અજ્ઞાન, પ્રમાદાદિથી જે ક્ષણે કર્મના હેતુરૂપ ક્રિયા કરે તે જ ક્ષણે ચિત્ત સ્થિર કરી તેના ઉપાદાન હેતુથી નિવૃત્ત થાય.

ફરી ઉપદેશ આપતા કહે છે - પૂર્વોક્ત કર્મો સમજીને તથા કર્મનાશનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરીને રાગ-દ્વેષથી દૂર રહીને અથવા તેનો સંબંધ છોડીને તે કર્મના ઉપાદાનના કારણ રાગાદિને જ્ઞ પરિજ્ઞા વડે જાણી, પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા વડે તજે. રાગાદિથી મોહિત કે વિષયકષાય રૂપ લોકને જાણીને વિષયતૃષ્ણા કે ધનના આગ્રહરૂપ લોકસંજ્ઞાને છોડીને તે મેઘાવી સંયમ અનુષ્ઠાનમાં ઉદ્યત બને, ષ્ડ્ રિપુવર્ગ કે આઠ પ્રકારના કર્મોને આવતા અટકાવે - તેમ હું કહું છું.

અધ્યયન-૩ 'શીતોષ્ણીય'ના ઉદ્દેશ-૧ 'ભાવસુખ'નો મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ ટીકા સહિતનો અનુવદા પૂર્ણ

卐 અધ્યયન-૩ ઉદ્દેશો-૨ "દુઃખાનુભવ" 卐

● ભૂમિકા :-

પહેલો ઉદ્દેશો કહ્યો, હવે બીજો શરૂ કરે છે. તેનો સંબંધ આ પ્રમાણે - પૂર્વ ઉદ્દેશમાં 'ભાવસુખ' બતાવ્યા. અહીં તેમના સુવાપણથી અસાતારૂપ જે ફળ છે તે કહે છે. તે સંબંધમાં હવે સૂત્ર કહે છે—

● સૂત્ર-૧૧૫ :-

હે આર્ય ! આ સંસારમાં તું જન્મ અને વૃદ્ધિને જો. તું પ્રાણીને જાણ, તેની સાથે તારા સુખનું પર્યાલોચન કર. આ રીતે કલ્યાણકારી મોક્ષના માર્ગને જાણીને સમત્વદર્શી પાપકર્મને કરતા નથી.

● વિવેચન :-

'જાઈ' એટલે પ્રસૂતિ. વૃદ્ધિ એટલે જન્મથી લઈ બાલ, કુમાર, યૌવન, વૃદ્ધત્વ. મનુષ્ય લોક કે સંસારમાં હમણાં જ જાતિ, વૃદ્ધિને જો અર્થાત્ જન્મતા અને વૃદ્ધ અવસ્થામાં જે શરીર અને મનના દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને વિવેક ચક્ષુથી તું જો. કહું છે કે, જન્મતા અને મરતા પ્રાણીને જે દુઃખ છે, તે દુઃખથી અને સંતાપથી પોતાની પૂર્વ જાતિને વીસરી જાય છે.

ગર્ભમાં બાળક ઘણો વિરસ આહાર કરે છે. પછી જન્મતી વખતે યોનિમુખમાંથી નીકળે ત્યારે માતાને અને પોતાને ઘણી પીડા થાય છે.

વૃદ્ધાવસ્થામાં નિર્બળ-ખોખરો અવાજ, દુર્બળ મુખ, વિપરીત વિકલ્પો, દુર્બલ-

દુઃખી અવસ્થામાં રહેવું આદિ પ્રાપ્ત થાય છે. ઇત્યાદિ.

અથવા ભગવંત, હે આર્ય ! કહી ગૌતમસ્વામીને બોલાવી કહે છે - જાતિ, વૃદ્ધિ અને તેનું મૂળ કારણ કર્મ છે. તથા કાર્ય દુઃખ છે તે તું જો. જોઈને બોધ પામ. તેવું જન્મ આદિ દુઃખ તને ન આવે એવું સંયમ આચર.

વળી ચૌદ પ્રકારના ભૂતગ્રામ છે તેની સાથે તારા સુખને સરખાવીને જાણ કે જેમ તને સુખ પ્રિય છે તેમ બધાંને છે, તને દુઃખ ગમતું નથી તેમ બીજાને પણ ગમતું નથી. એમ જાણીને બીજાને દુઃખ ન આપ જેથી તને જન્મ આદિ દુઃખ પ્રાપ્ત ન થાય. કહું છે - તને જેમ ઇષ્ટ વિષયમાં સુખ અને અનિષ્ટમાં દુઃખ છે તેમ બીજા માટે પણ જાણીને લોકોને અપ્રિય કૃત્ય ન કરતો.

તો શું કરવું ? જાતિ, વૃદ્ધિ, સુખ, દુઃખ જોઈને તત્ત્વ બતાવનારી શ્રેષ્ઠ વિદ્યાને તું જાણ. [ચૂંઈમાં અહીં તિવિજ્જો પાઠ છે. ત્રણ વિદ્યાને તું જાણ] તે જ્ઞાનાદિ કે મોક્ષ અને તેના માર્ગને જાણીને સમ્યક્ત્વદર્શી બનીને પાપ ન કરે, સાવધ અનુષ્ઠાન ન આચરે.

પાપનું મૂળ સ્નેહપાશ છે, તે છોડવા માટે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૧૬ :-

આ મનુષ્યલોકમાં મનુષ્યો સાથેની સ્નેહજાળથી દૂર રહેવું. કેમકે તેઓ આરંભજીવી અને ઉભયલોકમાં [કામભોગોને] દેખતા રહે છે. કામભોગોમાં ગૃહ્ણ બની કર્મ સંચય કરે છે. તેમ કરીને વારંવાર જન્મ લે છે.

● વિવેચન :-

ચાર કષાય અને વિષય વિમોક્ષમાં સમર્થ આધારરૂપ મનુષ્ય. લોકમાં [સંસારી] મનુષ્યો સાથે દ્રવ્ય-ભાવ ભેદવાળા સ્નેહ પાશને સર્વથા છોડ. કારણ કે તેઓ કામભોગ લાલસા માટે હિંસાદિ પાપો આરંભે છે. તેથી સૂત્રકાર કહે છે કે, તે આરંભથી જીવનાર અને મહા આરંભ પરિગ્રહથી કલ્પિત જીવવાના ઉપાય યોજે છે. તથા ઉભય શરીર તથા મન સંબંધી આ લોક-પરલોકના [ભોગાકાંક્ષી] છે. વળી તે કામભોગમાં આસક્ત થઈ કર્મો સંચિત કરે છે. તે કામ ઉપાદાન જનિત કર્મનો સંચય કરી એક ગર્ભથી બીજા ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થાય છે. સંસારચક્રમાં - X - ભમે છે.

વળી તે 'અનિભૂત' આત્મા કેવો થાય છે, તે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૧૭ :-

તે હાસ્ય, વિનોદ માટે જીવ વધ કરીને આનંદ મનાવે છે. એવા અજ્ઞાનીના સંગથી બચવું, તેનાથી પોતા સાથે તે જીવોનું વેર વધે છે.

● વિવેચન :-

લજ્જા, ભય આદિ નિમિત્તથી ચિત્તનું હાસ્ય મેળવીને કામગૃહ્ણ બની, જીવોને હણી આનંદ માને છે અને મહામોહથી ઘેરાયેલો, અશુભ વિચારવાળો તે બોલે છે - આ પશુઓ શિકાર માટે સર્જયા છે. શિકાર સુખી જનની કીડા માટે છે. આ રીતે જૂઠ અને ચોરીમાં પણ જાણવું.

જો આમ છે તો સાધુઓ શું કરવું ? જે હિંસાદિમાં રક્ત છે, વિષયકષાયોદિ યુક્ત છે તેવા અજ્ઞાની જીવો સાથે હાસ્યાદિ સંગ ન કરવો. સંગ કરે તો પરસ્પર લડાઈ થતાં - X - વૈર વધે છે. જેમ ગુણસેને કરેલા હાસ્યને કારણે અગ્નિશર્મા સુધી વૈર ચાલ્યું - X - જો આમ છે તો શું કરવું ?

● સૂત્ર-૧૧૮ :-

તેથી ઉત્તમજ્ઞાની મોક્ષ પદને જાણીને, આતંક જોઈને પાપ ન કરે. હે ધીર ! તું અગ્ર અને મૂલકર્મને દૂર કર. કર્મો તોડીને નિષ્કર્મદર્શી બન.

● વિવેચન :-

અજ્ઞાનીના સંગથી વૈર વધે છે. તેથી ગીતાર્થ મોક્ષપદ કે સર્વ વિરતિ કે સમ્યગ્ જ્ઞાન-દર્શનને જાણીને આયંકદંસી - નરકાદિ દુઃખને જોનાર પાપાનુબંધી કર્મ ન કરે - ન કરાવે, ન અનુમોદે. તેમજ અગ્ગ ભવોપગ્રાહી કર્મ અને મૂલ ઘાતીકર્મ અથવા મૂલ તે મોહનીય, બાકીના અગ્ગ અથવા મૂલ - મિથ્યાત્વ, અગ્ગ શેષ પ્રકૃતિ. એ બધાંને દૂર કર.

આ સૂત્રથી સૂચવે છે કે કર્મપુદ્ગલોનો આત્યંતિક ક્ષય ન થાય પણ આત્માથી પૃથક્-દૂર થઈ શકે.

મોહનીય કે મિથ્યાત્વને 'મૂલ' કહ્યું કેમકે તેનાથી બાકી બધા કર્મનો બંધ પડે છે. કહ્યું છે કે, મોહ વિના કર્મબંધ નથી, મોહ અનેકવિધ બંધન છે, પ્રકૃતિનો મહાન્ વિભવ છે, અનાદિ ભવનો હેતુ છે. તે વારંવાર બંધાય છે, એવી કર્મોની કુટિલ ગતિ પ્રભો ! આપે બતાવી છે.

આગમમાં કહ્યું છે, “હે ભગવન્ ! જીવો આઠ કર્મ કઈ રીતે બાંધે છે ? હે ગૌતમ ! જ્ઞાનાવરણીયના ઉદયથી દર્શનાવરણીય કર્મ બાંધે છે, દર્શનાવરણીયથી દર્શનમોહનીય, તેનાથી મિથ્યાત્વ, મિથ્યાત્વથી જીવ આઠે કર્મપ્રકૃતિ બાંધે. તે રીતે મોહનીયકર્મના ક્ષયથી ક્ષય પામે.

કહ્યું છે કે, નાયક હણાતા જેમ સેના નાશ પામે તેમ મોહનીયકર્મ ક્ષય થવાથી બીજા સાત કર્મો નાશ પામે છે.

અથવા મૂલ તે અસંયમ કે કર્મ છે. અગ્ગ તે સંયમ, તપ કે મોક્ષ છે. તે મૂળ-અગ્રમાં તું ધીર થા. - X - વિવેકથી દુઃખ-સુખના કારણપણે માન. તપ-સંયમ વડે રાગાદિ બંધન કે તેના કાર્યરૂપ કર્મને છેદીને તું કર્મરહિત બન. એટલે - X - નિષ્કર્મત્વથી-કર્મ આવરણ દૂર થતાં સર્વદર્શી સર્વજ્ઞાની થાય છે.

જે નિષ્કર્મદર્શી થાય છે તે બીજું શું મેળવે ? તે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૧૯ :-

તે નિષ્કર્મદર્શી મરણથી મુક્ત થાય છે, તે જ મુનિ સંસારના ભયથી લોકમાં મોક્ષનો દેખા બને છે; રાગદ્વેષ રહિત જીવન વિતાવે છે. તે ઉપશાંત, સમિત, સહિત, સદાસંયત, કાલકાંક્ષી બની વિચરણ કરે છે.

આ જીવે પૂર્વે ઘણાં પાપકર્મોનો બંધ કર્યો છે.

● વિવેચન :-

પૂર્વોક્ત સાધુ મૂલ અને અગ્રકર્મ તોડનાર બનીને નિષ્કર્મદર્શી થતા મરણથી મુક્ત છે. કેમકે આયુષ્યનો બંધ પડતો નથી. અથવા વારંવાર કે ક્ષણ ક્ષણના મરણથી મૂકાતા મરણયુક્ત આ સંસારથી મુક્ત છે. તે મુનિ સંસારના ભય કે સાત પ્રકારના ભયને દેખે છે તે દેષ્ટભય કહેવાય છે. વળી દ્રવ્યના આધારરૂપ લોક કે ચૌદ જીવસ્થાનક રૂપ લોકમાં પરમ જે મોક્ષ છે અથવા તેનું કારણ જે સંયમ છે તેને દેખવાના સ્વભાવવાળો પરમદર્શી છે.

તથા વિવિક્ત-દ્રવ્યથી સ્ત્રી, પશુ, નપુંસક યુક્ત વસતિરહિત સ્થાને રહે છે. તથા રાગદ્વેષરહિત નિર્મળચિત રાખવાથી ભાવથી વિવિક્ત છે. આવો વિવિક્ત જીવી મુનિ ઇન્દ્રિય અને મનને શાંત રાખવાથી ઉપશાંત છે, પાંચ સમિતિથી અથવા સમ્યગ્ મોક્ષમાર્ગે જવાથી સમિત છે જ્ઞાનાદિથી યુક્ત અને અપ્રમાદી છે. આખી જીંદગી આવા ઉત્તમ ગુણવાળો રહે તે - X - X - કાલકાંક્ષી કહેવાય અને એ પ્રમાણે પંડિત મરણની આકાંક્ષાવાળો - X - X - સંયમ અનુષ્ઠાનમાં રહે. આવું શા માટે કરે તે કહે છે—

મૂળ-ઉત્તર પ્રકૃતિ ભેદ ભિન્ન પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાવ, પ્રદેશ-બંધવાળું બંધ, ઉદય, સત્તાની વ્યવસ્થાવાળું, બદ્ધ, સ્પૃષ્ટ, નિઘત, નિકાચિતરૂપ જે કર્મ તે થોડા કાળમાં ક્ષય થાય તેવું નથી તેથી કાલકાંક્ષી કહ્યું.

તેમાં બંધ સ્થાન અપેક્ષાએ મૂળ-ઉત્તર પ્રકૃતિનું બહુત્વ બતાવે છે — [આ પૂર્વે સૂત્ર-૧૧૩ના વિવેચનમાં જેમ કર્મના સત્તા પ્રકરણની વાત હતી તેમ અહીં કર્મના બંધ પ્રકરણની વાત છે. આ વિષય કર્મગ્રંથના જ્ઞાન થકી જ સમજવો સરળ છે, તેથી સૂત્ર-૧૧૩ની માફક અહીં પણ સંક્ષેપમાં જ વૃત્તિનો સાર રજૂ કરેલ છે. વિશેષથી જાણવા માટે વૃત્તિને જ જોવી-સમજવી.]

બધી મૂળ પ્રકૃતિ અંતર્મુહૂર્ત સુધી સાથે બાંધે તો આઠ પ્રકારનો કર્મબંધ છે અને આયુષ્ય ન બાંધે તો સાત પ્રકારનો કર્મબંધ છે. મોહનીયકર્મ દૂર થતાં આયુના બંધના અભાવે છ પ્રકારે કર્મબંધ છે. છાન્દસથીક કર્મો દૂર થતાં ફક્ત સાત વેદનીય કર્મનો બંધ થાય છે.

ઉત્તર પ્રકૃતિમાં જ્ઞાનાવરણ અને અંતરાયની પાંચે-પાંચ પ્રકૃતિનું એક બંધસ્થાન છે, દર્શનાવરણીયના ત્રણ બંધસ્થાન છે. વેદનીયનું એક બંધ સ્થાન છે, મોહનીયકર્મના દશ બંધસ્થાન છે આયુકર્મનો બંધ એક પ્રકારે છે, નામકર્મના આઠ બંધ સ્થાન છે. ગોત્રકર્મનો એક બંધ છે.

આ કર્મબંધનોને દૂર કરવા શું કરવું ? તે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૨૦ :-

[એ કર્મો નષ્ટ કરવા] તું સત્યમાં ધૃતિ કર. તેમાં સ્થિર રહેનાર મેઘાવી સર્વ પાપકર્મોનો ક્ષય કરી દે છે.

● વિવેચન :-

સજ્જનને હિતકારી તે સત્ય અર્થાત્ સંયમ. તેમાં ધૈર્ય રાખ અથવા યથાવસ્થિત

વસ્તુ સ્વરૂપ કહેનાર જિન-આગમ સત્ય છે. તેમાં જિનાજ્ઞાનુસાર કુમાર્ગના ત્યાગ કરીને ધૃતિ કર. તે જિનવચનમાં રક્ત બનીને મેઘાવી સાધુ સંસારના ભ્રમણરૂપ પાપકર્મોનો ક્ષય કરે છે.

આ રીતે અપ્રમાદ કહ્યો. તેનો શત્રુ તે પ્રમાદ. પ્રમાદી કેવો થાય ?

● સૂત્ર-૧૨૧ :-

તે અસંયમી પુરુષ અનેક ચિત્તવાળો છે. તે ચાળણી કે સમુદ્ર ભરવા ઇચ્છે છે. તે બીજાના વધ, પરિતાપ, પરિગ્રહ, જનપદ વધ, જનપદ પરિતાપ, જનપદ પરિગ્રહને માટે [પ્રવૃત્તિ કરે છે.]

● વિવેચન :-

અળેગચિત્ત એટલે ખેતી, વેપાર, મજૂરી આદિ કાર્યમાં જેનું ચિત્ત છે તે. તે સંસારસુખના અભિલાષથી અનેક ચિત્ત [સંચાળ] છે. અયંપુરુષ એટલે સંસારી જીવ. - X - આ અનેક ચિત્તવાળો શું કરે ? તે કહે છે—

કેચળ દ્રવ્ય કેતન એટલે ચાલણી, પરિપૂર્ણક-સમુદ્ર. ભાવ કેતન તે લોભેચ્છા. આ સંચાળ પુરુષ - X - તેને ભરવા ઇચ્છે છે. અર્થાત્ પૈસાના લોભમાં શક્ય-અશક્યના વિચાર વિના અશક્ય અનુષ્ઠાનમાં વર્તે છે અને લોભની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવામાં વ્યાકુળ મતિવાળો બનીને તે—

લોભપૂરણે પ્રવૃત્ત થઈ બીજા પ્રાણીનો વધ કરે છે, બીજાને શરીર-મનના પરિતાપ આપે છે, બીજા દ્વિપદ-ચતુષ્પદાદિનો સંગ્રહ કરે છે. તથા જનપદમાં થયેલ કાળપ્રત કે રાજા આદિના વધને માટે, લોકોની નિંદા માટે - આ ચોર છે ઇત્યાદિ કહે છે કે બીજાના છિદ્રો ઉઘાડા પાડે છે. જનપદનો પરિગ્રહ કરવા પ્રવર્તે છે. આવા લોભી વધાદિ ક્રિયા સિવાય બીજું શું કરે ? તે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૨૨ :-

વધ-પરિતાપ આદિનું આસેવન કરીને કેટલાયે પ્રાણી સંયમમાર્ગમાં ઉદયમવંત થયા છે. તેથી તેઓ બીજા મૃષાવાદ અસંયમને સેવતા નથી.

હે જ્ઞાની ! વિષયોને નિસ્સાર જાણ, દેવોના પણ ઉપપાત-ચ્યવન જાણીને હે માહણ ! તું અનન્ય મોક્ષમાર્ગમાં વિચર.

તે [અનન્ય સેવી] પ્રાણીઓની હિંસા ન કરે, ન કરાવે, ન અનુમોદે.

વિષયભોગ જનિત આનંદની જુગુપ્સા કર, સ્ત્રીમાં રાગરહિત થા.

‘અણવમદર્શી’ પાપકર્મોથી ઉદાસીન રહે છે.

● વિવેચન :-

ઉક્ત વધ, પરિગ્રહ, પરિતાપનાદિ સેવીને લોભેચ્છા પૂર્ણ કરીને ભરત રાજાદિ મનુષ્યો મન, વચન, કાયાથી શુભ વ્યાપારમાં અર્થાત્ સંયમ અનુષ્ઠાનમાં ચલન કરે છે, તે જ ભવે મોક્ષમાં જાય છે. સંયમ અનુષ્ઠાનમાં વર્તીને કામભોગ, હિંસાદિ આશ્રવો તજીને શું કરવું તે કહે છે—

જેણે ભોગ તજ્યા છે તે પ્રતિજ્ઞા કરીને ભોગ લાલચુતાથી મૃષાવાદ કે અસંયમને

સેવતા નથી, જે વિષયાર્થે અસંયમને સેવે છે, તે વિષયો નિસ્સાર છે. કારણ કે સાર વસ્તુ મેળવવાથી તૃપ્તિ થાય છે, પણ જે વસ્તુથી તૃષ્ણા વધે તે નિસ્સાર છે એવું જોઈને તત્ત્વજ્ઞ સાધુ વિષયેચ્છા ન કરે. માત્ર મનુષ્યોના જ નહીં દેવોનું વિષયસુખ પણ અનિત્ય છે અને જીવિત અનિત્ય છે તે બતાવે છે - ઉપપાત એટલે જન્મ, ચ્યવન એટલે નાશ. તે જાણીને વિષય સંગનો ત્યાગ કરજે કેમકે વિષયસમૂહ કે બધો સંસાર કે સર્વે સ્થાન અશાશ્વત છે, તેથી શું કરવું તે કહે છે—

મોક્ષમાર્ગથી અન્ય અસંયમ છે તે અન્યને છોડીને અનન્ય જ્ઞાનાદિને સેવ. માહણ એટલે મુનિ. આ અનન્યસેવી મુનિ પ્રાણિને હણે નહીં. બીજા પાસે હણાવે નહીં. હણનારની અનુમોદના ન કરે.

ચતુર્થવ્રતની સિદ્ધિ માટે કહે છે - વિષયજનિત આનંદની તું જુગુપ્સા કર. સ્ત્રીથી રાહરહિત થઈ ભાવના કર કે - આ વિષયો કિંપાક ફળ જેવા અને - X - કડવા ફળ આપનારા છે. તે જાણીને વિષયસુખ પરિગ્રહને ત્યાગી દે. હવે ઉત્તમ ધર્મ પાળવા માટે કહે છે - અવમ - મિથ્યાદર્શન, અવિરતિ આદિ, અવનમ એટલે સંયમ આદિ. તેને દેખનાર તે અળેમદંસી - સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રવાન્. આવા થઈને સ્ત્રીસંગની બુદ્ધિને દૂર કર. વિષયોની નિંદા કર. જે અનવમદર્શી છે તે પાપકર્મોથી દૂર રહે છે.

● સૂત્ર-૧૨૩-૧૨૪ :-

વીર પુરુષ ક્રોધ અને માનને મારે, લોભને મહાન્ નરકરૂપે જુએ લઘુભૂત બનવાનો અભિલાષી વીર હિંસાથી વિરત થઈ સ્રોતને છેડે.

હે દીર ! ગ્રંથ-પરિગ્રહને જાણીને આજે જ છોડ, સ્રોત-વિષયોને જાણીને ઇન્દ્રિયનું દમન કર. આ માનવજન્મમાં ‘ઉન્મજ્જન’નો અવસર મળેલ છે, તો પ્રાણીઓના પ્રાણનો સંહાર ન કર. તેમ હું કહું છું.

● વિવેચન :-

ક્રોધ જેની આદિમાં છે તે ક્રોધાદિ. જેના વડે મપાય તે માન. તે અનંતાનુબંધી આદિ ચાર ભેદે છે. - X - માન એટલે ગર્વ. જે ક્રોધનું કારણ છે તેને હણે તે વીર છે. જેમ દ્રેષરૂપ ક્રોધ-માનને હણે તેમ રાગ દૂર કરવા અનંતાનુબંધી આદિ ચાર ભેદવાળા લોભની સ્થિતિ અને વિપાકને જો. તેની સ્થિતિ દશમા ગુણઠાણા સુધી છે અને વિપાક અપ્રતિષ્ઠાન મહાનરકની પ્રાપ્તિ સુધી છે. આગમમાં કહ્યું છે - માહલા, મનુષ્યો મરીને સાતમી નારકી સુધી જાય. તે મુજબ મહા લોભી મરીને સાતમી નારકી પણ પામે.

તો શું કરવું ? જે લોભથી પ્રાણિવધ આદિ પ્રવૃત્તિથી મહાનરકને પામે છે, તેથી વીરપુરુષ લોભના હેતુરૂપ હિંસાથી વિરત થાય. વળી શોક અથવા ભાવશ્રોતને દૂર કરે. તે માટે મોક્ષ કે સંયમ તરફ જનારો લઘુભૂતગામી થાય અથવા લઘુભૂત થવાની ઇચ્છાવાળો બને.

આગળ કહે છે - બાહ્ય અભ્યંતર બે પ્રકારની ગાંઠને જ્ઞા પરિજ્ઞા વડે જાણીને

હમણાં જ પ્રત્યાખ્યાન પરિણામ વડે છોડ. તથા વિષયઅભિલાષ તે સંસાર પ્રવાહ છે તેને જાણીને ઇન્દ્રિય અને મનનું દમન કરીને સંયમ પાળ. તે માટે આ મિથ્યાત્વ આદિ શેવાળથી આચ્છાદિત સંસાર દ્રહમાં તું જીવરૂપી કાયજો બનીને શ્રુતિ, શ્રદ્ધા, સંયમ, વીર્યરૂપ ઉન્મજ્જન પામીને તું તરી જા. મનુષ્યભવમાં બીજી રીતે સંપૂર્ણ મોક્ષમાર્ગને પામવો અસંભવ છે.

તું પ્રાણીની હિંસાના કૃત્યો ન કરતો. પાંચ ઇન્દ્રિય, ત્રણ બળ, શ્વાસોચ્છ્વાસ અને આયુ એ દશ પ્રાણને ધારણ કરનાર પ્રાણીની હત્યા ન કર, તેના ઉપધાતના કાર્ય-અનુષ્ઠાન ન કર - તેમ હું કહું છું.

અધ્યયન-૩ ‘શીતોષ્ણીય’ના ઉદ્દેશ-૨ ‘દુઃખાનુભવ’નો મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

卐 અધ્યયન-૩ ઉદ્દેશો-૩ “અક્રિયા” 卐

● ભૂમિકા :-

બીજો ઉદ્દેશો કહ્યો. હવે ત્રીજાનો આરંભ કરે છે. તેનો સંબંધ આ પ્રમાણે - પૂર્વ ઉદ્દેશમાં દુઃખ અને તેને સહન કરવાનું કહ્યું તે દુઃખ સહન કરવા માત્રથી સાધુપણું નથી. સંયમ અનુષ્ઠાન કરે તથા પાપ કર્મ ન કરે તો શ્રમણ થાય છે. તે આ ઉદ્દેશમાં બતાવે છે. આ સંબંધ વડે આવેલા આ ઉદ્દેશમાં સૂત્રાનુગમમાં સૂત્ર ઉચ્ચારવું—

● સૂત્ર-૧૨૫ :-

સાધક સુખવસર જાણીને પ્રમાદ ન કરે. પોતાના સમાન જ અન્ય જીવોને જુએ. તેથી જીવ હિંસા સ્વયં ન કરે, ન કરાવે.

જો એકબીજાની શરમ કે ભયનો વિચાર કરી પાપકર્મ કરતો નથી તે શું મુનિ કહેવાય ?

● વિવેચન :-

સંધિ બે પ્રકારે છે - ભીતમાં પડેલ ફાટ દ્રવ્યસંધિ છે. ભાવસંધિ કર્મ વિવર છે. અર્થાત્ ઉદયમાં આવેલ દર્શનમોહનીય ક્ષય પામ્યુ, બીજું ઉપશાંત છે, તે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિરૂપ ભાવસંધિ છે. અથવા જ્ઞાનાવરણીય વિશિષ્ટ ક્ષાયોપશમિક ભાવને પામેલ તે સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્તિ રૂપ ભાવસંધિ છે આદિ - X - તે જાણીને પ્રમાદ કરવો સારો નથી.

જેમ લોકમાં સૈન્યથી ઘેરાયેલાને ભીંત કે બેડીમાં છિદ્ર જાણીને પ્રમાદ કરવો સારો નથી તેમ મુમુક્ષુએ કર્મ વિવર મેળવીને ક્ષણવાર પણ સ્ત્રી, પુત્ર, સંસાર સુખનો વ્યામોહ કરવો સારો નથી. અથવા સાંધો તે જ સંધિ છે. તે ભાવસંધિ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અધ્યવસાયમાં કર્મના ઉદયથી પડેલ ફાટ છે, તેને કુભાવ દૂર કરી ફરી સાંધી દેવી.

આ ક્ષાયોપશમિક આદિ ભાવલોકને આશ્રીને છે અથવા જ્ઞાનદર્શન, ચારિત્રને યોગ્ય લોકમાં ભાવસંધિ જાણીને સંપૂર્ણ પાલન કરે અથવા સંધિ એટલે ધર્માનુષ્ઠાન અવસર, તે જાણીને લોક-જીવસમૂહને દુઃખ દેવાનું કૃત્ય ન કરે. વળી કહે છે—

હે સાધુ ! જેમ આત્માને [તને] સુખ ઇષ્ટ છે, તેમ બીજા જીવને પણ ઇષ્ટ છે. તથા બીજા જીવોને પણ સુખ પ્રિય છે - દુઃખ અપ્રિય છે. તે તું જો. બધાં પ્રાણીને આત્મા સમાન જાણીને - X - X - તેઓને હણનારો ન થઈશ. તથા બીજા દ્વારા વિવિધ ઉપાયો વડે તે પ્રાણીનો ઘાત ન કરાવીશ.

જો કે બીજા મતવાળા કોઈક સ્થૂળ જીવોને મારતા નથી, તો પણ ઔદેશિક, સંનિધિ આદિના પરિભોગથી બીજા દ્વારા તે જીવ વધ કરે છે. જો કે માત્ર પાપકર્મ ન કરવાથી જ શ્રમણ ન કહેવાય. પણ જેમાં પાપકર્મ ન કરવાનું કારણ છે તે બતાવે છે - અન્યોન્ય જે શંકા, લજ્જા, ભયથી પાપના ઉપાદાનરૂપ જે કર્મનું અનુષ્ઠાન છે, તે સાધુ ન કરે.

પાપકર્મ ન કરવાથી તો શું તે મુનિ કહેવાય ? - X - X - ??

ના, તેટલાથી મુનિ ન કહેવાય. અદ્રોહનો અધ્યવસાય જ મુનિભાવનું કારણ છે બીજી ઉપાધિના વશથી તે નિર્મળ ભાવવાળો ન હોય તો મુનિ ન કહેવાય. [મુનિપણાના ભાવથી મુનિ કહેવાય.]

કોઈ સાધુ પરસ્પર આશંકાથી આધાકર્માદિ તજે તો તે મુનિ ભાવસાધુ કહેવાય કે નહીં ? આચાર્ય કહે છે, સાંભળ, બીજાની ઉપાધિ જે પાપ વ્યાપારરૂપ છે, તેનો ત્યાગ ભાવમુનિપણું છે. તેથી શુભ અંતઃકરણથી - X - સાધુ ક્રિયા કરે તે જ મુનિ ભાવ છે, બીજા નહીં. વ્યવહારનયથી તો જે સમ્યગ્દૈષ્ટિ છે, પંચ મહાવ્રતનો ભાર વહે. પ્રમાદ, લજ્જા, ભય, ગૌરવથી આધાકર્માદિ છોડી પડિલેહણાદિ ક્રિયા કરે - X - તપ, આતાપના કરે તેમાં તેનો મુનિભાવ જ કારણ છે. કેમકે આવી ધર્મક્રિયાથી પરંપરાએ શુભ ભાવની ઉત્પત્તિ થશે. આ પ્રમાણે શુભ અંતઃકરણ વ્યાપાર રહિત સાધુપણામાં સત્-અસત્ ભાવ કહ્યો નિશ્ચયથી મુનિભાવ કહે છે—

● સૂત્ર-૧૨૬-૧૨૭ :-

સમતાનો વિચાર કરી આત્માને પ્રસન્ન રાખે. જ્ઞાની મુનિ સંયમમાં કદાપિ પ્રમાદ ન કરે. સદા આત્મગુપ્ત, વીર બનીને દેહને સંયમ યાત્રાનું સાધન માની તેનો નિર્વાહ કરે. નાના મોટા રૂપો પ્રતિ વિસ્કત રહે.

જીવોની ગતિ-આગતિ જાણીને જે રાગ-દ્વેષથી દૂર રહે છે તે સર્વ લોકમાં કોઈથી છેદાતા, બેદાતા, બળાતા અને મરાતા નથી.

● વિવેચન :-

સમભાવ તે સમતા તેને વિચારીને સમતામાં રહેલો સાધુ કોઈપણ પ્રકારે અનેષણીયને પરિહરે, લજ્જાદિથી ઉપવાસાદિ કરે તે બધું મુનિપણાના ભાવનું કારણ છે. અથવા સમય એટલે આગમ. તેમાં કહેલ વિધિ મુજબ સંયમ અનુષ્ઠાન કરે તે બધું મુનિભાવનું કારણ છે. તેથી આગમ મુજબ અથવા સમતા ધારણ કરીને આત્માને

પ્રસન્ન રાખે અથવા આગમના પર્યાલોચન વડે કે સમતા દૃષ્ટિથી વિવિધ ઉપાયો વડે ઇન્દ્રિય પ્રણિધાન અને અપ્રમાદાદિથી આત્માને પ્રસન્ન કરે.

આત્મપ્રસન્નતા સંયમસ્થને હોય છે, તેમાં અપ્રમાદીપણું ભાવવું તે જ સૂત્રમાં કહે છે - જેનાથી બીજું કંઈ પ્રધાન નથી તે અનન્ય પરમસંયમ છે, તેને પરમાર્થ જાણનાર-જ્ઞાની તેમાં કદાપિ પ્રમાદ ન કરે. હવે જેમ અપ્રમાદી થવાય તે બતાવે છે - આયુગ્ત - ઇન્દ્રિય - મનથી આત્માને ગોપવે તથા સર્વકાલની યાત્રા તે સંયમ યાત્રા તેમાં જે માત્રા તે યાત્રામાત્રા. માત્રા એટલે અતિ આહાર ન લે ઇત્યાદિ, એટલે વિષયની ઉદીરણા ન થાય અને દીર્ઘકાલ સંયમના આધારરૂપ દેહનું પાલન થાય તે રીતે આત્માને આહાર આદિથી પાળે. કહ્યું છે કે—

“આહાર માટે અનિંદ કર્મ કરે કેમકે આહાર પ્રાણને ધારણ કરવા માટે છે. પ્રાણ તત્ત્વજિજ્ઞાસા માટે ધારવા. તત્ત્વ જ્ઞાનથી જન્મ લેવો ન પડે.” તે આત્મગુપ્તતા કઈ રીતે થાય ? ‘વિરાગ’ એટલે મનોજ્ઞ રૂપ આંખ સામે આવે તો તેમાં આસક્ત ન થાય. રૂપ તુરંત મનને ખેંચે છે માટે તેને લીધું. અન્યથા પાંચે વિષયમાં વિરાગી થવું તથા દિવ્યભાવના ક્ષુલ્લક મનુષ્ય રૂપમાં સર્વત્ર વિરાગ કરવો. અથવા મોટા-નાના રૂપમાં રાગ ન કરે. નાગાર્જુનીયા પણ કહે છે - પાંચે વિષયોમાં - X - X - ન લેપાવું.

તેમાં શું આલંબન લેવાથી રાગ-દ્રેષ ન થાય ? ગતિ-આગતિને જાણે-જેમકે - તિર્યચ-મનુષ્યની ચાર, દેવ-નારકની બે, મનુષ્યને પાંચ ગતિ છે કેમકે તેમાં મોક્ષનો સદ્ભાવ છે. આ રીતે ગતિ-આગતિને જાણીને, સંસારચક્રમાં ભ્રમણ સમજીને, મનુષ્યપણામાં મોક્ષ મળે છે તે સમજી રાગ-દ્રેષને દૂર કરે - X - તે આગતિ-ગતિ પરિજ્ઞાતા રાગ-દ્રેષ દૂર કરીને તલવારથી છેદાતો નથી, ભાલાથી ભેદાતો નથી, અગ્નિથી બળતો નથી - X - અથવા રાગદ્રેષના અભાવે તે સિદ્ધિ પામે છે - X - X - X -

આ પ્રમાણે ગતિ-આગતિના જ્ઞાનથી રાગદ્રેષનો ત્યાગ થાય છે અને તેના અભાવે છેદનાદિ સંસાર દુઃખનો અભાવ થાય છે. તેવું મુનિ જાણે છે. પરંતુ વર્તમાન સુખને જોનારા અમે ક્યાંથી આવ્યા ? ક્યાં જઈશું ? ત્યાં શું મળશે ? એવો વિચાર નથી કરતા. તેથી સંસાર ભ્રમણા પાત્રતાને અનુભવે છે - એવું સૂત્રકાર બતાવે છે—

● સૂત્ર-૧૨૮-૧૨૯ :-

કેટલાક મૂટ ભૂત-ભાવિના બનાવોને યાદ કરતા નથી કે આ જીવ પહેલા કેવો હતો ? ભાવિમાં શું થનાર છે ? કેટલાંક એવું કહે છે જેવો તે ભૂતકાળમાં હતો તેવો ભવિષ્યકાળમાં થશે.

પરંતુ ‘તથાગત’ અતીત કે અનાગતના અર્થનું સ્મરણ કરતા નથી. ‘વિદ્યુતકલ્પી’ આ દર્શનને જોનારા છે. તેથી નિરવધ પ્રવૃત્તિવાળા મહર્ષિ આ સત્યને જાણી કર્મનો ક્ષય કરે.

● વિવેચન :-

મોહ-અજ્ઞાનાવૃત્ત બુદ્ધિવાળા કેટલાક અન્યતીર્થિ ભાવિકાળની સાથે પૂર્વે વ્યતિત કાળનું સ્મરણ કરતા નથી અર્થાત્ આ જીવને નરકઆદિ ભવથી ઉત્પન્ન થયેલ કે

બાળ-કુમાર વયમાં એકહું થયેલ પૂર્વનું દુઃખ આદિ કેવી રીતે આવેલું છે ? અથવા ભાવિમાં શું થશે ? આ સુખાભિલાષી - દુઃખદ્રેષીનું ભાવિ શું થશે ? જો તેઓને ભૂત-ભાવિની વિચારણા હોત તો સંસારમાં રતિ ન થાત. કહ્યું છે કે, “મારી અહીં ઉત્પત્તિ કેમ થઈ ? અહીંથી મારે ક્યાં જવું છે ? જો આટલું ચિંતવે તો સંસારથી વૈરાગ્ય કેમ ન થાય ?”

કેટલાંક મહામિથ્યાજ્ઞાની કહે છે — આ સંસાર કે મનુષ્યલોકમાં હાલ જે અવસ્થામાં છે, તે જ રીતે ભૂતકાળમાં સ્ત્રી, પુરુષ, સૌભાગ્ય, દુઃખાગ્ય આદિ ભેદો ભોગવતા હતા, ભાવિમાં પણ તે જ થવાનું છે અથવા જેનાથી બીજું શ્રેષ્ઠ નથી એવાં સંયમથી વાસિત ચિત્ત થઈ પૂર્વે ભોગવેલ વિષયસુખભોગ યાદ કરતા નથી. કેટલાંક રાગદ્રેષથી મૂકાયેલા ભાવિમાં દેવસંબંધી ભોગોની આકાંક્ષા રાખતા નથી. કેટલાકને ભૂતકાળના કે ભવિષ્યકાળના સુખ-દુઃખ લક્ષ્યમાં રહેતાં નથી. કેટલો કાળ ગયો તે પણ ધ્યાન નથી.

લોકોત્તર પુરુષો જે રાગદ્રેષ રહિત છે તેવા કેવલિ કે ચૌદ પૂર્વીઓ સંસારી જીવને અનાદિ અનંતકાળ સુધી દરેક કાળમાં સુખ વગેરે કેટલા હતા કે આવશે તે કહી ન શકે. બીજા આચાર્યો કહે છે કે, પૂર્વજન્મ સાથે બીજા જન્મનો સંબંધ જાણતા નથી. પૂર્વે કઈ રીતે સુખ-દુઃખ હતા અને ભવિષ્યમાં કઈ રીતે સુખ-દુઃખ થશે તે જાણતા નથી. વળી કેટલાંક કહે છે - તેમાં શું જાણવાનું ? પોત-પોતાના કર્મો અનુસાર જીવે સુખ-દુઃખ ભોગવ્યા અને ભોગવશે.

અથવા પ્રમાદ, વિષય, કષાયાદિથી કર્મો એકઠા થવાથી ઇષ્ટ-અનિષ્ટ વિષયોને અનુભવતા જીવો સર્વજ્ઞની વાણીને ન જાણનારા ભૂતકાળની જેમ ભવિષ્યમાં પણ સુખ-દુઃખ અનુભવશે. પણ જેઓ સંસાર સમુદ્રથી તરવાવાળા છે તેઓ કર્મનું ફળ જાણે છે, તે બતાવે છે—

જે જીવોને સંસારમાં ફરી આવવું નથી તેઓ સિદ્ધ છે અથવા જે સર્વજ્ઞ છે તેઓ અતીત પદાર્થને અનાગતરૂપે કે અનાગત પદાર્થને અતીતરૂપે માનતા નથી કેમકે પરિણતિની વિચિત્રતા છે, સૂત્રમાં અર્થ શબ્દનું ગ્રહણ પર્યાયના બદલાવાપણાને સૂચવે છે. દ્રવ્યાર્થથી તો જીવ એક જ છે.

અથવા અતીત એટલે ભોગવેલા વિષયભોગ અને અનાગત એટલે ભાવિમાં ભોગવવાના દિવ્ય ભોગ. રાગદ્રેષના અભાવવાળા તેને યાદ કરતા નથી, મોહના ઉદયે કેટલાંક પૂર્વના કે ભાવિના ભોગોને ઇચ્છે, પણ સર્વજ્ઞો તેને ઇચ્છતા નથી. તેના માર્ગે ચાલનારા પણ એવા જ હોય છે. તે કહે છે—

વિહૂયકમ્પ - અનેક પ્રકારે આઠ પ્રકારના કર્મને ધોનાર તે વિદ્યુત છે કલ્પ એટલે આચાર. વિદ્યુતકલ્પી સાધુ જ સર્વજ્ઞના અનુદર્શી છે. તે વિષય સુખના અભિલાષી ન હોય. આ અનુદર્શી પૂર્વે બાંધેલા કર્મોનો નાશ કરનારો છે અથવા ભવિષ્યમાં નાશ કરનારો થશે. કર્મક્ષય કરવા ઉદ્યત મુનિ અને ધર્મ કે શુક્લ ધ્યાની મહાયોગીશ્વરને સંસારના સુખ-દુઃખનો નાશ કરવાથી હવે શું થશે ? તે દર્શાવે છે—

● સૂત્ર-૧૩૦ :-

તેને અરતિ શું ? અને આનંદ શું ? તે તેમાં આગ્રહરહિત થઈ વિચરે. સર્વ હાસ્યાદિ ત્યાગ કરે, 'આલીન ગુપ્ત' થઈ વિચરે.

હે જીવ ! તું સ્વયં જ તારો મિત્ર છે, બહારના મિત્રને કેમ ઇચ્છે છે ?

● વિવેચન :-

ઇષ્ટ વસ્તુની અપ્રાપ્તિ કે નાશ થતાં મનમાં જે વિકાર થાય તે અરતિ અને ઇચ્છિત અર્થની પ્રાપ્તિમાં આનંદ; એ યોગીના ચિત્તમાં ન હોય કેમકે ધર્મ કે શુક્લધ્યાનમાં ચિત્ત રોકાવાથી તેને સંસારી વસ્તુની અરતિ કે આનંદ ઉત્પન્ન થવાના કારણોનો અભાવ છે. તેથી સૂત્રમાં કહ્યું કે, "અરતિ અને આનંદ શું ?" સંસારીજીવની માફક તેમને તે વિકલ્પ જ નથી.

જો આમ હોય તો અસંયમે અરતિ અને સંયમે આનંદ કેમ કહ્યું ?

આચાર્ય કહે છે - તેવું નથી, તમે અમારો અભિપ્રાય સમજ્યા નથી. કેમકે અહીં અરતિ-રતિ વિકલ્પ અધ્યવસાયનો નિષેધ કર્યો તો બીજા પ્રસંગે પણ અરતિ-રતિ ન હોય. તેથી જ સૂત્રમાં કહ્યું કે, - X - X - શુક્લ ધ્યાન સિવાય બીજે કંઈ અરતિ કે આનંદના નિમિત્ત આવે તો પણ તેના આગ્રહરહિત બને - મધ્યસ્થ રહે. ફરી ઉપદેશ આપતા કહે છે કે—

સર્વ હાસ્ય કે તેના કારણો તજે અને મર્યાદામાં રહી ઇન્દ્રિય નિરોધમાં લીન બને. 'આલીનગુપ્ત' મન, વચન, કાયાની ક્રિયાથી અથવા કાયબાની જેમ અંગો સંકોચીને ગુપ્ત રહે જેથી કોઈ જીવને પીડા ન થાય. એ રીતે તે સંયમ અનુષ્ઠાચી બને.

તે મુમુક્ષુને આત્મબળથી સંયમાનુષ્ઠાન ફળદાયી થાય છે પણ પારકાના આગ્રહથી નહીં તે બતાવે છે - હે પુરુષ ! જો તે ઘર, પુત્ર, સ્ત્રી, ધન, ધાન્યાદિ રહિત, તૃણ-મણિ કે સોનું-ટેફુંમાં સમાન દૈષ્ટિ રાખનાર મુમુક્ષુને કદાચ ઉપસર્ગ આવતાં મિત્ર આદિની આકાંક્ષા થાય તો તે દૂર કરે. તે કહે છે, 'પુરુષ' એટલે સુખદુઃખથી પૂર્ણ કે શરીરમાં રહેવાથી પુરુષ-જીવ છે. 'પુરુષ' આમંત્રણથી પુરુષ જ ઉપદેશને યોગ્ય અને અનુષ્ઠાન સામર્થ્યવાળો જાણવો અથવા કોઈ પુરુષ સંસારથી ખેદ પામેલો કે વિષમ સ્થિતિમાં હોય અને તે પોતાના આત્માને શીખામણ આપે અથવા બીજા સાધુ આદિને ઉપદેશ આપે કે, હે પુરુષ ! [જીવ !] સારા અનુષ્ઠાનથી તું જ તારો મિત્ર છે. વિપરીત અનુષ્ઠાનથી શત્રુ છે. શા માટે તું બહાર મિત્રો શોધે છે ?

ઉપકાર કરે તે મિત્ર. - X - તે આત્મા સિવાય બીજો કોઈ શક્ય નથી. સંસારમાં બીજાને મિત્ર માનવો તે મોહચેષ્ટા છે. આત્મા જ અપ્રમત્તપણાથી મિત્ર છે કેમકે તે એકાંત પરમાર્થ સુખ આપે છે અને પ્રમાદી થાય તો દુઃખ આપે છે. માટે બીજા મિત્રને ન શોધ. બાહ્ય મિત્ર ઔપચારિક છે.

કહ્યું છે કે, કુમાર્ગે ગયેલ આત્મા શત્રુ છે, સુમાર્ગે ચાલનાર આત્મા મિત્ર છે. કેમકે તેથી જ સુખ-દુઃખ પામે છે. આત્મા મિત્ર-અમિત્ર છે.

વળી બળવાન્ શત્રુ એક વાર માટે પણ કુમાર્ગે ગયેલો આત્મા અનંતા જન્મ

મરણ આપે. તેથી નિર્વાણ આપનાર સંયમ વ્રત જેણે ઉચ્ચર્યા અને પાળ્યા તે આત્માનો મિત્ર છે. હવે તે આત્મા કઈ રીતે જાણવો ?

● સૂત્ર-૧૩૧ :-

જેને તમે ઉચ્ચ ભૂમિએ સ્થિત સમજો છો, તેનું સ્થાન અતિ દૂર જાણો અને જેને અતિ દૂર જાણો છો તેને ઉચ્ચ ભૂમિએ સ્થિત સમજો.

હે પુરુષ ! તું પોતાના આત્માનો નિગ્રહ કર, તું દુઃખ મુક્ત થઈશ.

તું સત્યનું સેવન કર. સત્યની આજ્ઞામાં પ્રવર્તિત મેઘાવી સંસારને તરી જાય છે. ધર્મનું યથાર્થ પાલન કરીને કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે છે.

● વિવેચન :-

જે પુરુષ વિષયસંગના કર્મો જાણીને છોડનાર હોય તેને તારનાર જાણજે. બધાં પાપકર્મોને જે દૂર રાખે તે દૂરાલય તે મોક્ષ કે મોક્ષમાર્ગ જેને હોય તે દૂરાલયિક છે. હવે - X - સૂત્ર કહે છે -

જે દૂરાલયિકને જાણે તે ઉચ્ચાલચિતાર જાણે અર્થાત્ જે કર્મ તથા આસ્રવ દ્વારને દૂર કરે તે મોક્ષમાર્ગે રહેલ કે મૂક્ત છે. અથવા જે સન્માર્ગે વર્તે તે કર્મ દૂર કરે છે. તે જ આત્માનો મિત્ર છે. હે જીવ ! આત્માને જ ઓળખીને ધર્મધ્યાનથી બહાર વિષયાસક્ત મનને રોકીને આ પ્રકારે દુઃખથી આત્માને મૂકાવજે. એ રીતે કર્મોને દૂર કરી આત્મા આત્માનો મિત્ર બને.

હે પુરુષ ! સત્પુરુષોનું હિત કરનાર સત્ય તે જ સંયમ. તેને બીજા વ્યાપારની નિરપેક્ષ બની તું જાણ. આ સેવન પરિજ્ઞાથી પ્રયત્ન કર. અથવા ગુરુ સાક્ષીએ લીધેલ પ્રતિજ્ઞાનો નિર્વાહ કર એ જ સત્ય. અથવા સત્ય એટલે આગમ. તેનું જ્ઞાન મેળવી મુમુક્ષુએ તેનું પાલન કરવું. કેમકે આગમ આજ્ઞામાં રહીને મેઘાવી સંસાર તરે છે.

વળી જ્ઞાનાદિ યુક્ત અથવા હિતસહિત શ્રુત-ચારિત્ર ધર્મ ગ્રહણ કરીને પુણ્ય કે આત્મહિતને બરાબર જુઓ. હવે પ્રમાદને કહે છે—

● સૂત્ર-૧૩૨ :-

રાગ, દ્વેષથી કલુષિત જીવ [ક્ષણભંગુર] જીવન માટે કીર્તિ, માન અને પૂજન માટે હિંસાદિ પાપોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે - કોઈ પ્રમાદ કરે છે.

● વિવેચન :-

રાગ-દ્વેષ બે પ્રકારે આત્મા કે પર નિમિત્તે અથવા આલોક-પરલોક માટે અથવા રાગ-દ્વેષથી હણાયેલ તે દ્વિહત અથવા દુર્હત-દુઃખી શું કરે ? - જીવિત કેળના ગર્ભ માફક નિઃસાર છે, વીજળી માફક સંયળ છે તેના પરિવંદન, માનન, પૂજન માટે હિંસાદિમાં પ્રવર્તે છે.

પરિવંદન - પરિસંસ્તવ. માંસના ઉપભોગથી પુષ્ટ, સર્વાંગ સુંદર એવા મારા શરીરને જોઈને લોકો ખુશીથી મને વાંદશે. લોકો બોલશે - લાખો વર્ષો જીવો તે. માનન મારું બળ, પરાક્રમ જોઈ લોકો મને અભ્યુત્થાન, વિનય, આસનદાન, અંજલિ આદિથી મને માન આપશે. તથા પૂજન - માટે પ્રવૃત્ત કર્મ આસ્રવ વડે આત્માને બાંધે છે તેથી

વિદ્યા ભણી હું ધનવાન થઈશ, બીજા દાન, માન, સત્કારથી મને પૂજશે. એ રીતે કર્મો બાંધે. વળી વંદનાદિ માટે કેટલાંક રાગ-દ્રેષથી હણાયેલા પ્રમાદ કરે છે પણ તે આત્મહિત સાધતા નથી. એથી વિપરીત કહે છે—

● સૂત્ર-૧૩૩ :-

જ્ઞાની સાધક દુઃખની માત્રથી સ્પૃષ્ટ થઈ વ્યાકુળ ન થાય. [આત્મદેષ્ટા પુરુષ] લોકાલોકના સમસ્ત પ્રપંચોથી મુક્ત થાય છે - તેમ કહું છું.

● વિવેચન :-

જ્ઞાનાદિ યુક્ત કે હિતયુક્ત ઉપસર્ગજનિત દુઃખ માત્રથી અથવા રોગ વડે પીડાતાં વ્યાકુળ મતિવાળો ન થાય, તે દૂર કરવા પ્રયત્ન ન કરે. ઇષ્ટ વિષય પ્રાપ્તિમાં રાગ અને અનિષ્ટમાં દ્રેષ ન કરે. પણ બંનેને તજે.

પાસિમ - ઉક્ત આદેશના આ અર્થને સમજીને કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય વિવેકથી અવધારે. કોણ ? મુક્તિગમન યોગ્ય સાધુ. આવો વિવેકી કયા ગુણો મેળવે ? જે દેખાય તે આલોક. લોક ચૌદ રાજ પ્રમાણ છે. આ લોકાલોકના પ્રપંચો - પર્યાપ્તક, અપર્યાપ્તક, સુભગ, દુર્ભગાદિ વિકલ્પ - X - ઇત્યાદિ પ્રપંચોથી મુક્ત થાય. - X - X - તેમ હું કહું છું.

અધ્યયન-૩ “શીતોષ્ણીય” ઉદ્દેશો-૩ ‘અક્રિયા’નો મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ ટીકા સહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

卐 અધ્યયન-૩ ઉદ્દેશો-૪ “કષાયવમન” 卐

● ભૂમિકા :-

ત્રીજો ઉદ્દેશો કહ્યો. હવે ચોથો આરંભે છે. તેનો સંબંધ આ પ્રમાણે - પૂર્વ ઉદ્દેશામાં કહ્યું, પાપકર્મ ન કરવાથી કે દુઃખ સહન કરવા માત્રથી સાધુ ન કહેવાય. પણ અવિધનપણે સંયમ અનુષ્ઠાનથી સાધુ થાય. તે બતાવ્યું. આ નિષ્પત્ત્યુહતા કષાય વમનથી થાય છે - X - આ પ્રમાણે સંબંધમાં આવેલા ઉદ્દેશાના સૂત્રાનુગમમાં સૂત્ર કહે છે—

● સૂત્ર-૧૩૪ :-

તે [સાધક] ક્રોધ, માન, માયા, લોભનું વમન કરે. આ દર્શન હિંસાથી ઉપરત તથા કર્મોનો અંત કરનાર સર્વજ્ઞ-તીર્થકરનું છે.

જે કર્મના આસ્રવોનું વમન કરીને સ્વકૃત્ કર્મોનો નાશ કરે છે.

● વિવેચન :-

તે સાધુ જ્ઞાનાદિ સહિત, દુઃખથી ઘેરાયેલ છતાં અવ્યાકુળ મતિ થઈ લોકાલોક પ્રપંચથી મુક્ત જેવો સ્વ-પર અપકારી ક્રોધને વમનારો છે - X - X - જે શાસ્ત્રોક્ત અનુષ્ઠાનને કરે તે જલ્દી ક્રોધને વમશે - X - આત્મીય ઉપઘાતકારી - ક્રોધકર્મ વિપાકના ઉદયથી ક્રોધ, જાતિકુળ આદિથી થતો ગર્વ તે માન, પરવંચન વિચાર તે

માયા, તૃષ્ણા પરિગ્રહ પરિણામ રૂપ લોભ - તે બધાના ક્ષય-ઉપશમ આશ્રયી ક્રોધાદિ કર્મ છે.

અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાની, પ્રત્યાખ્યાની તથા સંજ્વલનીના ભેદ બતાવ્યા છે. ચારે ક્રોધની ઉપમા અનુક્રમે પર્વત, પૃથ્વી, રેતી અને જલરાજિ છે. એ જ રીતે માન, માયા, લોભની ઉપમા ગ્રંથાન્તરથી સમજી લેવી. અનંતાનુબંધી આદિ ચારેની સ્થિતિ અનુક્રમે યાવજજીવ, સંવત્સર, ચારમાસ અને પક્ષ છે. આ પ્રમાણે ક્રોધાદિના ત્યાગથી જ પરમાર્થથી શ્રમણભાવ છે, પણ ક્રોધાદિના સંભવમાં સાધુપણું નથી. કહ્યું છે—

સાધુપણું પાળતા સાધુને જો કષાયો વધુ પ્રમાણમાં હોય તો શેરડીના ફૂલ માફક તેનું સાધુપણું હું નિષ્કુળ માનું છું. દેશ ઉણ પૂર્વકોડી ચારિત્ર પાળેલો જો કષાય કરે તો તે મુહૂર્તમાં સાધુપણું હારી જાય છે.

આ બધું સ્વબુદ્ધિથી નથી કહ્યું તે બતાવવા ગૌતમસ્વામી કહે છે, આ કષાય વમન ઉપદેશ સર્વદર્શી - પશ્યક તીર્થકૃત્ વર્ધમાનસ્વામીનો છે. આ તેમનું દર્શન-અભિપ્રાય છે અથવા જેના વડે વસ્તુતત્ત્વ યથાવસ્થિત દેખાડાય તે દર્શન-ઉપદેશ છે આ ‘પશ્યક’નું દર્શન કેવું છે ?

ઊવરય - દ્રવ્ય-ભાવથી જેનું શસ્ત્ર દૂર થયું છે તે અથવા શસ્ત્રથી પોતે દૂર રહેલા છે. ભાવશસ્ત્ર તે અસંયમ કે કષાયો છે. તેનાથી દૂર થયેલ તેનો ભાવાર્થ છે - તીર્થકરને પણ કષાય વમ્યા વિના નિરાવરણ - સર્વ પદાર્થગ્રાહી કેવળજ્ઞાન ન થાય, તેના અભાવે મોક્ષસુખનો અભાવ છે. એ રીતે બીજા મુમુક્ષુ જે તેનો ઉપદેશ માને છે, તેના માર્ગે ચાલે છે તેણે કષાયનું વમન કરવું. શસ્ત્ર-ઉપરમ, કાર્ય બતાવવા પુનઃ કહે છે—

પલિયંતકર - બધાં કર્મો કે સંસારનો અંત લાવવા જે યત્ન કરે તે પર્યંતકર છે. તેમનું આ દર્શન છે. જેમ તીર્થકરે સંયમ અપકારી કષાય શસ્ત્ર દૂર કરી કર્મનો અંત કર્યો તેમ તેને અનુસરનાર બીજા સાધુ પણ કરે તે બતાવવા કહે છે—

આચાણ - જેના વડે આઠ કર્મો આત્મપ્રદેશ સાથે ચોટે તે આદાન અથવા હિંસાદિ આશ્રવ કે અટાર પાપસ્થાનક રૂપ છે, તેની સ્થિતિનું નિમિત્ત કષાયો હોવાથી તે આદાન છે તેને વમીને સ્વકૃત્ કર્મને ભેદનારો બને છે. - X - જે કર્મોના આદાન-બીજરૂપ કષાયોને રોકે તે અપૂર્વકર્મ પ્રતિષિદ્ધ પ્રવેશ - સ્વકૃત્ કર્મનો ભેદનાર થાય છે. તીર્થકરના ઉપદેશ વડે પણ પરકૃત્ કર્મક્ષય ઉપાયનો અભાવ હોવાથી સ્વકૃત્ લીધું.

“તીર્થકરે પણ પરકૃત્ કર્મક્ષય ઉપાય જાણ્યો નથી” તેવી શંકાનો ઉત્તર. - તેમ નથી. તેમના જ્ઞાનમાં સર્વ પદાર્થોની સત્તા વ્યાપ્ત છે.

શંકા, હેય, ઉપાદેય પદાર્થનો ત્યાગ કે ગ્રહણના ઉપદેશને જાણવાથી તે સર્વજ્ઞ નથી એમ અમે કહીએ છીએ કારણ કે ઉપદેશ માત્રથી પરોપકાર કરવાથી તીર્થકર ઉત્પત્તિ ઘટતી નથી.

ઉત્તર - યુક્તિના વિકલપણથી સત્ પુરુષોને આનંદ થતો નથી. કેમકે સમ્યગ્

જ્ઞાન વિના હિતાહિત પ્રાપ્તિ-પરિહાર ઉપદેશ અસંભવ છે. એક પદાર્થનું જ્ઞાન પણ સર્વજ્ઞતા વિના ન ઘટે - તે હવે દર્શાવે છે—

● સૂત્ર-૧૩૫ :-

જે એકને જાણે છે, તે સર્વને જાણે છે, જે સર્વને જાણે છે તે એકને જાણે છે.

● વિવેચન :-

જે કોઈ જ્ઞાની પરમાણુ આદિ એક દ્રવ્યને કે તેના પર્યાય સહિત જાણે અથવા સ્વ-પર પર્યાયને જાણે તે સર્વના સ્વ-પર પર્યાયને જાણે છે. તે અતીત-અનાગત પર્યાયી દ્રવ્ય પરિજ્ઞાનથી સમસ્ત વસ્તુનું જ્ઞાન અવિનાભાવીપણે છે. આ વાત બીજી રીતે કહે છે—

જે સંસાર ઉદરવર્તી સર્વ પદાર્થોને જાણે છે તે ઘટાદિ એક વસ્તુને જાણે છે તે જ જ્ઞાનીને અતીત અનાગત પર્યાય ભેદો વડે તે-તે સ્વભાવની આપત્તિ વડે અનાદિ અનંતકાળપણે સમસ્ત વસ્તુ સ્વભાવમાં જાણપણું થાય છે - X - X - X -સર્વજ્ઞાના ઉપદેશ વિશે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૩૬ :-

પ્રમત્તને બધી બાજુથી ભય છે અપ્રમત્તને કોઈ ભય નથી. જે એકને નમાવે તે અનેકને નમાવે છે, જે અનેકને નમાવે તે એકને નમાવે છે.

લોકના દુઃખ જાણીને લોકસંયોગનો ત્યાગ કરી, દીર સાધક મહાયાનને પામે છે, તે ઉત્તરોત્તર આગળ વધે છે, તેને અસંયમી જીવનની આકાંક્ષા રહેતી નથી.

● વિવેચન :-

દ્રવ્ય આદિથી સર્વ પ્રકારે જે ભય કરનારું કર્મ ઉપાર્જન કરે, તે ભય, પ્રમાદ વાન્ને થાય તે આ રીતે-પ્રમાદી દ્રવ્યથી આત્મપ્રદેશ દ્વારા, ક્ષેત્રથી છ એ દિશા થકી, કાળથી પ્રત્યેક સમયે, ભાવથી હિંસાદિ વડે ભયજનક કર્મ બાંધે છે. અથવા સર્વત્ર એટલે આલોક-પરલોકમાં ભય. પણ અપ્રમાદીને કયાંય ભય નથી—

આલોક પરલોકના અપાયોથી આત્મહિતમાં જગત-અપ્રમાદીને સંસાર કે અશુભકર્મોથી કોઈ ભય નથી. અપ્રમત્તતા કષાયના અભાવથી થાય છે, તેથી સંપૂર્ણ મોહનીયનો અભાવ થાય છે. તેનાથી સર્વ કર્મનો ક્ષય થાય છે. આ રીતે એકના અભાવે ઘણાનો અભાવ થાય. - X - જે પ્રવર્ધમાન શુભ અધ્યવસાયે ચડેલ સાધુ એક અનંતાનુબંધી ક્રોધનો ક્ષય કરે તે ઘણા માનાદિનો ક્ષય કરે છે. - X - અથવા જે ઘણી સ્થિતિવાળાને ખપાવે તે અનંતાનુબંધી એકને અથવા મોહનીય કર્મને ખપાવે છે જેમકે—

૬૯ કોડાકોડી મોહનીય ક્ષય થતાં જ્ઞાનાવરણીયાદિની એક કોડાકોડી ન્યૂન પ્રકૃતિ ક્ષય થતાં મોહનીયકર્મ ક્ષય થવા યોગ્ય થાય છે. - X - X - X - બહુ કે એક કર્મના અભાવ સિવાય મોહનીયના ક્ષય કે ઉપશમનો પણ અભાવ થાય. તેના અભાવમાં પ્રાણીઓને બહુ દુઃખ સંભવે તે કહે છે—

દુઃખ એટલે અસાતા વેદનીય કર્મ કે પીડા. તે જીવોને દુઃખ થતું જાણીને અને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા વડે જેમ તેનો અભાવ થાય તેમ સાધુએ કરવું. આ અભાવ કેવી રીતે થાય ? તે અભાવથી શું લાભ થાય ? આત્માથી અલગ ધન, પુત્ર, શરીર આદિ છે. તેના મમત્ત્વ સંબંધથી શારીરિક દુઃખ થાય છે, તે દુઃખના કારણ કે કર્મનો ત્યાગ કરવા પ્રયત્ન કરે. કર્મવિદારણસહિષ્ણુ જેના વડે મોક્ષમાં જાય તે ચારિત્ર-યાન - X - મેળવીને પણ અશુભ કર્મોદય કે પ્રમાદથી હારી જાય છે. - X - તેને ચારિત્રનો લાભ થતો નથી. યાન એટલે સમ્યગ્ દર્શનાદિ. મહાયાન એટલે મોક્ષ.

એક ભવ વડે પણ મહાયાન-ચારિત્રથી મોક્ષ મળે, પરંપરાએ પણ મળે. તે આ પ્રમાણે - થોડા કર્મવાળાને યોગ્ય ક્ષેત્ર-કાળ મળતાં તે જ ભવે મુક્તિ મળે છે અને બીજાને પરંપરાએ મોક્ષ થાય છે. તે કહે છે—

જેણે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેણે નરક-તિર્યચગતિ રોકી, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, સંયમ પાળી, દેવલોકમાં જાય છે ત્યાંથી ચ્યવીને કર્મભૂમિ આર્ય ક્ષેત્રાદિમાં જન્મ લઈ - X - સંયમ પાળી અનુતર વિમાન સુધીના દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાંથી ફરી મનુષ્ય જન્મ મેળવી સંયમ લઈ બધાં કર્મોનો ક્ષય કરી મોક્ષમાં જાય છે. તે પરં-પરં.

અથવા પર એટલે સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાન, પરં દેશવિરતિ આદિ ગુણસ્થાન અથવા પર એટલે અનંતાનુબંધી ક્ષયથી નિર્મળ ભાવે સાધુ મોહનીય કર્મક્ષય રૂપ પર મેળવે છે. અથવા ઘાતિ-અઘાતિનો ક્ષય કરે છે.

આ પ્રમાણે કર્મ ખપાવવા તૈયાર થયેલ સાધુ દીર્ઘજીવિત્વને ઇચ્છતા નથી. અસંયમજીવિત્વને વાંછતા નથી. અથવા પર વડે પર એટલે ઉત્તર ઉત્તર તેજોલેશ્યાને મેળવે છે. કહ્યું છે કે—

જે હાલ સાધુઓ સાધુપણામાં વિચરે છે તે કઈ તેજોલેશ્યાને પામે છે ?

હે ગૌતમ ! માસ પર્યાયી શ્રમણ વાણમંતર દેવોની તેજોલેશ્યાને પામે. બે માસે અસુરકુમાર સિવાયના ભવનપતિ દેવોની, ત્રણ માસે અસુરકુમારની એ રીતે એક એક માસ વધતા-અનુક્રમે ગ્રહ નક્ષત્ર તારાની, ચંદ-સૂર્યની, સૌધર્મ-ઇશાનની, સગ્નતકુમાર-માહેન્દ્રની, બ્રહ્મલોકની, મહાશુક્ર-સહસ્રારની, આનતાદિ ચારની, ઐવેયકની અને બાર માસ પર્યાયે અનુતરની.

ત્યારપછી શુકલ લેશ્યા પામી, કેવળી થઈને મોક્ષે જશે. હવે જે અનંતાનુબંધી આદિના ક્ષય માટે તૈયાર થાય તે માત્ર ક્ષયમાં જ વર્તે કે નહીં ?

● સૂત્ર-૧૩૭ :-

એકને પૃથક્ કરનાર અન્યને પણ પૃથક્ કરે છે. અન્યને પૃથક્ કરનાર એકને પણ પૃથક્ કરે છે.

આજ્ઞામાં શ્રદ્ધા રાખનાર મેઘાવી હોય છે. આજ્ઞાથી લોકને જાણીને 'અકુતોભય' થાય છે.

શસ્ત્ર એકબીજાથી તેજ અથવા મંદ હોય છે, પણ અશસ્ત્ર [સંયમ] માં આ તરતમતા નથી.

● વિવેચન :-

દાપકશ્રેણિએ ચટેલ સાધુ એક અનંતાનુબંધી ક્રોધને જપાવતા બીજા પણ દર્શનાદિને જપાવે છે. આયુ બાંધેલ પણ દર્શનસપ્તકને જપાવે. અથવા બીજી જપાવતા અવશ્ય અનંતાનુબંધી જપાવે. દાપકશ્રેણિ યોગ્ય કોણ થાય ? - શ્રદ્ધા-મોક્ષમાર્ગ ઉદમ ઇચ્છા જેનામાં હોય તે શ્રદ્ધી. તીર્થંકર પ્રણીત આગમ અનુસાર યથોક્ત અનુષ્ઠાન કરનાર મર્યાદામાં રહેતો અપ્રમત સાધુ જ તે શ્રેણિને યોગ્ય છે, બીજા નહીં. વળી છ જીવનિકાચ કે કષાય લોક જિન આગમ ઉપદેશ જાણીને તે જીવોને ભય ન થાય તેમ વર્તે. કષાયના સમૂહને દૂર કરવાથી તે કોઈને ભય ઉપજાતો નથી.

અથવા ચરાચર લોકને આગમની આજ્ઞાથી સમજીને ચાલે તેને આ લોક પરલોકના અપાયને સારી રીતે દેખવાથી ક્યાંય ભય નથી.

આ ભય શસ્ત્રથી થાય છે. તેમાં દ્રવ્યશસ્ત્ર તલવાર આદિ તીક્ષ્ણથી પણ તીક્ષ્ણ છે - X - અથવા શસ્ત્ર એટલે ઉપઘાતકારી, તેથી એક પીડાકારીથી બીજો પીડાકારી ઉત્પન્ન થાય છે. - X - તલવારના ઘાથી ધનુર્વા થાય તેથી મસ્તક પીડા, તેનાથી તાવ છેવટે મૂર્છા આદિ થાય છે.

ભાવશસ્ત્ર - X - સૂત્રકાર પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા દ્વારા વડે કહેશે. જે રીતે શસ્ત્રની પ્રકર્ષ ગતિ કે પરંપરા છે તેમ અશસ્ત્રમાં નથી. તે દશવિ છે - અશસ્ત્ર તે સંયમ છે તેનાથી પર કંઈ નથી - પ્રકર્ષગતિ નથી. જેમ પૃથ્વી આદિની સમાનતા કરવામાં મંદ-તીવ્ર ભેદો નથી. પૃથ્વી આદિમાં સમભાવપણાંથી સામાયિકની અથવા શૈલેશી અવસ્થામાં સંયમથી પર સંયમ નથી. કેમકે તેનાથી ઉંચું બીજું ગુણસ્થાન નથી.

ક્રોધ ઉપાદાનથી - X - X - જે કર્મ બંધાય તેના ક્ષયને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા વડે જે જાણે તે સાધુ માન આદિને પણ દેખનાર થાય તે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૩૮ :-

જે ક્રોધદર્શી છે તે માનદર્શી છે, જે માનદર્શી છે તે માયાદર્શી છે, જે માયાદર્શી છે તે લોભદર્શી છે, જે લોભદર્શી છે તે રાગદર્શી છે. જે રાગદર્શી છે તે દ્વેષદર્શી છે, જે દ્વેષદર્શી છે તે મોહદર્શી છે, જે મોહદર્શી છે તે ગર્ભદર્શી છે, જે ગર્ભદર્શી છે તે જન્મદર્શી છે, જે જન્મદર્શી છે તે મરણદર્શી છે, જે મરણદર્શી છે તે નરકદર્શી છે, જે નરકદર્શી છે તે તિર્યચદર્શી છે, જે તિર્યચદર્શી છે તે દુઃખદર્શી છે.

તે મેઘાવી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, મોહ, ગર્ભ, જન્મ, મૃત્યુ, નરક, તિર્યચના દુઃખોથી નિવૃત્ત થાય. આ દ્રવ્ય-ભાવ શસ્ત્રથી રહિત, સંસાર પાર પામેલા સર્વજ્ઞનું કથન છે.

જે કર્મના આસ્રવોને રોકે છે, તે જ કર્મોને દૂર કરે છે.

શું સર્વજ્ઞને કોઈ ઉપાધિ હોય છે ? નથી હોતી. તેમ હું કહું છું.

● વિવેચન :-

જે ક્રોધના સ્વરૂપને જાણે અને અનર્થ પરિત્યાગરૂપ જ્ઞાનથી પરિહરે તે માનને પણ જુએ છે અને તજે છે અથવા જે ક્રોધને જાણે છે અને આચરે છે, તે માનને પણ જુએ છે અને અહંકારી થાય છે. આ પ્રમાણે આગળ પણ સમજી લેવું ચાવતું તે દુઃખદર્શી થાય છે, આદિ સુગમ છે.

હવે ક્રોધાદિનું સાક્ષાત્ નિવર્તન કહે છે - તે મેઘાવી ક્રોધથી દુઃખ સુધી નિવૃત્ત થાય. પૂર્વોક્ત ઉદ્દેશથી આરંભીને આ બધું તીર્થંકરનું કહેલું છે.

તે તીર્થંકરે દ્રવ્યભાવ શસ્ત્રોને દૂર કરેલા છે. આઠે કર્મોનો અંત કર્યો છે. વળી કર્મોના ઉપાદાનનો નિષેધ કરીને પોતાના પૂર્વે બાંધેલા કર્મોનો ભેદનારા થયા છે. તેઓને કેવળજ્ઞાન થવાથી સંસારની કોઈ ઉપાધિ નથી. દ્રવ્યથી હિરણ્ય આદિ અને ભાવથી આઠ પ્રકારના કર્મો નથી. અર્થાત્ તેમને દ્રવ્યથી કે ભાવથી કોઈ જાતની ઉપાધિ નથી.

તેમ હું કહું છું, એમ સુધર્માસ્વામી જંબૂસ્વામીને કહે છે, મેં ભગવંતના ચરણકમળની ઉપાસના કરતા આ બધું સાંભળેલ છે તેના અનુસારે હું તને કહું છું, મારી મતિ કલ્પનાથી કહેતો નથી. સૂત્રાનુગમ પૂર્ણ.

અધ્યયન-૩ શીતોષ્ણીય ઉદ્દેશો-૪ “કષાયવમન”નો મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ ટીકાસહિતનો અનુદાન પૂર્ણ

ચોથો ઉદ્દેશો સમાપ્ત થતા અતીત અનાગત નય વિચારને સૂત્રમાં બતાવવાથી શીતોષ્ણીય અધ્યયન પણ સમાપ્ત થયું.

આચારાંગ સૂત્ર-શ્રુતસ્કંધ-૧ના અધ્યયન-૩નો મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલો સટીક અનુવાદ પૂર્ણ

ક્ર્ શ્રુતસ્કંધ-૧ ક્ર્

અધ્યયન-૪ સમ્યક્ત્વ

● ભૂમિકા :-

શ્રીજું અધ્યયન કહ્યું. હવે ચોથું કહે છે - તેનો સંબંધ આ પ્રમાણે - શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયનમાં છ જીવનિકાચનું સ્વરૂપમાં જીવ-અજીવ બે પદાર્થ સિદ્ધ કર્યાં. જીવના વધમાં બંધ અને ત્યાગમાં વિરતિ કહીને આસ્રવ-સંવર કહ્યા. લોકવિજય અધ્યયનમાં - X - બંધ અને નિર્જરા કહ્યા. શીતોષ્ણીય અધ્યયનમાં પરીષદ સહેવા દ્વારા 'મોક્ષ' બતાવ્યો.

આ રીતે ત્રણ અધ્યયન દ્વારા સાત તત્ત્વો કહ્યા. તત્ત્વ-અર્થની શ્રદ્ધા તે સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે, તે હવે બતાવે છે - આ સંબંધ વડે આવેલ આ અધ્યયનના ચાર અનુયોગદ્વાર બતાવતા ઉપક્રમમાં અર્થાધિકાર બે ભેદે બતાવ્યો. અધ્યયન અર્થાધિકાર સમ્યક્ત્વ છે, તે શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયનમાં પૂર્વે કહ્યો. ઉદ્દેશાનો અર્થાધિકાર બતાવતા નિર્યુક્તિકાર કહે છે—

[નિ.૨૧૫,૨૧૬] પહેલા ઉદ્દેશામાં સમ્યગ્વાદ એ અર્થાધિકાર છે. અવિપરીતવાદ તે સમ્યગ્વાદ એટલે યથાવસ્થિત વસ્તુને બતાવવી. બીજો ઉદ્દેશો “ધર્મપ્રવાદિક પરિક્ષા” છે. જેઓ ધર્મનું સ્વરૂપ બતાવે છે તે ધર્મપ્રવાદિક કહેવાય. તેઓનું યુક્તાયુક્ત કથન વિચારવું. શ્રીજો ઉદ્દેશો-અનવધ તપનું વર્ણન છે. અજ્ઞાન તપશ્ચરણથી મોક્ષ નથી. ચોથો ઉદ્દેશો-સંક્ષેપ વચનથી સંયતનું સ્વરૂપ બતાવ્યું.

આ રીતે ઉદ્દેશો-૧. સમ્યગ્દર્શન, ઉદ્દેશો-૨-સમ્યક્જ્ઞાન, ઉદ્દેશો-૩-બાળ તપ નિષેધથી “સમ્યક્તપ” અને ઉદ્દેશો-૪-સમ્યક્ચારિત્ર કહ્યું.

આ ચારે મોક્ષાંગ પૂર્વે કહ્યા. તેથી જ્ઞાન, દર્શન, ચરણ, તપમાં મુમુક્ષુ સાધુઓ પ્રયત્ન કરવો, યાવજીવ તેના પ્રતિપાલન માટે યત્ન કરવો.

હવે નામનિષ્પન્ન નિક્ષેપામાં કહેલ સમ્યક્ત્વનો નિક્ષેપ કહે છે—

[નિ.૨૧૭] નામ, સ્થાપના સમ્યક્ત્વનો અર્થ સુગમ છે. દ્રવ્ય અને ભાવ સમ્યક્ત્વ વિશે નિર્યુક્તિકાર હવે બતાવે છે—

[નિ.૨૧૮] જા શરીર, ભવ્ય શરીર છોડીને વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય સમ્યક્ત્વ કહે છે - ઇચ્છા એટલે ચિત્તની પ્રવૃત્તિ તેને અનુકૂળ કરવું તે ઐચ્છાનુલોમિક. તેવી તેવી ઇચ્છા અને ભાવને અનુકૂળ દ્રવ્યમાં કૃત આદિ ઉપાધિ છેદે સાત ભેદ છે - (૧) કૃતમ્ - અપૂર્વ રચાઈ બનાવવો. તે યોગ્ય રીતે બનાવવાથી - X - બેસનારના ચિત્તમાં શાંતિ થાય છે. - X - અથવા શોભાયમાન હોઈ કરાવનારને સમાધિનો હેતુ હોવાથી દ્રવ્ય સમ્યક્ત્વ છે - X -

(૨) તે જ રથ ભાંગી જાય કે જુનો થાય તેને સમરાવતા સમાધિ મળે.

(૩) જે બે દ્રવ્યનો સંયોગ નવા ગુણ માટે થાય ત્યારે ખાનાર કે ભોગવનારના મનની સમાધિ કરે છે. જેમકે દૂધમાં સાકર મેળવવી તે સંયુક્ત દ્રવ્ય સમ્યક્.

(૪) જે પ્રયુક્ત દ્રવ્ય લાભના હેતુથી આત્માને સમાધિ માટે થાય છે તે પ્રયુક્ત દ્રવ્ય સમ્યક્ અથવા પાઠાંતરથી ઉપયોગમાં લીધેલું દ્રવ્ય મનને સમાધિ દાયક થાય છે માટે ઉપયુક્ત દ્રવ્ય સમ્યક્ છે.

(૫) ત્યજેલ ભાર આદિથી ચિત્ત શાંત થાય-તે ત્યક્ત દ્રવ્ય સમ્યક્.

(૬) નસ્તર મૂકી અધિક માંસાદિ છેદવાથી તે છિન્ન દ્રવ્ય સમ્યક્ છે.

(૭) દહીંનું વાસણ ફૂટવાથી કાગડાદિને શાંતિ મળે તે ભિન્ન દ્રવ્ય સમ્યક્. આ સાતે સમાધિ દાતા હોવાથી દ્રવ્ય સમ્યક્ છે. તેનાથી વિપરીત તે અસમ્યક્ છે. હવે ભાવ સમ્યક્ બતાવે છે—

[નિ.૨૧૯] ભાવ સમ્યક્ ત્રણ પ્રકારે છે - દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર. તેમાં દર્શન અને ચારિત્ર ત્રણ-ત્રણ ભેદે છે. તે આ પ્રમાણે—

અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ ત્રણ પુંજ કર્યા વિનાનો હોય, તેને યથાપ્રવૃત્તકરણ શેષકર્મ ક્ષીણ થવાવાળો હોય - X - તેને અપૂર્વકરણમાં ગ્રંથિ ભેદાતા મિથ્યાત્વનો ઉદય ન હોય તેવું અંતકરણ કરીને અનિવૃત્તિકરણ વડે પ્રથમ સમ્યક્ત્વ મેળવે તે ઔપશમિક દર્શન. - X - મિથ્યાત્વનો ઉદય ન આવે ત્યારે જીવ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે. અથવા ઉપશમ શ્રેણિમાં ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે. (૨) સમ્યક્ત્વ પુદ્ગલ આશ્રયી અધ્યવસાય તે ક્ષાયોપશમિક. (૩) દર્શન મોહનીય ક્ષય થતા ક્ષાયિક.

ચારિત્ર પણ (૧) ઉપશમ શ્રેણિમાં ઔપશમિક, (૨) કષાયના ક્ષયઉપશમથી ક્ષાયોપશમિક, (૩) ચારિત્રમોહનીય ક્ષયથી ક્ષાયિક.

જ્ઞાનમાં બે ભેદ - (૧) ક્ષાયોપશમિક - મતિ આદિ ચાર જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષાયોપશમથી થાય. (૨) ઘાતીકર્મના ક્ષયથી ક્ષાયિકજ્ઞાન થાય.

જો જ્ઞાનાદિ ત્રણેમાં સમ્યગ્વાદ સંભવે તો માત્ર દર્શનમાં સમ્યક્વાદ કેમ રૂઢ છે ? કે જેનું આ અધ્યયનમાં વર્ણન છે ?

દર્શનના ભાવભાવિત્વથી જ જ્ઞાન ચારિત્રનો ભાવ છે. જેમકે - મિથ્યાદૃષ્ટિને જ્ઞાન ચારિત્ર ન હોય. અહીં સમ્યક્ત્વની પ્રધાનતા બતાવતા અંધ અને દેખતા બે રાજકુમારનું દૃષ્ટાંત કહે છે—

[અહીં ઉદયસેના રાજાના બે પુત્ર વીરસેન-સૂરસેનનું દૃષ્ટાંત છે. એક પુત્ર અંધ છે, બીજો દેખતો છે. કથા વૃત્તિથી જાણવી...અહીં મે નોંધી નથી. તેનો નિકર્ષ આ પ્રમાણે છે—] જેમ ચક્ષુની ખામીને કારણે પુરુષાર્થ છતાં ઇચ્છિત કાર્ય ન થયું. તેમ સમ્યગ્ દર્શન વિના જ્ઞાન ચારિત્ર કાર્ય સિદ્ધ ન થઈ શકે. તેથી નિર્યુક્તિમાં કહે છે—

[નિ.૨૨૦] ક્રિયા કરતો સ્વજન-ધન-ભોગો તજવા છતાં અને દુઃખની સામે જવા છતાં અંધો અંધાપણથી શત્રુ સૈન્યને ન જીતી શક્યો. તે દૃષ્ટાંતથી હવે બોધ આપે છે—

[નિ.૨૨૧] અન્યદર્શનીઓ કહેલ ક્રિયા-જેમકે યમ, નિયમાદિ પાળે, સ્વજન, ધન, ભોગ, તજે પંચાગ્નિ તપ આદિથી દુઃખ સહે છતાં મિથ્યાદૃષ્ટિ સિદ્ધિ ન પામે. કેમકે દર્શનની ક્ષતિ છે. તેથી કાર્ય સિદ્ધિ ન થાય. તો શું કરે ?

[નિ.૨૨૨] સિદ્ધિમાર્ગના મૂળ એવા સમ્યગ્ દર્શન વિના કર્મકાય ન થાય, તેથી કર્મશબ્દને જીવતાની ઇચ્છાવાળો સમ્યગ્દર્શનમાં પ્રયત્ન કરે. કેમકે નિશ્ચે સમ્યગ્દર્શનીના તપ, જ્ઞાન, ચારિત્ર સફળ થાય છે. તેથી તેમાં પ્રયત્ન કરવો. બીજી રીતે સમ્યગ્દર્શનના ગુણો કહે છે—

[નિ.૨૨૩,૨૨૪] સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ થતાં અસંખ્યેયગુણવાળી શ્રેણિ થાય છે. - X - X - તે આ રીતે - દેશોન કોડાકોડી કર્મસ્થિતિક ગ્રંથિસત્ત્વવાળા મિથ્યાદૈષ્ટિ કર્મનિર્જરાને આશ્રીને સમાન છે, ધર્મ પૃચ્છાથી ઉત્પન્ન થયેલ સંજ્ઞાવાળા તેમનાથી અસંખ્યેય ગુણ નિર્જરાવાળા છે. ત્યારપછી પૂછવાની ઇચ્છાવાળા બની સાધુ સમીપે જવાની ઇચ્છાવાળો અસંખ્યેય ગુણ ઉત્તમ જાણવો. ઇત્યાદિ - X - X - X - X - સમ્યક્ત્વ ઉત્પત્તિ વર્ણવી. ત્યારપછી શ્રાવક વ્રત સ્વીકારતો વગેરે ઉત્તરોત્તર ગુણ પામેલને અસંખ્યેય ગુણી નિર્જરા જાણવી. એ રીતે સર્વવિરતિમાં જાણવું.

તેનાથી પણ પૂર્વે સર્વવિરતિ લીધેલાની અસંખ્યેય ગણી નિર્જરા જાણવી. - X - X - મોહનીય કર્મ ખપાવવાની ઇચ્છાવાળો અસંખ્યેય ગુણ નિર્જરક જાણવો. તેનાથી ક્ષાપક, તેનાથી ક્ષીણ અનંતાનુબંધી કષાય જાણવો. [ઇત્યાદિ વર્ણન વૃત્તિમાંથી જ જાણવું. કેમકે આ વિષય કિલ્લ છે, માત્ર અનુવાદથી સમજી શકાય તેવો નથી. વિષયના તજજ્ઞ પાસેથી પ્રત્યક્ષ જ સમજવો સલાહભર્યો છે.] આટલી વૃત્તિ દ્વારા સિદ્ધિ એ કરે છે કે, સમ્યગ્દર્શનવાળાના તપ, જ્ઞાન, ચરણ સફળ થાય છે. પણ જો કોઈ ઉપાધિ વડે કરે તો સફળ થતા નથી. તે ઉપાધિ કઈ ?

[નિ.૨૨૫] આહાર, ઉપાધિ, પૂજા અને આમર્ષ ઔષધ્યાદિ ઋદ્ધિ છે અર્થાત્ તેવી ઋદ્ધિ માટે જ્ઞાન-ચારિત્ર ક્રિયા કરે તથા ત્રણ ગારવમાં આસક્ત જે ક્રિયા કરે તે કૃત્રિમ કહેવાય. જેમ જ્ઞાન-ચારિત્રનું અનુષ્ઠાન આહાર માટે કરે તે કૃત્રિમ હોવાથી મોક્ષ ન આપે. બાર પ્રકારના તપમાં પણ તેમ જાણવું. કૃત્રિમ અનુષ્ઠાતાને શ્રમણ ભાવ ન હોય. અશ્રમણનું અનુષ્ઠાન ગુણવાળું ન થાય. આ રીતે સિદ્ધિ થયું કે ઉપધિરહિત દર્શનવાળા સાધુનું તપ, જ્ઞાન, ચરણ સફળ થાય છે. માટે દર્શન માટે પ્રયત્ન કરવો. દર્શન એટલે તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન. - આ તત્ત્વ - X - તીર્થકરે કહ્યું છે.

ક્ર્મ અધ્યયન-૪ 'સમ્યક્ત્વ' ઉદ્દેશો-૧ 'સમ્યક્વાદ' ક્ર્મ

હવે સૂત્રાનુગમથી આવેલ સૂત્રને બતાવે છે—

● સૂત્ર-૧૩૯ :-

હું કહું છું - ભૂતકાળમાં થયેલા, વર્તમાનમાં છે તે અને ભાવિમાં થશે તે બધા તીર્થકર ભગવંતો આ પ્રમાણે કહે છે, આવું બોલે છે, આવું પ્રજ્ઞાપન કરે છે, પ્રજ્ઞાપણ કરે છે કે સર્વે પ્રાણી, સર્વે ભૂતો, સર્વે જીવો અને સર્વે સત્ત્વોને મારવા નહીં, તેના પર હુકમ ન કરવો, કબ્જામાં ન રાખવા, ન સંતાપ આપવો અને પ્રાણોનો વિનાશ ન કરવો. આ ધર્મ શુદ્ધ છે, નિત્ય છે, શાશ્વત છે. ખેદજ્ઞ અરિહંતો એ લોકને સમ્યક્ રીતે જાણીને કહ્યું છે- જે ધર્મચરણને માટે તત્પર છે કે અતત્પર, ઉપસ્થિત છે કે અનુપસ્થિત દંડથી ઉપરત છે કે અનુપરત, ઉપધિ સહિત છે કે

રહિત, સંયોગોમાં રત છે કે સંયોગરત નથી. [તેમને ભગવંતે ઉપદેશ આપેલ છે] તે જ સત્ય છે, તે જ તથ્ય છે, તે આ જિનપ્રવચનમાં સમ્યક્રૂપે કહેલ છે.

● વિવેચન :-

ગૌતમ સ્વામી કહે છે - જે હું કહું છું, તે હું તીર્થકરના વચનથી તત્ત્વથી જાણીને કહું છું. તેથી તે શ્રદ્ધેય વચન છે અથવા બૌદ્ધમત માન્ય ક્ષણિકત્વ નિવારવા કહ્યું છે - જે મેં પૂર્વે કહ્યું તે હું હાલ પણ કહું છું અથવા જે શ્રદ્ધાનમાં સમ્યક્ત્વ થાય છે, તે તત્ત્વને હું કહું છું.

જેઓ ભૂતકાળમાં થયા, વર્તમાનકાળમાં છે, ભાવિમાં થશે, તે બધા આ રીતે પ્રજ્ઞાપણ કરે છે. કાળ અનાદિ હોવાથી પૂર્વે અનંતા તીર્થકર થયા છે. આગામી કાળ અનંત હોવાથી ભાવિમાં અનંતા તીર્થકરો થશે. વર્તમાનકાળ આશ્રીને પ્રજ્ઞાપક અપેક્ષાએ નક્કી સંખ્યા ન હોવાથી ઉત્કૃષ્ટ કે જઘન્ય પદે કહેવાય છે તેમાં ઉત્સર્ગથી મનુષ્યક્ષેત્રને આશ્રીને ૧૭૦ તીર્થકર હોય. તે આ પ્રમાણે - પાંચ મહાવિદેહ, પ્રત્યેકમાં ૩૨ વિજયો મળીને ૧૬૦, ભરતના-૫, ઐરવતના-૫ મળીને ૧૭૦ થાય. જઘન્યથી-૨૦ હોય ૫-મહાવિદેહ - X - દરેકમાં-૪- એ રીતે-૨૦ થાય. ભરત-ઐરવત બંનેમાં તો સુષમ આદિ આરામાં તીર્થકરનો અભાવ હોય છે. બીજા આચાર્ય મહાવિદેહમાં - X - દશ તીર્થકર હોવાનું કહે છે.

જેઓ પૂજા સત્કારને યોગ્ય છે, તે અર્હંત કહેવાય. તેઓ ઐશ્વર્યયુક્ત ભગવંતો છે, તેઓ સંખ્યાના સંબંધમાં ઉપર મુજબ કહે છે. - X - X - સામાન્યથી દેવ મનુષ્યની પર્યાયામાં 'અર્ધમાગધી'માં બધા જીવો પોતાની ભાષામાં સમજે તેમ બોલે છે. એ પ્રમાણે પ્રકર્ષથી સંશય નિવારવા સાધુ વગેરેને જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ એ સાત તત્ત્વોને બતાવે છે. એ પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર મોક્ષ માર્ગ છે, મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય, યોગ બંધના હેતુઓ છે. ઇત્યાદિ - X - બતાવે છે.

બધાં (૧) પ્રાણી અર્થાત્ પૃથ્વી આદિ એકેન્દ્રિય, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ ઇન્દ્રિય તેમના ઇન્દ્રિય, બળ, શ્વાસોચ્છ્વાસ અને આયુ લક્ષણ પ્રાણ પૂર્વે હતા, હાલ છે અને ભાવિમાં રહેશે. તેથી પ્રાણી કહેવાય છે. (૨) ભૂત-ચૌદ ભૂતગ્રામ. (૩) જીવ-વર્તમાનમાં જીવે છે, જીવશે, પૂર્વે જીવતા હતા - તે નારકી, તિરચી, મનુષ્ય, દેવ એ ચાર ગતિવાળા છે. (૪) સત્ત્વ-સ્વકૃત્ કર્મથી સાતા-અસાતાના ઉદયથી સુખદુઃખ ભોગવે છે તેથી સત્ત્વ છે અથવા આ ચારે શબ્દો એકાર્થક છે. તત્ત્વ-ભેદ-પર્યાય વડે પ્રતિપાદિત કરે છે.

આ જીવોને દંડ આદિથી હણવા નહીં, બળજબરીથી હણાવવા નહીં, મમત્ત્વભાવથી દાસ, દાસી રૂપે સંગ્રહ ન કરવો, શરીર-મનની પીડાથી સંતાપવા નહીં, તથા પ્રાણ દૂર કરવા વડે તેમનો વિનાશ ન કરવો. આવો દુર્ગતિને અટકાવવાનો અને સુગતિ પામવાનો ધર્મ જિનેશ્વરે કહ્યો છે. તે ધર્મના પુરુષાર્થના પ્રધાનપણાથી વિશેષરૂપે બતાવે છે—

તે ધર્મ પાપના અનુબંધરહિત શુદ્ધ છે, - જોહ્યાદિ માફક હિંસાની અનુમતિના કલંકરૂપ દોષથી રહિત છે, પાંચ મહાવિદેહને આશ્રીને નિત્ય છે, શાશ્વત ગતિનો હેતુ હોવાથી શાશ્વત છે - X - પ્રણે કાળમાં શાશ્વત છે. જીવસમૂહને દુઃખસાગરમાં ડૂબેલ જાણી તેમાંથી પાર જવા કેવલી ભગવંતે બતાવ્યો છે - X - આ શુદ્ધ ધર્મ જિનેશ્વરનો કહેલો છે તે બતાવે છે—

[નિ.૨૨૬,૨૨૭] જે જિનેશ્વરો થયા, છે કે થશે તે સર્વેએ અહિંસા બતાવી છે. બતાવશે અને બતાવે છે. છ એ જીવનિકાયને હણવા નહીં, હણાવવા નહીં, હણનારને અનુમોદે નહીં. એ સમ્યક્ત્વ નિર્યુક્તિ છે.

તીર્થંકરનો ઉપદેશ એમના સ્વભાવથી પરોપકારીપણે અપેક્ષા વિના સૂર્ય પ્રકાશ માફક પ્રવર્તે છે - X - ધર્મ-ચારિત્ર માટે ઉઠેલા એટલે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રમાં પ્રયત્ન કરનારા કે ન કરનારા બંને માટે સર્વજ્ઞ, ભગવંતે તેવા તેવા નિમિત્તોને ઉદ્દેશીને ધર્મ કહ્યો છે.

અથવા ઉઠેલા કે ન ઉઠેલા અર્થાત્ દ્રવ્યથી બેઠેલા કે ન બેઠેલાને ભગવંતે ધર્મ કહ્યો. તેમાં ૧૧-ગણધરોએ ઉભા ઉભા ધર્મ સાંભળ્યો - X - ધર્મશ્રવણોત્સુક તે ઉપસ્થિત છે અને તેથી વિપરીત તે અનુપસ્થિત.

ભાવથી આવેલ ચિલાતિપુત્ર વગેરેને ધર્મકથા ઉપયોગી છે, પણ ગેરહાજર હોય તેને શું ગુણ કરે ? ગેરહાજર એવા “ઇન્દ્રનાગ” વગેરેને - X - ગુણકારી થયેલ જ છે, માટે તમારી શંકા નકામી છે.

પ્રાણી કે આત્માને દંડે તે દંડ. તે મન, વચન, કાયાએ ત્રણ પ્રકારે છે. તેનાથી દૂર થયેલ તે ઉપરતંદંડ કહેવાય. તેથી વિપરીત તે અનુપરત દંડ. તે બંનેને ઉપદેશ આપે. દંડત્યાગીને ગુણ સ્થૈર્ય માટે અને અનુપરત દંડવાળા તે દંડનો ત્યાગ કરે માટે દેશના અપાય છે.

જે સંગ્રહ કરાય તે ઉપધિ. દ્રવ્યથી સોનું આદિ અને ભાવથી માયા. તેમાં ઉપધિ સહિત તે સોપધિક છે, બીજા નિરુપધિક છે. સંયોગ એટલે પુત્ર, સ્ત્રી, મિત્ર વગેરે પર પ્રેમ. તેમાં રક્ત તે સંયોગરત, તેથી વિપરીત તે અસંયોગરત. તે બંનેને ભગવંતે ઉપદેશ આપે છે.

તેથી તે સત્ય છે, આ ભગવદ્ વચન તથ્ય છે - X - X - આ પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શનનું શ્રદ્ધાન્ કરવું. તે શ્રદ્ધાન્ જિન પ્રવચનમાં છે, જે સમ્યક્ મોક્ષમાર્ગને આપનાર છે. - X - હવે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિમાં શું કરવું ? તે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૪૦ :-

[ધર્મના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણી] તેના પર શ્રદ્ધા કરી પ્રમાદી ન થાય, તેનો ત્યાગ ન કરે. ધર્મનું જેવું સ્વરૂપ છે, તેવું જાણીને તેનું આચરણ કરે, રૂપોથી વિરક્તિ પ્રાપ્ત કરે અને લોકૈષણમાં ભટકે નહીં.

● વિવેચન :-

તે તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાને લક્ષણ ગ્રહણ કરીને, તે કાર્ય ન કરે તો દોષ લાગે માટે

તેને ગોપવે નહીં. તે પ્રમાણે સંસર્ગાદિ નિમિત્તથી મિથ્યાત્વ પ્રાપ્ત થાય તો પણ જીવ સામર્થ્ય ગુણથી સમ્યક્ત્વ ન તજે. અથવા અન્યમતના વ્રતો ગ્રહણ કરીને - X - ગુરુ પાસે પૂર્વ વ્રત સ્થાપન કરી દીક્ષા મૂકી ન દે. તેમજ ગુરુ આદિ પાસે સમ્યક્ત્વનો ત્યાગ ન કરે.

શ્રુત-ચારિત્રરૂપ ધર્મ સમજીને કે વસ્તુ સ્વભાવ જાણીને વિશ્વાસ રાખે. તથા તે ધર્મ જાણીને દેખેલા ઘટ અનિષ્ટ રૂપોથી નિર્વેદ પામે. તે આ પ્રમાણે - શબ્દ સાંભળી, રસ ચાખી, ગંધ સુંઘી, સ્પર્શ કરી ઘટ અનિષ્ટમાં રાગ-દ્રેષ ન પામે. વળી પ્રાણીગણની જે ઓષણ-ઘટ શબ્દ આદિમાં પ્રવૃત્તિ, અનિષ્ટમાં ત્યાગ બુદ્ધિ. તે ન કરે.

જેને આવી લોકૈષણા નથી તેને બીજી કુબુદ્ધિ પણ નથી તે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૪૧ :-

જે સાધકને લોકૈષણા નથી તેનાથી અન્ય સાવધ પ્રવૃત્તિ કેમ થઈ શકે ? આ જે કહ્યું છે તે ‘દષ્ટ’, ‘શ્રુત’, ‘મત’ અને ‘વિજ્ઞાન’ છે.

જે સંસારમાં અતિ આસક્ત, વિષયમાં લીન છે તે વારંવાર જન્મ લે છે.

● વિવેચન :-

જે મુમુક્ષુને આ લોકૈષણા બુદ્ધિ નથી, તેને બીજી સાવધ આરંભ પ્રવૃત્તિ ક્યાંથી હોય ? અર્થાત્ જેણે ભોગ વાસના ત્યાગી તેને સાવધ અનુષ્ઠાન પ્રવૃત્તિ ન હોય કેમકે તે ગૃહસ્થને જ હોય. અથવા હમણાં કહેલ જીવોને ન હણવા સંબંધી પ્રત્યક્ષ સમ્યક્ત્વ જ્ઞાતી બતાવી તે દયા જેને ન હોય તેવાને કુમાર્ગ તજવા તથા સાવધ અનુષ્ઠાન છોડવારૂપ વિવેક બુદ્ધિ ક્યાંથી હોય ? [દયા સાથે જ સુબુદ્ધિ હોય.]

હવે શિષ્યની મતિ સ્થિર કરવા કહે છે, જે તને મેં કહ્યું તે સર્વજ્ઞ કેવળજ્ઞાન વડે જોયેલ છે. તે શુશ્રૂષા વડે મેં સાંભળ્યું. તે લઘુકર્મી ભવ્યોને માન્ય છે. જ્ઞાનાવરણીય ક્ષયોપશમ વિશેષથી જાણ્યું તે વિજ્ઞાત. તેથી તમારે પણ સમ્યક્ત્વાદિ મેં કહ્યું તેમાં યત્ન કરવો.

ઉક્ત માર્ગ ન આદરનાર તે જ મનુષ્યાદિ જન્મમાં ગૃહ્દ બનીને વારંવાર મનોહ ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં રક્ત થઈ ફરી ફરી એકેન્દ્રિયાદિ જાતિમાં જન્મ લે છે, સંસારને તરી શકતા નથી. જો આ રીતે તત્ત્વજ્ઞાતા વર્તમાનમાં સ્વાદ લે, ઇન્દ્રિય વિષયોમાં લીન થઈ વારંવાર નવો જન્મ આદિને સાધનારા હોય તો તેમણે શું કરવું ?

● સૂત્ર-૧૪૨ :-

રાત-દિવસ મોક્ષમાર્ગમાં પયત્નશીલ, ધીર પ્રમાદીઓને ધર્મથી બહિર્મુખ જાણી, સ્વયં અપ્રમત થઈ પરાક્રમ કરે. તેમ હું કહું છું.

● વિવેચન :-

દિવસ-રાત મોક્ષમાર્ગમાં જ યત્ન કરતો, પરીષદ-ઉપસર્ગથી ક્ષુભિત ન થઈને સર્વકાળ સત્-અસત્નો વિવેક સ્વીકારેલ જો ગૃહસ્થ કે પરતીર્થિક કે જે ધર્મથી બહાર છે તેને જુઓ. તેમની દુર્દેશા જોઈને તું અપ્રમાદી થઈને નિદ્રા-વિકથાદિરહિત બની

ક્ષણ માત્રમાં સદા ઉપયુક્ત થઈ કર્મશત્રુ જીતવા કે મોક્ષમાર્ગે જવા પરાક્રમી બનજે.

અધ્યયન-૪ “સમ્યક્ત્વ” ઉદ્દેશો-૧ “સમ્યક્વાદ”નો મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

卐 અધ્યયન-૪ ઉદ્દેશો-૨ “ધર્મવાદી પરિક્ષા” 卐

● ભૂમિકા :-

પહેલો ઉદ્દેશો કહ્યો. હવે બીજો, તેનો સંબંધ આ - ઉદ્દેશો-૧ માં સમ્યક્વાદ બતાવ્યો. તેનો શત્રુ મિથ્યાવાદ છે. તે દૂર કરતા આત્મલાભ મળે છે. જ્ઞાન વિના તે દૂર ન થાય. વિચારણા વિના પરિજ્ઞાન ન થાય. તેથી મિથ્યાવાદી અન્ય મતની વિચારણા માટે આમ કહે છે. આ રીતે આવેલ ઉદ્દેશાનું આદિ સૂત્ર જે આસવાં છે.

અહીં જે સમ્યક્ત્વ લીધું તે સાત પદાર્થોની શ્રદ્ધા કરવાનું છે. તેમાં મુમુક્ષુ એ “શસ્ત્રપરિજ્ઞા”માં જાણ્યું કે જીવાજીવ પદાર્થથી સંસારમોક્ષ કારણનો નિર્ણય કરવો. તેમાં સંસારનું કારણ આસ્રવ-બંધ છે. મોક્ષનું કારણ નિર્જરા-સંવર છે, કાર્ય મોક્ષ છે - X - તે સમ્યક્ત્વ વિચારણા કહે છે—

● સૂત્ર-૧૪૩ :-

જે આસ્રવના સ્થાન છે, તે પરિસ્રવના અને જે પરિસ્રવના સ્થાન છે તે આસ્રવના છે. જે અનાશ્રવના કારણ છે તે અપરિસ્રવના અને જે અપરિસ્રવના કારણ છે તે અનાશ્રવના છે. આ પદોને સમ્યક્રીતે જાણી જિનાજ્ઞા મુજબ લોકને જાણીને આસ્રવો ન સેવે.

● વિવેચન :-

જે આરંભ વડે આઠ પ્રકારના કર્મનો આશ્રય કરે તે આસ્રવ. જે અનુષ્ઠાન વિશેષથી ચોતરફથી કર્મ સ્રવે-ગળે તે પરિસ્રવ. જે કર્મબંધના સ્થાનો છે તે જ કર્મનિર્જરાના કારણો છે અર્થાત્ બીજા લોકોથી સેવિત માળા-સ્ત્રી આદિ સુખના કારણ છે તે કર્મબંધનો હેતુ હોવાથી આસ્રવ છે. તે જ તત્ત્વવિદ્ને વિષયસુખથી પરાંગમુખ, સંસાર ભ્રમણકારી જાણીને વૈરાગ્યજનક છે તેથી પરિસ્રવ-નિર્જરાના સ્થાનો છે સર્વ વસ્તુની અનેકાંતતા બતાવે છે—

જે પરિસ્રવ - અરિહંત, સાધુ, તપ, ચારિત્ર, સામાચારી, અનુષ્ઠાન આદિ નિર્જરા સ્થાન છે. તે જ અશુભ કર્મોદયથી અશુભ અધ્યવસાયવાળા તથા દુર્ગતિ માર્ગે જતા પ્રાણીને મહાશાતના અને ગારવ યુક્તને આસ્રવ-પાપ-ઉપાદાન કારણ બને છે. તેથી કહ્યું કે જે કર્મનિર્જરા-સંયમના સ્થાનો છે, તેટલાં જ બંધના-અસંયમના સ્થાન છે. કહ્યું છે કે—

“જે પ્રકારે જેટલા સંસાર ભ્રમણના હેતુ છે, તેટલાં જ તેને વિપરીત લેવાથી નિર્વાણ સુખને આપનારા હેતુઓ છે.” તથા રાગદ્વેષ મલિન ચિત્ત, વિષય સુખમાં તત્પર, દુષ્ટ આશયથી બધુ સંસાર માટે છે. જેમ લીમડામાં મેળવેલ સાકર કડવી

થાય છે. પણ સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવ સંસારથી છુટવા વિષયેચ્છા દૂર કરે તેને સર્વે અશુભિ દુઃખનું કારણ છે. એવું ભાવનારને સંવેગ થતા સંસાર કારણ પણ મોક્ષને માટે થાય છે.

એ જ રીતે - X - X - આસ્રવથી અન્ય અનાસ્રવ તે વ્રત છે. અશુભ કર્મોદયાદિથી - X - તે નિર્જરા માટે થતા નથી. જેમ કોંકણ આર્યને. તેમજ અપરિસ્રવ જે પાપોપાદાન કારણ છતાં કોઈ પણ પ્રવચન ઉપકારાદિ વડે તે અશુભ કૃત્યો અનાસ્રવ એટલે કર્મબંધના કારણ થતાં નથી.

- X - X - અહીં ચઉભંગી છે - મિથ્યાત્વ આદિ વડે જે કર્મના આસ્રવો-બંધકો છે તે જ બીજાના પરિસ્રવો-નિર્જરકા છે. આ પ્રથમ ભંગમાં બધાં સંસારી-ચતુર્ગતિકા છે. તેમને પ્રતિક્ષણ આસ્રવ-નિર્જરા છે. પણ જે આસ્રવ કરે તે પરિસ્રવ ન કરે. આ બીજો ભંગો શૂન્ય છે કેમકે બંધ જોડે નિર્જરા ચાલુ જ છે. એ રીતે જે અનાસ્રવા છે તે પરિસ્રવા છે તેવા અયોગી કેવલી ત્રીજા ભંગામાં છે. ચોથા ભંગમાં સિદ્ધો છે - અનાસ્રવા અપરિસ્રવા.

- X - X - X - ઉક્ત કથન સમજી સાધુ વિચારે કે સંસારી જીવો આસ્રવ દ્વાર વડે આવેલાં કર્મથી બંધાય છે તથા તપ-ચારિત્ર વડે કર્મમુક્ત થાય છે. આવું જિનાજ્ઞા મુજબ જે આજ્ઞામાં રહે અને વર્તે તે મુકાય. એમ જાણી કર્મથી છુટવા જુદા બતાવેલ આસ્રવ-પરિસ્રવ સમજી કયો માણસ ધર્મચરણમાં ઉદમ ન કરે ?

તે કેવી રીતે તે બતાવે છે—

આસ્રવ જ્ઞાનપ્રત્યનીકતાથી, જ્ઞાનનિહ્વ, જ્ઞાનાંતરાય, જ્ઞાનપ્રદેષ, જ્ઞાનાશાતના, જ્ઞાનવિસંવાદથી જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બંધાય છે. એ રીતે દર્શન પ્રયત્નીકતા આદિથી દર્શનાવરણીય કર્મ બંધાય છે. પ્રાણી, ભૂત, જીવ, સત્ત્વની અનુકંપાથી ઘણાં પ્રાણીને દુઃખ, શોક, વ્યથા, પીડા, સંતાપ ન આપવાથી સાતા વેદનીય કર્મ બંધાય. તેથી ઉલટું અસાતા બંધાય. તથા અનંતાનુબંધીની ઉલટતાથી તીવ્ર દર્શન મોહનીય અને પ્રબળ ચારિત્ર મોહનીયના સદ્ભાવથી મોહનીય કર્મ બંધાય.

મહાપરિગ્રહ, મહાઆરંભ, માંસાહાર અને પંચેન્દ્રિયવધથી નરકાયુ બંધાય. માયામૃષાવાદ, ખોટા તોલ-માપથી તિર્યચાયુ બંધાય. સ્વભાવિક વિનય, સાનુકોશ, અમાત્સર્યથી મનુષ્યાયુ બંધાય. સરાગસંયમ, દેશવિરતિ, બાલતપ, અકામનિર્જરાથી દેવાયુ બંધાય. કાય-ભાવ-ભાષાઝજુતા, અવિસંવાદયોગથી શુભનામ બંધાય. તેથી ઉલટું અશુભનામ બંધાય.

જાતિ આદિ મદ ન કરતા ઉચ્ચ ગોત્ર અને મદ કરતા તથા પરપરિવાદથી નીચ ગોત્ર બંધાય. દાનાદિ પાંચના અંતરાયથી અંતરાયકર્મ બંધાય. આ આસ્રવો છે.

હવે પરિસ્રવો બતાવે છે - અનશનાદિ તપથી નિર્જરા તે પરિસ્રવા છે. આ પ્રમાણે આસ્રવ-નિર્જરક ભેદ સહિત જીવો કહ્યા.

આ પદો તીર્થકર-ગણધરે લોકોત્તર જ્ઞાનથી જુદા જુદા બતાવ્યા. એ જ રીતે ચૌદપૂર્વી આદિ જીવોના હિત માટે બીજાને ઉપદેશ આપે છે—

● સૂત્ર-૧૪૪ :-

જ્ઞાની આ વિષયમાં સંસાર સ્થિત, સંબુદ્ધમાન, વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત મનુષ્યને ઉપદેશ આપે છે-જે આર્ત કે પ્રમત્ત છે, તે પણ ધર્માચરણ કરી શકે છે. આ યથાતથ્ય સત્ય છે. તેમ હું કહું છું. જીવોને મૃત્યુ નહીં આવે એવું તો નથી છતાં ઇચ્છા વશ થઈ વક્તાના ઘર બની રહે છે. કાળના મુખમાં પડી કર્મસંગ્રહમાં તલ્લીન બની વારંવાર જન્મ પરંપરા વધારે છે.

● વિવેચન :-

જ્ઞાન સર્વ પદાર્થ બતાવે છે. તે જ્ઞાનયુક્ત જ્ઞાની છે. તે જ્ઞાની પ્રવચનમાં મનુષ્યોને ઉપદેશ કરે છે. - X - સંસાર એટલે ચતુર્ગતિ લક્ષણ. તેમાં પણ જે ધર્મગ્રહણ કરશે તેને - X - ધર્મ કહેવાય છે. જે યથોપદિષ્ટ ધર્મને સમજેલા હોય. - X - કેવા જીવોને કહેવું તે બતાવે છે - હિતની પ્રાપ્તિ - અહિતનો ત્યાગ એ જ્ઞાન જેને હોય તે વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત. બધી પર્યાપ્તિથી પર્યાપ્ત તે સંજી.

નાગાર્જુનીયા પણ કહે છે - સંસારી, મનુષ્ય ભવસ્થ, આરંભ વિરત, દુઃખ ઉપેક્ષક-સુખવાંછુ પણ જો ધર્મશ્રવણ ઇચ્છે, ગુરુ ઉપાસક, ધર્મ પુછતા વિજ્ઞાન પ્રાપ્તને જ્ઞાની સાધુ ધર્મ બતાવે - તે કહે છે. અટ્ટાવિ આદિ.

વિજ્ઞાનપ્રાપ્તને ધર્મ કહેતા કોઈ નિમિત્તથી આર્તધ્યાનવાળા હોય તો પણ ચિલાતિપુત્ર માફક ધર્મ પામે અથવા વિષયાસક્ત શાલિભદ્રાદિ માફક પ્રમત્ત હોય છતાં તેવા કર્મના ક્ષયોપશમથી ધર્મ સ્વીકારે છે અથવા દુઃખી કે સુખી પણ ધર્મ પામે છે તો બીજાનું શું કહેવું ? અથવા રાગદ્વેષના ઉદયથી આર્ત તથા વિષયોથી પ્રમત્ત છે, તે અન્યતીર્થિકે ગૃહસ્થ સંસાર વનમાં પ્રવેશેલા - X - રાગદ્વેષ વિષય અભિલાષને ઉખેડવા કેમ સમર્થ ન થાય ? આ વાત બીજી રીતે ન માને તેથી કહે છે—

આ જે મેં કહ્યું અને કહેવાય છે તે સત્ય છે, તેમ હું કહું છું કે સમ્યક્ત્વ કે ચારિત્ર પામીને પ્રમાદ ન કરવો. કેમકે સંસારી જીવ કદી મૃત્યુના મુખમાં ન આવે તેવું નથી. કહ્યું છે - અહીં રોજ સુખના ભોગથી લાડ લડાવેલો, સેંકડો પ્રયત્ને રાખેલ, વ્યથા રહિત આયુવાળો માણસ કોઈ છે ? - નથી. દેવસમૂહ, વિદ્યાસિદ્ધ, અસુર-કિન્નર નાયક કે મનુષ્યમાં પણ એવો કોઈ નથી કે જે પુરુષ જમના જડબામાં ચવાઈ નાશ ન પામે.

વળી મૃત્યુના મુખમાં ગયેલાને બચાવવાનો કોઈ ઉપાય નથી. કહ્યું છે કે, નાશી જાય, નમી પડે, ચાલ્યો જાય, રસાયણ ક્રિયા કરે, મોટા વ્રત કરે, ગુફામાં પેસી જાય, તપ કરે, મંત્રસાધના કરે તો પણ જમના જડબામાં ચીરાય છે. જેઓ વિષય કષાય આસક્તિથી પ્રમત્ત બની ધર્મ જાણતા નથી તેઓ ઇન્દ્રિય મનો વિષય અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ ઇચ્છાથી જેમાં કર્મનો બંધ છે તેવા વિષયો સન્મુખ અથવા સંસાર સન્મુખ પ્રકર્ષણે જાય છે.

આવા ઇચ્છાપ્રણિત વંકની કે અસંયમની જે મર્યાદા છે તેનો આશ્રય લીધેલા 'વંકાનિકેત' છે. તેઓ મૃત્યુ વડે ગ્રહણ કરાયેલ છે - પુનઃ પુનઃ મરણને ભજે છે.

અથવા કાલગ્રહિતનો બીજો અર્થ છે - ધર્મ કે ચારિત્ર ગ્રહણ કરીશું એવી આશાથી બેસી રહે છે - X - અથવા કેટલાંક પાછલી વયે કે પુત્રને પરણાવી સંયમ લઈશું તેમ વિચારી સાવધ આરંભમાં રક્ત બની, ઇચ્છા પ્રમાણે અસંયમમાં રહી ભાવિમાં ધર્મ કરીશું માની વર્તમાનમાં પાપરક્ત બની એકેન્દ્રિયાદિમાં જન્મ-મરણ કરે છે.

પાઠાંતર મુજબ - ઇન્દ્રિયોને અનુકૂળ મોહમાં ડૂબી વારંવાર પાપ કરે છે તેનાથી સંસારની મુક્તિ ન થતા વારંવાર સંસારભ્રમણ કરે છે. તે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૪૫ :-

આ સંસારમાં કેટલાંકને નરકાદિ દુઃખોનો પરિચય છે, તેઓ દુઃખોનું વેદન કરે છે - ભોગવે છે. અત્યંત ક્રૂરકર્મ કરવાથી અતિ ભયંકર દુઃખવાળા સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને અતિ ક્રૂરકર્મ ન કરનારાઓને એવા દુઃખમય સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થવું પડતું નથી. આ પ્રમાણે જે શ્રુત કેવળી કહે છે તે જ કેવળજ્ઞાની કહે છે, જે કેવળજ્ઞાની કહે છે તે જ શ્રુતકેવળી કહે છે.

● વિવેચન :-

આ ચૌદ રાજલોક સંસારમાં મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાયયુક્તને નરક, તિર્યાદિ યાતના સ્થાનમાં વારંવાર જવાથી સંસ્તવ થાય છે. તેઓ ઇચ્છાપ્રણિતતાથી ઇન્દ્રિયવશ થઈ તેને અનુકૂળ આચરી નરકાદિ સ્થાનમાં ગયેલા છતાં અન્યતીર્થિકો ઔદેશિકાદિને નિર્દોષ બતાવી નરકાદિના દુઃખો ભોગવે છે. તે નાસ્તિકો કહે છે—
હે ચારુલોચના ! ખા, પી, જે ગયેલું તે તારું નથી, ગયેલું પાછું આવતું નથી. આ શરીર માત્ર પરમાણુનું જોખું છે. વૈશેષિકો પણ સાવધ યોગના આરંભી છે. તેઓ કહે છે - સ્નાન, ઉપવાસ, મંત્રકાળ, યજ્ઞ, દાન ઇત્યાદિ; અન્યો પણ આવા સાવધાનુષ્ઠાન બતાવે છે.

ઇચ્છાપ્રણિત બધાં દુર્ગતિમાં જઈ દુઃખ ભોગવે કે કોઈ ભોગવે ?

બધાં ન ભોગવે. જે અતિ ક્રૂર વધ-બંધનાદિ ક્રિયા વડે નરકની ભયંકર વિરૂપ વેદના - X - X - ભોગવતો નરકમાં વસે છે. જે અત્યંત હિંસાવાળા કર્મો ન કરે તે દુઃખદાયી નરકોમાં ઉત્પન્ન થતો નથી. આવું ચૌદપૂર્વી કહે છે અથવા સકલ પદાર્થો બતાવનાર જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાની કહે છે. જે દિવ્યજ્ઞાની કેવળી બોલે તે જ શ્રુતકેવળી બોલે છે. જે શ્રુતકેવળી બોલે છે તે જ કેવળજ્ઞાની બોલે છે અર્થાત્ શ્રુતકેવળી યથાર્થ બોલતા હોવાથી તે એક જ છે - X - તેમને બોલવામાં એક વાક્યતા છે તે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૪૬ :-

આ લોકમાં કોઈ શ્રમણ, બ્રાહ્મણ પૃથક્ પૃથક્ ભાષણો કરી કહે છે - અમે શાસ્ત્ર જોયા છે, સાંભળ્યા છે, માન્યું છે, વિશેષ રૂપે જાણ્યું છે, વળી ભીંચી, નીચી, તીર્છી બધી દિશાનું સમ્યક્ નિરીક્ષણ કર્યું છે કે સર્વે પ્રાણો, જીવો, ભૂતો, સત્વોને મારવામાં, દબાવવામાં, પકડવામાં, પરિતાપવામાં કે પ્રાણરહિત કરવામાં કોઈ દોષ નથી. આ અનાર્ય લોકોનું કથન છે.

જે 'આર્ય' છે તે એમ કહે છે, તમારું દેખવું, સાંભળવું, માનવું, નિશ્ચિતરૂપે જાણવું એ સર્વે મિથ્યા છે. તેમજ ઉર્ધ્વ, અધો, તિર્છી દિશામાં પરીક્ષા કરીને તમે જાણો છો તે સર્વે મિથ્યા છે. વળી તમે જે કહો છો-બોલો છો-પ્રરૂપો છો-પ્રજ્ઞાપના કરો છો કે સર્વે પ્રાણો-ભૂતો-જીવો-સત્વોને મારવા ઇત્યાદિમાં કોઈ દોષ નથી તે અનાર્યકથન છે.

અમે એમ કહીએ છીએ - બોલીએ છીએ - પ્રરૂપીએ છીએ - પ્રજ્ઞાપના કરીએ છીએ કે કોઈ પ્રાણી આદિને મારવા-દબાવવા-પકડવા-પરિતાપવા કે પ્રાણરહિત કરવા ન જોઈએ-તે દોષરહિત કાર્ય છે. એવું આર્યપુરુષોનું કથન છે.

પહેલાં પ્રત્યેક મતવાળાના સિદ્ધાંતને જાણી અમે પૂછીએ છીએ કે, હે વાદીઓ ! તમને દુઃખ પ્રિય છે કે અપ્રિય ? સત્યને સ્વીકારી તેઓ એવું કહેશે કે સર્વે પ્રાણી-ભૂત-જીવ-સત્વને દુઃખ અપ્રિય છે. મહાભયકારી છે, દુઃખરૂપ છે - એમ હું કહું છું.

● વિવેચન :-

મનુષ્યલોકમાં જે કેટલાંક પાખંડી કે બ્રાહ્મણો જુદું જુદું વિવાદરૂપે બોલે છે - તે કહે છે - અર્થાત્ - X - પોતાના મંતવ્યરાગથી બીજાનું મંતવ્ય જુદું ઠરાવવા વિવાદ કરે છે. જેમકે ભાગવતો કહે છે કે પચીસ તત્ત્વના જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે. આત્મા સર્વવ્યાપી, નિષ્ક્રિય, નિર્ગુણ, ચૈતન્ય લક્ષણવાળો છે - X - વૈશેષિક છ દ્રવ્યના પરિજ્ઞાનથી મોક્ષ કહે છે. સમવાયી જ્ઞાન ગુણ વડે ઇચ્છા, પ્રયત્ન, દેષાદિથી ગુણવાન્ આત્મા છે - X - શાક્યમતી કહે છે પરલોકે જનાર આત્મા નથી, સર્વે વસ્તુ ક્ષણિક છે. ઇત્યાદિ - X - X - X - તે બ્રાહ્મણ શ્રમણ ધર્મ વિરુદ્ધ જે બોલે છે, તે સૂત્ર વડે દર્શાવે છે - X - X -

દિવ્યજ્ઞાન વડે અમે અથવા અમારા શાસ્ત્ર રચનારા ધર્મનાયકોએ સાક્ષાત્ જોયું છે અથવા અમે ગુરુ પરંપરાથી સાંભળેલ છે, અંતેવાસીઓએ એ માન્યું છે, યુક્તિયુક્ત હોવાથી તે માન્ય છે. અમને કે અમારા ધર્મનાયકને તે વિજ્ઞાત છે, તત્ત્વભેદના પર્યાયો વડે અમે કે અમારા ધર્મનાયકે પર ઉપદેશથી નહીં પણ સ્વયં જાણેલું છે, ઉર્ધ્વ-અધો આદિ દશે દિશામાં તથા પ્રત્યક્ષાદિ બધાં પ્રમાણો વડે અને મનના પ્રણિધાનાદિથી અમે તથા અમારા ધર્મનાયકે વિચારી લીધું છે કે—

સર્વે પ્રાણો, સર્વે ભૂતો, સર્વે જીવો, સર્વે સત્વો હણવા, હણાવવા, સંગ્રહ કરવો, સંતાપવા, દુઃખી કરવા તેમાં કોઈ દોષ નથી. એમ ધર્મકાર્યમાં પણ સમજવું કે યજ્ઞ કરવામાં કે દેવતાને બલી આપવા માટે પ્રાણી હત્યામાં પાપનો બંધ નથી. કેટલાક પાખંડી કે ઔદેશિકભોજી બ્રાહ્મણો ધર્મ કે પરલોક વિરુદ્ધ બોલે છે. આ પ્રમાણે તેમનું બોલવું જીવદાતક પાપાનુબંધી અનાર્ય પ્રણીત છે. પણ જેઓ આવા નથી તેઓ શું કહે છે ? તે બતાવે છે —

જેઓ દેશ, ભાષા, ચારિત્ર વડે આર્ય છે, તે એમ કહે છે કે અન્યમતીએ જે કહ્યું છે, તે તેમણે ખરાબ રીતે દેખેલું છે અર્થાત્ તમે કે તમારા ધર્મનાયકે ખોટું

જોઈને-પ્રજ્ઞાપના કરીને જે કહ્યું તેમાં દોષનો સંભવ છે. તમે યાગ, દેવબલીમાં હિંસાને નિર્દોષ માનો છો. પણ આર્યપુરુષો તેમાં દોષ માનીને હવે આર્યો પોતાના મતને સ્થાપે છે - અમે જે રીતે ધર્મવિરુદ્ધ વાદ ન થાય તે રીતે પ્રજ્ઞાપના કરીએ છીએ. હણવું ઇત્યાદિનો પ્રતિષેધ કરવો, તે અમારા વચનમાં દોષ નથી. - X - X - પ્રાણિ હત્યા પ્રતિષેધથી આ આર્યવચન છે.

આ સાંભળી હિંસાપ્રિય પાખંડી કહે છે - તમારું વચન અનાર્ય છે. - X - જૈનાચાર્ય કહે છે - પોતાની વાણીરૂપ ચંત્ર વડે બંધાયેલા વાદીઓ પોતાની કુવાણીથી પાછા નહીં ફરે. તેવા વાદીને તેમના માનેલા આગમની વ્યવસ્થા કરીને તેનું અનુચિતપણું બતાવવા જૈનાચાર્ય પૂછે છે - X - અથવા પૂર્વે પ્રશ્ન કરનાર વાદીઓને આશ્રીને પ્રશ્ન કરતા કહે છે—

ઓ વાદ કરનારાઓ ! તમને સુખ આનંદ ઉપજાવે છે કે દુઃખ અસાતા આપે છે ? જો તેઓ એમ કહે કે સુખ વહાલું છે તો તમારા આગમને પ્રત્યક્ષ બાધા થશે. કદાચ તેઓ દુઃખ પ્રિય છે તેમ કહે તો - X - X - તેમને કહેવું કે સર્વે પ્રાણી માત્રને દુઃખ પ્રિય નથી પણ અપ્રિય છે, અશાંતિકર છે, મહાભયરૂપ છે. એ પ્રમાણે જાણીને બધાં પ્રાણીને હણવા નહીં. તેને હણવામાં દોષ છે. જે દોષ નથી તેમ કહે તે અનાર્ય વચન છે. ઇતિ અધિકાર સમાપ્ત બતાવે છે. બ્રવીમિ - પૂર્વવત્ જાણવું.

આ રીતે વાદીઓને તેમના વચને બાંધીને અનાર્યતા બતાવી. આ માટે રોહગુપ્તમંત્રી કે જેણે આગમ તત્ત્વ સારી રીતે જાણ્યું છે, તેણે માધ્યસ્થ ધારણ કરીને તમામ મતની પરીક્ષા કરી જે નિરાકરણ કર્યું તે કહે છે—

[નિ.૨૨૭] આ ગાથા વડે સંદોષથી ક્ષુલ્લકનું દેષ્ટાંત કહ્યું છે—

ગાથાના પદ સંદોષ વડે રાજસભામાં બધા વાદીની ધર્મકથા સાંભળી રોહગુપ્ત મંત્રીએ પરીક્ષા કરી. [આ કથાનો સંદોષ અહીં રજૂ કરેલ છે—]

ચંપાનગરીમાં સિંહસેન રાજાને રોહગુપ્ત નામે મંત્રી હતો. તે અર્હદ્દર્શન વાસિત ચિતથી સત્-અસત્ વાદનો જ્ઞાતા હતો. તેમાં રાજાએ ધર્મ વિચાર કહ્યો. ઘણાંએ તેને સારો કહ્યો. રોહગુપ્તને મૌન જોઈને રાજાએ પૂછ્યું કે તમે કેમ કંઈ ન બોલ્યા ? મંત્રી કહે આપણે પોતાની મેળે જ ધર્મ પરીક્ષા કરીએ. પછી એક પદ બનાવી નગર મધ્યે લટકાવ્યું - “સકુણ્ડલં વા વદનં ન વા ત્તિ” બીજા ત્રણ પદ રાજા પાસે મૂકાવ્યા. પછી ઢંદેરો પીટાવ્યો કે જે આ ગાથા પૂર્ણ કરશે તેને રાજા ઇચ્છિત દાન આપશે. બધાં વાદી આવ્યા, તેમાં પહેલો પરિગ્રાજક બોલ્યો—

[નિ.૨૨૮] ભિક્ષાર્થે પ્રવેશેલા મેં આજે યુવતીનું મુખ જોયું. કમળ સમાન વિશાળ નેત્ર હતા. વ્યાક્રિપ્ત ચિત્તે મને તે ખબર ન પડી કે તેણીના કાનમાં કુંડલ હતા કે નહીં. તેમાં વીતરાગતા ન હોઈ તેને કાઠી મૂક્યો.

[નિ.૨૨૯] ફળના ઉદયથી હું ઘરમાં પેઠો, ત્યાં આસને બેઠેલી સ્ત્રી મેં જોઈ, પણ વ્યાક્રિપ્તતાથી નિર્ભય ન થયો કે તેના કાનમાં કુંડલ છે કે નહીં ? તેમાં પણ વૈરાગ્ય ન હોવાથી રજા આપી.

[નિ.૨૩૦] માલા વિહારમાં મેં ઉપાસિકા જોઈ. સુવર્ણ ભૂષણો ભૂષિત તેણીના કાનમાં કુંડલ છે કે નહીં તે ન જોયું, તેને રજા આપી આ રીતે બધાં મતવાળા જાણવા. પછી મંત્રીએ એક નાના જૈન સાધુને વૈરાગ્ય પરિણત જાણી બોલાવ્યા. તેણે આ રીતે ઉત્તર આપ્યો—

[નિ.૨૩૧] ક્ષાંત, દાંત, જિતેન્દ્રિય, અધ્યાત્મરક્ત એવા મુનિએ શા માટે ચિંતવવું કે તેનું વદન કુંડલ ચુકત છે કે નહીં ? - X - રાજને તેમની નિસ્પૃહતાથી ધર્મભાવોલ્લાસ વધ્યો. રાજા એ ધર્મતત્ત્વ પૂછતા બાળ સાધુ માટીનો એક સુકો અને એક ભીનો ગોળો ભીંત તરફ ઉછાળી ચાલાવા માંડ્યું બાલ સાધુ એ આ રીતે શું ધર્મ કહ્યો તે બે ગાથે વડે જણાવે છે—

[નિ.૨૩૨,૨૩૩] ભીનો અને સુકો બંને માટીના ગોળા છે. ભીંત પર ફેંકતા ભીનો હશે તે ત્યાં ચોંટશે. તેમ અંગ પ્રત્યંગ જોવાથી વિમુખ છે તે સ્ત્રીનું મુખ ન જુએ અન્યથા કામગૃહિથી આર્દ્ર સ્ત્રીનું મુખ જુએ છે તેનાથી સંસારપંક કે કર્મકાદવ લાગે છે. જેઓ ક્ષમાદિ ગુણચુકત છે, સંસારવિમુખ છે. તેવા નિસ્પૃહ મુનિ સુકા ગોળા જેવા હોય ક્યાંય ચોંટતા નથી.

અધ્યયન-૪ ‘સમ્યક્ત્વ’ ઉદ્દેશો-૨ “ધર્મવાદી પરીક્ષા”નો મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ ટીકા સહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❧ અધ્યયન-૪ ઉદ્દેશો-૩ “અનવધતાપ” ❧

● ભૂમિકા :-

બીજો ઉદ્દેશો કહ્યો. હવે ત્રીજો. તેનો સંબંધ આ - પૂર્વ ઉદ્દેશમાં પરમત નિરાસ કરી અવિચલ સમ્યક્ત્વ સાથે જ્ઞાન તથા તેના ફળરૂપ વિરતિ કહી. - X - પૂર્વકૃત્ કર્મનો ક્ષય નિરવધ તપ વિના ન થાય. તેથી હવે તપનું વર્ણન—

● સૂત્ર-૧૪૭ :-

ધર્મથી વિમુખ લોકોની ઉપેક્ષા કરો. આમ કરનાર સમસ્ત લોકમાં વિદ્વાનોમાં અગ્રણી છે. તું વિચારીને જો ! જેણે દંડનો ત્યાગ કર્યો છે, [તે વિદ્વાન્ છે]. જે સત્ત્વશીલ છે, તે જ કર્મનો ક્ષય કરે છે. શરીર સંસ્કારરહિત મનુષ્યો ધર્મવિતા હોવાથી સરળ હોય છે.

આ દુઃખ આરંભ જ જાણી આવું સમ્યક્ત્વદર્શીએ કહ્યું છે.

તે બધા પ્રાવાદિક અને દુઃખ જાણવામાં કુશળ બની કર્મોને સર્વ પ્રકારે જાણી, તેના ત્યાગનો ઉપદેશ આપે છે.

● વિવેચન :-

પૂર્વે કહેલ પાપંડી લોકને ધર્મથી વિમુખ જાણી તેમના અનુષ્ઠાનને સારા ન માન. તેમનો ઉપદેશ ન સાંભળ, પાસે ન જા, પરિચય ન કર. જે પાપંડી લોકનો ઉપેક્ષક છે તે પાપંડી લોક અને અનાર્યવચન જાણી તેની ઉપેક્ષા કરનાર મનુષ્ય

લોકમાં જે વિદ્વાન્ છે તેનાથી અગ્રણી વિદ્વાન્ થશે. લોકમાં જે કેટલાક નિદાક્ષિત દંડવાળા છે - મન, વચન, કાયા વડે પ્રાણીને દુઃખ આપનાર દંડનો ત્યાગ કર્યો છે તે વિદ્વાન્ થાય જ, એમ વિચારીને તું તેમને જો.

જેમણે ધર્મ જાણ્યો છે, તે સત્ત્વશાળી દુષ્ટકર્મને ત્યજે છે. તે ‘ઉપરતદંડ’ થઈને આઠ પ્રકારના કર્મોને હણે છે. તે જ વિદ્વાન્ છે. તેવું વિચારીને તું વિવેકવાળી બુદ્ધિ ધારણ કર. મનુષ્યો જ સર્વકર્મક્ષય કરવાને સમર્થ છે, બીજી ગતિવાળા સમર્થ નથી. મનુષ્યોમાં પણ શરીર સંસ્કાર ત્યાગી મૃત જેવા-શરીર મમત્વરહિત છે તેવા કર્મક્ષય કરે છે.

અથવા અર્યા એટલે તેજ-કોઠાદિ કષાય. તે જેના સર્વથા નષ્ટ થયા છે તેવા અકષાયી. વળી શ્રુત-ચારિત્ર ધર્મને જાણે તે ધર્મવિદ્. ધર્મવિદ્ જ કુટિલતારહિત છે. બીજા સાધુઓ - સાવધક્રિયાનુષ્ઠાન, આરંભથી ઉત્પન્ન દુઃખ જે પ્રત્યક્ષ છે. જેમકે ખેતી, વાણિજ્ય. તેનાથી જે શરીર-મનના દુઃખ ભોગવે છે - X - તે કેવલીએ કહ્યું છે તે અનુભવસિદ્ધ જાણીને મૃતાર્યા, ધર્મવિદ્, સરળ બને છે.

આ પ્રમાણે કેવળજ્ઞાનીએ કહ્યું છે તે સમત્વદર્શી કે સમ્યક્ત્વદર્શી કે સમસ્તદર્શી છે. તેઓ સર્વવિદ્ છે. મર્યાદા વડે બોલનારા પ્રાવાદિક છે, તેઓ યથાવસ્થિત પદાર્થને બતાવનારા, દુઃખ કે તેના ઉપાદાન કર્મોને બતાવવામાં નિપુણ-તેને દૂર કરવાના ઉપાયો જાણનાર બનીને તેઓએ જ્ઞ-પરિજ્ઞા વડે જાણી પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા વડે ત્યાગ કરેલ છે. આ પ્રમાણે કર્મ બંધ-ઉદય-સતાને જાણીને-

સર્વ પ્રકારે કુશળ બની પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા વડે ત્યાગ કરે અથવા મૂળ-ઉત્તર પ્રકૃતિ બધી જાણીને કે પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાવ, બંધને જાણીને, - X - કે બંધ-સતાના કારણો જાણીને તેનો ત્યાગ કરે.

હવે તે કર્મના ઉદયના પ્રકારો બતાવે છે. [તે માટે વૃત્તિ જેવી અને કર્મગ્રંથના તજજ્ઞ પાસે સમજવું. માત્ર અનુવાદથી આ વિષય સમજવો પર્યાપ્ત નથી. પૂર્વે અધ્યયન-૩ સૂત્ર-૧૧૩ અને ૧૧૮ના વિવેચનમાં પણ આવી જ સૂચના આપી છે.] વૃત્તિમાં આ વિષય વિસ્તારથી છે. ત્યાં બતાવ્યા મુજબ કર્મપ્રકૃતિના ઉદય વડે અનેક ભેદો જાણીને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા વડે તે તોડવા પ્રયત્ન કરે છે.

જો એમ છે તો [નવા સાધુઓ] શું કરવું ?

● સૂત્ર-૧૪૮ :-

અહીં આજ્ઞાકાંક્ષી પંડિત રાગરહિત થઈ એક માત્ર આત્માને દેખતો શરીરને કૃશ કરે, પોતાને કૃશ કરે - જીર્ણ કરે. જેમ અગ્નિ જીર્ણ કાષ્ઠને જલ્દી બાળે છે તેમ સમાહિત આત્મા આસક્તિરહિત સાધક સ્થિરતાપૂર્વક કોઠરૂપી શત્રુનો નાશ કરે અને કર્મોને જલ્દી નષ્ટ કરી દે છે.

● વિવેચન :-

આ પ્રવચનમાં આજ્ઞા પાળવાની આકાંક્ષા રાખનાર સાધુ જે સર્વજ્ઞના ઉપદેશ મુજબ વર્તનાર પંડિત અસ્તિત્વ થાય છે. જે આઠ પ્રકારના કર્મો વડે ન લેપાય તે

અસ્નિહ અથવા સ્નેહ કરે તે રાગવાનું, ન કરે તે અસ્નિહ અર્થાત્ રાગ-દ્વેષરહિત. અથવા નિશ્ચયથી ભાવ શત્રુરૂપ ઇન્દ્રિય-કષાય-કર્મ વડે ન હણાય તે અનિહત છે.

આજ્ઞાકાંક્ષી પંડિત ભાવશત્રુથી અનિહત આ પ્રવચનમાં છે, બીજે નથી. જે અનિહત છે તે પરમાર્થથી કર્મનો જ્ઞાતા છે. તે અનિહત કે અસ્નિહ સાધુ એકલા આત્માને ધન, ધાન્ય, સોનું, પુત્ર, સ્ત્રી, શરીર આદિથી જુદું જાણીને તેનો મોહ છોડે. તે માટે સંસાર સ્વભાવ એકત્વ ભાવના આ રીતે ભાવે—

આ સંસાર અનર્થનો સાર છે. અહીં કોણ કોનો સ્વજન કે પારકો છે ? સંસારમાં ભમતા સ્વજન કે પારકા પર કે સ્વ થાય છે. કોઈ ફરી મળતા નથી. આ રીતે વિચારી હું એકલો છું મારે આગળ-પાછળ કોઈ નથી. એ સ્વકર્મથી મારી જ બ્રાંતિ છે. હું જ પહેલા છું - હું જ પછી છું. હું સદા એકલો છું, મારું કોઈ નથી, હું કોઈનો નથી. હું કોઈનો થાઉં કે કોઈ મારું થાય તેવું કોઈ મને દેખાતું નથી. કર્મ એકલો કરે છે, તેનું ફળ પણ એકલો ભોગવે છે એકલો જ જન્મે-મરે છે. ભવાંતરમાં પણ એકલો જ જાય છે.

પર આત્મા જે શરીર છે તેને તપ અને ચારિત્ર વડે દુર્ભળ કર અથવા કષ્ણ એટલે કર્મ તોડવામાં હું સમર્થ છું એમ વિચારી યથાશક્તિ યત્ન કર. શરીરને જીર્ણ બનાવ. તપથી શરીરને જીર્ણ જેવું કર. વિગઈ ત્યાગથી આત્માને દુર્ભળ બનાવ. સુકા લાકડાને અગ્નિ બાળે તેમ તું કર્મને બાળ. એ રીતે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર વડે આત્મા સમાહિત એટલે શુભ વ્યાપારવાળો થાય. - X - X - જે સ્નેહરહિત હોય તે તપ-અગ્નિ વડે કર્મ-કાષ્ઠને બાળે છે. જેમ—

[નિ.૨૩૪] “જેમ સુકા પોલા લાકડાને અગ્નિ જલ્દી બાળે છે. જેમ ચારિત્ર પાળનાર કર્મકાષ્ઠને શીઘ્ર બાળે છે.” - અહીં અસ્નિહપદ વડે રાગ નિવૃત્તિ કરીને દ્વેષ નિવૃત્તિ માટે અતિ કુર અધ્યવસાય - ક્રોધને તજ. ક્રોધથી શરીર કંપે છે. માટે નિષ્કંપ બન. તે માટે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૪૯ :-

આ મનુષ્યજીવન અત્યાયુ છે, જાણીને ક્રોધથી ઉત્પન્ન દુઃખોને જાણ અને ભાવિ દુઃખોને જાણ. ક્રોધી જીવ ભિન્ન ભિન્ન દુઃખોનો અનુભવ કરે છે. પ્રાણલોકને અહીં-તહીં ભાગ દોડ કરતાં જો. જે પાપકર્મોથી નિવૃત્ત છે, તે અનિદાન કહેવાય છે. તેથી હે અતિવિદ્વાન ! તું પ્રજ્વલિત ન થા. તેમ હું કહું છું.

● વિવેચન :-

આ મનુષ્યત્વ પરિગલિત આયુવાળુ વિચારીને ક્રોધાદિનો ત્યાગ કર. વળી ક્રોધાદિથી બળતાને જે મનોદુઃખ થાય છે, તે જાણ. ક્રોધજનિત કર્મ વિપાકથી ભાવિમાં ઉત્પન્ન થનાર દુઃખ વિચારી પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞાથી ત્યાગ કર. આગામી દુઃખ કેવું છે ? નરકમાં થતી જુદી જુદી શીત-ઉષ્ણ વેદના તથા કુંભીપાક આદિ પીડા સ્થાનોમાં દુઃખ પડશે. ક્રોધથી તે ક્ષણે તથા આગામીકાળે પણ થનાર દુઃખ જોઈને, બીજા લોક પણ દુઃખી થાય. તે કહે છે—

ક્રોધાદિથી કેવળ આત્મા જ દુઃખી નથી થતો, પણ શરીર-મનના દુઃખવાળા લોકો પરવશ બની આમ તેમ ભટકે છે તેને વિવેક ચક્ષુથી જો. જેઓ ક્રોધ નથી કરતા તેઓ તીર્થકર બોધથી વાસિત નિર્મળ અંતઃકરણવાળા છે, વિષય-કષાય અગ્નિના બુઝાવાથી શાંત થયેલા છે. પાપકર્મમાં નિદાનરહિત તેઓ પરમ સુખના સ્થાનને પામેલા છે અર્થાત્ ઔપશમિક સુખને ભજનારા છે.

જે કારણથી રાગદ્વેષથી ઘેરાયેલો દુઃખી થાય છે, તેથી અતિ વિદ્વાન કે જેણે શાસ્ત્રોનો પરમાર્થ જાણ્યો છે તેમણે ક્રોધાગ્નિથી આત્માને ન બાળવો. પણ કષાય ઉપશમ કરવો - તેમ હું કહું છું.

અધ્યયન-૪ ‘સમ્યક્ત્વ’ ઉદ્દેશો-૩ ‘અનવધ તપ’નો મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

ક્ર્ અધ્યયન-૪ ઉદ્દેશો-૪ “સંક્ષેપ વચન” ક્ર્

● ભૂમિકા :-

ત્રીજો ઉદ્દેશો કહ્યો. હવે ચોથા કહે છે. તેનો સંબંધ આ પ્રમાણે - પૂર્વ ઉદ્દેશમાં નિરવધ તપ કહ્યો; તે સંપૂર્ણ સત્ સંયમીને હોય છે. સંયમ પ્રતિપાદન માટે ચોથો ઉદ્દેશો કહે છે. આ સંબંધથી આવતું સૂત્ર—

● સૂત્ર-૧૫૦ :-

મુનિ પૂર્વ સંયોગનો ત્યાગ કરી ઉપશમ કરી ‘આપીડન’, ‘પ્રપીડન’, ‘નિષ્પીડન’ કરે. તે માટે ‘અવિમના’ સ્વારત, સમિત, સહિત, વીર થઈને સંયમન કરે. અનિવૃત્તિગામી વીરોનો માર્ગ દુરઅનુચર હોય છે. માંસ અને લોહીને તપથી ઓછા કરી આ પુરુષ સંયમી, વીર, ગ્રાહ્ય વચનવાળો, મોક્ષને યોગ્ય બને છે. તે બ્રહ્મચર્યમાં રહીને શરીરને કૃશ કરે છે.

● વિવેચન :-

આવિલ્લ - અવિકૃષ્ટ તપ વડે શરીરને દુઃખ આપે. દીક્ષા પછી ભણીને પરિણત થાય ત્યારે પ્રકર્ષથી તપ કરી કાચાને પીડે. ફરી વધુ ભણી અંતેવાસી વર્ગ અર્થસાર મેળવી શરીર ત્યાગ માટે માસક્ષમણાદિથી શરીરને પીડે.

જો તે પૂજાદિ લાભ માટે તપ કરે તો તે તપ નિરર્થક જ છે. તે માટે બીજી રીતે કહે છે - કાર્મણ શરીરને પીડે; વધુ પીડે, નિશ્ચયથી પીડે. - X - અથવા કર્મનું આપીડન તે ચોથાથી સાતમા ગુણઠાણા સુધી થોડો તપ કરે, આઠમા-નવમા ગુણઠાણે મોટી તપસ્યા કરે. દશમા ગુણઠાણે માસક્ષમણાદિ કરે. અથવા ઉપશમ શ્રેણીમાં થોડો, ક્ષપક શ્રેણીમાં વધુ, શૈતેશી અવસ્થામાં અતિ તીવ્રતપ કરે. કઈ રીતે કરે ?

તે માટે ધન-ધાન્યાદિ પૂર્વ સંયોગોનો ત્યાગ કરીને અથવા અનાદિ ભવસંબંધ-અસંયમનો ત્યાગ કરી તપ કરે. ઇન્દ્રિય-મનના સંયમ રૂપ ઉપશમ પામીને તપ કરે અર્થાત્ અસંયમ છોડીને સંયમ આદરીને તપ-ચારિત્ર વડે આત્મા કે કર્મને પીડે. -

X - ઉપશમ મેળવ્યા પછી નિશ્ચલ શાંતિ મેળવે તે કહે છે - કર્મક્ષય માટે અસંયમ ત્યાગથી અવશ્ય મળેલ સંયમથી ચિંતની અશાંતિ ન હોય એટલે ભોગકષાય કે અરતિમાં તેનું મન ન જાય.

તે કર્મવિદારણ સમર્થ હોવાથી વીર છે. સારી રીતે - જીવનમર્યાદા વડે સંયમ અનુષ્ઠાનમાં રત હોય, પાંચ સમિતિઓ સમિત, જ્ઞાનાદિ યુક્ત એવો એક વખત લીધેલ સંયમભારની યતના કરે. આ સંયમ અનુષ્ઠાન વીરને પણ દુઃખથી પળાય તેવો છે માટે તેનો વારંવાર ઉપદેશ કરાય છે.

અનિવર્ત - તે મોક્ષ. તેમાં જવાની ઇચ્છાવાળાને આ સંયમ પાળવો કઠિન છે. તે પાળવા માટે કામવાસના વધારનાર માંસ અને લોહીને વિકૃષ્ટ તપ - અનુષ્ઠાન વડે દૂર કરે - શોષવે. આ વીરોના માર્ગનું અનુચરણ છે. આ રીતે લોહી-માંસને સૂકવનાર તે પુરુષ છે. દ્રવ એટલે સંયમ. તે જેને હોય તે દ્રવિક કે દ્રવ્યભૂત છે. કેમકે તે જ મોક્ષાગમન યોગ્ય છે. કર્મશત્રુ જીતવામાં સમર્થ હોવાથી તે વીર છે. - X -

આયાણિજ્જ - વીરના માર્ગને પામેલ, માંસ-લોહી દૂર કરનાર મુમુક્ષુ ગ્રાહ્ય એટલે આદેયવચન છે. જે સંયમમાં રહી કામવાસના જીતવામાં પ્રયત્ન કરે, શરીર કે સંચિત કર્મોને તપ-ચરણ વડે કૃશ કરે તે આદાનીય તથા વ્યાખ્યાત છે.

અપ્રમત કહ્યા. હવે પ્રમતને કહે છે-

● સૂત્ર-૧૫૧ :-

નેગ્રાદિ ઇન્દ્રિયના વિષયનો ત્યાગ કરીને જે ફરી કર્મના સ્રોતમાં ગૃહ્ણ થાય છે, તે અજ્ઞાની બંધનથી મુક્ત થતો નથી. ધન-ધાન્યાદિ સંયોગથી મુક્ત થતો નથી. મોહ-અંધકારમાં પડેલ આવા અજ્ઞાનીને ભગવંતની આજ્ઞાનો લાભ થતો નથી - તેમ હું કહું છું.

● વિવેચન :-

જે પદાર્થ તરફ લઈ જાય કે પદાર્થનો નિર્ણય કરવા જે દોરે તે નેત્ર આદિ પાંચ ઇન્દ્રિયો છે - X - તેને વડે સ્વ વિષય ગ્રહણ કરવાથી જે પાપ થાય તે અટકાવીને આદાનીય બની બ્રહ્મચર્યમાં વસવા છતાં ફરી મોહના ઉદયથી આદાનસ્રોતમાં ગૃહ્ણ બની-સાવધ અનુષ્ઠાન વડે સંસાર ભ્રમણના બીજરૂપ કર્મના ઇન્દ્રિય-વિષયરૂપ પ્રવાહ કે મિથ્યાત્વ આદિમાં રક્ત બને. તે અજ્ઞ છે અને મહામોહથી મલિન અંતઃકરણ-વાળો છે.

તે સેંકડો જન્મ-મરણ આપનાર કર્મરૂપ બંધન પામે છે. વળી જેણે સંસાર સંયોગરૂપ ધન, ધાન્ય, હિરણ્ય, પુત્ર આદિ કૃત અસંયમનો સંયોગ છોડ્યો નથી, તે અનભિકાંત સંયોગી છે. તેવા કુસાધુને ઇન્દ્રિયોના અનુકૂળ રૂપે અથવા મોહરૂપ અંધકારમાં વર્તતા આત્મહિત કે મોક્ષ ઉપાય ન જાણવાથી તીર્થકરની આજ્ઞાનો લાભ થતો નથી. તેમ હું કહું છું અથવા આજ્ઞા એટલે સમ્યક્ત્વનો લાભ થવાનો નથી, ભાવિમાં પણ બોધિ દુર્લભ થાય.

● સૂત્ર-૧૫૨ :-

જેને પૂર્વભવમાં [સમ્યક્ત્વ] નથી, ભાવિમાં તેવી યોગ્યતા નથી તેને વર્તમાનમાં તો તે ક્યાંથી હોય ? જે ભોગાદિથી નિવૃત્ત છે, તે જ પ્રજ્ઞાવાન, બુદ્ધ અને આરંભથી વિરત છે. આ જ સમ્યક્ છે એવું તું જો - [હિંસાથી] બંધન, વધ, પરિતાપાદિ ભયંકર દુઃખો સહન કરવા પડે છે. તેથી પાપના બાહ્ય-અભ્યંતર કારણો દૂર કરીને આ મૃત્યુલોકમાં નિષ્કર્મદર્શી બનવું જોઈએ. કર્મોનું ફળ અવશ્ય મળે છે એ જાણીને તત્પ્રજ્ઞ પુરુષ કર્મબંધનના કારણોથી સદા દૂર રહે.

● વિવેચન :-

જે કોઈ બાળ-મૂર્ખ કર્મદાનના સ્રોતમાં ગૃહ્ણ થયેલ છે, બંધનો તોડ્યા નથી, સંયોગ છોડ્યા નથી, અજ્ઞાન અંધકારમાં વર્તે છે. તેને પૂર્વજન્મમાં બોધિલાભ-સમ્યક્ત્વ ન હતું. ભાવિ જન્મે થશે નહીં, મધ્યજન્મમાં ક્યાંથી હોય ? જેને પૂર્વભવે બોધિલાભ થયો છે કે ભાવિમાં થશે. તેને જ વર્તમાનમાં બોધિલાભ મળે. જેણે સમ્યક્ત્વનો સ્વાદ લીધો છે, તે ફરી મિથ્યાત્વ ઉદય પામે. તો પણ અપાર્થ પુદ્ગલ પરાવર્તન કાળમાં ફરી સમ્યક્ત્વ પામે. પણ સમ્યક્ત્વ વચ્ચે પછી ફરી ન પામે તેવું નથી જ. અથવા અનિરુદ્ધ ઇન્દ્રિયવાળાને પણ આદાનસ્રોત ગૃહ્ણ જાણવો.

જે સાધુ પ્રમાદી ન થઈ સંસાર સુખ સ્મરણ ન કરતો ભાવિ દિવ્યસુખ ન ઇચ્છે તેને વર્તમાનમાં સુખની ઇચ્છા ક્યાંથી હોય ? તે બતાવે છે - જે ભોગવિપાકવેદીને પૂર્વભોગ સ્મૃતિ નથી, ભાવિ ભોગાશા નથી તેવા સાધુને - X - વર્તમાનમાં ભોગેચ્છા ક્યાંથી થાય ? મોહનીય ઉપશાંત થવાથી ભોગેચ્છા ન હોય. ત્રિકાળ-વિષય ભોગેચ્છા નિવૃત્ત કેવા હોય ?

- X - તે સાધુ - X - જીવ અજીવાદિ તત્ત્વનો જ્ઞાતા 'પ્રજ્ઞાનવાન' હોય. તત્ત્વ જાણનાર બુદ્ધ હોય, સાવધ અનુષ્ઠાન આરંભથી વિરતેલ હોય. આ આરંભ ઉપરતત્ત્વ શોભન છે તે બતાવે છે - X - તે સમ્યક્ છે, સમ્યક્ત્વનું કાર્ય હોવાથી સમ્યક્ત્વ છે, તેમ જોઈ તું તેને મેળવ. જે કારણે સાવધ આરંભમાં પ્રવર્તેલ છે, તે સાકળનું બંધન છે, ચાબખાનો માર છે, પ્રાણ સંશયરૂપ છે, શરીર-મનનો પરિતાપ છે અસહ્ય દુઃખદાયી છે.

તેથી આરંભ-છોડવા સારા છે. તે માટે ધન, ધાન્યાદિ રૂપ કે હિંસાદિ આશ્રવ દ્વાર રૂપ બાહ્ય અને રાગદ્વેષાત્મક વિષયપિપાસારૂપ અભ્યંતર પાપોપાદાન સ્રોતને દૂર કર. મોક્ષ કે સંવર રૂપ નિષ્કર્મત્વ જો. આ સંસારમાં-મૃત્યુલોકમાં જે નિષ્કર્મદર્શી છે, તે જ બાહ્યાભ્યંતર સ્રોત છેદે છે. આવો બાહ્યાભ્યંતર સંયોગ છેદનાર કયો આધાર લઈ નિષ્કર્મદર્શી બને ?

મિથ્યાત્વ આદિથી બંધાય તે જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોનું ફળ દેવાપણું જાણે જેમકે જ્ઞાનાવરણીયથી જ્ઞાનનું આવરણ થાય ઇત્યાદિ. અહીં પ્રશ્ન કર્યો છે - X - X - તપ કરવાથી કર્મનો ક્ષય પણ થાય, તો કર્મો સ-ફળ કેમ કહ્યાં ?

ઉત્તર - આ કોઈ દોષ નથી. - X - પ્રત્યેકને આઠ કર્મનો ઉદય છે એમ નહીં,

પણ બધાં જીવ આશ્રયી સામાન્યથી જોતા આઠે કર્મનો સદ્ભાવ છે. તેથી કર્મનું સફલપણું કહ્યું. તેથી કર્મ કે તેના ઉપાદાન કારણ આશ્રવને નિશ્ચયથી છોડે-આશ્રવ થાય તેવું કૃત્ય ન કરે. વેદ અર્થાત્ - X - આગમ. તેને જાણે તે વેદવિદ્ - સર્વજ્ઞ ઉપદેશ વર્તી.

આ મારો જ અભિપ્રાય નથી. બધાં તીર્થકરોનો આશય છે તે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૫૩ :-

હે શિષ્ય ! જે વીર છે, સમિત છે, સહિત છે, સદા યતનાવાન્ છે, શુભાશુભ દર્શી છે, સ્વતઃ ઉપરત છે, લોકને યથાર્થરૂપે જોનાર છે, પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ, ઉત્તર દિશામાં સત્યમાં સ્થિત છે; તે વીર સમિત, સહિત, યતનાવાન્, શુભાશુભદર્શી, સ્વયં ઉપરત, યથાર્થ લોક દેખાના જ્ઞાનને હું કહીશ—

આવા યથાવસ્થિત સ્વરૂપ જાણનારને કોઈ ઉપાધિ નથી. તેમ કહું છું.

● વિવેચન :-

સમ્યગ્વાદ, નિરવધ તપ, ચારિત્ર કહ્યું. હવે તેનું ફળ કહે છે - જે કોઈ અતીત, અનાગત, વર્તમાન [?] છે. તેઓ કર્મ વિદારણ સમર્થ હોવાથી વીર છે. સમિતિ યુક્ત, જ્ઞાનાદિ સહિત, સત્ સંયમ વડે સદા યતનાવાળા, શુભ અશુભને નિરંતર દેખનાર, પાપકર્મો રૂપ આત્માથી ઉપરત છે. જેવી રીતે લોક ચૌદ રાજ પ્રમાણ છે કે કર્મલોક છે - પૂર્વાદિ બધી દિશામાં રહેલ છે તેને દેખતા સત્ય, સંયમ, તપમાં સ્થિર છે, ત્રિકાળ વિષયતા જોનારા છે.

પૂર્વે અનંતા થયા, વર્તમાનમાં પંદર કર્મભૂમિમાં સંખ્યાતા છે. ભાવિમાં અનંતા સ્થિત રહેશે; તેઓનો ત્રણે કાળનો બોધ છે તે હું તમને કહીશ. તે તમે સાંભળો. તેઓ 'વીર' ઇત્યાદિ વિશેષણ યુક્ત છે. - X - X - [તે બોધ આ પ્રમાણે] - જે કર્મજનિત ઉપાધિ છે તે નારકાદિ ગતિમાં જન્મ, સુખી-દુઃખી, સુભગ-દુર્ભગ, પર્યાપ્તક-અપર્યાપ્તક આદિ મળે કે નહીં તેવી પરમત શંકા છે. તીર્થકરો સાક્ષાત્ જોઈને કહે છે - મમત્વ છૂટી જવાથી તેવા કેવલીને કર્મજનિત ઉપાધિ નથી. તેમ હું કહું છું.

અધ્યયન-૪ “સમ્યક્ત્વ” ઉદ્દેશો-૪ “સંક્ષેપવચન”નો મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

સૂત્રાનુગમ કહ્યો. નયવિચારથી તેનો અતિદેશ કર્યો. અધ્યયન પૂરું થયું.

આચારાંગ સૂત્ર-શ્રુતસ્કંધ-૧ના અધ્યયન-૪નો મુનિદીપરત્નસાગરે કરેલો સટીક અનુવાદ પૂર્ણ

શ્રુતસ્કંધ-૧

અધ્યયન-૫ લોકસાર

● ભૂમિકા :-

ચોથું અધ્યયન કહ્યું. હવે પાંચમું કહે છે. તેનો સંબંધ આ પ્રમાણે - ગત અધ્યયનમાં સમ્યક્ત્વ કહ્યું. તેમાં જ્ઞાન રહેલું છે. તે બંનેનું ફળ ચારિત્ર એ મોક્ષનું પ્રધાન અંગ છે, તેથી લોકમાં સારરૂપ હોવાથી તેના પ્રતિપાદન માટે આ અધ્યયન છે. આવા સંબંધથી આવેલા આ અધ્યયનના ઉપક્રમ આદિ ચાર અનુયોગ દ્વારા છે. ઉપક્રમ દ્વારે અર્થાધિકાર બે રીતે છે. અધ્યયન અધિકાર પૂર્વે કહ્યો. ઉદ્દેશ અધિકાર નિર્યુક્તિકાર કહે છે—

[નિ.૨૩૬ થી ૨૩૮] હિંસા કરે તે હિંસક. આરંભ કરવો તે આરંભ. વિષયોનો આરંભ કરતો તે વિષયારંભક. - X - હિંસક અને વિષયારંભક સાથે લીધા. જે સાધુ પ્રાણીની હિંસા કરે અને વિષય સુખ માટે સાવધ આરંભ કરે તે મુનિ ન કહેવાય. વિષયસુખ માટે એકલો વિચરે તે એકચર છે. તે પણ મુનિ નથી. પહેલા ઉદ્દેશમાં હિંસક, વિષયારંભક, એકચરનો અધિકાર છે.

બીજા ઉદ્દેશમાં-હિંસાદિ પાપસ્થાનોથી જે દૂર રહે તે વિરત મુનિ, તેનો અધિકાર છે. બોલવાના આચારવાળો તે વાદી, પણ અવિરત વાદી પરિગ્રહવાળો હોય છે. તેનો અર્થાધિકાર છે.

ત્રીજા ઉદ્દેશમાં-આ જ વિરત મુનિ અપરિગ્રહી બને છે અર્થાત્ કામ અને ભોગથી દૂર રહે છે. તેનો અધિકાર છે.

ચોથા ઉદ્દેશમાં - અગીતાર્થને સૂત્રાર્થ વિના દુઃખો ભોગવવા પડે છે.

પાંચમાં ઉદ્દેશમાં દ્રહની ઉપમાથી સાધુને ચિંતવવા. જેમ પાણી ભરેલ અને પાણી ન ઝરે તેવો દ્રહ પ્રશસ્ય છે, તેમ સાધુ પણ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રથી ભરેલો હોય અને વિસરી ન જાય તથા તપ, સંયમ, ગુપ્તિથી નિસંગતા રાખે.

છઠ્ઠા ઉદ્દેશમાં ઉન્માર્ગ વર્જન અર્થાત્ કુદૃષ્ટિ અને રાગદ્વેષ ત્યાગ છે.

નામ નિષ્પન્ન નિક્ષેપામાં આદાન પદ, ગૌણ બંનેને નિર્યુક્તિમાં કહે છે—

[નિ.૨૩૯] પ્રથમ ગ્રહણ કરાય તે આદાન. તેનું પદ તે આદાન પદ. તેના કરણપણથી આવંતી તે નામ છે. અધ્યયનના આરંભે તે બોલાય છે. - X - ગુણથી નિષ્પન્ન તે ગૌણ. ગૌણનામ તે 'લોકસાર' છે. ચૌદ રાજ પ્રમાણ લોકનો સાર તે લોકસાર, બે પદ વાળું નામ છે. લોક અને સારના ચાર નિક્ષેપા છે. નામલોક-કોઈનું 'લોક' નામ રાખે. સ્થાપના લોક-ચૌદ રાજલોકની સ્થાપના. તેની ત્રણ ગાથા છે. [તેમાં ગણિત પ્રક્રિયા છે, જે જ્ઞાતા પાસે જ સમજવી.]

દ્રવ્યલોક - જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ એ છનો સમૂહ.

ભાવલોક-ઔદયિક આદિ છ ભાવરૂપ કે સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાયાત્મક.

'સાર' પણ નામાદિ ચાર ભેદ છે. તેમાં દ્રવ્યસારને કહે છે—

[નિ.૨૪૦] - X - બધામાં 'ધન' સાર ભૂત છે. જેમકે - આ કોટિસાર [કરોડપતિ] છે. આ પાંચ કોડીવાળો છે. સ્થૂળમાં એરંડો સાર છે. - X - ગુરૂપણામાં વજ ભારે છે. - X - X - X - દ્વિપદમાં તીર્થકર સાર છે, અપદમાં કલ્પવૃક્ષ સાર છે. અચિત્તમાં વૈદ્યુરત્ન સાર છે. - X - X - સ્વામીપણામાં ગોરસનું ઘી સાર છે, અધિકરણમાં પાણીમાં કમળ સાર છે, હવે "ભાવ સાર" -

[નિ.૨૪૧] ભાવ-વિષયમાં સાર વિચારતા ફળનું સાધન સાર છે. ફળ એટલે જે માટે ક્રિયા કરીએ તેની પ્રાપ્તિ. ફળ સાધનતા એટલે ફળ માટે આરંભમાં પ્રવર્તવું, પછી ફળની પ્રાપ્તિ તે મુખ્ય છે. ફળે તો પણ તે અનેકાંતિક અને આત્યંતિક રૂપ હોવાથી નિઃસાર છે, તેથી વિપરીત "સિદ્ધિ" એ સાર છે.

આ સિદ્ધિપદ ઉત્તમ સુખ વડે શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે તે આત્યંતિક, એકાંતિક, અનાબાધ સુખ હોવાથી ઉત્તમ છે. તેના સાધનો જ્ઞાન, દર્શન, સંયમ, તપ છે. ભાવ-સારરૂપ સિદ્ધિ ફળ મેળવવા જ્ઞાનાદિ ઉપયોગી છે. તેથી અહીં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રનો અધિકાર છે. તે જ્ઞાનાદિની ભાવસારતા બતાવે છે -

[નિ.૨૪૨] ગૃહસ્થ લોકમાં કુત્સિત સિદ્ધાંતી કામ પરિગ્રહથી કુત્સિત માર્ગમાં રક્ત બનીને લોકો કામપરિગ્રહ આગ્રહી બની ગૃહસ્થભાવને પ્રશંસે છે અને બોલે છે - ગૃહસ્થાશ્રમ જેવો ધર્મ થયો નથી - થવાનો નથી. શૂરપુરુષો તેનું પાલન કરે છે, કાયરો પાખંડનો આશ્રય લે છે. સર્વે પાખંડી ગૃહસ્થાશ્રમ આધારે રહે છે. આ રીતે મહામોહમોહિત ઇચ્છા મદન કામમાં પ્રવર્તે છે. વેશધારી પણ ઇન્દ્રિયોની કુચેષ્ટા ન રોકીને બે પ્રકારે કામવાસના ઇચ્છે છે. તેના કરતા લોકમાં સારરૂપ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ ગુણો ઉત્તમ સુખવાળી શ્રેષ્ઠ સિદ્ધિ મેળવવા માટે આદરણીય 'સાર' છે.

જો આ જ્ઞાનાદિ ગુણો હિત માટે સાર છે, તો શું કરવું ? તે કહે છે -

[નિ.૨૪૩] 'શંકાપદ' છોડી દે. શું મારા આરંભેલ અનુષ્ઠાન નિષ્ફળ છે એવો વિકલ્પ તે શંકા. તેના નિમિત્ત કારણ તે 'શંકાપદ'. જેમકે અરિહંતે કહેલ અતિ સૂક્ષ્મ અતીન્દ્રિય કેવલ આગમગ્રાહ્ય અર્થોમાં સંદેહ એવા શંકાપદને છોડીને આ જ્ઞાનાદિ સારપદને દંટપણે અને પાંખડીના દંભથી ક્ષોભિત થયા વિના ગ્રહણ કરવો. શંકાપદને નિવારવા કહે છે - 'જીવ છે'. જીવના ગ્રહણથી અજીવાદિ પણ ગ્રહણ કરવા. જીવવાળો જીવે છે કે જીવશે તે શુભાશુભફળ ભોક્તા તે જીવ અને તે "હું પોતે" એમ પ્રત્યક્ષ સાધ્ય છે અથવા ઇચ્છા, દ્રેષ, પ્રયત્નાદિ કાર્યાનુમાનથી જીવ સાધ્ય છે.

અજીવો પણ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને પુદ્ગલ છે, તે ગતિ, સ્થિતિ, અવગાહ અને બે અણુ વગેરે સ્કંધના હેતુરૂપ છે. એ રીતે આશ્રવ, સંવર, બંધ, નિર્જરા પણ વિદ્યમાન છે. આદિ-અંતના ગ્રહણથી મધ્યનું ગ્રહણ થાય તેથી સાક્ષાત્ જીવ પદાર્થનું ગ્રહણ કરીને હવે મોક્ષાપદને કહે છે - પરમ-પદ કે મોક્ષ શુદ્ધ પદ વાચી હોવાથી વિદ્યમાન છે. તે બંધનો પ્રતિપક્ષી કે બંધ સાથે અવિનાભાવીપણે છે.

હવે જો મોક્ષ હોય પણ તેની પ્રાપ્તિનો ઉપાય ન હોય તો માણસો શું કરે ? તેથી કહે છે કે રાગદ્રેષ છોડવા ચત્ન કરે. રાગ-દ્રેષ ઉપશમથી સંયમ પણ વિદ્યમાન

છે. આ રીતે જીવ અને મોક્ષની શંકા નિવારીને જ્ઞાનાદિ સાર પદ દંટતાથી ગ્રહણ કરવા. તેથી પણ 'સાર' શ્રેષ્ઠ ગતિ બતાવે છે.

[નિ.૨૪૪] ચૌદ રાજ પ્રમાણ લોકનો સાર શું ? તે સારનો સાર શું ? તેના સાર-સારનો સાર જો તમે જાણો છો તો હું પૂછું છું તે કહો -

[નિ.૨૪૫] બધાં લોકનો સાર ધર્મ છે. ધર્મનો સાર જ્ઞાન છે, જ્ઞાનનો સાર સંયમ છે, સંયમનો સાર નિર્વાણ છે. આ રીતે નામનિક્ષેપ કહ્યો.

❧ અધ્યયન-૫ 'લોકસાર' ઉદ્દેશો-૧ 'એકચર' ❧

હવે સૂત્રાનુગમમાં સૂત્ર ઉચ્ચારવું જોઈએ. તે આ પ્રમાણે છે -

● સૂત્ર-૧૫૪ :-

આ લોકમાં જે કોઈ પ્રાણી સ્પર્શયોજન કે નિષ્પર્શયોજન જીવહિંસા કરે છે, તેઓ તે જીવોમાં વિવિધરૂપોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેમને વિષયભોગ છોડવા કઠિન છે, તેથી તે મૃત્યુની પકડમાં રહે છે. મોક્ષસુખથી દૂર રહે છે. તેઓ વિષયસુખને ભોગવી શકતા નથી કે વિમુખ પણ થઈ શકતા નથી.

● વિવેચન :-

જેટલા જીવો, મનુષ્યો કે બીજા અસંચત છે. તેમાં કેટલાંક ચૌદરાજ લોકમાં કે ગૃહસ્થ-અન્યતીર્થિક લોકમાં છ કાય જીવના આરંભમાં પ્રવર્તીને અનેક પ્રકારે વિષયાભિલાષથી તેમને પીડે છે. - X - દુઃખ દે છે. ધર્મ-અર્થ-કામરૂપ પ્રયોજન માટે પ્રાણીનો ઘાત કરે છે. ધર્મ નિમિત્તે શૌચ માટે પૃથ્વીકાયની હિંસા કરે છે, અર્થ માટે ખેતી આદિ કરે છે, કામાર્થે આભૂષણ બનાવે છે. આ પ્રમાણે બીજા કાયોની હિંસા સંબંધી પણ જાણવું.

વળી અનર્થથી - પ્રયોજન વિના ફક્ત શોખ માટે શિકાર આદિ પ્રાણી ઉપઘાતકારી ક્રિયા કરે છે. એ રીતે અર્થ કે અનર્થથી પ્રાણીઓને હણી - X - એકેન્દ્રિયાદિ પ્રાણીને દુઃખ દે છે - X - પછી તેમાં પોતે જ અનેકવાર ઉત્પન્ન થાય છે અથવા તે જીવોને બાધા કરી બંધાયેલા કર્મ વડે તે-તે કાયમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેવા તેવા પ્રકાર કર્મોને ભોગવે છે. [અહીં વૃત્તિ અને ચૂર્ણિમાં થોડા ભેદ સહિત નાગાર્જુનીયનો વાચના પાઠ છે.]

જીવો આવા કર્મો શા માટે કરે છે ? જે અન્યકાયમાં ભોગવવા પડે ?

તત્ત્વને ન જાણનારા તે જીવને શબ્દાદિ કામો દુસ્ત્યાજ્ય છે. અલ્પ સત્ત્વવાળા અને મંદપુણ્ય જીવોને તેનું ઉલ્લંઘન દુષ્કર છે. તેથી તે કાયમાં પ્રવર્તે છે. તેથી પાપ બંધાય છે. તેનાથી - તે જીવને છ કાય જીવોને દુઃખ દેવાથી તથા અધિક કામેચ્છાથી તે મરણને વશ થાય છે. ફરી જન્મ પામે જ છે. ફરી મૃત્યુ, એ પ્રમાણે જન્મ-મરણરૂપ સંસારમાંથી ન - X - છુટે.

બીજું - મૃત્યુ મધ્યે પડેલો તે મોક્ષના ઉપાય એવા જ્ઞાનાદિ કે તેના કાર્ય મોક્ષથી દૂર રહે છે. અથવા સુખનો અર્થો તે કામોને તજતો નથી. તે કારણે તે મૃત્યુ મધ્યે વર્તે છે. તેથી જન્મ, જરા, મરણ, રોગ, શોકથી ઘેરાઈ સુખથી દૂર રહે છે. તે

અધિક કામ લાલસાથી મૃત્યુના મુખમાં પડીને વિષય સુખના કિનારે આવતો જ નથી. કામ અભિલાષ ન ત્યાગતા સંસારથી દૂર થતો નથી. અથવા અધિક કામી કર્મની અંદર વર્તે છે કે બહાર તે કહે છે - X - X - તે જીવ કર્મના મધ્યમાં પણ નથી તેમ દૂર પણ નથી.

એ જ રીતે ચારિત્રની પ્રાપ્તિમાં પણ તે અંદર નથી બહાર પણ નથી. એમ બોલવું શક્ય છે. અથવા આ પ્રાણો લેવારૂપ કર્મ ન કરનાર સંસારની અંદર છે કે બહાર ? તે શંકાનું સમાધાન કરે છે. ઘાતિકર્મ ક્ષય થવાથી તે સંસાર મધ્યે નથી, ચાર અઘાતી કર્મ બાકી છે માટે તે બહાર પણ નથી. જેણે ગ્રંથિ ભેદી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું, મોક્ષે જનાર છે તેના ભાવો કેવા હોય ?

● સૂત્ર-૧૫૫ :-

તે [તત્ત્વદર્શી] જાણે છે કે તૃણના અગ્રભાગે રહેલ, અસ્થિર અને વાયુથી કંપિત થઈ નીચે પડતાં જલબિંદુની માફક અજ્ઞાની, અવિવેકી, પરમાર્થને નહીં જાણતા જીવોનું જીવન પણ અસ્થિર છે. છતાં અજ્ઞાની જીવ કૂરકર્મ કરતો, દુઃખથી મૂટ બની વિપરીત દશા પામે છે. મોહના કારણે ગર્ભ અને મરણ પામે છે. આ મોહથી ફરી ફરી સંસારમાં ભમે છે.

● વિવેચન :-

જેનું મિથ્યાત્વ પટલ દૂર થયું છે, સમ્યક્ત્વ પ્રભાવથી સંસારની અસારતા જાણી છે, તે જાણે છે કે તૃણના અગ્રભાગે રહેલા જલબિંદુ માફક અજ્ઞાનીનું જીવન છે તે જલબિંદુ ઉપર આવતા પાણીના બીજા બિંદુથી પ્રેરિત વાયુ વડે તે જલબિંદુ પડી જાય છે. - X - તે રીતે અજ્ઞાનીનું જીવિત પણ ક્ષણિક છે. તત્ત્વ જાણનાર ડાહ્યો સાધુ તેમાં મોહ ન કરે.

અજ્ઞાનપણાથી બાલ-અજ્ઞ જીવનને બહુ માને છે. તેથી તે બાળ છે. તેથી તે સત્સત્ના વિવેકથી શૂન્ય-મંદ છે, બુદ્ધિમંદ હોવાથી પરમાર્થ જાણતો નથી. તેથી જીવિતને બહુ માને છે. પરમાર્થ ન જાણવાથી નિર્દય અનુષ્ઠાનો, હિંસા-જૂઠ આદિ - X - અટાર પાપસ્થાનો તે અજ્ઞ પ્રકર્ષથી કરે છે. - X - તે કૂરકર્મના વિપાકથી પ્રાપ્ત દુઃખ વડે મૂટ બને છે.

આવો મૂટ કયા કાર્યથી મારું આ દુઃખ ઉપશાંત થાય એવી મોહિત મતિથી વિપર્યાસ પામે છે. પ્રાણિ-ઘાતથી પ્રાપ્ત દુઃખને શાંત કરવા તે જ હિંસા ફરી કરે છે. અજ્ઞાન કે મોહ મિથ્યાત્વ-કષાય-વિષય અભિલાષ છે. તે મોહથી મોહિત થઈ નવા કર્મો બાંધે, ગર્ભમાં જાય, પછી જન્મ ફરી બાલ-ચૌવન વય, ફરી વિષયકષાયથી કર્મો બાંધી જન્મ-મરણ પામતો નરકાદિ યાતના સ્થાનમાં જાય છે.

ઉક્ત મોહ કાર્ય-જન્મ મરણાદિથી તે ફરી ફરી અનાદિ-અનંત ચતુર્ગતિ સંસારમાં ભમે છે. તેનાથી મુક્ત થતો નથી. પણ જો મિથ્યાત્વ વિષયકષાયના ભાવોથી દૂર રહે તો સંસાર ભ્રમણ ન થાય. મોહના અભાવે વિશિષ્ટ જ્ઞાનોત્પત્તિથી મિથ્યાત્વાદિ દૂર થાય. - X - X -

અર્થના સંશયથી પ્રવૃત્તિ થતી દેખાય છે, તે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૫૬ :-

જે સંશયને જાણે છે, તે સંસારના સ્વરૂપને જાણે છે, જે સંશયને નથી જાણતા તે સંસારને પણ નથી જાણતા.

● વિવેચન :-

બંને બાજુના અંશ જેમાં દેખાય તે સંશય. તેના બે ભેદ-અર્થ સંશય, અનર્થ સંશય. અર્થ તે મોક્ષ અને મોક્ષનો ઉપાય. પરમ-પદ એમ સ્વીકાર્યું તેથી મોક્ષમાં સંશય નથી. તેના ઉપાયમાં સંશય હોય તો પણ પ્રવૃત્તિ થાય છે - X - અનર્થ તે સંસાર અને સંસારના કારણો. તેના સંદેહમાં પણ નિવૃત્તિ થાય કેમકે અનર્થ સંશય તે નિવૃત્તિનું અંગ છે. તેથી અર્થ-અનર્થ સંશયને જાણતો હોય તેને હેય-ઉપાદેય પ્રવૃત્તિ થાય છે. તે જ પરમાર્થથી સંસારનું પરિજ્ઞાન છે. તે દર્શાવે છે—

સંશય જ્ઞાતા ચતુર્ગતિક સંસાર અને તેના કારણ મિથ્યાત્વ આદિને જાણી અનર્થરૂપે જાણી પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા વડે તજે છે. જે સંશય નથી જાણતો તે સંસાર પણ નથી જાણતો. તે કહે છે, સંદેહને ન જાણનારથી હેય-ઉપાદેય પ્રવૃત્તિ ન થાય. તેથી સંસાર અનિત્ય, અશુચિરૂપ, નિઃસાર છે એમ તે જાણતો નથી. - X - સંસાર પરિજ્ઞાન કાર્ય વિરતિની પ્રાપ્તિ છે. તેથી સર્વ વિરતિમાં શ્રેષ્ઠ વિરતિને બતાવવા કહે છે—

● સૂત્ર-૧૫૭ :-

જે કુશળ છે તે મૈથુન સેવે નહીં, જે આવું કરીને છુપાવે છે, તે એ અજ્ઞાનીની બીજી મૂર્ખતા છે. ઉપલબ્ધ કામભોગોનું પર્યાલોચન કરીને, જાણીને કામભોગોનું સેવન ન કરીને, બીજાને પણ તે ઉપદેશ દે. તેમ હું કહું છું.

● વિવેચન :-

જે નિપુણ છે, પુણ્ય-પાપ જાણ્યા છે, તે મન, વચન, કાયાથી મૈથુન ન સેવે. તે જ સંસાર જાણનાર છે. જો મોહનીય ઉદયથી પાર્શ્વસ્થાદિ સેવે છે, તે સેવીને સાતા ગૌરવના ભયથી એકાંતમાં મૈથુન સેવીને પછી ગુરુ પૂછે ત્યારે જુદું બોલે. - X - પાપ છુપાવે છે. અબુદ્ધિમાન કુકર્મ કરે તે પહેલી અજ્ઞાનતા, પછી જુદું બોલતા મૃષાવાદ લાગે. - X - નાગાર્જુનીયા કહે છે—

“જે વિષય સેવે, આલોચના ન કરે, બીજા પૂછે તો જુદું બોલે તે પોતાના દોષો વડે વધુ લેપાય છે.” તેથી કામો પ્રાપ્ત થાય ત્યારે “ચિત્રક્ષુલ્લેકમુનિ” માફક તેના વિપાકને જાણીને તેને ચિત્તની બહાર કાઢે. - X - X - તે શબ્દ આદિના કટુ વિપાકને જાણીને બીજાને તેવા પાપ કરવાની આજ્ઞા પણ ન આપે. પોતે પણ તે છોડે. તેમ હું કહું છું. મેં પૂર્વે કહ્યું તે મેં એક સમાન શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનપ્રવાહ મેળવ્યો છે, શબ્દાદિના સ્વરૂપને જાણીને જિનેશ્વરના વચનથી મને આનંદ થયો છે. તેથી હું કહું છું કે—

● સૂત્ર-૧૫૮ :-

વિવિધ કામોભોગોમાં આસક્ત જીવોને જુઓ. જે નરકાદિ યાતના સ્થાનમાં

પકાવાઈ રહ્યા છે. આ સંસારમાં તે જ સ્થાનોને વારંવાર સ્પર્શે છે. લોકમાં જેટલા આરંભજીવી છે, તે આ જ કારણે આરંભજીવી છે. અજ્ઞાની સંયમી જીવનમાં પણ વિષયતૃષ્ણાથી આકુળ બની અશરણને જ શરણ માની પાપકર્મોમાં રમણ કરે છે. આ સંસારમાં કેટલાંક સાધુ એકલા વિચરે છે. તેઓ અતિ ક્રોધ-માન-માયા-લોભ-આસક્ત-નટ જેવા-શઠ સંકલ્પો કરે છે. હિંસાદિ આસ્રવામાં ગૃહ, દુષ્કર્મ યુક્ત, સ્વ પ્રશંસક, મને કોઈ દુષ્કર્મ કરતા જોઈ ન જાય તેમ વિચરે છે. અજ્ઞાન-પ્રમાદ દોષથી સતત મૂઠ બની ધર્મને જાણતા નથી. હે માનવ ! જે પ્રજા પીડિત છે, કર્મબંધનમાં ચતુર છે, અવિદ્યાથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ બતાવે છે. તે સંસાર આવર્તમાં જ પરિભ્રમણ કરે છે - તેમ હું કહું છું.

● વિવેચન :-

હે એકાંત ધર્મરક્ત મનુષ્યો ! તમે જુઓ. નિઃસાર અને કટુ ફળદાયી રૂપ આદિ ઇન્દ્રિય વિષયોમાં ગૃહ્થ થઈને ઇન્દ્રિયો વડે વિષય કે સંસાર અભિમુખ થઈને નારકાદિ ચાતના સ્થાનોમાં ગયેલા પ્રાણીને જુઓ. તે વિષય સ્વાદુઓ ઇન્દ્રિયને વશ થઈ આ સંસારમાં પરવશ થઈ કર્મની પરિણતિરૂપ સ્પર્શોને વારંવાર તે તે સ્થાનોમાં ભોગવે.

પાઠાંતરમાં એથ્થ ફાણે ને બદલે એથ્થમોહે છે. - આ સંસારમાં મોહ અર્થાત્ અજ્ઞાન કે ચારિત્ર મોહમાં વારંવાર મૂઠ બને છે.

જે કોઈ ગૃહસ્થ સાવધ અનુષ્ઠાનમાં રહે છે, તેઓ ફરી ફરી દુઃખોને અનુભવે છે. વળી તે ગૃહસ્થોને આશ્રીને આરંભ કરે છે તેવા પાખંડી પણ તે દુઃખને પામે છે. - X - X - ગૃહસ્થ કે જૈનેતર તો દૂર રહો, પણ જે સંસાર સમુદ્રથી તરવારૂપ સમ્યક્ત્વ રત્ન મેળવીને પણ મોક્ષાનું એક કારણ વિરતિ પરિણામ પામીને પણ કર્મના ઉદયથી સાવધ અનુષ્ઠાથી બને છે. તે કહે છે—

આ અર્હત્ પ્રણીત સંયમ મેળવીને રાગદ્વેષથી આકુળ બનેલો અંદરથી તપતો વિષયતૃષ્ણાથી પાપકર્મ વડે રમે છે. સાવધ અનુષ્ઠાનમાં ચિત્ત લગાડે છે. કામાગ્નિ અને પાપકર્મથી બળતો અશરણ એવા સાવધ અનુષ્ઠાનને શરણ માની ભોગેચ્છા, અજ્ઞાન-અંધકારાચ્છાદિત દૈષ્ટિથી વારંવાર વિવિધ વેદનાને અનુભવે છે. પ્રવજ્યા લઈને પણ કેટલાંક દૂરાચાર કરે છે, તે બતાવે છે—

આ મનુષ્યલોકમાં કેટલાક એકલા વિચરે છે. તેના પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત બે ભેદ છે. તેના પણ દ્રવ્ય-ભાવ ભેદો છે. તેમાં દ્રવ્યથી ગૃહસ્થ, પાખંડી આદિનું વિષય-કષાય નિમિત્તે એકાકી વિચરણ. ભાવથી અપ્રશસ્ત ન હોય - કેમકે તે રાગદ્વેષ અભાવથી હોય છે. દ્રવ્ય પ્રશસ્ત પ્રતિમા પ્રતિપન્ન - ગચ્છથી નીકળેલ અને સ્થવિરકલ્પીને સંઘાદિ કાર્ય નિમિત્તે એકલા જવું પડે તે છે. ભાવપ્રશસ્ત તો રાગદ્વેષના વિરહથી થાય.

તેમાં દ્રવ્ય તથા ભાવથી એકચર્યા તે સંયમ લઈ કેવળજ્ઞાન ન થયું હોય તેવા તીર્થકરોને હોય છે. બાકીના બધા ચાર ભાંગામાં આવે છે - તેમાં અપ્રશસ્ત દ્રવ્ય

એકચર્યાના દેષ્ટાંતનો સંક્ષેપ અહીં બતાવેલ છે—

ધાન્યપૂરક સંનિવેશમાં યુવાન રૂપવાન્ તાપસે ગામથી નિર્ગમન રસ્તે છઠનો તપ શરૂ કર્યો. બીજો તાપસ ગુફામાં અઠમ તપ કરી આતાપના લે છે. પહેલા તાપસને ઠંડી-તાપ સહેતો જોઈ તેના સત્કાર-સન્માન કર્યા. ત્યારે તેણે ગુફાવાળા તાપસની સ્તુતિ કરી, લોકોએ બીજા તાપસની પણ પૂજા કરી આ રીતે બંને ભાઈઓએ એકલા રહી પૂજવા માટે તપ કર્યો, તે અપ્રશસ્ત.

સૂત્રની વ્યાખ્યા મધ્યે સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્તિ કહે છે—

[નિ.૨૪૬] ચાર, ચર્યા, ચરણ એ ત્રણ શબ્દો એકાર્થક છે ‘ચાર’ના નિક્ષેપા છ છે. નામ, સ્થાપના સુગમ છે. દ્રવ્યમાં જ્ઞ-શરીર, ભવ્ય-શરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યચાર કહે છે - X - લાકડું જલ અને સ્થલમાં - X - અનેક પ્રકારે ચાલે છે. તેમાં લાકડાનો પુલ વગેરે પાણીમાં બને છે, સ્થળમાં ખાડા વગેરે ઓળંગવા લાકડાં ગોઠવે છે. લાકડાની નાવથી જળમાં ચલાય છે, જમીન પર સ્થાદિથી ચલાય છે. આદિ શબ્દથી લાકડું મહેલ આદિમાં દાદર બનાવવામાં કામ લાગે છે તથા જે જે દ્રવ્ય એક દેશથી બીજા દેશમાં જવા વપરાય તે દ્રવ્ય ચાર છે.

[નિ.૨૪૭] જે ક્ષેત્રમાં ચાર કરાય અથવા જેટલું ક્ષેત્ર ચાલીએ તે ક્ષેત્રચાર કહેવયા. જે કાળમાં કે જેટલો કાળ ચાલીએ તે કાળચાર છે. ભાવ-ચાર કે ચરણ બે ભેદે છે. (૧) પ્રશસ્તચરણ-જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર છે. (૨) અપ્રશસ્ત ચરણ તે ગૃહસ્થ અને અન્યતીર્થિકનું દર્શન છે. આ રીતે દ્રવ્યાદિ ચાર કહ્યો. હવે સાધુનો પ્રશસ્ત ભાવચાર પ્રશ્ન દ્વારથી બતાવે છે.

[નિ.૨૪૮] દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવરૂપ લોકમાં [શ્રમ સહેનાર] શ્રમણ કે ચતિનો દ્રવ્યાદિ ચાર કઈ રીતે ચાર પ્રકારે છે ? તેનો ઉત્તર - અહીં ધૃતિનો અધિકાર છે. (૧) દ્રવ્યધૃતિ - અરસ, વિરસ, તુચ્છ, લુપ્પા આહારમાં ધૃતિ રાખવી. (૨) ક્ષેત્ર ધૃતિ - કુતીર્થિક ભાવિત કે પ્રકૃતિ અભદ્રક લોકો હોય તો સાધુએ ઉદ્દેગ ન કરવો. (૩) કાળધૃતિ - દુષ્કાળ આદિમાં જેવો લાભ મળે તેમાં સંતોષ રાખવો. (૪) ભાવધૃતિ - કોઈ આકોશ, હાંસી આદિ કરે તો પણ ક્રોધ ન કરવો. વિશેષથી તો ક્ષેત્ર અને કાળમાં હલકાપણું હોય ત્યાં વધુ ધૈર્ય રાખવું કેમકે પ્રાયઃ દ્રવ્ય અને ભાવમાં તેના નિમિત્તે જ અધૃતિ થાય છે. ફરી સાધુનો ચાર કહે છે—

[નિ.૨૪૯] સાવધ અનુષ્ઠાન હિંસા, જૂઠ, ચોરી, અબ્રહ્મ રૂપ પાપના હેતુથી દૂર રહે, પરિગ્રહ ન રાખે તે અપરિગ્રહ. એ દ્રવ્ય-ચાર, ક્ષેત્ર-ચાર-ગુરુ સાંનિદ્ય સેવનાર, જવજજીવ ગુરુ-ઉપદેશાદિ સમન્વિત. આ રીતે કાલ-ચાર બતાવ્યો. સર્વકાળ ગુરુ ઉપદેશ મુજબ વર્તવું. ભાવ-ચાર-ઉલટો માર્ગ તે ઉન્માર્ગ અર્થાત્ અકાર્ય આચરણ છોડવું. તથા રાગદ્વેષથી વિરત બનીને તે સાધુ વિચરે-સંયમ અનુષ્ઠાન કરે. એ રીતે નિર્યુક્તિકારે બતાવ્યું.

હવે સૂત્રને આશ્રીને કહે છે - વિષય કષાય નિમિત્તે એકચર્યા કરે તે કેવો થાય ? વિષયગૃહ્થ બનેલ, ઇન્દ્રિય અનુકૂળ વર્તી એકચર્યામાં વર્તતો પતિત સાધુ કે ગૃહસ્થ

નીજ દ્વારા અપમાનીત થતા બહુ કોઈ થાય. તથા વંદન કરે તો બહુમાનવાળો થાય, કુચેષ્ટા કે ખોટી તપશ્ચર્યાથી બહુમાયી થાય. આ બધું આહારાદિના લોભથી કરે તો બહુ લોભી થાય. તેનાથી તે બહુ પાપકર્મ રજવાળો થાય. અથવા આરંભાદિમાં બહુ રક્ત બને તેથી બહુ રત થાય. નટની માફક ભોગ માટે બહુ વેષો ધારણ કરે તે બહુનટ છે. ઘણાં પ્રકારે શઠપણાથી બહુશઠ કહેવાય. સંસારીપણાના ઘણાં વિચારો કરવાથી બહુસંકલ્પી બને. આ પ્રમાણે ચોર વગેરેની પણ એકચર્યા જાણવી.

ઉક્ત સ્થિતિવાળાની કેવી અવસ્થા થાય ? તે કહે છે—

આસવ - હિંસા આદિ. તેમાં સંગ રાખે તે આશ્રવસકત. પલિતં - કર્મથી લેપાયેલો. આવો તે બોલે છે - ઝઙ્ઙિય - હું ધર્મ-ચારિત્ર માટે ઉદ્યમ કરનારો છું. વેશધારી પણ કહે છે કે, હું પણ પ્રવ્રજિત છું, ધર્મ-ચારિત્ર માટે ઉદ્યત છું. એમ બોલતા તે કર્મ વડે લેપાય છે. તે ઉત્થિતવાદી આત્મવમાં વર્તતો આજીવિકાના ભયથી કઈ રીતે વર્તે ? તે કહે છે, મને કોઈ પાપ કરતા ન જુઓ, તેથી તે છાના પાપો કરે છે તે પાપો અજ્ઞાન કે પ્રમાદના દોષથી કરે છે.

વળી નિરંતર મોહનીયના ઉદય કે અજ્ઞાનથી મૂટ બનેલો શ્રુતચારિત્ર ધર્મને જાણતો નથી. તેવો વિવેક નથી. - X - વિષય કષાયોથી પીડિત થઈ તેઓ આઠ પ્રકારના કર્મ બાંધવામાં કુશળ છે, પણ ધર્માનુષ્ઠાનમાં કુશળ નથી. હે જંતુઓ ! માનવો ! મનુષ્ય જ ઉપદેશ ગ્રહણ યોગ્ય હોય 'માનવ' લીધું. તે તમે જુઓ. કયા મનુષ્યો ધર્મ ન સમજતા કર્મ બાંધવામાં કુશળ છે ?

જે કોઈ પાપ અનુષ્ઠાનથી વિરક્ત ન હોય તથા જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર જે મોક્ષમાર્ગ છે તે રૂપ વિદ્યાથી વિપરીત અવિદ્યા, તે અવિદ્યાથી ઘેરાયેલા છતાં મોક્ષ કહે, તેઓ ધર્મને જાણતા નથી - X - તે કારણે ભાવ આવર્ત-સંસારમાં જન્મ-મરણનું ભ્રમણ કર્યા કરે છે. નરકાદિ ગતિમાં વારંવાર જન્મ લે છે.

અધ્યયન-૫ “લોકસાર” ઉદ્દેશો-૧ “એકચર”નો મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

ક્ર્ અધ્યયન-૫ ઉદ્દેશો-૨ “વિરતમુનિ” ક્ર્

● ભૂમિકા :-

પહેલો ઉદ્દેશો કહ્યો. હવે બીજો કહે છે. તેનો સંબંધ આ પ્રમાણે - પહેલા ઉદ્દેશમાં કહ્યું કે એકચર્યા સ્વીકારીને પણ સાવધ અનુષ્ઠાનની વિરતિના અભાવથી મુનિ ન કહેવાય. તેથી વિપરીત જેમ મુનિભાવ કહેવાય તે કહે છે. આ સંબંધથી આવતું સૂત્ર આ પ્રમાણે—

● સૂત્ર-૧૫૯ :-

આ લોકમાં જેટલા પણ અનારંભજીવી છે, તેઓ આરંભથી રહિત થઈ પાપકર્મનો ક્ષય કરી આ અપૂર્વ અવસર છે એમ વિચારે. આ ઔદારિક શરીર

વિગ્રહની આ વર્તમાન ક્ષણ છે, આ પ્રમાણે જે ક્ષણાન્વેષી છે તે અપ્રમત છે. આ માર્ગ આર્યોએ બતાવેલ છે, તે માટે ઉત્થિત થઈ પ્રત્યેક પ્રાણીના સુખ-દુઃખ પોતાના છે તેમ જાણી પ્રમાદ ન કરે. આ સંસારમાં મનુષ્યના અભિપ્રાય અને દુઃખ ભિન્ન-ભિન્ન બતાવેલા છે. માટે જે કોઈ પ્રકારની હિંસા કરતા નથી, અસત્ય બોલતા નથી, પરીષહોને સમ્યક્ પ્રકારે સહન કરે છે. [તે જ પ્રશંસનીય છે.]

● વિવેચન :-

આ મનુષ્યલોકમાં સાવધ અનુષ્ઠાન કે પ્રમતયોગરૂપ જે આરંભ છે. કહ્યું છે કે, વસ્તુ લેવી કે મૂકવી, બોલવું, પરઠવવું, આવવું-જવું આ બધું જો પ્રમાદથી કરે તો તે સાધુને આરંભ દોષ લાગે. પણ જો પ્રમાદ ન કરે તો અનારંભી કહેવાય. સમસ્ત આરંભથી નિવૃત્ત સાધુ છે જે પુત્ર, પત્ની આદિ માટે આરંભ કરતા ગૃહસ્થને આશ્રીને અનારંભી જીવન જીવે છે. કહ્યું છે કે સાવધ અનુષ્ઠાન પ્રવૃત્ત ગૃહસ્થ અનવધ આરંભ જીવી છે. સાધુ કાદવને આધારે રહેલા કમળ જેવા નિર્લેપ હોય છે.

જો એમ છે તો શું ? આ સાવધ આરંભથી - X - દૂર રહે અથવા આર્હત્ ધર્મમાં રહી પાપારંભથી નિવૃત્ત થાય. સાવધાનુષ્ઠાનથી થતા કર્મ ક્ષય કરતો મુનિભાવને બજે. - X - X -આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા આર્યક્ષેત્ર, સુકુલમાં જન્મ, ઇન્દ્રિય નિવૃત્તિ, શ્રદ્ધા સંવેગ લક્ષણ અવસર કે મિથ્યાત્વ ક્ષય-અનુદય લક્ષણ એટલે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ હેતુભૂત કર્મવિવર લક્ષણવાળો અવસર અથવા શુભ અધ્યવસાય જોડાણરૂપ સંધિ તને મળ્યો છે. તેને તારા આત્મામાં સ્થાપન કરેલ તું જો. માટે ક્ષણ માત્ર પ્રમાદ ન કરજે. ન વિષયાદિથી પ્રમાદવશ થજે.

તત્ત્વ પ્રાપ્ત જ્ઞાની - X - X - ઔદારિક શરીર, તેની આ વાર્તમાનિક ક્ષણ સુખ-દુઃખમાં વીતી અને ભાવિમાં પણ વીતશે એ રીતે પ્રત્યેક ક્ષણને શોધવાના સ્વભાવવાળો સદા અપ્રમત રહે છે. આચાર્ય કહે છે - આ હું નથી કહેતો પણ આ માર્ગ આર્યપુરુષે કહેલ છે. આર્ય એટલે સર્વ ત્યાજ્ય ધર્મથી દૂર મોક્ષ કિનારે પહોંચેલા તીર્થંકર કે ગણધર. પૂર્વે કહેલો, હવે કહેવાતો માર્ગ તીર્થંકરોએ કહ્યો છે એટલું જ નહીં પણ—

ઝઙ્ઙિય - સંધિ [અવસર] મળેલો જાણીને ધર્મ ચરણ માટે તૈયાર થયેલ તું ક્ષણ માત્ર પણ પ્રમાદ ન કરીશ. બીજું જાણિતું - પ્રત્યેક પ્રાણીના દુઃખ અને દુઃખના કારણો કે કર્મ તથા મનગમતું સુખ જાણીને તું પ્રમાદી ન થઈશ. પ્રત્યેક જીવના દુઃખ કે કર્મ જ નહીં પણ તેના ઉપાદાનભૂત અધ્યવસાયો પણ જુદા જ છે તે બતાવે છે - X - તેઓના અભિપ્રાય જુદા છે. અર્થાત્ જુદી જુદી જાતનાં બંધ અધ્યવસાય સ્થાનવાળા છે.

તે આ સંસારમાં કે સંજ્ઞીલોકમાં મનુષ્યો છે. ઉપલક્ષણથી અન્ય જીવો પણ લેવા. સંજ્ઞી પ્રાણીના સંકલ્પ જુદા હોવાથી તેના કર્મ પણ જુદા છે. તેના કારણરૂપ દુઃખ પણ જુદા જુદા છે. - X - ફરી પૂર્વોક્ત કથન યાદ કરાવી કહે છે - ઉપાદાન ભેદથી પ્રાણીનું દુઃખ પણ જુદું છે કેમકે બધા પ્રાણીઓ સ્વકૃત્ કર્મ જ ભોગવે છે, અન્યકૃત્ કર્મ ભોગવતા નથી. એવું માનીને શું કરે ? તે કહે છે - તે અનારંભજીવી સાધુ

પ્રત્યેક પ્રાણીના સુખ-દુઃખના અધ્યવસાયને જાણી - X - હિંસા ન કરે, જૂઠ ન બોલે - X - X -

તે પાંચ મહાવ્રતમાં સ્થિર રહીને પ્રતિજ્ઞાનુસાર સંયમ પાલનમાં ઉદ્યત થાય, - X - શીત-ઉષ્ણાદિ સ્પર્શો કે દુઃખ સ્પર્શોને સહન કરતો આકુલ ન થાય પણ વિવિધ ઉપાયોથી સંસાર અસારાદિ ભાવના વડે આત્માને સમ્યક્ પ્રકારે સહેવા અને પોતાને દુઃખી ન માનવા પ્રેરે. જે સમભાવે પરીષદોને સહે તેને શું ગુણો થાય ? તે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૬૦ :-

આવા [પરીષદ સહેનારા] સાધુ 'શમિતા' પર્યાયવાળા કહેવાય છે. જે પાપકર્મોમાં આસક્ત નથી, તેને કદાચ આતંક પીડે ત્યારે તે દુઃખ સ્પર્શોને સહન કરે એવું ભગવંતે કહ્યું છે. આ દુઃખ પહેલા કે પછી મારે જ સહન કરવાનું છે. આ ઔદારિક શરીર છિન્ન-ભિન્ન થનારું, વિધ્વંસન સ્વભાવવાળું, અધુવ, અનિત્ય, અશાશ્વત, વધવા-ઘટવાવાળું અને નાશવંત છે, આ રૂપસંધિ [શરીર સ્વરૂપ] ને તું જો.

● વિવેચન :-

પૂર્વે કહેલ પરીષદોને સહેનાર, સમ્યક્ કે શમ ભાવવાળો ચારિત્ર ગ્રહણ કરીને સમ્યક્ કે શમિતા પર્યાયવાળો બને. આ રીતે પરીષદ-ઉપસર્ગથી ક્ષોભિત ન થાય તેમ કહીને હવે રોગની સહનશીલતા બતાવે છે - જેણે કામવાસના દૂર કરી, તૃણ કે મણિમાં, ટેફા કે સોનામાં સમાનભાવ ધારણ કર્યો છે તેવા સમતાને પામેલા પાપકૃત્યોથી - X - દૂર રહેલા છે. કદાચિત્ તેવા સાધુને મૃત્યુ તુલ્ય શૂલાદિ વ્યાધિ વિશેષ થાય ત્યારે તે શું કરે ? કહે છે - X - તેમજ આ કહેનાર કોણ છે ? તે પણ કહે છે—

બુદ્ધિ વડે રાજે તે ધીર. તે તીર્થંકર કે ગણધર છે, તેઓ કહે છે, તેવા જીવલેણ રોગ વડે પીડાતો છતાં તે દુઃખાનુભવ વ્યાધિવિશેષને સમ્યક્ પ્રકારે સહે, સહન કરતા વિચારે કે - X - પૂર્વે પણ મેં અશાતા વેદનીય કર્મથી આવેલ આવું દુઃખ સહન કર્યું છે, પછી પણ મારે સહન કરવાનું છે કેમકે સંસારવર્તી એવો કોઈ જીવ નથી કે જેને અસાતાવેદનીય કર્મના વિપાકજનિત રોગાતંક ન થયા હોય.

વળી કેવલી ભગવંતે પણ મોહનીયાદિ ચાર ઘાતિકર્મ ક્ષય થતાં કેવળજ્ઞાન ઉત્પત્તિ પછી પણ અસાતા વેદનીયના ઉદયનો સંભવ છે. તેથી તીર્થંકરોને પણ આ બદ્ધ, સ્પૃષ્ટ, નિઘત, નિકાયન અવસ્થારૂપે આવેલ કર્મ અવશ્ય વેદવું પડે, તે સિવાય મોક્ષ ન થાય. તેથી બીજા સાધુ વગેરેએ પણ અસાતા વેદનીયકર્મ ઉદયમાં આવતા સનત્ કુમારના દેષ્ટાંતથી 'મારે પણ સહન કરવું' એમ વિચારી ખેદ ન કરવો. કહ્યું છે કે, સ્વકૃત દુષ્કૃત્યનો આ વિપાક છે, તે મધ્યસ્થ રહી સહન કરવો, તેમ કરતા શીઘ્ર દુઃખથી છુટકારો થશે, પણ જો ભોગવવામાં સમતા નહીં રાખે તો તે વિપાક નવા સો ભવનો હેતુ થશે.

વળી આ ઔદારિક શરીર ઘણો કાળ રસાયણાદિથી પોષ્યા છતાં માટીના

કાચા ઘડાથી પણ નિઃસાર અને સર્વથા સદા નાશ પામનારું છે, તે બતાવે છે - પૂર્વે કે પછી આ શરીર પોતાની મેળે ભેદવાના ધર્મવાળું છે. આ ઔદારિક શરીર સારી રીતે પોષવા છતાં વેદનાનો ઉદય થતાં માથું, પેટ, આંખ વગેરેમાં આપમેળે જ ભેદન પામે છે. તથા હાથ, પગ આદિ અવયવો આપમેળે વિધ્વંસ પામનાર છે.

રાત્રિના અંતે થતા સૂર્યોદય માફક ધ્રુવ ન હોવાથી આ શરીર અધુવ છે તથા અપ્રચ્યુત, અનુત્પન્ન - એક સ્થિર સ્વભાવવાળું હોઈ કૂટસ્થ નિત્યત્વ માફક નિત્ય ન હોવાથી અનિત્ય છે એ જ રીતે અશાશ્વત છે. તથા ઇષ્ટ આહારના ઉપભોગથી ધૃતિ, ઉપદંભ આદિમાં ઔદારિક શરીર વર્ગણના પરમાણુના ઉપચયથી ચય તથા ઘટવાથી અપચય છે. તેથી તે ચયાપચયિક છે. તેથી જ વિવિધ પરિણામી અને વિપરિણામ ધર્મી છે. આવા શરીર પર કોણ મમત્વ કે મૂર્છા કરે ? તેથી આ શરીર વડે કુશલ અનુષ્ઠાન વિના બીજી રીતે સફળતા નથી. કહે છે—

આ રૂપસંધિ [યોગ્ય અવસર]ને જુઓ-આ શરીર નાશવંત ધર્મથી ઘેરાયેલું છે, પંચેન્દ્રિયની શક્તિના લાભનો અવસર છે, તે દેખીને જુદા જુદા રોગથી ઉત્પન્ન દુઃખોને સહન કરે. આ પ્રમાણે જોનારને શું થાય ?

● સૂત્ર-૧૬૧ :-

એવા વિચારથી દેહના સ્વરૂપને જોનારા આત્મરમણરૂપ એક આયતનમાં લીન, શરીરાદિમાં અનાસક્ત, ત્યાગી સાધકને સંસાર ભ્રમણ કરવું નહીં પડે - એમ હું કહું છું.

● વિવેચન :-

સારી રીતે દેખનારને આ શરીર અનિત્યાદિ છે, એવું વિચારતા તેને સંસારભ્રમણ નથી, તેથી આત્માને બધા પાપારંભોથી મર્યાદામાં રખાય અથવા કુશલ અનુષ્ઠાનમાં ઉદ્યમવાળો કરાય. તો તે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રમાં એક-અદ્વિતીય એવો એકાયતન છે, તેમાં રમણતા કરે તો એકાયતનરત છે. વળી આ શરીર કે જન્મમાં વિવિધ ઉત્તમ ભાવના વડે શરીરના અનુબંધથી મૂકાય તે વિપ્રમુક્ત છે, તેને નરકાદિ ગતિમાં ભ્રમણ નથી.

વર્તમાનકાળ બતાવવાથી ભાવિમાં પણ ભ્રમણ નથી અથવા તે જ જન્મમાં બધાં કર્મનો ક્ષય થવાથી તેને નરકાદિ માર્ગ નથી. જે હિંસાદિ આશ્રવ દ્વારોથી નિવૃત્ત છે, તેને સંસારભ્રમણ નથી. આ પ્રમાણે સુધર્માસ્વામી કહે છે કે હું મારી મતિ કલ્પનાથી નથી કહેતો પણ જે વર્ધમાનસ્વામીએ દિવ્યજ્ઞાનથી જાણીને વચનથી કહ્યું છે, તે હું તમને કહું છું.

આ પ્રમાણે વિરત તે મુનિ છે તેમ કહ્યું. હવે અવિરતવાદી તે પરિગ્રહવાળો છે એમ પૂર્વે કહેલું તેનું પ્રતિપાદન કરે છે—

● સૂત્ર-૧૬૨ :-

આ જગત્માં જેટલા પણ પરિગ્રહવાળા છે, તે પરિગ્રહ થોડો હોય કે વધુ, સૂક્ષ્મ હોય કે સ્થૂલ, સચિત્ હોય કે અચિત્ તે પરિગ્રહધારી ગૃહસ્થ સમાન જ છે.

આ પરિગ્રહ નરકાદિ મહાભયનું કારણ છે, આહારાદિ લોકસંજ્ઞા પણ ભયરૂપ છે. તેથી પરિગ્રહ આદિનો સંગ ન કરવો.

વિવેચન :-

જે કોઈ આ લોકમાં પરિગ્રહયુક્ત છે, તેને આવો પરિગ્રહ હોય છે - પરિગ્રહણ કરાતું દ્રવ્ય કોડી વગેરે થોડું હોય કે ઘન, ઘાન્ય, હિરણ્યાદિ વધુ હોય; તૃણ-લાકડું વગેરે મૂલ્યથી કે વજ આદિ પ્રમાણમાં નાનું હોય અથવા મૂલ્ય કે પ્રમાણથી હાથી, ઘોડા આદિ સ્થૂળ [મોટું] હોય; આ વસ્તુ સચિત્ત હોય કે અચિત્ત હોય. આ પરિગ્રહ વડે યુક્ત આ પરિગ્રહ રાખનાર ગૃહસ્થી સાથે જ વેશધારી વ્રતી હોય.

અથવા આ છ જીવનિકાયમાં વિષયભૂત થોડા-વધુ આદિ દ્રવ્યોમાં મૂર્છા કરતા પરિગ્રહધારી બને છે. એ પ્રમાણે અવિરત છતાં હું વિરત છું એમ બોલતા પરિગ્રહથી પરિગ્રહધારી બને છે. એ પ્રમાણે બીજા વ્રતોમાં પણ જાણવું. કેમકે આસ્રવો ન નિવારવાથી એકદેશ અપરાધે સર્વ અપરાધ સંભવે.

શંકા - જો અલ્પ પરિગ્રહથી પરિગ્રહત્વ થાય તો હસ્તભોજી દિગંબર, સરજસ્ક બોટિક આદિ અપરિગ્રહી માનવા પડશે.

સમાધાન - તેમ નથી કેમકે તેમને પરિગ્રહનો અભાવ છે તે અસિદ્ધ છે. તેમને પણ અસ્થિ, પીંછી આદિ પરિગ્રહ તથા શરીર-આહાર આદિ અંતર પરિગ્રહ તો છે જ. જો તેને ધર્મહેતુક કહેશો તો અમારે પણ તે જ કારણે ધર્મોપકરણ છે. તો દિગંબરપણાનો આગ્રહ શા માટે ?

હવે જે અલ્પાદિ પરિગ્રહધારી અપરિગ્રહતાનું અભિમાન રાખે છે તેમને આહાર, શરીરાદિ મહા અનર્થને માટે થાય છે. આ અલ્પ આદિ પરિગ્રહથી કેટલાંકને તે પરિગ્રહત્વ નરકાદિ ગમન હેતુ કે બધે અવિશ્વાસનું કારણ હોવાથી મહાભયરૂપ થાય છે. કેમકે આ પરિગ્રહની પ્રકૃતિ છે - X - અથવા દિગંબરને શરીરાર્થે આહાર લેવા અન્ય ઉપકરણ ન હોવાથી ગૃહસ્થના ઘેર આહાર કરતાં અવિધિથી અશુદ્ધ આહારાદિ ખાતાં કર્મબંધ જનિત મહાભય છે. શરીર ટાંકેલ ન હોય બીજાને પણ ભયરૂપ છે.

આ રીતે પરિગ્રહ મહાભય છે તેથી કહે છે - અસંચત લોકનું અલ્પ આદિ વિશેષણવાળું દ્રવ્ય તેમને મહાભય રૂપ છે. જો લોકવિત્તને બદલે લોકવૃત્ત લઈએ તો આહાર, ભય, મૈથુન, પરિગ્રહ રૂપ સંજ્ઞા મહાભયને માટે થાય તે જાણીને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞાથી તેનો ત્યાગ કરવો. આ અલ્પાદિ દ્રવ્ય પરિગ્રહ કે શરીર આહારાદિના સંગને ન કરવાથી તે પરિગ્રહજનિત મહાભય ન થાય. વળી—

● સૂત્ર-૧૬૩ :-

આ સુપ્રતિબદ્ધ અને સુકથિત છે, તેમ જાણીને, હે પરમચક્ષુ પુરુષ ! તું પરાક્રમ કર. તેનાથી જ બ્રહ્મચર્ય છે. તેમ હું કહું છું.

મેં સાંભળ્યું છે, અનુભવ્યું છે કે બંધનથી છૂટકારો પોતાના આત્માથી જ થાય છે, માટે સાધક પરિગ્રહથી મુક્ત થઈ જીવનપર્યંત પરિપ્રહોને સહન કરે, પ્રમાદીને ધર્મથી વિમુખ જોઈ અપ્રમત્ત થઈને સંયમમાં વિચરે. આ મુનિધર્મનું

સમ્યક્ પાલન કરે. તેમ હું કહું છું.

● વિવેચન :-

તે પરિગ્રહ છોડનારને સારી રીતે પ્રતિબદ્ધ તથા સારી રીતે ઉપનીત જ્ઞાનાદિ છે. એમ જાણીને કહે છે, હે માનવ ! તું પરમ જ્ઞાન ચક્ષુવાળો બનીને કે મોક્ષ એકદંટિ થઈને વિવિધ તપોનુષ્ઠાન વિધિ વડે સંયમ કે કર્મક્ષયમાં પરાક્રમ કર. જેઓ આ પરિગ્રહથી વિરત બનીને પરમ ચક્ષુ થયા છે તેઓમાં જ પરમાર્થથી બ્રહ્મચર્ય છે. બીજામાં નથી. કેમકે બીજામાં બ્રહ્મચર્યની નવ વાડ નથી અથવા આ બ્રહ્મચર્ય નામનો શ્રુતસ્કંધ છે તે પણ ‘બ્રહ્મચર્ય’ કહેવાય છે. તે પણ અપરિગ્રહીને જ છે.

સુધર્મસ્વામી કહે છે કે જે કહ્યું કે કહીશ તે સર્વજ્ઞ ઉપદેશથી જ છે, તે બતાવે છે - કહેલું કે કહેવાનારું જે શ્રુત મેં તીર્થંકર પાસેથી સાંભળેલ છે આત્મામાં સ્થિર થયેલ છે, ચિત્તમાં પણ તે જ પ્રમાણે છે. બંધથી યતો મોક્ષ બ્રહ્મચર્યમાં વ્યવસ્થિત છે, વળી આ પરિગ્રહ રાખવાથી વિરત જેને ગૃહ નથી તેવા અણગાર છે. તે સાધુ જીવનપર્યંત પરિગ્રહના અભાવથી ભૂખ-તરસ આદિ સહન કરે.

પુનઃ ઉપદેશ દેતા કહે છે, વિષયાદિ તથા પ્રમાદ વડે ધર્મથી વિમુખ થયેલા ગૃહસ્થો અને વેશધારીને તું જો. તેમને જોઈ અપ્રમત્ત બની સંયમઅનુષ્ઠાનમાં યત્ન કર. પૂર્વોક્ત સંયમાનુષ્ઠાન સર્વજ્ઞને કહેલું છે, તે સારી રીતે પાળવું, આ પ્રમાણે હું કહું છું.

અધ્યયન-૫ “લોકસાર” ઉદ્દેશો-૨ “વિરતમુનિ”નો મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

ક્ર્મ અધ્યયન-૫ ઉદ્દેશો-૩ “અપરિગ્રહ” ક્ર્મ

બીજો ઉદ્દેશો કહ્યો. હવે ત્રીજો કહીએ છીએ. તેનો સંબંધ આ પ્રમાણે - બીજા ઉદ્દેશમાં અવિરતવાદી પરિગ્રહવાળો છે તે કહ્યું. અહીં તેનાથી ઉલટું કહે છે. એ સંબંધથી આવેલ ઉદ્દેશાનું પહેલું સૂત્ર આ પ્રમાણે—

● સૂત્ર-૧૬૪ :-

આ લોકમાં જે કોઈ અપરિગ્રહી છે, તે આ અલ્પાદિ દ્રવ્યના ત્યાગથી અપરિગ્રહી બને છે. મેઘાવી [સાધક] જિનવચન સાંભળીને તથા પંડિતોના વચન વિચારીને અપરિગ્રહી બને. આર્યોએ સમતામાં ધર્મ કહ્યો છે. જે રીતે મેં કર્મોનો ક્ષય કહ્યો છે, તે રીતે બીજા માર્ગમાં કર્મો ક્ષીણ કરવા કઠિન છે. તેથી હું કહું છું કે શક્તિનું ગોપન ન કરતા કર્મોનો ક્ષય કરો.

● વિવેચન :-

આ લોકમાં જે કોઈ અપરિગ્રહવાળા વિરત સાધુઓ છે, તે બધા આ અલ્પ દ્રવ્યનો ત્યાગ કરી અપરિગ્રહી થયા છે. અથવા છજીવકાયમાં મમત્ત્વભાવ તજવાથી અપરિગ્રહી થયા છે. આ અપરિગ્રહ ભાવ કેવી રીતે બને ? તીર્થંકર આજ્ઞા-આગમરૂપ

વાણી સાંભળીને 'મેઘાવી' - મર્યાદામાં રહેલો, શ્રુતજ્ઞાન ભણેલ, હેય-ઉપાદેય પરિહાર-પ્રવૃત્તિજ્ઞ તથા 'પંડિત' ગણધર, આચાર્યાદિના વિધિ-નિયમરૂપ વચનો સાંભળી સચિત-અચિત પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી અપરિગ્રહી થાય છે.

કેવલજ્ઞાની તીર્થકરો ધર્મકથા અવસરે ઉપદેશ આપે છે. તેઓએ કેવો ધર્મ કહ્યો છે ? સમતા ધર્મ, શત્રુ-મિત્રમાં સમભાવ થકી આર્યોએ ધર્મ કહેલો છે. કહ્યું છે - કોઈ બાહુ ઉપર ચંદનનો લેપ કરે કે વાંસલાથી ચામડી ધોલે, કોઈ સ્તુતિ કરે કે નિંદા કરે તો પણ મુનિ તેમના પર સમભાવ રાખે અથવા દેશ, ભાષા કે આચરણથી તેઓ આર્ય છે, તે બધામાં સમભાવ રાખી ભગવંતે ઉપદેશ આપેલ છે. તેથી જ કહ્યું છે—

જેમ પુણ્યવાનને ધર્મ સંભળાવે તેમ દરિદ્રને પણ સંભળાવે. અથવા શમ ના ભાવથી, હેયધર્મત્યાગથી આર્ય બનેલાએ પ્રકર્ષથી આ ધર્મ કહ્યો છે, અથવા ઇન્દ્રિય-મનના ઉપશમથી તીર્થકરોએ ધર્મ કહ્યો છે. - X - X - આ ધર્મ દેવ, મનુષ્યની પર્ષદામાં કહેતા ભગવંતે કહ્યું, જેમ મેં જ્ઞાનાદિ મોક્ષ અવસર સેવ્યો છે અથવા આ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાત્મક મોક્ષમાર્ગમાં, સમભાવાત્મક, ઇન્દ્રિય-મન ઉપશમરૂપે મેં મુમુક્ષુભાવે - X - જાતે જ આઠ પ્રકારે કર્મસંતતિનો ક્ષય કરી ધર્મ કહ્યો, તે જ મોક્ષમાર્ગ છે, બીજો નહીં. અન્યતીર્થિક કથિત માર્ગમાં કર્મનો ક્ષય દુઃખે કરીને થાય છે, કેમકે તેમાં અસમીચીનતાથી ખરા ઉપાયનો અભાવ છે.

- X - જેમ આ માર્ગમાં જ મેં વિકૃષ્ટ તપથી કર્મ જપાવ્યું, તે જ રીતે અન્ય મુમુક્ષુ સંયમાદિમાં પોતાની શક્તિને યોજે, પ્રમાદ ન કરે. આ પ્રમાણે સુધર્માસ્વામીએ પોતાના શિષ્યને કહ્યું, પરમ કારુણ્યથી બીજાએલા હૃદયવાળા, પરહિત ઉપદેશ દાતા વર્ધમાનસ્વામીએ કહ્યું છે. હવે કયો માણસ આવી ક્રિયા કરનારો થાય ? તે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૬૫ :-

[પ્રવ્રજ્યા લેનાર સાધકના ત્રણ પ્રકાર બતાવે છે—] ૧. પૂર્વે ઉદ્યત હોય છે, અંત સુધી સેયમ પાળે છે. ૨. પૂર્વે ઉદ્યત હોય છે, પછી પતિત થાય છે. ૩. પૂર્વે ઉદ્યત નથી અને પછીથી પતિત થતા નથી.

જે સંસારના પદાર્થોને જાણીને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞાથી છોડે પછી ફરી તેની ઇચ્છા કરે છે, તે ગૃહસ્થ સમાન જ છે.

● વિવેચન :-

જે કોઈ સંસારનો સ્વભાવ જાણવા વડે ધર્મચરણમાં તત્પર મનવાળો બનીને પ્રથમથી દીક્ષાના અવસરે સંયમ અનુષ્ઠાન માટે ઉદ્યત થયેલ હોય તે 'પૂર્વોત્થાયી' છે. પછીથી શ્રદ્ધા-સંવેગથી વિશેષથી વધતા પરિણામવાળો હોય, તો તે પતિત થતો નથી. અર્થાત્ સિંહની માફક નીકળે છે અને સિંહ માફક દીક્ષા પાળે છે. તે ગણધરાદિ માફક પહેલો ભંગ.

બીજો ભંગ - પહેલા ચારિત્ર લે, તે પૂર્વોત્થાયી. પછી કર્મ પરિણતિની વિચિત્રતા અને તથાવિધ ભવ્યતાથી નંદિષેણ માફક પતીતચારિત્રી થાય કે ગોષ્ઠામાહિલ માફક

દર્શનબ્રષ્ટ થાય.

ત્રીજો ભંગ-ન હોવાથી લીધો નથી. જેણે પહેલા દીક્ષા લીધી જ નથી તે પછી પતીત કે અપતીત કેમ કહેવાય ? ધર્મી હોય તો ધર્મ ચિંતા થાય ને ?

ચોથો ભંગ - પૂર્વે દીક્ષા ન લેનાર પછી પડતો નથી તે અવિરત-ગૃહસ્થ જાણવો. તે સમ્યક્ વિરતિના અભાવે પૂર્વોત્થાયી નથી, દીક્ષા લીધા પછી જ પડે, પણ દીક્ષા લીધા વિના ન પડે તેથી નોપચ્છન્નિવાતી.

શંકા - ગૃહસ્થો ચોથા ભંગમાં છે તેમ કહેવું યોગ્ય છે, તેને સાવધ-અનુષ્ઠાન છે, દીક્ષા ન લેવાથી મહાવ્રત અભાવે પડવાનો સંભવ નથી. પણ શાક્યાદિને દીક્ષાથી પડવાનો સંભવ છે તેનું શું ?

ઉત્તર - શાક્યાદિ સાધુને પંચ મહાવ્રત નથી, સાવધ અનુષ્ઠાનથી તે પૂર્વોત્થાયી નથી, દીક્ષા અભાવે તે પશ્ચાત્તનિપાતી પણ થતા નથી. તે ગૃહસ્થ સમાન જ છે. - X - અથવા ઉદાયીરાજાના ઘાતક વિનયરત્ન ચોથા ભંગમાં આવે. બીજા પણ સાવધઅનુષ્ઠાયી તેવા જ છે. પાસત્યાદિ વ્રત લઈને રાંધવા રંધાવવા દ્વારા - X - ગૃહસ્થ તુલ્ય છે. હવે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૬૬ :-

આ [ઉત્યાન-પતન] ને કેવલજ્ઞાનથી જાણી તીર્થકરે કહ્યું, મુનિ આજ્ઞામાં રુચિ રાખે, તે પંડિત છે તેથી આસક્તિથી દૂર રહે. રાત્રિના પહેલા અને છેલ્લા ભાગમાં સંયમમાં પ્રયત્નશીલ રહે. સદા શીલનું અનુશીલન કરે. સાંભળીને કામ અને માયા-લોભેચ્છાથી દૂર રહે.

આ કર્મ-શરીર સાથે યુદ્ધ કર, બીજા સાથે લડતા શું મળશે ?

● વિવેચન :-

જે ઉત્યાન, નિપાત આદિ પૂર્વે બતાવ્યું તે કેવળજ્ઞાન વડે જાણીને તીર્થકરને કહેલ છે, બીજું આ જિનપ્રવચનમાં રહેલો તથા તીર્થકરના ઉપદેશ શ્રવણની ઇચ્છાવાળો તે આજ્ઞાકાંક્ષી-આગમાનુસાર પ્રવૃત્તિક છે. તે સત્-અસત્ના વિવેકનો જ્ઞાતા, સ્નેહરહિત, રાગદ્વેષમુક્ત, નિત્ય ગુરુ આજ્ઞામાં પ્રયત્નવાળો થાય છે, રાત્રિના પહેલા-છેલ્લા પ્રહરે સદાચારથી વર્તે. મધ્યવર્તી બે પ્રહરમાં યથોક્ત વિધિએ નિદ્રા લે આદિ. - X -

આ પ્રમાણે રાત્રિની ચતના બતાવવાથી દિવસનું પણ સમજી લેવું. વળી સર્વકાળ ૧૮,૦૦૦ ભેદવાળું સંયમ-શીલ પાળે અથવા ચાર પ્રકારે શીલપાળે તે આ રીતે - મહાવ્રતનું સમ્યક્ પાલન, ત્રણ ગુપ્તિ પાલન, પાંચ ઇન્દ્રિયોનું નિયમન અને કષાય નિગ્રહ. આ શીલને વિચારી મોક્ષના અંગપણે પાળે. ઘણવાર માટે પ્રમાદવશ ન થાય. શીલ કોણ વિચારે ?

શીલરક્ષણનું ફળ મોક્ષ તથા શીલ-વ્રતરહિતતાથી નરકાદિ ગમનને આગમથી જાણીને ઇચ્છા-મદનકામ રહિત બને તથા માયા કે લોભેચ્છા ન રહે તેવો 'અજ્ઞ' બને. કામ અને ઝંઝાના પ્રતિષેધથી મોહનીયનો ઉદય પ્રતિષેધિત થાય. તેનાથી તે શીલવાન બને. સાર એ કે ધર્મ સાંભળી અકામ અને અઝંઝ થઈ મૂળગુણ-ઉત્તરગુણ

યુક્ત બને. - X -

શંકા-‘જીવથી શરીર જુદું છે’ આવી ભાવના ભાવનાર પોતાનું બળવીર્ય ગોપવ્યા વિના પરાક્રમથી ૧૮,૦૦૦ શીલાંગધર અને આજ્ઞાનુસાર વર્તવા છતાં મારા કર્મો દૂર થયા નથી. તેનું અસાધારણ કારણ કહો; જેથી હું કર્મભલ રહિત થાઉં. આપ કહો તો હું સિંહ સાથે પણ લડું - X - મારે કશું અશક્ય નથી.

સમાધાન :- શરીર-મનયુક્ત ઔદારિક શરીર વડે તું યુદ્ધ કર. વિષય સુખ તૃષ્ણા સામે લડ. સન્માર્ગે ચાલી તેને વશ કર. બાહ્ય યુદ્ધની જરૂર શું છે ? અંતરંગ શત્રુ કે કર્મોના જયથી બધું કાર્ય સિદ્ધ થશે. પણ આ સંયમ સામગ્રી કરોડો ભવે પણ મળવી મુશ્કેલ છે. તે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૬૭ :-

ભાવયુદ્ધ યોગ્ય ઔદારિક શરીર દુર્લભ જ છે. તીર્થકરોએ તેનો પરિજ્ઞા અને વિવેક બતાવેલ છે. ધર્મથી સ્યુત અજ્ઞાની જીવ ગર્ભાદિમાં ફસાય છે. આ જિન-શાસનમાં એવું કહ્યું છે - જે રૂપાદિમાં આસક્ત થાય તે હિંસામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. તે જ સાચા મુનિ છે, જે લોકોને વિપરીત માર્ગે જતા જોઈ તેનું ઉત્તેજણ કરે. આ પ્રમાણે કર્મને સમ્યક્ પ્રકારે જાણીને તે સર્વપ્રકારે હિંસા ન કરે. સંયમનું પાલન કરે અને ધૃષ્ટતા ન કરે.

પ્રત્યેક જીવનું સુખ પોત-પોતાનું છે, તેમ વિચારી પ્રશંસાનો અભિલાષી થઈ સમસ્ત લોકમાં કોઈપણ આરંભ ન કરે, કેવલ મોક્ષ તરફ મુખ રાખી ચાલે, અહીં-તહીં ન ભટકે. સ્ત્રીમાં ગૃહ ન થાય, આરંભોથી દૂર રહે.

● વિવેચન :-

આ ઔદારિક શરીર ભાવયુદ્ધને યોગ્ય છે. [‘ખલુ’ નિશ્ચયાર્થે છે.] તે ખરેખર દુર્લભ કે દુષ્પ્રાપ્ય છે. આ અતિ દુર્લભ મનુષ્યપણું અગાધ સમુદ્રમાં પડેલ ખરખવા જેવું કે વીજળીના ઝબકાર જેવું ક્ષણિક છે.

અથવા ‘જુદ્ધારિયં ચ દુલ્લહં’ એવો પાઠ પણ છે. તેમાં સંગ્રામ-યુદ્ધ અનાર્ય છે, પરિષદાદિ સાથે લડવું તે આર્યયુદ્ધ છે, તેથી તે દુર્લભ છે. માટે તેની સાથે લડ. તેમ કહ્યું. તેથી સર્વ કર્મકાય રૂપને જલ્દી પામીશ. તેથી ભાવયુદ્ધ યોગ્ય ઔદારિક શરીર મેળવીને કોઈ મરૂદેવીમાતા માફક તે જ ભવે સર્વ કર્મનો કાય કરે છે. કોઈ સાત કે આઠ ભવે ભરત રાજા માફક મોક્ષ મેળવે છે. કોઈ અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તમાં મોક્ષે જાય છે અને બીજા-અભવી મોક્ષે જતા નથી. એમ કેમ ? તે કહે છે—

જેમ જે પ્રકારે આ સંસારમાં તીર્થકરોએ પરિજ્ઞા વિવેક [કહ્યો છે.] કોઈનો કંઈપણ અધ્યવસાય; સંસાર વૈચિત્ર્ય હેતુ બતાવ્યો છે, તે જ બુદ્ધિમાને સ્વીકારવો જોઈએ. તે જ પરિજ્ઞાનનું જુદા-જુદાપણું બતાવે છે—

દુર્લભ મનુષ્યત્વ પામીને તથા મોક્ષગમનના હેતુરૂપ ધર્મ પામીને પણ કર્મના ઉદયથી ધર્મભ્રષ્ટ થઈ અજ્ઞાની જીવ કુમાર-ચૌવનાદિ અવસ્થારૂપ ગર્ભાદિમાં ગૃહ્થ થાય છે. આ અવસ્થા સાથે મારો વિયોગ ન થાઓ એવા વિચારવાળો બને છે. અથવા

ધર્મભ્રષ્ટ થઈ એવા કામ કરે છે જેનાથી ગર્ભાદિ ચાતના સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. - X - આ વાત જિનવચનમાં પ્રકર્ષથી કહેલ છે. હવે પછી પણ તે જ કહે છે તે દર્શાવે છે—

‘ચક્ષુ’ આદિ ઇન્દ્રિય વિષયમાં રાગી બનેલ - X - હિંસા આદિમાં પ્રવર્તે છે. અહીં વિષયોમાં રૂપની પ્રધાનતા જાણી તેનું ગ્રહણ કરેલ છે. આસ્રવ દ્વારોમાં હિંસા પ્રધાન અને પ્રથમ હોવાથી તેને લીધી છે. અજ્ઞાનીરૂપ આદિ નિમિત્તે ધર્મથી ભ્રષ્ટ થઈ ગર્ભાદિના દુઃખ ભોગવે છે. આ પ્રમાણે જિન-માર્ગમાં કહ્યું છે. જે વિષયસંગને ગર્ભાદિગમનનો હેતુ જાણીને ધર્મથી ભ્રષ્ટ ન થાય, હિંસાદિ આશ્રવદ્વારથી નિવર્તે. તે કેવો થાય ?

તે એકલો જ જીતેન્દ્રિય મુનિ - X - તેણે સમ્યક્ રીતે મોક્ષમાર્ગ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર વડે સંમુખ કર્યો છે અથવા તે મુનિએ ભયને જાણ્યો છે એટલે જે હિંસાદિ આસ્રવદ્વારથી દૂર રહે તે મુનિ જ ‘ક્ષુણ્ણ મોક્ષમાર્ગ’ છે. વળી જે વિષયકષાયથી પરાભૂત છે, હિંસાદિમાં રક્ત છે, તેવો ગૃહસ્થ કે પાખંડી લોક સંઘવું-સંઘાવવું આદિ ઔદેશિક અને સચિત આહારાદિમાં રક્ત છે, તેની ઉપેક્ષા કરતો કે અશુભ વ્યાપાર છોડીને તે મોક્ષમાર્ગ જ્ઞાતા મુનિ બને છે. લોકને અન્યથા જોઈને શું કરે ? તે કહે છે—

પૂર્વે કહેલા હેતુથી જે કર્મ બાંધ્યુ તેનાં ઉપાદાન કારણો જાપરિજ્ઞા વડે સમજીને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા વડે સર્વથા છોડે. તે કર્મ છોડનાર કાયા, વચન અને મન વડે જીવોની હિંસા ન કરે, ન કરાવે, ન અનુમોદે. વળી પાપ ઉપાદાનમાં પ્રવૃત્ત આત્માને સંયમીત કરે અથવા સત્તર પ્રકારના સંયમમાં આત્માને જોડે ઇત્યાદિ. વળી કદાચ અસંયમમાં પ્રવર્તે તો ધૃષ્ટતા ન કરે. કોઈ અકાર્ય ગુપ્તપણે કરે તો પણ લજ્જા પામે. આ રીતે કહે છે કે મોક્ષમાર્ગ જાણેલો મુનિ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ ન કરે. કઈ રીતે ?

બધાં પ્રાણીને મનોનુકૂલ તે સાતા-સુખ છે, બીજાના સુખે પોતે સુખી નથી, બીજાના દુઃખે દુઃખી નથી. તેવું જાણીને પોતે હિંસા ન કરે. દરેક પ્રાણીના સુખને વિચારતો મુનિ શું કરે ? તે કહે છે, પ્રશંસાનો અભિલાષી થઈ લોકમાં કોઈ જાતનો પાપારંભ ન કરે કે યશકીર્તિ માટે તપ પણ ન કરે. પણ પ્રવચન પ્રભાવનાર્યે કરે. આવા આઠ પ્રભાવકો કહ્યા છે - પ્રાવચની, ધર્મકથી, વાદી, નૈમિત્તિક, તપસ્વી, વિદ્યાસિદ્ધ, મંત્રવિદ્, કવિ.

અથવા રૂપનો અભિલાષી ન બને - ઉદ્વર્તનાદિ ન કરે. સદાચાર કઈ રીતે પાળે ? તે કહે છે - બધાં મલકલંક દૂર થવાથી એક મોક્ષ કે રાગ-દ્વેષના રહિતપણાથી એક તે સંયમ, તેની અભિમુખ તથા મોક્ષ અને તેના ઉપાયમાં એક દૈષ્ટિ રાખી કોઈ પાપારંભ ન કરે. મોક્ષ-સંયમ સન્મુખની દિશા સિવાયની દિશામાં ન જુએ. એ રીતે આરંભરહિત બને. કુમાર્ગ ત્યાગથી તે પાપારંભનો અન્વેષી ન બને. નિર્વિણચારી બને.

વારંવાર જન્મે તે પ્રજા, તેના આરંભથી નિવૃત્ત હોય કે મમત્વરહિત હોય. શરીરાદિમાં પણ જે મમત્વરહિત હોય તે જ નિર્વિણચારી હોય છે અથવા સ્ત્રીમાં

અરક્ત હોય તે આરંભમાં પણ નિર્વેદ પામે અને જે પ્રજામાં અરક્ત અને આરંભરહિત છે તે કેવો હોય ?

● સૂત્ર-૧૬૮ :-

એવા સંયમવાત્ સાધુ સર્વ રીતે ઉત્તમ બોધને પ્રાપ્ત કરી ન કરવા યોગ્ય પાપકર્મ તરફ દૈષ્ટિ રાખતા નથી. જે સમ્યક્ છે તે મુનિધર્મ છે અને જે મુનિધર્મ છે તે સમ્યક્ છે એમ જાણો. શિથિલ, સ્નેહ આસક્ત, વિષય આસ્વાદનમાં લોભુપ, કપટી, પ્રમાદી, ગૃહવાસી માટે આ સમ્યક્ત્વ કે મુનિત્વનું પાલન શક્ય નથી. મુનિધર્મને ધારણ કરી મુનિ શરીરને કૃશ કરે, પ્રાંત અને લુપ્ત બોજન કરે એવા સમત્વદર્શી વીર સંસાર સમુદ્રથી પાર પામે. સાવધ અનુષ્ઠાનથી વિરત સાધક સંસારથી તરેલ અને મુક્ત કહેવાય છે, તેમ હું કહું છું.

● વિવેચન :-

વસુ એટલે સંયમ. તે જેને હોય તે નિવૃત્ત આરંભવાળો છે. તે મુનિ વસુમાન છે. તેને બધા પદાર્થોનું પ્રકાશક જ્ઞાન સમ્યક્ રીતે મળેલું હોવાથી ન કરવા યોગ્ય પાપકૃત્યને તે ઇચ્છતો નથી. અર્થાત્ પરમાર્થને જાણેલો હોવાથી તે સાવધ અનુષ્ઠાન કરતો નથી. આ પાપકર્મ વર્જન એ જ સમ્યક્ પ્રજ્ઞાન છે - X - સમ્યક્ એટલે સમ્યક્ત્વ કે સમ્યગ્જ્ઞાન તેનું સાથે હોવું. એકના ગ્રહણથી બીજું ગ્રહણ થાય છે.

આ સમ્યક્ત્વ કે સમ્યગ્જ્ઞાનને તમે જુઓ. મુનિનો ભાવ તે મૌન-સંયમ અનુષ્ઠાન છે, તેને જુઓ. તથા જે મૌન છે તે સમ્યગ્જ્ઞાન કે નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ છે તે તમે જુઓ. જ્ઞાનનું ફળ વિરતિ અને જ્ઞાન સમ્યક્ત્વની અભિવ્યક્તિનું કારણ છે તેથી સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, ચરણની એકતા વિચારવી. આ જેના-તેનાથી શક્ય નથી માટે કહે છે—

અલ્પ પરિણામથી મંદવીર્ય તથા સંયમ-તપની ધીરજ તથા દંટલ્પ રહિતને આ સમ્યક્ત્વાદિ અનુષ્ઠાન શક્ય નથી. વળી પુત્ર, કલત્ર આદિના સ્નેહથી આર્દ્રને પણ સંયમ દુષ્કર છે. જેમને શબ્દાદિનો આસ્વાદ છે, વક્ર સમાચાર-માયાવી છે, વિષય-કષાયોદિ પ્રમત છે, ગૃહમાં રહેનાર છે તેમને પાપકર્મ વર્જન રૂપ મૌન અનુષ્ઠાન શક્ય નથી. તો તે કેવી રીતે શક્ય બને ?

મુનિ - ત્રણ જગત્ને માનનાર તેનું મૌન તે મુનિત્વ. તે બધા પાપકર્મના વર્જનરૂપ છે. તે ગ્રહણ કરીને ઔદારિક કે કર્મ શરીર દૂર કરે. તે માટે પ્રાંત-વાલ ચણાદિ અલ્પ આહાર લે. તે પણ રૂક્ષ અને વિગઈ રહિત લે. આવો આહાર કર્મ વિદારવાને સમર્થ 'વીર' પુરુષો લે. વળી તે સમ્યક્ત્વ કે સમત્વદર્શી હોય છે.

જે તુચ્છ અને લુપ્તો આહાર ખાનાર છે, તેને શું ગુણ થાય ? ઉપર બનાવેલ ગુણવાળા એવા તે મુનિ સંસારને તરે છે - X - તર્યા છે. તે બાહ્ય અભ્યંતર સંગના અભાવથી મુક્ત જેવા જ છે. તેઓ સાવધ અનુષ્ઠાનથી વિરત છે. એમ વ્યાખ્યા કરી.

અધ્યયન-૫ 'લોકસાર' ઉદ્દેશો-૩ 'અપરિગ્રહ'નો
મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❧ અધ્યયન-૫ ઉદ્દેશો-૪ "અવ્યક્ત" ❧

● ત્રીજો ઉદ્દેશો કહ્યો. હવે ચોથો કહે છે - તેનો સંબંધ આ રીતે પહેલા ઉદ્દેશમાં હિંસક અને વિષયારંભી 'એક-ચર' હોય તો તેને મુનિત્વનો અભાવ કહ્યો. બીજા અને ત્રીજામાં. હિંસા, વિષયારંભ અને પરિગ્રહ છોડવાથી મુનિપણું છે તે પ્રતિપાદિત કર્યું. આ ઉદ્દેશમાં એકલા ફરનારને મુનિભાવ નથી, તેથી તેના દોષો બતાવતા કારણો કહે છે. આ સંબંધથી આવેલ સૂત્ર આ છે -

● સૂત્ર-૧૬૯ :-

જે ભિક્ષુ 'અવ્યક્ત'-અપરિપકવ છે; તેનું એકલા ગ્રામાનુગ્રામ વિચરણ 'દુર્યાત્' અને 'દુષ્પરાકમ' છે.

● વિવેચન :-

બુદ્ધિ આદિ ગુણોને ગ્રસે તે ગ્રામ [ગામ]. એક ગામથી બીજે ગામ જવું તે ગ્રામાનુગ્રામ છે. 'દૂરમાન' એટલે વિચરતો અર્થાત્ ગામ-ગામ વિચરતા એકલા સાધુને કેવા દોષ લાગે ? 'દુર્યાત્' એટલે દુષ્ટ ગમન. એકલો વિચરે તે નિંદનીય છે, તેને અનુકૂળ પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગના કારણે અરણીક મુનિ માફક તે ગૃહસ્થ બને. - X - એકલ વિહારીને ઉક્ત દોષો સંભવે છે.

'દુષ્પરાકાંત' એટલે એકલો સાધુ જ્યાં રહે તેને ચારિત્રબ્રષ્ટ થવાનું કારણ છે. જેમ સ્થૂતભદ્રની ઇર્ષ્યા કરનાર ઉપકોશાને ઘેર સાધુને થયું. અથવા પ્રોષિતભર્તૃકાને ઘેર રહેલા મુનિને મહાસત્વી હોવા છતાં અક્ષોભ હોવા છતાં દુષ્પરાકાંત થયું. જો કે બધાને દુર્યાત્ દુષ્પરાકાંત ન થાય તે માટે કહે છે - અવ્યક્ત ભિક્ષુને શ્રુત અને વચથી તે દોષ લાગે છે.

તેમાં શ્રુતઅવ્યક્ત તે આચારપ્રકલ્પ અર્થથી ન ભણ્યો હોય. જો જિનકલ્પી હોય તો નવમા પૂર્વની ત્રીજી વસ્તુ સુધીનું જ્ઞાન જોઈએ. વચથી અવ્યક્ત તે ગચ્છમાં રહેલાને ૧૬ વર્ષ અને જિનકલ્પીને ૩૦ વર્ષ ઉંમર જોઈએ. અહીં ચતુર્ભંગી છે - (૧) શ્રુત અને વચથી અવ્યક્તને એકલવિહાર ન કલ્પે, તેને સંયમ તથા આત્મ વિરાધના સંભવે છે. (૨) શ્રુતથી અવ્યક્ત પણ વચથી વ્યક્તને પણ અગીતાર્થતાથી એકચર્યા નિષેધ છે. (૩) શ્રુતથી વ્યક્ત, વચથી અવ્યક્તને બાળપણથી સર્વ પરાભવથી તથા ચોર અને કુલિંગી ભયથી એક-ચર્યા ન કલ્પે. (૪) બંને પ્રકારે વ્યક્ત છે તેને કારણે પ્રતિમા કે અન્ય હેતુથી એકલવિહાર કરવો પડે તો, કારણ અભાવે આજ્ઞા નથી. કેમકે તેમાં ઈર્ષ્યાસિમિતિ, ગુપ્તિ આદિ ઘણાં દોષ છે.

એકાકી વિચરતા જે ઈર્ષ્યાપિથ શોધે, તે કૂતરા આદિ જોઈ ન શકે. જો કૂતરા આદિને જોવા જાય તો ઈર્ષ્યાપિથ ન જોઈ શકે. એ રીતે બધી સમિતિમાં જાણવું. વળી અજીર્ણ કે વાતક્ષોભથી રોગ થતા સંયમ-આત્મ વિરાધના અને પ્રવચનહીલના થાય. કદાચ દયાથી ગૃહસ્થો સેવા કરે તો અજ્ઞાનતાથી છકાય વિરાધનાથી સંયમને બાધા થાય. અથવા દવા ન મળે તો આત્મવિરાધના થાય. ઝાડા પેશાબથી દુગંછા થતા

પ્રવચન હીલના થાય. ગામડામાં બ્રાહ્મણ આદિથી તિરસ્કાર થાય તો પરસ્પર વિવાદ કે મારામારી થાય. આ બધું ગચ્છવાસીને ન સંભવે, કેમકે ગુરુ ઉપદેશથી શાંત કરે.

આક્રોશ, વધ, માર, ધર્મબંધાદિ બાળકોને સુલભ છે, છતાં ઉત્તરના દોષોને અભાવે ધીર માણસ તેમાં લાભ માને. આવા ઉપદેશથી ગચ્છવાસી શિષ્યને ગુરુ અનુશાસિત કરે. પણ એકલાને ફક્ત દોષ જ સંભવે છે—

સમુદાયના ઉદ્યત વિહારીને છોડીને એકલા વિચરતા સાધુને રોગવૃદ્ધિ થતાં છકાય વધમાં તે પડે છે. તેને સ્ત્રી, ફૂતરા તથા પ્રત્યનીકથી દુઃખ થવા સંભવ છે. ભિક્ષા અશુદ્ધિ તથા મહાવ્રતમાં પણ દોષ લાગે માટે બીજા સાધુ સાથે વિચરવું. ગચ્છમાં રહેનારને ઘણાં ગુણો થાય. તેની નિશ્રાએ બીજા બાળ, વૃદ્ધને ઉદ્યતવિહાર થાય - X - X - ગચ્છમાં ઉદ્યત વિહારી બીજા સીદાતાને પણ વિહાર કરાવે. આ રીતે એકાકીના દોષ અને ગચ્છવાસીના ગુણો જાણી કારણભાવે વ્યક્તે પણ એકચર્યા ન કરવી. તો અવ્યક્તને એકલ વિહાર ક્યાંથી યોગ્ય છે ?

શંકા - જેનો સંભવ હોય તેનો પ્રતિષેધ થાય, પણ એકાકી વિહારનો સંભવ નથી. કેમકે કયો મૂર્ખ સોબતીને છોડી, એકલ વિહાર પરંદ કરે.

સમાધાન - કર્મ પરિણતિથી કંઈ અશક્ય નથી. સ્વાતંત્ર્ય જે રોગ છે તેને ઔષધતુલ્ય માને, બધાં દુઃખોના પ્રવાહમાં તણાતાને બચવા માટે સેતુ સમાન સંપૂર્ણ કલ્યાણના એક સ્થાનરૂપ શુભ આચારના આધાર એવા ગચ્છમાં રહેનાર સાધુ પ્રમાદથી કોઈ ભૂલ કરે ત્યારે ઠપકો અપાય ત્યારે તે સાધુ તેને અવગણીને સદુપદેશ કે સદ્ધર્મને વિચાર્યા વિના, કષાયના કટુ વિપાકને અવધાર્યા વિના, પરમાર્થને પાછળ રાખીને, ખાનદાની છોડી, વચન પણ સહન ન કરતા કેવળ સુખની ઇચ્છાથી અગણિત આપદા પામવા ગચ્છથી નીકળી જાય છે. તેઓ બંને લોકમાં દુઃખી થાય.

જેમ સાગરના માછલા સમુદ્રનો ધોભ સહન ન કરીને સુખની ઇચ્છાથી બહાર જતા નાશ પામે, તેમ સુખાભિલાષી સાધુ એકલો પડી નાશ પામે. ગચ્છ સમુદ્રમાં રહેતા સાધુ પ્રમાદથી ભૂલ કરે ત્યારે પ્રેરણા કરતા નીકળી જાય તો તે સુખના વાંછક માછલા માફક નાશ પામે. જેમ શકુની પક્ષી પાંજરામાં પૂરેલ હોય તો હિંસા ન કરે, તેમ સારણા, વારણા, પ્રેરણા પામી પાસત્યા પણ ગચ્છમાં હોય તો સુધરી જાય. જેમ પક્ષીનું બચ્ચુ પાંખો ન હોય છતાં માળામાંથી ઉડવા પ્રયત્ન કરે તો બીજા પક્ષી ઉપાડી જાય, તેમ શ્રુત અને વચ રૂપ પાંખ વિનાના સાધુને અન્યતીર્થિકો ભ્રષ્ટ કરે. તે બતાવે છે—

● સૂત્ર-૧૭૦ :-

કેટલાક મનુષ્ય વચનમાત્રથી કોદિત થઈ જાય છે. પોતાને ઉન્નત માનતા અભિમાની પુરુષ મહામોહથી મૂટ બને છે. એવા અજ્ઞાની, અતત્વદર્શી પુરુષને વારંવાર બાધાઓ આવે છે, જેનું ઉલ્લંઘન કરવું તેના માટે કઠિન હોય છે. [હે શિષ્ય !] તને એવું ન થાયો. આ જિનેશ્વરનું દર્શન છે. તેથી સાધક ગુરુ વચનમાં જ દિષ્ટિ રાખે, તેમાં જ મુક્તિ માને, તેને જ આગળ રાખે, તેનું જ

સંજ્ઞાન-સ્મૃતિ રાખે, તેમના જ સાશ્નિધ્યમાં રહે. સદા જયણાપૂર્વક વિચરે, ચિત્તને ગતિમાં એકાગ્ર કરે, માર્ગનું અવલોકન કરે, બ્રુવ-જંતુ જોઈને પગને આગળ વધતા રોકે, માર્ગમાં આવતા પ્રાણીને જોઈને જયણાપૂર્વક વિહાર કરે.

● વિવેચન :-

કોઈ વખત તપ, સંયમ અનુષ્ઠાનથી સીદાતા કે પ્રમાદથી ભૂલ કરે ત્યારે ગુરુ આદિ ધર્મ-વચનથી કંઈ કહે ત્યારે પરમાર્થને ન જાણનારા કેટલાંક સાધુ ક્રોધાયમાન થાય છે અને બોલે છે કે, મને આટલા સાધુ વચ્ચે ઠપકો કેમ આપ્યો ? મેં શું ભૂલ કરી ? અથવા બીજા પણ આ ભૂલો કરે છે. તો મને પણ એટલો અધિકાર છે. મારા બ્રુવિતને ધિક્કાર છે. એમ વિચારતા મહામોહના ઉદયથી ક્રોધ-અંધકારથી આચ્છાદિત દિષ્ટિવાળા સમુચિત આચાર છોડીને, જ્ઞાન કે વચથી અવ્યક્ત છતાં ગચ્છ સમુદ્રમાંથી નીકળી માછલાની જેમ વિનાશ પામે છે.

અથવા કોઈ વચનથી કહે કે, આ લોચ કરાવેલા, મેલથી ગંધાતા શરીરવાળા સવારમાં આપણે જોવા. આવું સાંભળી કેટલાંક સાધુ ક્રોધથી અંધ બને છે. કોઈનો સ્પર્શ થાય તો પણ કોપે છે. કોપિત થઈ બીજા સાથે લડે છે. એવા અનેક દોષો-અવ્યક્તને એકલા વિહારમાં ગુરુ આદિના નિયમનને અભાવે ઉદ્ભવે છે. ગુરુ સાથે હોય તો આવો ઉપદેશ આપે કે, બુદ્ધિમાને ક્રોધ આવે ત્યારે તત્ત્વ શોધવામાં બુદ્ધિ જોડવી. જો કહેનાર સાચો હોય તો કોપ શા માટે ? જો તે જૂઠો હોય તો શા માટે કોપવું ? જો તારે અપકારી ઉપર જ કોપ કરવો હોય તો તે કોપ ઉપર જ કોપ કેમ થતો નથી કેમકે ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ ચારેને વિઘ્નકારી કોપ છે.

પ્રશ્ન - કયા કારણે વચનથી પણ ઠપકો આપતાં આ લોક પરલોકનું બગાડનાર, સ્વપર બાધક ક્રોધને લોકો પકડી રાખે છે ?

ઉત્તર - જેને ઘણું માન છે, પોતાને ઉંચો માને છે તેવો માણસ મહામોહનીય કર્મના ઉદયથી કે અજ્ઞાનથી કાર્ય-અકાર્યના વિચારના વિવેકથી શૂન્ય થાય છે. તેવા મોહમોહિતને કોઈ શિખામણ આપે કે મિથ્યાત્વી વાણીથી તિરસ્કાર કરે ત્યારે જાતિ આદિ મદથી માનરૂપ મેરૂપવર્તે ચટ્ટીને કોપાયમાન થાય છે કે મારા જેવાનો આ તિરસ્કાર કરે છે, મારી જાતિને-પુરુષાર્થને-જ્ઞાનને ધિક્કાર છે. આ રીતે અભિમાનથી ઘેરાયેલો વચનના ઠપકા માત્રથી ગચ્છમાંથી નીકળી જાય છે. અથવા નીકળ્યા પછી બીજા સાથે કલેશ કરી વિડંબણા પામે છે.

અથવા કોઈ અર્ધદગ્ધે તેને ફૂલાવ્યો હોય કે, તમે ઉત્તમ કૂળમાં જન્મેલ, સુંદર આકૃતિવાળા, તીક્ષ્ણબુદ્ધિ, કોમળવચની, શાસ્ત્રવેત્તા, સુભગ, સુખસેવ્ય છો. આવા સાચા-ખોટા વચનોથી ઉંચે ચઢાવેલો અહંકારી બનીને મહા ચારિત્રમોહથી કે સંસાર મોહથી મુંઝાય છે અને તે અહંકારી, મહામોહ મોહિતને કોઈ જરા ઠપકો આપે તો કોપથી ગચ્છ છોડી દે છે. તે ઓછું બાણેલાને ગામે-ગામ એકલા વિચરતા જે દુઃખ પડે છે, તે કહે છે—

તે અવ્યક્તને એકલા વિચરતા ઉપસર્ગ કે વિવિધ રોગ સંબંધી પીડા વારંવાર

થાય. ત્યારે તે સાધુ નિરવધ વિધિથી તેને દૂર કરી શકતો નથી. કેમકે તે સાધુ આ પીડાને સહન કરવાનો ઉપાય જાણતો નથી, સમ્યક્ સહેવાનું ફળ જાણતો નથી, તેથી પીડા સહેવી મુશ્કેલ છે. પછી આતંક-પીડાથી આકૂળ બનેલો એપણા શુદ્ધિને તણ દે છે. પ્રાણી ઉપમર્દન પણ સ્વીકારે છે. વચન-કંટકથી પ્રેરાઈ અંદરથી પણ બળે છે. પણ આવી ઉત્તમ ભાવના ભાવતો નથી કે આ પીડા મારા કર્મના વિપાકથી ઉદયમાં આવી છે, બીજા તો માત્ર નિમિત્ત છે. વળી—

આત્માને દ્રોહ કરનાર અમર્યાદા મૂઢને સુમાર્ગથી ઘસડીને નરક અગ્નિરૂપ જ્વાળામાં ઇંધન તરીકે નાંખે. આવી ઉત્તમ ભાવના આગમ ન ભણવાથી તેને થતી નથી. આ બતાવી ગુરુ શિષ્યને કહે છે—

આ એકલા વિચરનારને બાધા દૂર કરવી મુશ્કેલ છે. તું તેને જોયા જાણ્યા વિના મારા ઉપદેશથી બહાર ન જતો. પણ આગમ અનુસારીતાથી સદા ગચ્છમાં રહેજે. સુધર્માસ્વામી કહે છે, આ અભિપ્રાય વર્ધમાનસ્વામીનો છે કે એકચર્યામાં દોષ છે અને ગુરુનિશ્રામાં ગુણ છે.

આચાર્ય સમીપવર્તીએ શું કરવું ? આચાર્યની દૈષ્ટિ મુજબ હેય-ઉપાદેયમાં વર્તવું અથવા સંયમમાં કે આગમમાં જે દૈષ્ટિ તે દૈષ્ટિ મુજબ સર્વકાર્યમાં વિહરવું. તેણે કહેલ સર્વસંગથી વિરતી કરી, સંયમમાં સદા યત્ન કરવો. તથા તેમને સર્વે કાર્યોમાં આગળ સ્થાપવા. તે પ્રમાણે આચાર્યના વિષયમાં વર્તવું. આચાર્યની સંજ્ઞા પ્રમાણે સર્વ કાર્ય કરવું પણ સ્વમતિના મુજબ કાર્ય ન કરવું. સદા ગુરુકુળવાસ સેવે. ત્યાં ગુરુકુળવાસમાં વસતો તે કેવો થાય ? તે કહે છે—

યતનાથી વિહાર કરનારો, યતનાથી પ્રાણિ ઉપમર્દન ન કરતો પડિલેહણાદિ ક્રિયા કરે, વળી આચાર્યના અભિપ્રાય મુજબ ક્રિયામાં વર્તે, તે ‘ચિત્તનિપાતી’ કહેવાય. ગુરુ કયાંય ગયા હોય તો તે પંથનું પ્રલોકન કરે. તે ‘પંથનિઘ્યાયી’ કહેવાય. તે ગુરુના સંચારાનો દેખનાર, ગુરુ ભૂખ્યા હોય તો આહાર શોધે એ રીતે ગુરુનો આરાધક થાય. વળી ગુરુનો આગળ-પાછળ અવગ્રહ સાચવે, કાર્ય સિવાય સદા અવગ્રહ બહાર રહે - X - X - ગુરુએ કોઈ કાર્ય માટે મોકલેલ હોય તો પ્રાણિઓને દુઃખ ન થાય તે રીતે યુગમાત્ર ભૂમિ શોધતો યતનાથી ચાલે. - વળી -

● સૂત્ર-૧૭૧ :-

તે સાધુ જતાં-આવતા, અવયવોને સંકોચતા-ફેલાવતા, આરંભથી નિવૃત્ત થતા-પ્રમાર્જનાદિ ક્રિયા કરતા સદા ગુરુ આજ્ઞાપૂર્વક વિચરે.

ગુણ સમિત અને યતનાપૂર્વક વર્તનાર મુનિના શરીરના સ્પર્શથી કદાચિત્ કોઈ પ્રાણી ઘાત પામે તો તેને આ જન્મમાં જ વેદન કરવા યોગ્ય કર્મનો બંધ થાય છે. જો કોઈ પાપ જાણીને કર્યું હોય તો તેને જ્ઞ પરિજ્ઞાથી જાણી પ્રાયશ્ચિત્ત દ્વારા દૂર કરવું. અપ્રમાદથી તે કર્મનો ક્ષય થાય છે. એમ આગમવેદા કહે છે.

● વિવેચન :-

સદા ગુરુ આજ્ઞા મુજબ વર્તનાર સાધુ જતા કે પાછા ફરતા, હાથ-પગ સંકોચતા

કે હાથ વગેરે અવયવોને ફેલાવતા, સમસ્ત અશુભ વ્યાપારથી પાછો ફરી, સમ્યક્ રીતે હાથ-પગ આદિ અવયવોને તથા તેના સ્થાનોને રજોહરણાદિથી પ્રમાણને ગુરુકુલ વાસમાં વસે. ત્યાં રહેનારની વિધિ-ભૂમિ પર એક ઉરૂ સ્થાપીને, બીજો ઈયો રાખીને બેસે. તેમ ન બેસાય તેવા સ્થાને ભૂમિનું પડિલેહણ-પ્રમાર્જન કરી કુકડીના દોષ્ટાંતે સંકોચે કે પ્રસારે. સુવું હોય તો મોરની માફક સુવે. કેમકે મોર બીજા પ્રાણીના ભયથી એક પડખે તથા સચેતન જ સુવે. પડખું પણ નિરીક્ષણ કરી, પુંજીને ફેરવે. એ પ્રમાણે બધી ક્રિયા પૂંજી-પ્રમાર્જને કરે.

આ પ્રમાણે અપ્રમાદથી ક્રિયા કરવા છતાં કદાચિત્ બનવાકાળ જે થાય તે કહે છે - કદાચ તે ગુણયુક્ત સાધુને અપ્રમતપણે સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન કરવા છતાં જતા-આવતા, સંકોચતા-ફેલાવતા, પ્રમાર્જન કરતાં કોઈપણ અવસ્થામાં પોતાની કાયાના સંગમાં આવેલા સંપાતિમ જીવોમાં કોઈ પરિતાપ પામે, કોઈ ગ્લાની પામે, કોઈના અવયવ નાશ પામે કે સૂત્રમાં કહ્યા મુજબ કોઈના પ્રાણ જાય તો અહીં કર્મબંધની વિચિત્રતા છે—

શૈલેશી અવસ્થામાં મશક આદિ જીવ કાયાના સ્પર્શથી મરણ પામે તો પણ બંધ ઉપાદાન કારણ યોગના અભાવે બંધ થતો નથી. ઉપશાંત-ક્ષીણ-મોહ-સયોગી કેવલીને સ્થિતિ નિમિત્ત કષાયોના અભાવથી એક સમયનો જ બંધ થાય. અપ્રમત સાધુને જઘન્યથી અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી કોડાકોડી સાગરોપમનો બંધ છે. પ્રમતને અનાકુટ્ટી આદિ કારણે - X - અપ્રમતથી કંઈક વિશેષ બંધ છે. તે એક જ ભવે દૂર થઈ શકે છે—

આ જન્મમાં જ ભોગવવું તે આ લોક વેદન છે. તેના વડે આવી પડેલને ભોગવવું અર્થાત્ પ્રમત સાધુએ પણ જે ઇચ્છાવિના ભૂલ કરી તે કાયસંઘટ્ટનાદિથી આ ભવના અનુબંધરૂપ કર્મબંધ થયો. તે આ ભવે જ ક્ષય કરી શકાય છે. આકુટ્ટીથી કર્મ કર્યું હોય - આગમોક્ત કારણ સિવાય પ્રાણીને દુઃખ આપ્યું હોય તો જ્ઞપરિજ્ઞાએ જાણીને વિવેક પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું અથવા કર્મનો અભાવ થાય તેવું કૃત્ય કરે.

કર્મનો અભાવ કઈ રીતે થાય તે કહે છે - હવે કહેવાનાર ઉપાય પ્રમાણે તે સાંપરાયિક કર્મ માટે આગમજ્ઞાતા સાધુ પ્રમાદને દૂર કરીને દશવિધ પ્રાયશ્ચિત્તમાંના જે યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત હોય તે સમ્યગ્ રીતે આદરી અભાવ કરે અથવા તીર્થકર કે ગણધર કે ચૌદપૂર્વી તેનો અભાવ કરે છે. હવે અપ્રમાદી કેવા હોય ? તે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૭૨ :-

તે પ્રભૂતદર્શી, પ્રભૂત પરિજ્ઞાની, ઉપશાંત, સમિત, સહિત, સદા યતનાશીલ મુનિ સ્ત્રીજનને જોઈને પોતે પોતાનું પર્યાલોચન કરે કે, આ સ્ત્રીજન મારું શું કલ્યાણ કરશે ? લોકમાં જે સ્ત્રીઓ છે તે ચિત્તને લોભાવનાર છે. આ પ્રમાણે તીર્થકરે ફરમાવેલ છે. કદાચિત્ ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી પીડિત થાય તો તે નિઃસાર આહાર કરે, ઉણોદરી કરે, ઉર્ધ્વ સ્થાને કાયોત્સર્ગ કરે, ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર કરે, છેલ્લે આહાર ત્યાગ કરે પણ સ્ત્રીસંગમાં મનને ક્યારેય ફસાવા ન દે.

વિષયસેવનમાં પહેલાં ઘણાં દંડ-પાપ કરે પછી સ્પર્શ-ભોગ મળે. અથવા પહેલા ભોગ ભોગવે પછી દંડ મળે. સ્ત્રીઓ કલહ અને રાગ ઉત્પન્ન કરનારી છે, એ જોઈને જાણીને પોતે પોતાને આજ્ઞા કરે કે સ્ત્રી સંગ ન કરવો જોઈએ. તેમ હું કહું છું. બ્રહ્મચારી કામકથા ન કરે, તેના અંગોપાંગ ન જુએ, સંકેતો ન કરે, મમત્વ ન કરે, સ્ત્રીની સેવા ન કરે, વાતચીતમાં મર્યાદા રાખે, મનને સંવૃત રાખે. સદા પાપનો ત્યાગ કરે. આ પ્રકારે મુનિભાવની સમ્યક્ સાધના કરે - તેમ હું કહું છું.

● વિવેચન :-

તે સાધુ પ્રમાદના વિપાક આદિને કે અતીત, અનાગત, વર્તમાનના કર્મવિપાકને જોવાના સ્વભાવવાળો હોવાથી પ્રભૂતદર્શી કહેવાય છે. વર્તમાનનો સ્વાર્થ દેખી કંઈ ન કરે. સત્વરદાણ ઉપાય કે સંસારમોક્ષ કારણનું જેને ઘણું જ્ઞાન હોય છે અર્થાત્ યથાવસ્થિત સંસારસ્વરૂપદર્શી હોય. વળી કષાયના અનુદય કે ઇન્દ્રિય અને મનના ઉપશમથી ઉપશાંત, પાંચ સમિતિ વડે સમિત અથવા સમ્યગ્ રીતે મોક્ષમાર્ગે જવાથી સમિત તથા જ્ઞાનાદિ વડે યુક્ત કે હિત વડે યુક્ત, સદા યત્ન કરનાર છે. આ પ્રમાણે અપ્રમત્ત બનીને ગુરૂસેવારત, તે પ્રમાદજનિત કર્મોનો અંત કરે છે.

તે સાધુ સ્ત્રી આદિના અનુકૂળ પરિષ્ઠિત આવતાં શું કરે ? ઉપસર્ગ કરવા આવતી સ્ત્રીને જોઈને વિચારે કે, હું સમ્યગ્દૃષ્ટિ છું, મેં મહાવ્રતનો ભાર લીધો છે. - X - નિર્મળ કુળમાં મેં જન્મ લીધો છે, અકાર્ય ન કરવા જ હું તૈયાર થયો છું. તે સ્ત્રી-જનને જોઈને વિચારે કે આ સ્ત્રીઓથી મારે શું પ્રયોજન છે ? મેં જીવવાની આશા તજી છે, આ લોકનું સુખ સર્વથા તજ્યું છે. તે સ્ત્રી શું ઉપસર્ગ કરવાની ? વિષયસુખ દુઃખરૂપે પરિણમે છે તો આ સ્ત્રી મને શું સુખ આપશે ? પુત્રાદિ પણ કાળ કે રોગથી કેમ બચાવશે ? અથવા આ પ્રમાણે સ્ત્રીના સ્વભાવને ચિંતવે—

આ સ્ત્રીસમૂહ પરમ રમણતા કરાવે છે, માટે પરમારામ છે. તત્ત્વ જાણનાર સાધુને પણ હાસ્ય, વિલાસ, ઉપાંગ, નેત્ર કટાક્ષાદિથી મુંગવે છે આ લોકમાં જે કોઈ સ્ત્રી સમૂહ છે, તેને મોહરૂપ જાણીને તેનો ત્યાગ કરવો. આ તીર્થકરે કહેલું છે, તે બતાવે છે - શ્રી વર્ધમાનસ્વામીએ કેવલજ્ઞાનથી કહ્યું છે - સ્ત્રીઓ ભાવબંધનરૂપ છે.

- X - X - પ્રબળ મોહોદયથી પીડાયેલ તે ઉદ્બાધ્યમાન છે. ઇન્દ્રિયના સ્વ વિષયમાં પ્રવર્તન વડે ઉદ્બાધ્યમાન જો ગચ્છમાં હોય તો ગુરુ અનુશાસિત કરે. કઈ રીતે ?

નિઃસાર અને અંત-પ્રાંતાદિ દ્રવ્યને ખાનારો બને. અથવા નિર્બળ બનીને ખાય કેમકે બળના અભાવે ઇન્દ્રિયોના વિષયો શાંત થઈ જાય છે. આહાર ઓછો લેતા બળ ઓછું થાય છે, માટે ઉણોદરી કરે. અંતપ્રાંત ખાવા છતાં મોહ શાંત ન થાય તો તેથી પણ અસ્નિગ્ધ વાલ, યણા આદિ માત્ર ૩૨ કોળીયા ખાય. તેથી પણ શાંત ન થાય તો કાયકલેશ તપ કરે. તે માટે ઉર્ધ્વસ્થાને રહે. શીત-ઉષ્ણ આદિ સહન કરે. તેથી શાંત ન થાય તો ગામે ગામ વિચરે. મોહ ઉપશમ માટે વિહાર કરે. વધુ શું કહે ?

જે કારણથી વિષયેચ્છા દૂર થાય તે કરે. છેવટે આહાર પણ છોડે, અતિપાત કરે, ફાંસો ખાય પણ સ્ત્રીમાં મન ન કરે. સ્ત્રીમાં પ્રવર્તેલ મનને તજે. તેના ત્યાગથી

કામ પણ તજેલ જાણવો. કહ્યું છે, હે કામ ! તને હું જાણું છું કે તું સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થાય છે, પણ હું તારો સંકલ્પ કરવાનો નથી, તેથી મને 'કામ' થશે નહીં. સ્ત્રીમાં મન કેમ ન કરવું ?

સ્ત્રીસંગ પ્રવૃત્ત અપરમાર્થદૃષ્ટિવાળો પહેલેથી જ સ્ત્રીનો સંગ ન છોડવા અર્થ ઉપાર્જન પ્રવૃત્ત થઈ ખેતી, વાણિજ્ય આદિ ક્રિયા કરતો અતિ ભૂખ, તરસ, ઠંડી, તાપ વગેરે પરિષ્ઠિતો આ લોકમાં જ દુઃખરૂપ દંડો સહે છે. તે સ્ત્રીસંગોગની પહેલા જ કરાય છે. પછી વિષય નિમિત્ત જનિત કર્મના વિપાક વડે નરકાદિ દુઃખો ભોગવવા પડે છે. અથવા સ્ત્રી આદિ અકાર્યમાં પ્રવૃત્તને પૂર્વે દંડ અને પછી હાથ-પગ આદિ છેદાવાનું દુઃખ છે અથવા પૂર્વે તાડના, પછી સ્ત્રી સંબંધ આદિ થાય છે. તે કહે છે — [વૃત્તિકારે અહીં ઇન્દ્રદત્ત વલિક અને લલિતાંગ કુમારનું દૃષ્ટાંત માત્ર ને લીટીમાં આપેલ છે.]

વળી આ સ્ત્રી સંબંધો કલહ સંબંધ કરાવે છે અથવા કલહ તે ક્રોધ અને આસંગ તે રાગ. એ રીતે રાગ-દ્વેષ કરાવનારા છે, તેથી આલોક-પરલોક સંબંધી અપાયોના કારણે સ્ત્રીસંગની પ્રત્યુપેક્ષા વડે જાણીને આત્માને આસેવનથી રોકે. તેમ હું તીર્થકરના વચન અનુસાર કહું છું. સ્ત્રીસંગમાં દુઃખ છે માટે તેનો ત્યાગ કરવો. ફરી તેના ત્યાગનો ઉપાય બતાવે છે—

તે સ્ત્રીસંગ ત્યાગી સ્ત્રીના નેપથ્ય તથા શણગારની કથા ન કરે, એ રીતે તેનો ત્યાગ થાય. સ્ત્રીને નરકમાં લઈ જનારી, સ્વર્ગ-મોક્ષમાં વિઘ્નરૂપ જાણીને તે સ્ત્રીના અંગઉપાંગને ન દેખે. તેનું નિરીક્ષણ મહા અનર્થને માટે થાય છે. કહ્યું છે કે, સન્માર્ગે ઇન્દ્રિયોનું સ્થાપન, લજ્જા કે વિનયમાં પુરુષો ત્યાં સુધી જ સમર્થ થાય છે, જ્યાં સુધી સુંદર સ્ત્રીના કામ-કટાક્ષ બાણો તે પુરુષને લાગ્યા નથી. તે સ્ત્રીઓને નરકને આપનારી જાણીને તેની સાથે વાર્તાલાપ વગેરે પોતાની સગીબહેન હોય તો પણ ન કરવો. કહ્યું છે

પોતાની માતા, બેન કે પુત્રી હોય તો પણ તેની સાથે એકાંતમાં ન બેસે, કેમકે ઇન્દ્રિય વિષયો બળવાન છે, જેમાં પંડિત પણ મોહ પામે છે. આવું જાણીને સ્વાર્થમાં તત્પર સ્ત્રીઓમાં મમત્વ ન કરવું. તથા તેને મોહ કરનારી મંડન આદિ ક્રિયા પોતે ન કરે, સ્ત્રીની વૈયાવચ્ચ ન કરે - અર્થાત્ કાયવ્યાપારનો નિષેધ કર્યો તથા અધ્યાત્મ-મનને કબજામાં રાખી સ્ત્રીના ભોગમાં મન પણ ન રાખે. સૂત્રનો અર્થ વિચારવામાં મનને રોકી રાખે. આવો ઉત્તમ સાધુ બીજું શું કરે તે કહે છે—

સર્વથા સર્વકાળ પાપ તથા પાપના ઉપાદાન કારણો છોડે. હવે ઉપસંહાર કરે છે - આ આખા ઉદ્દેશમાં કહેલ મુનિભાવને તું ચિંતવજે.

અધ્યયન-૫ 'લોકસાર' ઉદ્દેશો-૪ 'અવ્યક્ત'નો મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ ટીકા સહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

卐 અધ્યયન-૫ ઉદ્દેશો-૫ “હ્રદ-ઉપમા” 卐

● ચોથો ઉદ્દેશો કહ્યો. હવે પાંચમો કહે છે - તેનો સંબંધ આ પ્રમાણે-ચોથા ઉદ્દેશમાં અવ્યક્ત અને એકલા વિચરતા સાધુના દુઃખો કહ્યા. તે દુઃખો દૂર કરવા ઇચ્છનાર સાધુએ સદા આચાર્ય નિશ્રાએ રહેવું જોઈએ. આચાર્ય પણ હ્રદ ઉપમાવાળા થવું. તેમના અંતેવાસીએ પણ તપ-સંયમથી યુક્ત બની નિઃસંગપણે વિચરવું. આ રીતેના સંબંધમાં આવેલ ઉદ્દેશાનું આ પ્રથમ સૂત્ર—

● સૂત્ર-૧૭૩ :-

હું કહું છું - જેમ એક જળાશય [હ્રદ] પરિપૂર્ણ છે, સમભૂભાગે સ્થિત છે, તેની રજ ઉપશાંત છે, જળયરોનું સંરક્ષણ કરતું તે જળાશય સ્રોત મધ્યે સ્થિત છે તેવા આચાર્યો હોય છે. લોકમાં અનેક મહર્ષિઓ એવા છે જે જ્ઞાનવાનુ, પ્રબુદ્ધ, આરંભવિરત થઈ સમાધિમરણની અભિલાષાથી પુરુષાર્થ કરે છે, તેમના તરફ તું જો - એમ હું કહું છું.

● વિવેચન :-

જેવા ગુણવાળા આચાર્ય હોય, તે હું તીર્થંકરના ઉપદેશ અનુસાર કહું છું. તે આ પ્રમાણે - (૧) એક જળાશય-હ્રદ એક તરફ પાણી ભરાતું હોય અને બીજી તરફ નીકળતું હોય તે સીતા-સીતોદાના પ્રવાહ કુંડ જેવું. (૨) પાણી નીકળે પણ પાછું ન આવે તે પદ્મદ્રહ જેવું. (૩) પાણી નીકળે નહીં પણ આવે ખરું તે લવણસમુદ્ર જેવું. (૪) જેમાં પાણી આવે પણ નહીં, નીકળે પણ નહીં તે મનુષ્યલોકની બહારના સમુદ્ર જેવું.

તે જ પ્રમાણે - (૧) જે આચાર્ય પોતે શ્રુત અંગીકાર કરી બીજાને ભણાવે છે. (૨) સાંપ્રાયિક કર્મ-અપેક્ષાએ, કષાયના ઉદયના અભાવથી ગ્રહણના અભાવથી તપ-કાયોત્સર્ગાદિથી ક્ષણ અને ઉપપતિનું કારણ છે. (૩) આલોચનાને અંગીકાર કરવી. આલોચનાના અપ્રતિશ્રાવિત્વથી (૪) કુમાર્ગમાં પડેલ કેમકે તેમાં પ્રવેશ-નિર્ગમનો અભાવ છે.

જો ધર્મીના ભેદથી ભંગને યોજીએ તો - (૧) સ્થવીરકલ્પી આચાર્યો, (૨) તીર્થંકર, (૩) અહાલંદિક, તેમને કોઈ વખત અર્થની પ્રાપ્તિ થઈ ન હોય તો આચાર્યો પાસેથી નિર્ણયનો સદ્ભાવ છે. (૪) પ્રત્યેક બુદ્ધ - કેમકે તેમને ભણવા-ભણાવવાનો અભાવ છે. એમ ચાર ભંગ છે.

અહીં પહેલા ભંગમાં આવેલાને ભણવા-ભણાવવાનો સદ્ભાવ હોવાથી તેનો અધિકાર છે તેવા હ્રદરૂપ આચાર્યનું જ અહીં દેખાંત છે તે હ્રદ નિર્મળ જળથી ભરેલ, સર્વઋતુ જ વડે શોભાયમાન, સમભૂભાગે રહેલ પાણીનું આવાગમન નિત્ય જ છે, પણ કોઈ દિ' સુકાતું નથી, તેમાં સુખેથી તરવા-નીકળવાનું બની શકે છે, પાણીને કાળું બનાવનાર રજ આદિથી રહિત છે તથા વિવિધ જળયર જીવસમૂહને બચાવતો કે જળયર જીવો વડે પોતાની રક્ષા કરતો રહેલ છે. આ હ્રદ જેવા આચાર્ય છે, તે દશાવિ છે—

તે આચાર્ય પહેલા ભેદ સમાન છે. તેઓ પાંચ પ્રકારના આચાર્યથી યુક્ત અને આચાર્યની આઠ પ્રકારની સંપદાથી યુક્ત હોય છે છત્રીશ પ્રકારના ગુણોના સમુદાયના ધારક છે. હ્રદ માફક નિર્મળજ્ઞાનથી પ્રતિપૂર્ણ, સમભૂભાગ માફક સંસ્કૃતાદિ દોષરહિત અથવા સુખ-વિહારનાં ક્ષેત્રમાં મધ્યસ્થ રહે, તથા જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર નામક મોક્ષમાર્ગમાં ઉપશમવાળા રહે છે. કઈ રીતે રહે છે ? મોહનીયકર્મ ઉપશાંત કરીને. કઈ રીતે ?

જીવનિકાયની રક્ષા કરતો બીજાને સારો ઉપદેશ દેતો નરકપાતથી અટકાવે છે. આ રીતે પ્રથમ ભંગથી આવેલ સ્થવિર આચાર્યને કહે છે. તેને શ્રૂત-અર્થના દાન ગ્રહણનો સદ્ભાવ છે, તેથી સ્રોતમધ્યગતપણું છે. તે આચાર્ય ક્ષોભાયમાન ન થાય તેવા હ્રદ જેવા હોય છે. ઇન્દ્રિય અને મનને સર્વથા વશ રાખનારા, ગુપ્તિએ ગુપ્ત હોય છે. તેને તું જો. આચાર્ય સિવાય બીજા પણ આવા ઘણાં સાધુઓ સંભવે છે. તે કહે છે—

આ મનુષ્યલોકમાં પૂર્વે કહ્યા મુજબના મહર્ષિ છે, તેને તું જો. આચાર્ય સિવાય બીજા સાધુ પણ હ્રદ જેવા છે - X - પોતાનું તથા પરનું સ્વરૂપ બતાવનાર આગમના જ્ઞાતા છે. તેનું જ્ઞાન છે છતાં મોહના ઉદયથી હેતુ અને દેષ્ટાંત ન મળે તથા જ્ઞેયના ગહનપણાથી સંશયમાં પડેલ સમ્યગ્ શ્રદ્ધાનને ન માનનારા પણ હોય તેથી કહે છે, પ્રબુદ્ધા અર્થાત તીર્થંકર કહે તેવું જ તત્ત્વ પ્રકર્ષથી સમજેલા હોય. તેમ છતાં ભારે કર્મથી સાવધ અનુષ્ઠાન ન છોડનાર હોય તેથી કહે છે - આરંભોપરતા: સાવધ યોગથી અટકેલા છે.

આ મારા ઉપરોધથી ગ્રહણ ન કર, પણ તમારી કુશાગ્ર બુદ્ધિથી વિચારવું. તે કહે છે, આ જે મેં કહ્યું તે મધ્યસ્થતા ધારણ કરી મર્યાદાપૂર્વક તું પણ જો. વળી સમાધિમરણની કાંક્ષા વડે સાધુઓ મોક્ષમાર્ગ - X - ઉદમ કરે. એમ હું કહું છું - X - X - અહીં આચાર્યનો અધિકાર પૂરો થાય છે અને શિષ્યનો અધિકાર ચાલુ થાય છે—

● સૂત્ર-૧૭૪ :-

વિચિકિત્સા પ્રાપ્ત આત્માને સમાધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. કોઈ ગૃહસ્થ આચાર્યના વચનને સમજે છે, કોઈ સાધુ પણ આચાર્યના વચનને સમજે છે. પણ સમજનારની સાથે રહીને કોઈ સાધુ ન સમજી શકે તો તેને અવશ્ય ખેદ થાય છે.

● વિવેચન :-

વિચિકિત્સા તે ચિત્તનો વિપ્લવ છે. “આમ પણ છે” આવા પ્રકારના સંકલ્પો ઉત્પન્ન થવાથી મોહોદયથી અર્થમાં મતિવિભ્રમ થાય છે. જેમકે - આ મહાન્ તપનો કલેશ રેતીના કોળીયા ખાવા જેવો નિઃસ્વાદ છે, તેનું ફળ મળશે કે નહીં ? કેમકે ખેતી આદિ કરનારને ફળ મળે અને ન પણ મળે. મિથ્યાત્વાંશના ઉદયથી કે જ્ઞેયની ગહનતાથી આવી મતિ થાય છે.

અર્થ ત્રણ પ્રકારે છે - સુખે સમજાય, દુઃખે સમજાય, ન સમજાય તેવો. આ

પ્રણે ભેદ શ્રોતાને આશ્રીને છે તેમાં સુખાધિગમ - જેમકે ચક્ષુવાળો હોય, ચિત્રકર્મ નિપુણ હોય તેને રૂપસિદ્ધિ સુલભ છે. દુરધિગમ - અનિપુણને રૂપ સિદ્ધિ દુર્લભ છે. અનધિગમ-અંધને અશક્ય છે. તેમાં સુખાધિગમને વિચિકિત્સા ન થાય. દેશકાળ સ્વભાવથી વિપ્રકૃષ્ટને વિચિકિત્સા થાય. તેમાં ધર્મ-અધર્મ-આકાશ આદિમાં વિચિકિત્સા થાય છે.

અથવા વિદ્વિગ્ચિત્તિ એટલે વિદ્વાનની જુગુપ્સા. વિદ્વાન એટલે સાધુ જેમણે સંસારનો સ્વભાવ જાણ્યો છે અને સમસ્ત સંગનો ત્યાગ કર્યો છે. તેઓની જુગુપ્સા કરે છે. કેમકે તેઓ સ્નાન નથી કરતા તેથી પરસેવા વડે ગંધાતા શરીરવાળાને નિંદે છે, તે કહે છે, અચિત પાણીથી સ્નાન કરે તો શું દોષ છે ? આ જુગુપ્સા છે. આ વિચિકિત્સા કે જુગુપ્સાને પ્રાપ્ત આત્મા ચિત્ત સ્વાસ્થ્ય કે જ્ઞાનદર્શન ચારિત્રરૂપ સમાધિ પામતો નથી. વિચિકિત્સાથી મલિન ચિત્તવાળાને આચાર્ય કહે તો પણ સમ્યક્ત્વ-બોધિ ન પામે.

જે બોધિ મેળવે છે તે ગૃહસ્થ કે સાધુ હોય તે બતાવે છે - પુત્ર, સ્ત્રી વગેરેમાં રાગી હોય અથવા લઘુકર્મવાળા સમ્યક્ત્વને પમાડનાર આચાર્યને અનુસરે છે. તે પ્રમાણે ગૃહવાસ છોડેલા સાધુ વિચિકિત્સાથી રહિત બની આચાર્યના માર્ગને અનુસરે છે. તેમના મધ્યે કોઈ કોરડુ જેવા હોય તે પણ ઉત્તમ માર્ગાનુસારીને જોઈને કર્મ ઓછા થતા સમ્યક્ત્વ પામે તે કહે છે—

આચાર્યે કહેલ સમ્યક્ત્વ માનનારા શ્રાવકોથી પરિચયમાં આવતો કે પ્રેરણા કરાતા ન માને તો નિર્વેદ કેમ ન પામે ? અર્થાત્ ખરાબ કૃત્યની મિથ્યાત્વાદિ રૂપ વિચિકિત્સા છોડીને તે પણ સમ્યક્ત્વ પામે અથવા સાધુશ્રાવક આચાર્યનું કહેલું સમજે પણ કોઈ અજ્ઞાનના ઉદયથી મંદબુદ્ધિ સાધુ ઘણા વર્ષનો દીક્ષિત હોય છતાં ન સમજે તો કેમ ખેદ ન પામે ? - X - X - તે આવી ભાવના ભાવે કે, હું ભવ્ય નથી, મને સંયતભાવ પણ નથી. જેથી પ્રગટ સ્વરૂપે કહેલ પણ હું સમજતો નથી. આ પ્રમાણે ખેદ પામતાને આચાર્ય સમાધિ વચન કહે કે, હે સાધુ ! ખેદ ન કર. તું ભવ્ય છે. તને સમ્યક્ત્વ મળેલ છે. તે ગ્રંથિ ભેદ વિના ન હોય, તે ભવ્યત્વ વિના ન હોય કેમકે અભવ્યને ભવ્ય-અભવ્યની શંકા ન હોય.

વળી અવિરતિ પરિણામ બાર કષાયના ક્ષાય-ઉપશમ થતાં જ હોય છે. તે વિરતિ તું પામ્યો છે. એ રીતે દર્શનચારિત્ર મોહનીયનો તારે ક્ષયોપશમ થયો છે. નહીં તો દર્શન-ચારિત્રની પ્રાપ્તિ ન હોય. કહેવા છતાં તને બધાં પદાર્થો ન સમજાય, તો જ્ઞાનાવરણીય-ઉદય લક્ષણ જાણવું. તેમાં તારે શ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યક્ત્વ આલંબન લેવું. તે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૭૫ :-

તે નિઃશંક સત્ય છે, જે જિનેશ્વરે કહેલ છે.

● વિવેચન :-

જ્યાં સ્વસમય-પરસમયના જ્ઞાત આચાર્ય ન હોય, સૂક્ષ્મ ગૂઢ બાબતોમાં અને

અતીન્દ્રિય પદાર્થોમાં ઉભય સિદ્ધ દિષ્ટાંત તથા સમ્યગ્ હેતુના અભાવથી જ્ઞાનાવરણીય ઉદયે સમ્યગ્જ્ઞાન ન હોય ત્યાં પણ શંકા વિચિકિત્સાદિ રહિત થઈ આમ વિચારવું - તે જ એક સત્ય છે, તે જ નિઃશંક છે કે, જિન કથિત અત્યંત સૂક્ષ્મ અતીન્દ્રિય પદાર્થો કેવલ આગમથી જ ગ્રાહ્ય છે. - X - જેને માનવામાં શંકા ન હોય તે નિઃશંકિત છે.

રાગદ્વેષને જિતેલા એવા જિન-તીર્થકરે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ આદિ કહેલા છે. માટે તેમનું કહેલું સત્ય જ છે. આવી શ્રદ્ધા કરાવી. સમ્યક્રીતે પદાર્થ ન સમજાય તો પણ વિચિકિત્સા ન કરે. શું સાધુને પણ શંકા થાય ? સંસારમાં રહેલ જીવને મોહના ઉદયથી શું ન થાય ? આગમમાં પણ કહ્યું છે - હે ભગવન્ ! નિર્ગ્રન્થ સાધુ કાંદ્યા મોહનીય વેદે ?

હા. તેવા તેવા જ્ઞાનના કે ચારિત્રના વિષયમાં શંકા, કાંદ્યા, વિચિકિત્સાવાળા બનીને ભેદોને પામેલા કલેશયુક્ત બની હે ગૌતમ ! શ્રમણ નિર્ગ્રન્થો કાંદ્યા મોહનીય કર્મ વેદે. તે સમયે સાધુ ચિંતવે કે, “તે જ નિઃશંક સત્ય છે જે જિનેશ્વરે કહેલું છે” તો તે આરાધક થાય.

વળી સાધુ વિચારે કે, વીતરાગ જ સર્વજ્ઞ છે. તેઓ કદી જુદું ન બોલે તેથી તેમનું વચન જીવોનું સ્વરૂપ બતાવનારું છે, ઇત્યાદિ. વળી આ વિચિકિત્સા દીક્ષા લેનારને આગમમાં મતિ સ્થિર થયેલી ન હોવાથી થાય છે. તેઓ પણ ઉક્ત રહસ્ય ચિંતવે. તે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૭૬ :-

કોઈ શ્રદ્ધાવાન્ તીર્થકર ભગવંતના વચનોને સત્ય માની પ્રવજ્યા લે અને અંત સુધી સત્ય માને. કેટલાંક દીક્ષા ગ્રહણ કરતા સત્ય માને પણ પછી અસત્ય માનવા લાગે. કેટલાંક પૂર્વે શ્રદ્ધાળુ ન હોય પણ પછી શુદ્ધ શ્રદ્ધાવાન્ બને. કેટલાંક પહેલા અશ્રદ્ધાળુ હોય અને પછી પણ અશ્રદ્ધાળુ રહે છે. જે સાધક કોઈ વસ્તુને સમ્યક્ માને છે, તે સમ્યક્ હોય કે અસમ્યક્ તેની સમ્યક્ ઉત્પેદાને કારણે તે સમ્યક્ જ રહે છે. જે કોઈ વસ્તુને અસમ્યક્ માને છે તે સમ્યક્ હોય કે અસમ્યક્ તેને માટે અસમ્યક્ ઉત્પેદાને કારણે તે અસમ્યક્ જ રહે છે.

ઉત્પેદા કરનારો ઉત્પેદા નહીં કરનારને કહે છે કે સમ્યક્ રીતે ઉત્પેદા કરો. આ પ્રમાણે સંયમમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી જ કર્મનો નાશ થાય છે. તમે શ્રદ્ધાળુની તથા શિથિલની ગતિને સારી રીતે જુઓ અને આ અસંયમમાં પોતાના આત્માને સ્થાપિત ન કરો.

● વિવેચન :-

જેને ધર્મની ઇચ્છા છે તે શ્રદ્ધાવાન્ છે. તેને સંવિગ્નવિહારી કે સંવિગ્ન આદિ ગુણોથી દિક્ષા યોગ્ય હોય અને દિક્ષા લેતા શંકા થાય અને જીવાદિ પદાર્થમાં બોધ પામવા અશકત હોય તો સમજાવવું કે, જિનેશ્વરે કહેલ છે તે શંકારહિત અને સત્ય છે. આ પ્રમાણે દીક્ષા લેતા બોધ આપવાથી - X - પછીના કાળમાં પણ નિર્મળ ભાવના

વધે; સમ રહે, ઘટે કે ન રહે એવા જીવના વિચિત્ર પરિણામો છે તે બતાવે છે—

(૧) તે શ્રદ્ધાવાન્ - X - દીક્ષા લીધા પછી પણ જિનવચનને શંકારહિત સાચું માને. પછીથી પણ શંકા આદિથી રહિત નિર્મળ સમ્યક્ત્વવાળો થાય અને તીર્થંકર ભાષિતમાં શંકાદિ ઉત્પત્તિ ન થાય.

(૨) કોઈ દીક્ષા લેતા શ્રદ્ધાથી માને છતાં પછી - X - કોઈ એકાંત પક્ષ પકડે - X - પૂર્વાપર વિચાર ન કરે, જ્ઞેય પદાર્થ ગહન હોવાથી મતિ મુંગતા મિથ્યાત્વના અંશનો ઉદય થાય તો તે જિનવચનને સમ્યક્ ન માને. અનંત ધર્માત્મક વસ્તુને કોઈ એક નયથી તે સાધુ વિચારે છે જેમકે નિત્ય તે અનિત્ય કેમ થાય ? અનિત્ય તે નિત્ય કેમ થાય ? - X - X - ઇત્યાદિ અસમ્યક્ ભાવને પામે છે. પણ એવું વિચારતો નથી કે વસ્તુ અનંત ધર્મવાળી અને બધા નયના સમૂહથી યુક્ત છે. આ અતિગહન દર્શન હોવાથી મંદબુદ્ધિવાળાને તે માનવું શ્રદ્ધાથી જ શક્ય છે. - X -

કહ્યું છે કે, “નેગમ, સંગ્રહ આદિ બધા નયો વડે નિયત એક એક અંશથી અન્યતીર્થિક શાસનવાળાએ બતાવેલ જ બહુ પ્રકારના ગમપર્યાયો વડે સંપૂર્ણતા પામેલ તમારું વચન શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય છે. પણ હેતુથી જાણવા યોગ્ય નથી.” જેથી વિચારવું કે હેતુ તો એક નયના અભિપ્રાય પ્રમાણે વર્તે છે તથા એક ધર્મને સાધે છે. પણ બધાં ધર્મને સાધનાર હેતુ અસંભવ છે.

(૩) કોઈ મિથ્યાત્વના અંશથી મુંગાચેલાને શંકા થાય કે પુદ્ગલથી શબ્દ કેમ બને ? ઇત્યાદિ અસમ્યક્ માન્યતા હોય - X - પણ આ શંકા ગુરુ ઉપદેશથી દૂર થતાં તે શ્રદ્ધાવાળો થાય છે કે જો શબ્દ પુદ્ગલનો બનેલો ન હોય તો કાન ઉપર તેનો અનુગ્રહ કે ઉપઘાત કેમ થાય ? ઇત્યાદિ - X - સમજીને સમ્યક્ત્વ પામે.

(૪) કોઈને આગમમાં રમણતા ન થવાથી મતિ અપરિણત થતા વિચારે કે એક જ સમયમાં પરમાણુ લોકાંતે કેવી રીતે જાય ? એવું ખોટું માનતા કોઈ સમયે પુરો મિથ્યાત્વી બને છે. તે માને છે કે ચૌદ રાજલોકના એક છેડાથી બીજા છેડે જતાં - X - કાંતો સમયનો ભેદ પડે - X - અથવા પરમાણુ તેટલો મોટો હોય - X - તે મિથ્યા આગ્રહી એમ ન વિચારે કે વિગ્નસા પરિણામથી શીઘ્ર ગતિને લીધે પરમાણુનું એક સમયમાં અસંખ્ય પ્રદેશગમન થાય છે. - X - X - X -

(૫) હવે આ ભાંગાનો ઉપસંહાર કરતા કહે છે - [જિન વચન] સાચું છે. એવું માનીને શંકા આદિ છોડીને તે વસ્તુ યત્ન વડે તેવા જ રૂપે સમ્યક્ કે અસમ્યક્ પૂર્વે ભાવિ હોય તો પણ સમ્યક્ પર્યાલોચનાથી શિષ્ય સમ્યક્ શ્રદ્ધાવાળો થાય. - X -

(૬) હવે તેથી ઉલટું બતાવે છે - કોઈ વસ્તુ ખોટી રીતે માનતા શંકા થાય તે સમયે વસ્તુ ખોટી કે સાચી વિચારી હોય તો પણ - X - ખોટા વિચારને લીધે અશુભ અધ્યવસાય હોવાથી તે મિથ્યાત્વ છે. કારણ કે, “જેવી શંકા કરે તેવો જ ભાવ મેળવે” એવું વચન છે.

અથવા સમ્યક્ માનનારને બીજી રીતે ખુલાસો કરે છે - X - શમિતાને માનનારો શુભ અધ્યવસાયી ઉત્તરકાળે પણ શમિત એટલે ઉપશમવાળો જ રહે છે.

જ્યારે બીજા તો શમિતાને માનવા છતાં કષાયના ઉદયથી અશમિતા થાય છે. આ પ્રમાણે બીજા ભાંગામાં પણ સમ્યક્ શબ્દની યોજના કરવી કે સારું વિચારે તો સારું ફલ મેળવે, આવું વિચારતો બીજાને પણ ઉપદેશ દેવા સમર્થ થાય. કહ્યું છે—

આગમ પરિણત મતિવાળો યથાયોગ્ય પદાર્થનો સ્વભાવ બતાવવાથી આ યોગ્ય છે - આ અયોગ્ય છે એવું વિચારતો વિદ્વાન બીજા નહીં વિચારતાને પણ સમજાવે છે એટલે - X - ગતાનુગતિકતા વડે શંકાથી દોડતાને કહે છે, માધ્યસ્થતા રાખી સમ્યક્ ભાગથી તું વિચાર કે જિન કથિત જીવાદિ તત્ત્વ યુક્તિ યુક્ત છે કે નહીં ? તે આંખો મિચીને વિચાર અથવા સંયમને સારી રીતે પાળનાર હોય, તે સંયમ સારી રીતે ન પાળનારને કહે છે, સમ્યક્ ભાવ પામીને સંયમમાં સારી રીતે ઉદમ કર. - X - એ રીતે કર્મસંતતિને ક્ષય કરનારો થઈશ. જો સંયમ સારી રીતે પાળીશ તો કર્મ ક્ષય થશે અન્ય રીતે નહીં થાય. સારી રીતે સંયમ પાળનારને શું લાભ થાય ?

તે સમ્યક્ રીતે દીક્ષા લેવા તૈયાર થયેલાને શંકારહિત શ્રદ્ધાવાળો થઈ ચારિત્ર લઈ ગુરુકુલે કે ગુરુ આજ્ઞામાં જે ગતિ કે પદવી પ્રાપ્ત થાય તેને હે શિષ્યો તમે સારી રીતે જુઓ. જેમકે - સર્વલોકમાં પ્રશંસા, જ્ઞાનદર્શનમાં સ્થિરતા, ચારિત્રમાં નિષ્પ્રકંપતા, શ્રુતજ્ઞાનની આધારતા થાય છે અથવા સ્વર્ગ કે મોક્ષમાં ગતિ થાય. તે જુઓ. - X - સંયમમાં પ્રયત્ન ન કરનારને વિરૂપ ગતિ થાય તે કહે છે—

જેઓ અસંયમમાં બાલભાવમાં રમેલા છે તે સકલ કલ્યાણના આધારરૂપ સુગતિ ન પામે. તેથી તું દીક્ષા લઈને બાલચેષ્ટા ન કરીશ. તેવો બાલ-આચાર શાક્યાદિ મતવાળા આચરે છે. તેઓ કહે છે કે, આત્મા અમૂર્ત હોવાથી તેના અતિપાત ન થાય. - X - જેમ વૃક્ષ બાળવા કે છેદવાથી આકાશ બળતું નથી, તેમ શરીરના વિકારથી આત્માને કંઈ પણ થતું નથી. કહ્યું છે કે, આત્મા જન્મતો નથી, મરતો નથી - X - જીવને શસ્ત્રો છેદે નહીં, અગ્નિ બાળે નહીં, પાણી ભીંજવે નહીં, પવન શોષવે નહીં. આ આત્મા અચ્છેદ, અભેદ, અવિકારી, નિત્ય, સતત ગમક, અચલ, સનાતન છે. આવા વિચારોથી પ્રાણીને હણવા પ્રવૃત્તનો નિષેધ કરવા કહે છે—

● સૂત્ર-૧૭૭ :-

તું તે જ છે જેને તું હનન યોગ્ય માને છે, તું તે જ છે જેને તું આજ્ઞામાં રાખવા યોગ્ય માને છે, તું તે જ છે જેને તું પરિતાપ દેવા યોગ્ય માને છે - જેને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય માને છે - જેને મારવા યોગ્ય માને છે. પણ જ્ઞાની પુરુષ ઋષુ હોય છે. તેથી તે ઘાત કરતા નથી, કરાવતા નથી કરેલા કર્માનુસાર પોતાને તેનું ફળ ભોગવવું પડે છે. તેથી કોઈને હણવાની ઇચ્છા ન કરવી.

● વિવેચન :-

તું જેને હણવાનો વિચાર કરે છે, તે તું જ છે. - X - જેમ તમે માથુ, હાથ, પગ, પડખા, પીઠ, પેટવાળા છો, તેમ જેને તમે હણવા યોગ્ય માનો છો, તે પણ તેવો જ છે. જેમ તમને કોઈ મારવા આવે તો જોઈને દુઃખ થાય છે, તેમ બીજાને પણ થાય. દુઃખ આપવાથી પાપ થાય છે. અર્થાત્ મારવા વડે અંતર્ આત્માની હિંસા નથી પણ

શરીરરૂપ આત્માની હિંસા છે. કેમકે આત્માને આધારરૂપ શરીર છે. તેને સર્વથા દૂર કરવું તે જ હિંસા છે. કહ્યું છે કે, પાંચ ઇન્દ્રિય, ત્રણ બળ, શ્વાસ અને આયુ એ દશ પ્રાણ ભગવંતે કહ્યા છે, તેનો વિયોગ કરવો તે હિંસા છે.

વળી સંસારમાં રહેલા જીવને સર્વથા અમૂર્તપણું નથી. - X - સર્વત્ર પ્રાણીને દુઃખ દેતાં તે આત્મા તુલ્ય છે તેમ વિચારવું એવું હવે પછીના સૂત્રમાં કહ્યું છે. તું પણ તે જ છે કે જેને - (૧) આજ્ઞામાં રાખવામાં, (૨) પરિતાપવામાં, (૩) ગ્રહણ કરવા યોગ્ય, (૪) દુઃખ દેવામાં - માને છે. પણ જેમ તને અનિષ્ટ પ્રાપ્તિથી દુઃખ થાય છે તેમ બીજાને પણ દુઃખ થાય તેમ જાણ અથવા જે કાયને તું હણવા વિચારે છે ત્યાં તું અનેકવાર હતો. આ પ્રમાણે જૂઠા આદિમાં પણ જાણ.

આ પ્રમાણે હણનાર અને હણાનાર બંનેમાં ઐક્ય થાય તો શું ? તે કહે છે - ઋજુ સાધુ એ જ છે જે હંતવ્ય અને ઘાતકના એકપણાના બોધને માને પ્રતિબુદ્ધજીવી સાધુ તે પરિજ્ઞાન વડે જીવે છે. - X - જો આમ છે તો શું તે કહે છે, હણનાર જીવને પોતાની માફક મહાદુઃખ થાય છે તેથી બીજા જીવને ન હણવો, ન હણાવવો અને હણનારની અનુમોદના ન કરવી. - X - વળી બીજાને મોહના ઉદયે હનન આદિ દુઃખ આપનાર પછી પોતે પણ તે દુઃખ વેદે છે. એમ જાણી કોઈને હણવો નહીં, તેવી ઇચ્છા પણ ન કરવી.

શંકા-આત્માને સાતા કે અસાતારૂપ સંવેદન છે. તેને અન્ય મતવાળા આત્માથી ભિન્ન ગુણભૂત સંવેદનનું એકાર્થપણું માને છે. તેમ તમે પણ માનો છો ? કે આત્મા સાથે એક માનો છો ?

● સૂત્ર-૧૭૮ :-

જે આત્મા છે તે વિજ્ઞાતા છે, જે વિજ્ઞાતા છે તે આત્મા છે. જેના દ્વારા જાણી શકાય છે, તે જ્ઞાન આત્માનો ગુણ છે. તે જ્ઞાનના આશ્રિત જ આત્માની પ્રતીતિ છે. [જે આત્મા અને જ્ઞાનના સંબંધને જાણે છે] તે આત્મવાદી છે. તેનું સંયમાનુષ્ઠાન સમ્યક્ કહેવું છે - તેમ હું કહું છું.

● વિવેચન :-

જે આત્મા નિત્ય ઉપયોગલક્ષણ છે તે જ વિજ્ઞાતા છે. તે આત્માથી પદાર્થ સંવેદક જ્ઞાન ભિન્ન નથી. જે વિજ્ઞાતા-પદાર્થનો પરિણેદક ઉપયોગ છે તે પણ આત્મા જ છે. કેમકે જીવનું લક્ષણ ઉપયોગ છે કે જે જ્ઞાન સ્વરૂપ છે. “જ્ઞાન અને આત્મા અભેદપણે માનવાથી એકલું જ્ઞાન જ સિદ્ધ થશે.” - એમ શંકા થાય. પણ તેમ નથી. અમે ભેદનો અભાવ કહ્યો છે - ઐક્ય નહીં - X - જેમ ધોળું વસ્ત્ર તેમાં ધોળું અને વસ્ત્ર બંનેમાં ભેદનો અભાવ છે, પણ ઐક્ય નથી. તેમાં ધોળા પણાના વ્યતિરેકથી અન્ય કોઈ વસ્ત્ર છે જ નહીં તેમ માનવું તે મૂર્ખતા છે. કેમકે તેમ માનતા ધોળાપણાના અભાવે વસ્ત્રનો જ અભાવ થશે.

વળી તેમ માનતા આત્મા વિનષ્ટ થાય તે શંકા પણ ખોટી છે. કેમકે અનંત ધર્માત્મક વસ્તુને મૃદુ આદિ બીજો પણ ધર્મ છે. તેમ ધર્મ વિનાશે પણ અવિનષ્ટ કાયમ

છે એ પ્રમાણે આત્માનો જ્ઞાનગુણ વિનાશ થવા છતાં બીજા અમૂર્તત્વ, અસંખ્યપ્રદેશતા આદિ ધર્મોનો સદ્ભાવ હોવાથી આત્માનો વિનાશ નથી જ. - X -

શંકા-આત્મા છે તે વિજ્ઞાતા છે તે સિદ્ધાંત - X - ખોટો થશે. કેમકે જેના વડે આ જાણે છે તે ભિન્ન પણ હોય. તે કરણ કે ક્રિયા થશે. કરણ માનતા તે ભિન્ન થશે. ક્રિયા માનો તો તે કર્તામાં કે કર્મમાં રહેલ પણ સંભવે. તેમાં ઐક્ય કેમ હોય ? તેનો ઉત્તર આપે છે—

જે જ્ઞાનરૂપ કરણ કે ક્રિયા વડે - X - જાણે છે, તે આત્મા છે. તે આત્માથી ભિન્ન જ્ઞાન નથી. કરણપણે પણ ભેદ નથી - X - જેમ દેવદત્ત આત્માને આત્મા વડે જાણે છે. ક્રિયાના પદ્ધતિમાં પદ્ધતિસંબંધી અભેદ છે એવું તમે પણ સ્વીકારેલ જ છે. - X - જ્ઞાન અને આત્માનું ઐક્ય માનતા શું થાય ? તે કહે છે—

તે જ્ઞાન પરિણામને આશ્રયી આત્મા તે નામે જ વ્યવહાર કરાય છે. જેમકે - ઇન્દ્રિ ઉપયુક્ત તે ઇન્દ્ર છે. અથવા મતિજ્ઞાની, શ્રુતજ્ઞાની આદિ. જે જ્ઞાન અને આત્માનું એકપણું સ્વીકારે - X - તે યથાવસ્થિત આત્મવાદી થાય. તેના સમ્યક્ ભાવ કે ઉપશમપણા વડે સંયમાનુષ્ઠાનરૂપે વ્યાખ્યાયિત કરાયેલ છે.

અધ્યયન-૫ “લોકસાર” ઉદ્દેશ-૫ “દૂદ ઇપમા”નો મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ ટીકા સહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

卐 અધ્યયન-૫ ઉદ્દેશો-૬ “ઉન્માર્ગવર્જન” 卐

● પાંચમો ઉદ્દેશો કહ્યો. હવે છઠ્ઠો કહે છે. તેનો સંબંધ આ પ્રમાણે - ઉદ્દેશા-૫-માં દૂદની ઇપમાથી આચાર્યને વિચારવા કહ્યું. તેવા આચાર્યના સંપર્કથી કુમાર્ગનો પરિત્યાગ અને રાગ-દ્વેષની હાનિ અવશ્ય થાય. તે પ્રતિપાદન સંબંધથી આવેલા ઉદ્દેશાનું પહેલું સૂત્ર કહે છે—

● સૂત્ર-૧૭૯ :-

કેટલાંક સાધકો અનાજ્ઞામાં ઉદમી હોય છે, કેટલાંક આજ્ઞામાં અનુદમી હોય છે. [હે મુનિ!] આ બંને તારામાં ન થાઓ. આ તીર્થકરનો અભિપ્રાય છે. સાધક તેમાં જ પોતાની દૈષ્ટિ રાખે, તેમાં જ મુક્તિ માને, સર્વકાર્યોમાં તેને જ આગળ કરે, તેના જ સ્મરણમાં સંલગ્ન રહે. તેમાં જ ચિત્ત સ્થિર કરે. અર્થાત્ ગુરુકુલ નિવાસી રહે.

● વિવેચન :-

તીર્થકર, ગણધર આદિનો ઉપદેશ માનનારને શિષ્ય કહે છે. અથવા સર્વભાવના સંભવથી ભાવોનું સામાન્ય અભિધાન છે. અનાજ્ઞા એટલે ઉપદેશ વિના પોતાની મેળે આચરે, તે અનાજ્ઞા હોવાથી અનાચાર છે. તેમાં કેટલાંક ઇન્દ્રિયવશ થયેલા અને દુર્ગતિમાં જવાની ઇચ્છાથી સ્વ અભિમાનગ્રસ્ત અને બનાવટી ધર્માચરણમાં ઉદમ કરનારા સોપસ્થાનવાળા છે. [તેઓ કહે છે] અમે પણ પ્રવ્રજિત છીએ. [પણ તેઓ]

સત્-અસત્ ધર્મના વિવેકથી રહિત થઈ સાવધ આરંભમાં પ્રવર્તે છે.

કેટલાંક મિથ્યાત્વી નથી, પણ આજસ, નિંદા આદિથી હણાયેલા બુદ્ધિથી તીર્થંકર કથિત સદાચાર - X - અનુષ્ઠાનથી રહિત છે. આ કુમાર્ગ અનુષ્ઠાથી અને સન્માર્ગથી ખેદ પામેલા બંને દુર્ગતિ પામે છે. તેથી હે શિષ્ય ! તને તેવી દુર્ગતિ ન થાઓ. આવું સુધર્માસ્વામી પોતાની બુદ્ધિથી નથી કહેતા, તે કહે છે કે આ જિનેશ્વરે કહ્યું છે અથવા અનાજ્ઞામાં નિરુપસ્થાનત્વ છે અને આજ્ઞામાં સોપસ્થાનત્વ છે. આવો તીર્થંકરનો અભિપ્રાય છે અથવા હવે પછી કહેવાનાર જિન-મત છે, તે કહે છે—

કુમાર્ગ છોડીને સદા આચાર્યના અંતેવાસી થવું. આચાર્યની દૈષ્ટિમાં રહેવું અથવા તીર્થંકરપ્રણીત આગમમાં દૈષ્ટિ રાખે. તે આચાર્ય કે તીર્થંકરની આજ્ઞાથી મુક્ત થાય છે. તે આચાર્યની - X - અનુમતિથી કાર્ય-ક્રિયા કરે છે. તેમના જ્ઞાનમાં ઉપયુક્ત અને સદા ગુરુકુલવાસી રહે છે. તેવાને શું ગુણ થાય તે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૮૦ :-

તે [સાધુ] કર્મો જીતીને તત્ત્વદેષ્ટા બને છે, જે ઉપસર્ગથી અભિભૂત નથી થતા તે નિરાલંબતા પામવામાં સમર્થ થાય છે. જે લઘુકર્મો છે તેનું મન [સંયમથી] બહાર નથી હોતું. 'પ્રવાદ' થી 'પ્રવાદ'ને જાણવો જોઈએ. જાતિસ્મરણાદિ જ્ઞાન દ્વારા, સર્વજ્ઞના વચન દ્વારા કે અન્ય જ્ઞાની પાસે શ્રવણ કરીને 'પ્રવાદ'ને જાણી શકાય છે.

● વિવેચન :-

પરીષદ-ઉપસર્ગ કે ઘાતિ કર્મોને જીતીને તત્ત્વને જોયું. ઉપસર્ગો કે પરતીર્થિકથી અભિભૂત ન થયો, એવો સમર્થ નિરાલંબનતાને ધારણ કરે. પણ સંસારમાં માતા-પિતાદિનું આલંબન ન ઇચ્છે. તે તીર્થંકરની આજ્ઞા બહાર વર્તવાથી નરકાદિ જવાય એવું ભાવવામાં સમર્થ થાય. - X - X - સુધર્માસ્વામી કે આચાર્યો શિષ્યોને કહે છે કે—

જેણે મોક્ષને લક્ષ્યમાં રાખ્યો છે, તે મહાપુરુષ-લઘુકર્મો મારા મતથી બહાર ન હોય તે અબહિર્મન છે, તે સર્વજ્ઞ ઉપદેશવર્તી છે. તેના ઉપદેશનો નિશ્ચય કઈ રીતે થાય તે કહે છે - પ્રકૃષ્ટ વાદ તે પ્રવાદ. આચાર્યની પરંપરાનો ઉપદેશ. તેના વડે સર્વજ્ઞના ઉપદેશને જાણે અથવા અણિમાં આદિ આઠ ઐશ્વર્ય જોઈને પણ તીર્થંકરના વચનથી બહાર મન ન કરે પણ તેવાને ઠગ જાણીને તેમની ક્રિયા અને વાદને વિચારે—

કઈ રીતે ? - X - સર્વજ્ઞ વચન વડે બીજા તીર્થિકોના પ્રવાદને જાણે.

[અહીં વૃત્તિકારે જુદા જુદા મત અને તે સંબંધી વાદની ચર્ચા કરી છે. અમે અનુવાદના આરંભે જ કહ્યું છે કે, આ અનુવાદમાં આવા વાદ, ન્યાય આદિ ચર્ચાનો અનુવાદ અમે કર્યો નથી અથવા તેનો સંક્ષેપ કે સારાંશ જ મૂકેલ છે. અહીં પણ આવા વાદને વૃત્તિકારે મૂકેલ છે, તેને કિંચિત્ સારરૂપે જ નોંધીએ છીએ. માટે વૃત્તિ જ જોવી.]

વૈશેષિકો તનુ ભવન આદિ કરનારને ઈશ્વર માને છે.

આવા પ્રવાદને જિનપ્રવાદ વડે પર્યાલોચિત કરવો જોઈએ.....ઈશ્વરથી પદાર્થો

બને છે એવી કલ્પનાનું નિરસન કરવું.

સાંખ્યમતવાળા જુદો જ મત રજૂ કરે છે - તેઓ આત્માને અકર્તા અને નિર્ગુણ માને છે. તેમના મતે સત્ત્વ, રજ, તમસ્ એ બધાંની સામ્ય અવસ્થા તે પ્રકૃતિ છે....પ્રકૃતિ કરે છે અને પુરુષ ભોગવે છે ઇત્યાદિ. તેમનું માનવું ચુક્તિથી રહિત છે. કેમ કે પ્રકૃતિ અચેતન હોવાથી કેવી રીતે આત્માના ઉપકાર માટે ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ કરશે ?...પ્રકૃતિ જો નિત્ય હોય તો પ્રવૃત્તિની નિવૃત્તિનો અભાવ થઈ જાય અને જો પુરુષનું કર્તાપણું ન હોય તો સંસારથી ઉદ્દેગ અને મોક્ષની ઉત્કંઠાનો અભાવ થશે. ઇત્યાદિ...સાંખ્ય મતનું નિરસન કરવું.

બૌદ્ધમતવાળા બધું ક્ષણિક માને છે. તેનો ઉત્તર.

તમારું કહેવું ભણ્યા વિનાનું અને અર્થહીન છે. કેમકે જો ઘડો બનતી વખતે જ નાશ પામે તો ઘડાની ક્રિયા કઈ રીતે થઈ ? અને ઉત્પન્ન થતાં જ ભાંગે તો તેમાં નાખેલું પાણી રહી શકે નહીં. ધર્મ અધર્મ કરનારો તુરંત નાશ પામે તો ધર્મ-અધર્મની ક્રિયા સંભવે નહીં અને ધર્મ અધર્મના અભાવમાં પુણ્ય-પાપનો બંધ ન હોય. બંધના અભાવમાં મોક્ષ કોનો થાય ?

બૃહસ્પતિ મતવાળા ફક્ત પાંચ ભૂતોને માને છે. તેથી જીવ, પુણ્ય, પાપ, પરલોકનો અભાવ થતાં નિર્મર્યાદપણે અમાનુષીકૃત્ય કરનારાને કોઈ ઉત્તર ન આપવો તે જ ઠીક છે. ઇત્યાદિ.

આ પ્રમાણે બધા તીર્થોના વાદમાં જિનમતને અનુસરીને વિચારી અસત્યને દૂર કરવું. સર્વજ્ઞનું વચન અને કુમાર્ગનું નિરાકરણ કરીને તીર્થિકોના પ્રવાદોને આ રીતે જાણે - મતિ આદિ જ્ઞાનો વડે પોતે બીજા વાદોની પરીક્ષા કરે અથવા જ્ઞાન વડે જોવા યોગ્ય તથા મિથ્યાત્વ કલંકરહિત નિર્મળ મતિથી બધા વાદોને જાણે. કોઈ વખત પર ઉપદેશથી જાણે અથવા તેમના કહેલ આગમ ભણીને જાણે અથવા આચાર્યાદિ પાસેથી સાંભળી યથાવસ્થિત જાણે. જાણીને શું કરે ? તે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૮૧ :-

મેઘાવી સાધક નિર્દેશ - [સર્વજ્ઞની આજ્ઞા] નું અતિક્રમણ ન કરે. તે સર્વ પ્રકારે સારી રીતે વિચાર કરીને સંપૂર્ણરૂપે સામ્યને જાણે સંયમને અંગીકાર કરી, જિતેન્દ્રિય બની પ્રવૃત્તિ કરે. મુમુક્ષુ વીર સદા આગમાનુસાર પરાક્રમ કરે.

એમ હું કહું છું.

● વિવેચન :-

નિર્દેશ કરાય તે 'નિર્દેશ'. એટલે તીર્થંકર આદિના ઉપદેશનું મર્યાદાવર્તી મેઘાવી સાધુ ઉલ્લંઘન ન કરે. શું કરીને ઉલ્લંઘન ન કરે તે કહે છે, સારી રીતે વિચારીને તીર્થિકવાદનું ત્યાજ્યપણું અને સર્વજ્ઞવાદના આદરને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવરૂપે તથા સામાન્ય વિશેષરૂપે બધા પદાર્થોને મતિ આદિ ત્રણ જ્ઞાનથી વિચારીને હંમેશા આચાર્યની આજ્ઞાનું પાલન કરીને અન્ય દર્શનોનું નિરાકરણ કરે.

કઈ રીતે કરે ? તે કહે છે, સમ્યક્ રીતે સ્વર-પર મતોને જાણીને, પછી

નિરાકરણ કરે. આ મનુષ્યલોકમાં સંયમમાં રતિ કરે. કેમકે પરમાર્થથી વિચારતાં એકાંત અત્યંત રતિ સંયમમાં છે. તે સંયમને આસેવનપરિણા વડે જાણીને તેમાં લીન રહી સંયમ અનુષ્ઠાનમાં વિચરે. કઈ રીતે ? તે કહે છે, નિષ્કિંત એટલે મોક્ષ. તેનો અર્થ બન. અથવા નિષ્કિંત એટલે પરિસમાપ્ત. અર્થ એટલે પ્રયોજન. તે પ્રયોજનવાળો વીર તે કર્મને વિદારણ કરવામાં તૈયાર બનીને સર્વજ્ઞે બતાવેલા આચારાદિમાં સર્વકાળ ચત્ન કરીને કર્મશત્રુને જીત કે મોક્ષમાર્ગે જા. - X -

આવો ઉપદેશ વારંવાર શા માટે કરે છે ? તે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૮૨ :-

ઉપર, નીચે, તીર્થ દિશામાં સર્વત્ર કર્મના આસ્રવો કહ્યા છે. આ આસ્રવો પ્રવાહ સમાન છે, તેથી તેને સ્રોત કહે છે. જ્યાં જ્યાં આસક્તિ છે, ત્યાં ત્યાં કર્મનું બંધન છે, તે તું જો.

● વિવેચન :-

શ્રોત એટલે કર્મને આવવાના આસ્રવદારો. તે દરેક ભવના અભ્યાસથી વિષય અનુબંધાદિથી જીવ ગ્રહણ કરે છે. ઉર્ધ્વશ્રોત તે વૈમાનિક સ્ત્રી કે વૈમાનિક સુખની ઇચ્છા. અધો સુખ તે ભવનપતિના સુખની ઇચ્છા અને તિર્થશ્રોત તે વ્યંતર-તિર્યચ-મનુષ્યની વિષયઇચ્છા. અથવા પ્રજાપક આશ્રયી ઉર્ધ્વ તે પહાડના શિખર આદિ, અધો તે નદી-કિનારાની ઉંડી ગુફા વગેરે. તીર્થ તે આરામ સભા આદિ સ્થાનો. તે બનાવટી કે સ્વાભાવિક હોય અથવા કર્મપરિણતિના કારણે મળેલા છે. આ બધાં કર્મના આસ્રવ સ્થાનો છે. તેથી શ્રોત કહ્યા છે. આ ત્રણ પ્રકારો તથા બીજા પાપોના ઉપાદાન હેતુ વડે પ્રાણીને થતી આસક્તિ કે કર્મના અનુસંગને તું જો. તેમજ - X - તું સદા જૈનાગમ પ્રમાણે ઉદમ કર.

● સૂત્ર-૧૮૩ :-

ભાવાવર્તનું નિરીક્ષણ કરીને આગમવિદ્ તેનાથી વિરત થાય. આસ્રવસ્રોતનો ત્યાગ કરીને પ્રવજ્યા લઈ આ મહાપુરુષ અ-કર્મા થઈને બધું જુએ અને જાણે. પર્યાલોચના કરી પ્રાણીની આગતિ-ગતિને જાણીને વિષયજનિત સુખની આકાંક્ષા કરતા નથી.

● વિવેચન :-

રાગદ્વેષ વિષય કષાયરૂપ કે કર્મબંધ રૂપ જે ભાવ આવર્ત તેને જોઈને આ વિષયરૂપ ભાવવર્તમાં આગમ જ્ઞાતા બનીને તેનાથી વિરમે. એટલે કે આશ્રવ નિરોધ કરે. પાઠાંતર મુજબ આસ્રવનિરોધ કરીને કર્મનો તે અભાવ કરે. આસ્રવ નિરોધ માટે દીક્ષા લે તે જ પ્રત્યક્ષ પ્રયોજન છે. - X - જે કોઈ મહાપુરુષ ઉત્તમ સંયમના કૃત્યો કરે તે અકર્મા અર્થાત્ ઘાતિકર્મરહિત બને. તેના અભાવે વિશેષથી જાણે અને સામાન્યથી જુએ.

વિશેષ ઉપયુક્ત બધી લબ્ધિ પામે. તેથી તે પૂર્વે જાણે છે પછી જુએ છે. આ રીતે ઉપયોગ-ક્રમ બતાવ્યો. તે ઉત્પન્ન દિવ્યજ્ઞાનથી ત્રણ લોકમાં મુગટ સમાન બને,

સુર-અસુર-નરેન્દ્રથી પૂજ્ય બને, સંસાર સમુદ્ર પારવર્તી અને સર્વજ્ઞ બની તે જ્ઞાતજ્ઞેય સુર-અસુર-મનુષ્યની પૂજા પામીને તેને કૃત્રિમ, અનિત્ય, અસાર તથા સોપાધિક માનીને, ઇન્દ્રિય વિષય સુખની નિસ્પૃહતાથી તેની ઇચ્છા ન કરે. વળી આ મનુષ્યલોકમાં રહ્યા છતાં કેવળજ્ઞાનથી જીવોની આગતિ-ગતિરૂપ સંસાર ભ્રમણ અને તેના કારણોને જા પરિણાથી જાણી પ્રત્યાખ્યાન પરિણા વડે દૂર કરે. તે દૂર કરવાથી શું થાય ?

● સૂત્ર-૧૮૪ :-

સંસારના આવાગમનને જાણી જન્મમરણના વૃત્ત માર્ગને તે પાર કરી લે છે અને મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. તે મુક્તાત્માનું સ્વરૂપ બતાવવા માટે કોઈ શબ્દ સમર્થ નથી. તર્કની ત્યાં ગતિ નથી. બુદ્ધિનો ત્યાં પ્રવેશ નથી તે આત્મા કર્મમળથી રહિત જ્યોતિ સ્વરૂપ છે. ક્ષેત્રજ્ઞ છે.

તે આત્મા લાંબો નથી, ટુંકો નથી, ગોળ નથી, ત્રિકોણ નથી, ચોરસ નથી, મંડલાકાર નથી. કાળો, નીલો, લાલ, પીળો કે સફેદ નથી. સુગંધી કે દુર્ગંધી નથી. તે તીખો, કડવો, તુરો, ખાટો, મીઠો નથી. તે કઠોર, કોમળ, ભારે, હલકો, ઠંડો, ગરમ, સ્નિગ્ધ કે રૂક્ષ નથી. તે શરીરધારી કે જન્મધર્મા નથી. તે સંગરહિત છે. તે સ્ત્રી-પુરુષ કે નપુંસક નથી.

તે જ્ઞાતા છે, પરિજ્ઞાતા છે, તેના માટે કોઈ ઉપમા નથી. તે અરૂપી સત્તાવાળો છે, તે પદાતીત છે. તેનું વર્ણન કરવા કોઈ શબ્દો નથી.

● વિવેચન :-

જન્મ અને મરણના માર્ગના ઉપાદાન કારણરૂપ કર્મને તે કેવલી અતિક્રમે છે અર્થાત્ બધાં કર્મોનો ક્ષય કરે છે. કર્મક્ષય થવાથી શું ગુણ થાય ? વિવિધ-પ્રધાન પુરુષાર્થપણે રચેલાં શાસ્ત્રાર્થથી તપ અને સંયમ અનુષ્ઠાન વડે મોક્ષ કહ્યો છે. આ મોક્ષ બધાં કર્મના મોક્ષરૂપ કહ્યો છે. અથવા વિશિષ્ટ આકાશ પ્રદેશરૂપ મોક્ષમાં રત છે. ત્યાં તે આત્યંતિક, એકાંતિક, અનાબાધ સુખવાળા અને ક્ષાયિક જ્ઞાન-દર્શનયુક્ત બની અનંતકાળ રહે છે. ત્યાં કેવી રીતે રહે છે ? તે કહે છે—

ત્યાં શબ્દોની પ્રવૃત્તિ નથી, શબ્દોથી કહેવાય તેવી કોઈ અવસ્થા નથી. સંપૂર્ણ સ્વરો ત્યાં નથી, વાચ્ય-વાચક સંબંધ નથી. કેમકે શબ્દો તો રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ સમજવામાં સંકેત કાળે ગ્રહણ કર્યા હોય ત્યારે કે તેની તુલનાએ પ્રવર્તે છે. પણ ત્યાં સિદ્ધોને શબ્દાદિ પ્રવૃત્તિ નથી. તેથી મોક્ષ અવસ્થા શબ્દોથી કહેવાય તેમ નથી. તે ઉત્પ્રેક્ષણીય પણ નથી.

જ્યાં પદાર્થનો સંબંધ હોય ત્યાં તેના અધ્યવસાયના અસ્તિત્વમાં તર્કો થાય. પણ જ્યાં તે નથી ત્યાં શબ્દોની પ્રવૃત્તિ કઈ રીતે થાય ?

મનન કરવું તે મતિ છે. તે મનનો વ્યાપાર છે. વિચારની ચાર ભેદે ઔત્પાતિકી આદિ બુદ્ધિ છે, ત્યાં તેનું પ્રયોજન નથી. મોક્ષાવસ્થામાં બધા વિકલ્પોનો અભાવ છે. મોક્ષે જનારા જીવોને એક પણ કર્મ સાથે હોતું નથી. તે એકલો-સર્વ મલકલંકથી રહિત હોય છે. વળી તેમને ઔદારિક શરીર વગેરેનું કે કર્મનું પ્રતિષ્ઠાન નથી માટે

આગમ સટીક અનુવાદનું વિભાગીકરણ

આગમનું નામ	ભાગ ક્રમાંક
આચારાંગ	૧ અને ૨
સૂત્રકૃતાંગ	૩ અને ૪
સ્થાનાંગ	૫ થી ૭
સમવાયાંગ	૮
ભગવતી	૯ થી ૧૩
જ્ઞાતાધર્મકથા	૧૪
ઉપાસકદશા, અંતકૃત્દશા, અનુતરોપપાતિકદશા, પ્રશ્નવ્યાકરણ	૧૫
વિપાકશ્રુત, ઔપપાતિક	૧૬
રાજપ્રશ્નીય	૧૭
જીવાજીવાભિગમ	૧૭ થી ૧૯
પ્રજ્ઞાપના	૨૦ થી ૨૨
સૂર્ય/ચંદ્ર-પ્રજ્ઞાપ્તિ	૨૩, ૨૪
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞાપ્તિ	૨૫ થી ૨૭
નિરયાવલિકા પંચક અને પયપ્ત્તાસૂત્રો-૧૦+૧	૨૮
નિશીથ, વ્યવહાર, બૃહલ્કલ્પ	
દશાશ્રુતરર્કધ અને જીતકલ્પ	૨૯
મહાનિશીથ	૩૦
આવશ્યક	૩૧ થી ૩૪
પિંડનિર્યુક્તિ, ઓઘનિર્યુક્તિ	૩૫
દશવૈકાલિક	૩૬
ઉત્તરાધ્યયન	૩૭ થી ૩૯
નંદીસૂત્ર	૪૦
અનુયોગદ્વાર	૪૧
કલ્પ (બારસા) સૂત્ર	૪૨